

Державний комітет архівів України
Український державний науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства

СТУДІЇ

З АРХІВНОЇ СПРАВИ ТА ДОКУМЕНТОЗНАВСТВА

Том СЬОМий

Київ – 2001

Редакційна колегія:

Ляхоцький В. П. (головний редактор),
Матяш І. Б. (заступник головного редактора),
Федорова Л. М. (відповідальний секретар),
Боряк Г. В., Бутич І. Л., Денисенко А. В., о. Дмитрій (Рудюк),
Дубровіна Л. А., Калакура Я. С., Кулешов С. Г., Ларін М. В. (Росія), Німчук В. В.,
Папакін Г. В., Пиріг Р. Я., Сергійчук В. І., Смолій В. А., Ульяновський В. І.,
Федосов В. В. (Білорусь), Христова Н. М., Шандра В. С.

Цей том «Студій з архівної справи та документознавства»
присвячено 2000-літтю Різдва Христового

Рекомендовано до друку Вченою радою Українського державного
науково-дослідного інституту
архівної справи та документознавства

Розповсюдження та тиражування без офіційного дозволу Українського державного науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства забороняється. Редколегія не завжди поділяє точку зору авторів, зберігає оригінальний стиль матеріалів, залишає за собою право скорочувати тексти. Друковані в інших виданнях матеріали до розгляду не приймаються. При передруку публікацій посилання на «Студії з архівної справи та документознавства» обов'язкове.

Видання зареєстровано Вищою атестаційною комісією при Кабінеті
Міністрів України як фахове видання з спеціальності «Історичні науки»
(Бюлетень ВАК України, 1999, № 4, с. 47)

ЗМІСТ

Архівна справа: історія та сучасність

- Георгій Папакін** Церковні фонди християнських конфесій у складі Національного архівного фонду України: структура, зміст, історія надходження.....7
- Катерина Климова** «Надежные хранители древностей» (з історії церковних архівів в Україні).....14
- Михайло Довбищенко** Єпархіяльні архіви Української Церкви литовсько-польської доби: історична доля та шляхи реконструкції.....22

Джерелознавчі галузі знань

- Ігор Скочиляс** Джерельна евристика візитаційної документації Львівської єпархії XVIII ст. у Галичині та на Поділлі в другій половині XIX – 1930-х рр. 27

Історія установ, товариств і об'єднань

- Михайло Федоренко** Діяльність Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії зі створення фондів рукописів та стародруків Церковно-археологічного музею 1874–1877 рр.....34
- Наталія Московченко** Збереження церковних архівів як напрямок діяльності засновників Харківського історичного архіву.....36

Огляди архівних фондів

- Світлана Кагамлик** Архів Києво-Печерської лаври як джерело до культурно-просвітницької діяльності монастиря у XVIII ст. 40
- Михайло Делеган** Документи Державного архіву Закарпатської області як джерело дослідження історії поліконфесійного розвитку краю (регіону).....48
- Євген Чернецький** Документи фонду «Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія» ЦДІАК України як джерело дослідження східних теренів Речі Посполитої у XVIII ст. 51
- Олександр Петренко** Документи традиційних християнських церков у фондах Державного архіву Вінницької області дорадянського періоду.....54
- Оксана Крижанівська, Олег Крижанівський** Архівні документи про історію церкви на правобережній Україні XVIII – першої половини XIX ст. 58
- Любов Задніпровська** Документи Державного архіву Донецької області про діяльність православної церкви (XVIII – поч. XX ст.).....61
- Ніна Шестакова** Колекція архіву історії унії у фонді «Греко-католицька митрополича консисторія у Львові» в ЦДІАЛ України.....63
- Іван Оков** Джерела до церковної історії у фондах Держархіву Луганської області.....68
- Лілія Білоусова** Документи Держархіву Одеської області про історію й діяльність християнських конфесій та парафій.....71
- Ірина Преловська** Джерела з історії Першого Всеукраїнського Православного Церковного Собору 14-30 жовтня 1921 р. 73
- Діонізія Грицина, Любомира Бойцун** «Волинська духовна православна консисторія». Огляд фонду.....79
- Вікторія Резнікова** «Харківська духовна консисторія». Огляд фонду.....83
- Ганна Морозова** Огляд фонду «Чернігівська духовна консисторія».....88
- Любов Соловка** Документи Станіславської греко-католицької консисторії 1788–1944 рр. 90
- Ганна Волкотруб** Документи Києво-Васильківського римсько-католицького деканату Держархіву м. Києва.....92
- Юрій Шаповал** Невідомі документи про УАПЦ у зв'язку зі справою «Спілки визволення України».....93
- Микола Тимошик** «Зібрання митрополита Іларіона» в Канаді: архів, письмові заповіти, проблема повернення в Україну.....97

Публікація архівних документів

- Іван Бутич** Універсали гетьмана України Петра Дорошенка монастирям.....102
- Світлана Абросимова** Колекція документів Дніпропетровського історичного музею з історії Православної церкви в Україні XVIII ст. 106
- Леонід Пилявець** Невідомий лист С. Шелухіна до архієпископа Празького і всієї Чехословаччини.....110
- Зиновій Тіменик** Нововиявлені документи з історії Української Церкви.....118
- Володимир Ляхоцький** Маловідома сторінка педагогічної діяльності Івана Огієнка.....124
- Володимир Сергійчук** Радянська влада і церква: маловідомі документи.....130
- Лариса Рева** Неопубліковані матеріали про давню українську книгу.....142

Бібліографія, інформація, хроніка

- Галина Ковальчук** "Книга книг" у фонді відділу стародруків та рідкісних видань НБУВ.....146
- Ірина Матяш** Показчик до метричних книг Свято-Троїцької церкви в Одесі.....151
- Валерій Смолій** Цінне археографічне видання.....152

Оголошення

Шановні автори і читачі!

Повідомляємо, що з вересня 2001 р. відбулися зміни в складі редакційної колегії «Студій з архівної справи та документознавства».

Щодо публікації наукових статей, повідомлень, оглядів та інших матеріалів з питань архівної справи, архівознавства, документознавства, історії державних установ, археографії, джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін запрошуємо звертатися за телефонами

(044) 277-53-82

(044) 277-13-74

(044) 277-90-57

Головний редактор – *д.і. н. Ірина Борисівна Матяш*

Відповідальний секретар – *Ірина Миколаївна Лебедева*

Георгій Папакін, к.і.н. (Київ)

ЦЕРКОВНІ ФОНДИ ХРИСТИЯНСЬКИХ КОНФЕСІЙ У СКЛАДІ НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІВНОГО ФОНДУ УКРАЇНИ: СТРУКТУРА, ЗМІСТ, ІСТОРІЯ НАДХОДЖЕННЯ

Національний архівний фонд є сукупністю усіх архівних документів про минуле й сьогодення України (як країни, так і народу), його політичного, економічного та духовного життя протягом багатьох століть. Невід'ємною і його складовою виступають історичні документи, що віддзеркалюють місце віри та церкви, передусім християнської, в історичному бутті нашої Батьківщини.

За минулі більш як 1000 років це місце визначалося різними факторами і впливами, і церква знала часи злету та занепаду, розколів та уній, переслідувань та нав'язування державою певних конфесій, проте завжди віра залишалася одним з вирішальних чинників нашої історії. Саме на цьому наголошував відомий історик Д. Дорошенко, підкреслюючи велику роль церкви та релігійності в житті українського народу, «в розвитку його культури, як тісно була вона пов'язана з національним життям і традицією, і як глибоко релігійні коріння зацвіли в душі українського народу ще і досі»¹.

Така давня історична традиція, характерна не лише для найдавнішої української конфесії — православної, а й для греко- та римо-католицької церковних організацій України, закономірно відбилася у складі та змісті документів Національного архівного фонду.

Слід наголосити, що вивчення цієї важливої складової НАФ України досі не було серед пріоритетних дослідницьких тем. З початку 1920-х років, коли церковні та монастирські архіви масово стали надходити на державне зберігання внаслідок антирелігійної діяльності Радянської держави, було здійснено лише кілька спроб висвітлити їх зміст в архівознавчих виданнях. Першою з них можна вважати статтю чернігівського архівіста П. Федоренка про архівну спадщину кількох великих монастирів Чернігівщини: Глухівського, Петропавлівського, Гамаліївського Харлампієва, Троїцького, Борисоглібського, Слеського, Рихлівського та ін.² П. Федоренко планував продовжити цю роботу і видати 1930 р. окремим виданням «огляд архівних фондів монастирів України»³. Відомості про склад документів монастирських фондів Київщини подавалися в огляді про Київський центральний історичний архів ім. В. Антоновича, підготовлений В. Міяковським для того самого журналу 1925 р. Там йшлося про фонди Видубецького, Пустино-Михайлівського, Братського монастирів (з XVI–XVII ст.) та Києво-Печерської Лаври (з XVIII ст.)⁴.

На велике значення документів архіву Новоросійської консисторії, що потрапив до Одеського історичного архіву на початку 1920-х років, звернув увагу ще 1923 р. місцевий професор О. Покровський. Він дослідив його зміст і зробив висновок, що туди потрапили також документи попередниць Новоросійської — Переяславської та Слав'яно-Херсонської консисторій — і звернувся до новоствореної Археографічної комісії Центрального архівного управління України з пропозицією видати збірник документів консисторії⁵. Як невід'ємна складова описання деяких церковних фондів мали увійти до «Огляду найважливіших фондів Украї-

ни», що планувався до друку 1930 р. Але це були лише археографічні плани, яким не судилося здійснитися в умовах загострення протягом 1930-их років антицерковної полеміки комуністично-радянської держави. До того ж і архівісти 1920-х років розглядали церковні фонди здебільше як вмістилище різномірної інформації соціально-політичного змісту, а не вичерпний комплекс джерел про культурно-релігійне життя народу.

Наприкінці 1930-х років остаточно склався сталінський режим, одною з характерних ознак якого була особлива увага до архівних документів, вірніше до їх абсолютного приховування і забезпечення доступу до ретроспективної інформації лише для вузької верстви правлячої номенклатури. Відомості про наявність у складі єдиного державного фонду конфесійних документів не мали поширюватися, а використання їх інформації припускалося тільки у викривально-пропагандистських збірниках на кшталт «Автокефалія і український фашизм».

Лише з кінця 1950-х років, коли почалася «хрущовська відлига» в ідеології комуністичної держави, з'явилася можливість оприлюднити інформацію про фондівий склад архівів. До більшості виданих у 1960–1970 рр. путівників по архівах увійшли досить ґрунтовні відомості про наявність церковних фондів. Проте характерно, що довідкові видання наступного періоду — «застою» 1980-х років — вже не містять будь-якої інформації про цю категорію фондів. Вона знов була визнана закритою.

Відновлення державної незалежності України тісно пов'язане і церковне відродження, яке ми спостерігаємо з 1990 р. Збільшується кількість досліджень, що об'єктивно висвітлюють роль християнства в історії України, архівні джерела дослідження цього процесу. Досить назвати цикл праць відомого історика В. Ульяновського та його учнів, а також волинського історика-архівіста В. Рожко⁶, найзначніші публікації архівних документів (корпусне видання документів про життя і діяльність митрополита Андрія Шептицького, матеріалів Всеукраїнського собору УАПЦ 1921 р.)⁷.

Проте слід констатувати, що місце церковних фондів у складі Національного архівного фонду зовсім не досліджене. На цю категорію архівних фондів звернув увагу відомий дослідник понять Державного та Національного архівних фондів Г. Боряк⁸. Першим спробою бодай частково їх дослідити зробив П. Слободянюк у монографії про Українську церкву, у спеціальному розділі «Документи релігійних конфесій як складова частина Національного архівного фонду України»⁹.

Не претендуючи на вичерпне висвітлення цієї значної проблеми, автор публікації намагатиметься оприлюднити загальну інформацію про частину НАФ, створену в результаті діяльності усіх церковних організацій християнської конфесії протягом багатьох століть їх існування на теренах України до моменту їх примусового відділення від комуністичної держави (1920 рр. для східної України, 1940 рр. для Буковини, Волині, Галичини, Закарпаття). Питання про церковні фонди та архіви, створені відокремленими від держави церк-

I. Архівна справа: історія та сучасність

вами від згаданого періоду до нашого часу, які не входять до складу НАФ, не є предметом цього розгляду.

За своїми структурними ознаками усі церковні фонди у складі НАФ можна поділити на кілька значних категорій. Перша з них окреслена відповідно до інституційних ознак та церковної ієрархії: фонди церковних установ та організацій від найнижчої (окремого храму чи його настоятеля) до найвищої церковно-адміністративної одиниці в Україні (митрополії). До іншої належать церковно-громадські й добродійні організації (церковні та парафіяльні ради, товариства). Третя категорія визначена конфесійною приналежністю церковних організацій — православна, греко-католицька, римо-католицька, вірменська, реформатська, старообрядницька церкви, які були поширені на українських теренах. Четвертою можна назвати фонди церковно-навчальних установ, які займалися підготовкою кадрів душпастирів для українського народу. Усі ці фонди до можливості аналізуватимуться у нашому огляді.

До церковних фондів за своїм змістом щільно приймають особові фонди церковних ієрархів, релігійних діячів та богословів, які у незначній кількості потрапили до НАФ у 1920–1930 рр. Проте обсяги нашого огляду не дозволяють проаналізувати їх склад, хоч автор свідомий того надзвичайного значення, яке мають згадані фонди для нашої теми. Так само він змушений був залишити поза цим оглядом усі фонди державних адміністративних установ царської Росії, Австро-Угорщини, Польщі, Румунії та Чехо-Словаччини, СРСР та УРСР (УССР), що здійснювали керівництво церковним життям у Україні, контроль та нагляд за ним. Фонди цих установ містять надзвичайно цікаві відомості про церковне життя нашого народу, проте обсяги статті не дозволяють бодай побіжно розкрити їх зміст.

Найдавніші документи з історії церкви зберігаються у двох центральних історичних архівах — ЦДІАК України та ЦДІАЛ України, і сягають XV–XVII ст. Документальні свідчення цього драматичного періоду як всієї української історії, так і спеціально церковної (зокрема, відомий політолог і історик В. Липинський вважав його періодом «уніатської революції» та «відродження православної церкви», або «православної реакції»¹⁰) містяться у фондах Львівської Греко-католицької консисторії та митрополії, митрополичого ординаріату, протоігуменату монастирів чину Св. Василя Великого; Дерманського, Дубенського, Жидичівського, Загорського, Києво-Видубецького, Михайлівського, Мелецького та Чернігівського кафедрального православних монастирів Лівобережної України.

Загалом монастирські фонди XVII – початку XX ст. є найчисельнішою групою документів НАФ вказаної тематики. У держархівах областей, м. Києва та Севастополя налічується понад 100 названих фондів, причому у ЦДІАК України їх зберігається найбільше — 85. Найзначніші фонди відклалися в результаті діяльності найвідоміших на теренах України православних Києво-Печерської лаври та Почаївської Свято-Успенської лаври, греко-католицької Святоїоанівської лаври Студитського уставу (м. Львів).

Зокрема, фонд Києво-Печерської лаври, що знаходиться у ЦДІАК України (ф. 128), налічує майже 30 тис. справ від XVII ст. до закриття монастиря у 1924 р. В них відбиті події політичної, економічної та духовної історії не лише Київщини, а всієї Лівобережної Украї-

ни Тут зберігаються універсали гетьманів, документи Генеральної військової канцелярії, укази російських царів, Петербурзького Сенату, Синоду російської православної церкви, що стосуються питань священного служіння монастиря, господарської діяльності, культурних здобутків Лаври. Особливо слід наголосити на нересічній значущості документів широко відомої лаврської друкарні, яка протягом трьох століть видавала літературу, яка нині віднесена до шедеврів українського друкарства. Не менш цікаві документи про підприємницьку діяльність монастиря, який, крім земельних, лісових та рибних угідь, мав млини, торгівельні приміщення, власні готелі, фабрики та заводи: цегляні, свічні, винокурні, медопивоварні, а також велике підприємство із виготовлення паперу¹¹.

Фонд «Почаївська Успенська лавра» надійшов до Держархіву Тернопільської області у 1952 р. і налічує понад 8 тис. справ за XVII – початок XX ст. (ф. 258). Історія цього монастиря досить драматична — у XIII ст. його заснували як православний монастир, з 1721 по 1833 рр. він належав до греко-католицького ордену Св. Василя Великого, а з 1833 р. отримав статус православної лаври, де уся повнота влади належала Духовному Собору — раді вищих церковних ієрархів монастиря. Документи фонду відбивають як внутрішнє життя обителі (списки ченців, прохання про прийняття послушництва, постригу, сану, нагород), зв'язок з іншими центрами православ'я (Києвом, Московією, Палестиною), так і господарську діяльність (лавра мала свої цегельні, винокурню, пивоварню, свічний завод, що забезпечував продукцією всю Волинську єпархію). Важлива сторінка української культури пов'язана з діяльністю Почаївської друкарні, причому, за визначенням авторитетних дослідників, найбільшої слави вона здобула у василіанський період (1721–1831); за російського панування продукцією друкарні були, крім суто церковної літератури, проросійські шовіністичні видання¹².

Святоїоанівська греко-католицька лавра Студитського уставу (ЦДІАЛ України, ф. 525) мала не таку довгу історію. Вона діяла у 1907–1946 рр., однак документи збереглися лише за 1914–1939 рр., до того ж, всього 38 справ. Але навіть за ними за ними можна прослідкувати боротьбу митрополита Андрея Шептицького за піднесення значення Чернечого чину, морального авторитету духовенства.

На увагу заслуговує й найстаріший монастирський архів — фонд Мукачівського монастиря отців Василіян (ф. 64 Держархіву Закарпатської області, майже 6 тис. справ за 1360–1949 рр.). У цих документах відбилася довга історія обителі спочатку як римокатолицької, а згодом важливого оплоту унії на Закарпатті. Серед документів фонду — грамоти, декрети, укази угорських королів, протоколи національних зборів Угорщини, інші адміністративно-церковні акти, свідчення діяльності релігійних та мирських громад, гуртків та союзів на території Мукачівської єпархії, матеріали про внутрішнє життя монастирів усієї округи, їх видавничо-просвітницьку діяльність.

Окрему групу церковних фондів та колекцій становлять колишні архіви церковно-адміністративних органів — Митрополії Буковини, консисторій, духовних правлінь, благочинних та парафій у православній та греко-католицькій; деканатів та кураторій — у римокатолицьких церквах. Загалом це понад 160 фондів.

З них історію православної церкви відбивають документи митрополії Буковини, консисторій Брацлавської, Волинської, Катеринославської, Київської, Кишинівської, Новгород-Сіверської, Переяслав-Бориспільської, Переяславської, Подільської, Таврійської, Феодосійської, Харківської, Херсонської, Холмської, Чернігівської. У зв'язку з тим, що ці церковно-адміністративні органи діяли у межах епархій, кордони яких не співпадають із сучасним адміністративно-територіальним поділом, а до того ж весь час змінювалися, їх архіви виявилися розірваними між кількома держархівами областей. Так, наприклад, документи, що утворилися у діяльності Волинської духовної консисторії, нині зберігаються у державних архівах Волинської, Житомирської, Рівненської та Тернопільської областей, Херсонської — у держархівах Одеської та Херсонської областей тощо.

Одним з найзначніших фондів цього типу є ф. 320 Держархіву Чернівецької області — «Митрополія Буковини». Він налічує майже 17 тис. справ, які хронологічно охоплюють 1762–1944 рр. Серед документів — накази, обіжники, інструкції, оголошення Галицького губернаторства, Крайової управи Буковини до (1918 р.), міністерства культур Румунії (1918–1944), самої митрополії з адміністративних та господарських питань, проекти законів про правовий стан православної церкви, справи про проблеми досягнення автономії української церкви на Буковині, матеріали про створення протоієрейств у краї, обіжники та вказівки єпископії Буковини, статут синоду православної крайової епархії.

Значно більшим за своїм обсягом є фонд Київської духовної консисторії (ф. 127 ЦДАК України). Він налічує 203 тис. справ за 1700–1919 рр., в яких відбилися практично усі події політичного, економічного та духовного життя Київщини протягом 200 років — від часу створення консисторії до її ліквідації після відділення церкви від держави. В ньому маніфести та листи російських імператорів, зокрема копія листа Олександра II до папи Пія IX (1856 р.), універсали гетьманів на церковні маєтності, документи про будівництво церков та монастирів, історичних пам'яток, церковну освіту, матеріали з'їздів єпархіального духовенства місіонерської діяльності, документи про скликання Всеукраїнського православного собору 1918 р., взаємини з іншими християнськими конфесіями, зокрема, греко- та римо-католиками¹³.

Фонд І Держархіву Житомирської області «Волинська духовна консисторія» (61 тис. справ за 1795–1921 рр.) становить значний інтерес, оскільки в його документах відбивалися процеси духовного життя на прикордонні між сферами впливу православної й греко-католицької конфесій. Тут присутні документи про призначення та переміщення священників, вибори на духовно-адміністративні посади, накладання стягнень за різні провини, злочини, матеріали про навернення уніатів на православ'я, фінансові та земельні справи василіянських монастирів, ліквідованих російською владою, відкриття нових православних парафій, будівництво та ремонт храмів¹⁴.

Привертає до себе увагу фонд Подільської консисторії (ф. 315 Кам'янець-Подільського міського архіву, 13 тис. справ за 1795–1917 рр.). Подільська православна епархія утворена на підставі указу Катерини II у 1795 р., одночасно з нею постав і виконавчий орган — духовна консисторія. Ця установа складалася з присут-

ствія та канцелярії. До першого входили 4 штатних та 2 позаштатних чини консисторії з числа священнослужителів, кожному з них підпорядковувалася т. зв. стол (окремий напрямок діяльності). Консисторія збирала відомості про бажаючих зайняти місце священника в епархії, стати ченцями, наглядала за веденням церковних справ, станом архієрейського будинку, церков та монастирів. Судові повноваження консисторії поширювалися на духовних та світських осіб. Духовних осіб консисторія судила за посадові злочини проти благочиння і моралі, за скаргами на порушення обряду, сплату боргів, за суперечками, пов'язаними з церковною власністю. Світські особи підлягали консисторському суду у справах про розлучення, порушення церковної епитимії тощо. Серед документів фонду — відомості про стан епархії, церков, кількість священників, їх послужні списки, списки парафіян за повітами епархії, скарги на поміщиків, скарги на утиски з боку католицьких священників, відомості про перехід в інші конфесії, матеріали про виникнення і діяльність секти «інокентіївців» (1913)¹⁵.

Цікаві документи й фонду «Таврійська духовна консисторія» (ф. 118 Держархіву при Раді міністрів Автономної Республіки Крим). Його обсяг 6700 справ. Хоча сама консисторія офіційно заснована 1860 р., у складі фонду є справи, в яких відбито релігійне життя на Кримському півострові у 1780, 1794–1799, 1814–1820, 1824–1826, 1851–1853, 1856 рр. Попередником Таврійської була Феодосійська консисторія (з 1787 р.), документи якої теж зберігаються у цьому архіві (ф. 343, 129 справ)¹⁶.

Не можна не згадати окремо архів найвіддаленішої православної консисторії — Холмської, яка має свою тривалу (принаймні з 1137 р.), історію. Вона певний час підлягала греко-католицькій церкві, та у 1830–1875 рр. безпосередньо підпорядковувалася Папі римському, з 1875 р. остаточно повернулася до православ'я і підлягала Холмсько-Варшавському архієпископу. 1650 справ фонду, що зберігається у ЦДАК України (ф. 693), охоплюють історичний період 1782–1944 рр. У них відбилася уся драматична історія українського православ'я на території Польщі — церковні події, господарське життя епархії, особові справи священників, метричні книги мирян.

Нижчою церковно-адміністративною та судовою інстанцією, підпорядкованою консисторії, були духовні правління, фонди яких досить повно збереглися у Державному архіві при Раді міністрів Автономної Республіки Крим, держархівах Волинської, Вінницької, Дніпропетровської, Полтавської, Рівненської, Харківської, Херсонської, Черкаської, Чернігівської областей.

Найзначнішим з них можна вважати фонд Пирятинського духовного правління (ф. 801 Держархіву Полтавської області, 5 316 справ за 1745–1859 рр.). В його складі укази Синоду Російської православної церкви, імперського Сенату, Київської, Переяславської, Полтавської консисторій, яким послідовно підпорядковувалося це духовне правління, журнали засідань самого правління за 1803–1843 рр., клірові книги про окремі церкви та причити, що підпорядковувалися цьому духовному правлінню, метричні книги та сповідальні розписи окремих церков. У фонді також відкаліся документи Пирятинської протопопії за 1745–1768 рр., а також Прилуцького духовного правління за 1847, 1859 рр., що розширює хронологічні рамки та зміст фонду¹⁷.

I. Архівна справа: історія та сучасність

Звертає на себе увагу фонд Херсонського духовного правління (ф. 207 Держархіву Херсонської області, 2 138 справ за 1782–1860 рр.). Це духовне правління у 1775–1837 рр. підпорядковувалася Новоросійській консисторії, потім — Херсонській. Діяльність правління поширювалася на всю територію Херсонської губернії. Серед документів фонду — укази консисторії про хрещення у православ'я осіб інших конфесій, організацію урочистих молебнів по церквах єпархії на честь перемог у війнах з Туреччиною (1791), Наполеоном (1813); про збір пожертвувань на організацію народного ополчення 1812 р., про заснування Катеринославського намісництва, духовних консисторій та правлінь, справи про будівництво та освячення церков, призначення в них священників, формулярні списки осіб духовного звання, матеріали про покарання священників за вироками церковного суду тощо.

Досить значним за своїм обсягом є фонд Чигиринського духовного правління (ф. 660 Держархіву Черкаської області, 2, 5 тис. справ за 1760–1922 рр.). У ньому, крім характерних для всіх аналогічних фондів документів, міститься листування з Київською духовною дикастерією (так у середині XIX ст. називався вищестоящий орган духовного управління на Київщині), благочинними, священнослужителями різного рангу з церковних питань, рапорти благочинних, журнали засідання духовного правління, реєстри загального перепису населення, відомості про службовців Чигиринського духовного правління, справи про церковний суд над священниками та мирянами.

Найбільшим за обсягом є фонд Роменського духовного правління Полтавської консисторії (ф. 960 Держархіву Сумської області, 7 818 справ за 1724–1912 рр.). Він є дуже інформаційно насиченим, оскільки більшість його документів складають сповідальні розписи, метричні книги, клірові відомості про церкви, церковних служителів та парафіян Роменщини майже за два століття¹⁸.

Нижчими за духовні правління церковно-адміністративними одиницями православної церкви були благочинні округи. Посада благочинного існує з XVIII ст. Він був одним з помічників єпископа, якому доручався нагляд за церквами та духовенством єпархії. Таких фондів у складі НАФ України зберігається досить багато, проте вони здебільше невеличкі за обсягом та одноманітні за складом документів — відомості про церкви та священнослужителів округи. Як приклад, можна навести інформацію про фонд «2-й благочинний округ Конопольського повіту Чернігівської губернії» (ф. 888 Держархіву Сумської області, 22 справи за 1780–1921 рр.). У складі фонду є відомості про церкви округу, книги запису витрат та прибутків церковних грошових сум, послужні списки церковнослужителів.

Греко-католицька церква, яка стала з кінця XVI ст. провідною на території Західної України, мала схожу структуру вищих органів конфесійного управління, що і православна. Галицька митрополія зі своїм адміністративним органом — консисторією існує з 1806 р., проте у складі фонду «Греко-католицька митрополічна консисторія» (ф. 201 ЦДАІЛ України, 42, 5 тис. справ) найдавніші документи сягають XIV–XV ст., оскільки були створені ще її попередниками. До складу Галицької митрополії у XIX ст. увійшли три єпархії — Перемишльська, Станіславська, Львівська. Документальні

фонди консисторських архівів двох з цих церковно-адміністративних одиниць зберігаються у ЦДАІЛ України (ф. 489 — Перемишльська консисторія, 254 справи за 1790–1884 рр.) та Держархіві Івано-Франківської області (ф. 504, Станіславська консисторія, 1198 справ за 1788–1944 рр.). Серед документів останнього фонду є протоколи засідань консисторії, єпархіального суду, церковних товариств, акти перевірки роботи парафій та церков, відомості про їх стан, господарські будівлі, церковну землю та інше рухоме й нерухоме майно, листування консисторії з парафіями, деканатами, священниками з різних питань церковного та громадського життя¹⁹.

Що ж до самої Галицької митрополічної консисторії, то її фонд містить значну кількість документів з історії усіх трьох єпархій, які поділялися у свою чергу на п'ять протопресвітеріатів: Галицький з 11-ю деканатами, Золочівський з 11-ю деканатами, Львівський з 10-ю деканатами; до складу Стрийського та Тернопільського також входили по 11 деканатів. Значним було листування консисторії з австро-угорськими, польськими, українськими державними органами, Апостольським престолом у Ватикані, особиста кореспонденція галицьких митрополитів, у тому числі Андрея Шептицького, інших визначних церковних діячів. У фонді відклалися матеріали про діяльність інших греко-католицьких єпархій — Берестейської, Холмської, Волинської та Мінської, а також православної церкви у Польщі. Фонд має непересічне значення не лише для церковної, а й загальнополітичної та культурної історії — тут зберігаються генеалогічні дані шляхетських родів, збірники королівських та імператорських циркулярів, творчі матеріали драматурга О. Фредра, колекція друкованих матеріалів періоду створення ЗУНР (1918).

У цьому ж архіві зберігаються фонди інших допоміжних органів, що діяли при Галицькому митрополітові: митрополічна капітула (колегія духовенства вищого рангу, ф. 491, 928 справ за 1746–1944 рр.), митрополічій ординат (виконавчий допоміжний орган консисторії, ф. 408, 1 403 справи за 1531–1945 рр.). Вони займалися поточними організаційно-господарськими справами єпархії, а ординат, крім того — призначенням священників до українських екзильних парафій, організацією духовних місій, контролем за духовною освітою. Завдяки цьому згаданий фонд багатий на матеріали про церковне життя у Білорусі, Польщі, Литві, Австрії, Аргентині, Бразилії, Італії, Канаді та США. Конфесійне життя іншої гілки українського народу, відірваної від нього протягом багатьох століть, відбилосся у складі фонду «Правління Мукачівської греко-католицької єпархії» (ф. 151 Держархіву Закарпатської області, 58 тис. справ за 1646–1949 рр.). Документи цього фонду висвітлюють діяльність консисторії, єпархіально-прокурора, шкільного інспектора, фундаційної каси протягом понад 300 років.

Окремо слід згадати фонд Луцької греко-католицької духовної консисторії (ф. 382 Державного архіву Волинської області, 610 справ за 1732–1841 рр.). У ньому містяться відомості про василіанські монастирі Волинської губернії, списки греко-католицьких священників, інформація про окремі церкви єпархії, списки жителів м. Луцька²⁰.

Нижчий рівень церковно-адміністративних органів греко-католицької церкви представлений фондами па-

рафіяльних управлінь, що у незначній кількості зберігаються у держархівах Закарпатської та Тернопільської областей. Збереженість документів цього рівня не можна визнати задовільною, тим більше, що і склад їх фондів не відбиває усіх сфер діяльності парафіяльних правлінь, а кількість справ у них є, як правило, незначною. Так, ф. 487 Держархіву Тернопільської області містить всього 330 справ Гадинківського, Коцюбинського, Кривинецького, Скалатського та Товстенського парафіяльних правлінь за 1777–1920 рр. — переважно метричні книги церков Бережанського, Борщівського, Заліщицького, Зборівського, Копичанського, Скалатського, Теребовлянського, Тернопільського повітів та декілька книг дошлюбних заяв м. Скалат.

Менший за своїм обсягом (всього 99 справ за 1787–1944 рр.) фонд Середньоужанської парафії (ф. 224 Держархіву Закарпатської області) містить різноманітнішу інформацію — циркуляри та розпорядження Мукачівського єпископату та Мараморощського вікарія з церковно-адміністративних питань, матеріали про призначення священнослужителів, метричні дані, відомості про шкільне навчання, фінансово-господарські документи.

Фонди вищих органів управління римо-католицької церкви також займають відповідне місце у складі НАФ України. Причому, якщо наявність фондів греко-католицьких церковних установ однозначно детермінована географічним принципом (Східна Галичина та Закарпаття), то римо-католицькі церковні фонди скоріше відбивають розселення в Україні поляків та німців у XVIII – на початку XX ст. Тому у складі НАФ України нараховується сім фондів римо-католицьких консисторій — Львівської, Перемишльської, Тинецької, Тарнівської, Луцько-Житомирської, Подільської, причому перші чотири з них зберігаються у ЦДІАЛ. Найбільший та найзначніший за своїми документами — фонд Львівської консисторії (ф. 618, 2 807 справ за 1482–1944 рр.), яка поширювала свою діяльність на всю територію Східної Галичини та Буковини. Особливо цікаві — документи згаданого фонду для вивчення історії жіночих та чоловічих монастирів у країні, взаємин римо- та греко-католиків, складу священнослужителів, їх освіти тощо. Досить значний за своїм обсягом — фонд Тарнівської консисторії (ф. 460, 3 219 справ за 1824–1870 рр.), яка була спадкоємицею Тинецької єпископської консисторії (розміщувалася у м. Бохня, ф. 734, 355 справ за 1822–1827 рр.), яка здійснювала церковне управління над Тарнівським, Санчівським, Вадовицьким, колишнім Бохнянським та частиною Краківського округів. Документи цих фондів відбивають участь римо-католицької церкви в управлінні народними школами, їх вплив на шкільництво у Східній Галичині.

Документи Луцько-Житомирської консисторії відклалися у ф. 178 Держархіву Житомирської області (20 тис. справ за 1798–1920 рр.). У ньому відбиті матеріали про діяльність духовних установ, що підлягали консисторії, справи про призначення і переміщення духовенства, видачу метричних довідок, організацію та закриття костелів й монастирів, візитні описи церковних установ, статистичні відомості про кількість католиків у Волинській, Київській та Подільській губерніях²¹.

Частина документів цієї консисторії (ф. 487, 91 справа за 1835–1897 рр.) опинилась у Держархіві Рівненської області. Це переважно метричні книги костелів м. Березня, Межирічі, Дубно та Радзивилові.

У Кам'янець-Подільському міському державному архіві зберігається фонд Подільської консисторії (ф. 685, 2 тис. справ за 1798–1920 рр.), яка в адміністративному плані підпорядковувалася Луцько-Житомирській єпархії. У фонді наявні такі групи документів: приписи римо-католицької духовної колегії, візитні описання костелів, справи про їх будівництво, скарги парафіян, справи про зміну віри, іменні списки парафіян, відомості про ченців, духовництво та урядовців консисторії, метричні книги²².

Значно більше у складі НАФ України фондів дорадчих організацій та нижчих управлінських структур римо-католицької церкви. Зокрема, Львівської митрополичої капітули (ф. 197 ЦДІАЛ України, 3 258 справ за 1417–1939 рр.), митрополичої курії (дорадчий орган при архієпископі, ф. 831 ЦДІАЛ України, 54 справи за 1834–1939 рр.), візитори римо-католицьких монастирів — духовної особи, яка здійснювала контроль за повсякденною діяльністю цих церковних установ. Такі фонди є й у Держархіві Житомирської області (ф. 90, 1 377 справ за 1796–1891 рр.) та Кам'янець-Подільському міському держархіві (ф. 689, 86 справ за 1846–1853 рр.). Проте наймасовішим видом фондів установ римо-католицької церкви у складі НАФ є фонди деканатських та парафіяльних правлінь, що зберігаються у ЦДІАЛ України, держархівах Вінницької, Волинської, Житомирської, Івано-Франківської, Рівненської, Тернопільської, Харківської, Чернівецької області, Кам'янець-Подільському міському держархіві.

У складі НАФ налічується понад 1200 фондів соборів, церков, кірх, костелів та молитовних будинків усіх християнських конфесій, що існували в Україні протягом XV – початку XX ст. Це наймасовіший вид архівних фондів, які відображають повсякденне релігійне життя великих міст, сіл, містечок по всій Україні — від сходу до заходу. Вони є у кожному державному архіві, як центральних історичних, так і держархівах областей, міст Києва та Севастополя. У складі фондів церков, крім літописів храмів, клірових відомостей, здебільше зберігаються метричні книги реєстрації народжень, браків, смертей, сповідальні розписи, історії церков та сел. Усі ці документи НАФ України є невичерпним джерелом для дослідження соціальної історії України, аналізу демографічної ситуації на українських теренах протягом кількох останніх століть.

На окрему увагу заслуговують джерела з історії реформатсько-євангеліцької конфесії в Україні. Найдавніші документи про неї зберігаються у ЦДІАЛ України — фонд «Правління євангеліцької церковної громади м. Львова» (ф. 427, 2 тис. справ за 1676–1939 рр.). Вона об'єднувала як мешканців Львова німецького походження, так і поляків-євангелістів. У складі фонду — статuti, закони євангеліцької церкви, матеріали її генерального синоду, документи про пастирів-проповідників, діяльність громад на всій Галичині, списки членів громад, вчителів та учнів релігійних шкіл. Державний архів Одеської області має колекцію «Євангеліцько-лютеранські приходи Херсонської, Катеринославської губернії та Бесарабії. Реформатський приход Одеси» (ф. 894, 48 справ за 1899–1916), де зібрані метричні книги церков, що обслуговували поселення німецьких колоністів цього регіону.

Доповнюють цей фонд архівалії Держархіву Чернівецької області: фонд «Чернівецька євангеліцька ре-

I. Архівна справа: історія та сучасність

лігійна громада Сеньорату Євангелицької східної церковної округи Галичини та Буковини» (ф. 326, 2300 справ за 1811–1940 рр.). Тут зберігаються директивні вказівки Вищої церковної ради з Відня, імперського міністерства віросповідань та освіти Австрії, губернаторства Галичина, Євангелицької консисторії Румунії щодо прав церкви, змін в її структурі, порядку ведення церковної служби, протоколи засідань правління громади, матеріали про діяльність євангелицьких шкіл, збирання пожертв з благодійною метою.

Менш значні за своїм обсягом фонди, що розповідають про діяльність реформатської церкви, є також у державних архівах Закарпатської, Кіровоградської та Миколаївської областей. Це, як правило, фонди окремих місцевих громад та кірх, що обслуговували релігійні потреби німецького та угорського населення України. В них переважають метричні матеріали, протоколи засідань громад.

У незначній кількості фондів НАФ України відбилися духовне життя старообрядців — тої гілки православних, які не сприйняли московську церковну реформу XVII ст. Документи про їх скіти, обителі та церкви у XIX – початку XX ст. відклалися у держархівах Київської (ф. 1352) та Черкаської (ф. 355, 356) областей.

Події 1917 р., що призвели до розпаду російської, а згодом і австро-угорської імперії з їх бюрократично-церковними апаратами, відділення церкви від держави викликали похвалення громадсько-демократичних процесів у конфесійному житті на українських теренах. Якщо до цього періоду ми маємо практично один фонд громадської церковної організації — Свято-Преображенського братства м. Юзівка (ф. 138 Держархіву Запорізької області, 3 справи за 1894–1919 рр.), то з 1917 р. в структурі церковного управління на місцях значну роль відігравали парафіяльні ради — дорадчі органи з священнослужителів та мирян. На зміну бюрократичним установам російської православної церкви, описаним вище, прийшли єпархіальні ради, ради парафіяльних громад. Значний фонд «Київська єпархіальна рада» (ф. Р-4752, 2221 справа за 1919–1922 рр.) зберігається у Держархіві Київської області. До нього входять копії указів Синоду Російської православної церкви, її Вищої церковної ради, самої єпархіальної ради, журнали її засідань, зборів благочинних церков єпархії, доповідні про їх стан, накази про призначення і переміщення священників, їх послужні списки, справи про розірвання церковних шлюбів. Назвемо ще один фонд цього архіву — «Київська рада православних парафіяльних громад» (ф. Р-4194, 4 справи за 1921–1923 рр.), серед документів якого листи та заяви вірних до протоієрея м. Звенигородка, радянських органів влади про відкриття відділення Ради у Звенигородському повіті, про скликання з'їзду представників парафіяльних громад Київського та Канівського повітів. В інших державних архівах подібні документи практично не відклалися, хоча аналогічні процеси йшли по всій Східній Україні.

Одним з проявів демократизації церковного життя на теренах колишньої Російської імперії стало створення національних православних церков. Спеціально для вирішення цього питання у Києві протягом 1918 р. засідав Всеукраїнський церковний собор, який на той час, не дивлячись на всі зусилля світської української влади, не спромігся проголосити своє відокремлення від

московської патріархії. Створення незалежної української православної церкви відноситься до пізнішого періоду, до часів радянського панування, коли на початку 20-х років виникла Українська автокефальна православна церква.

Верховне управління цією конфесійною організацією здійснювала Всеукраїнська церковна рада. Саме вона скликала 21 жовтня 1921 р. Всеукраїнський церковний собор, де офіційно була проголошена УАПЦ та обрані її ієрархи, зокрема, предстоятель митрополит Василь Липківський.

Практично всі матеріали про діяльність вищих органів цієї церкви, як і стенограми самого собору, зберігає ЦДАВО України у фонді «Українська автокефальна церква. Відділ Керівничий» (ф. 3984, майже 3 тис. справ за 1918–1930 рр.) Цей фонд — цінне джерело з історії православ'я в Україні 1920-х років. Нещодавно частина його документів, зокрема, стенограми собору та дотичні йому матеріали були видані окремим збірником²³.

Фонди місцевих церковних автокефальних організацій, зокрема, церковних рад та єпископських канцелярій відклалися у складі НАФ України лише у незначній кількості. Зокрема, це невеликі за обсягом фонди Черкаської окружної (ф. Р-442) та Богуславської повітової (ф. Р-443) церковних рад УАПЦ, що зберігаються у Держархіві Черкаської області та охоплюють період 1921–1930-х рр. Вони відбивають широкі демократичні засади УАПЦ: матеріали з іздів духовенства, церковних рад, загальних зборів парафіян, списки громад, священників тощо. У тому ж архіві знаходиться і фонд «Канцелярія єпископа Черкаської єпархії» (ф. Р-471, 19 справ за 1920–1923 рр.). У ньому також зберігаються протоколи загальних зборів парафіян, звернення вірних та церковнослужителів, матеріали господарського життя єпархії. Фонд парафіяльної ради Миколаївського кафедрального собору м. Харкова (ф. 367, 11 справ за 1920–1923 рр.) потрапив у 1928 р. до Державного архіву Харківської області. У ньому наявні циркуляри та інструкції Всеукраїнської церковної ради, протоколи засідань церковної ради собору, інформації Харківської парафії про стан церковних споруд та діяльність священнослужителів. Звичайно, це лише невеличка частка таких документів, адже у 1924 р. автокефальна церква мала 30 єпархій, понад 1100 парафій.

Проте з 1926 р. почався офіційний наступ на УАПЦ органів радянської влади. Митрополит В. Липківський та його прибічники були заарештовані за звинуваченням в «українському буржуазному націоналізмі», Всеукраїнська церковна рада розпущена. Остаточного удару їй завдав «Процес Спільки визволення України» 1929–1930 рр., засудження одного з її ієрархів В. Чеховського. Під тиском влади керівництво УАПЦ змушено було на черговому соборі у січні 1930 р. оголосити її розпуск.

Часткове відродження церковного життя у формі автокефалії в Україні в роки Другої світової війни також знайшло своє віддзеркалення у документах НАФ України. Воно йшло з Волині, оскільки ця українська земля протягом 20-х–початку 40-х років була вільною від впливу підрадянського Московського патріархату. Держархів Рівненської області має фонд «Рівненське духовне правління» (ф. Р-281, 30 справ за 1941–1943 рр.), дотичний цим подіям. З часу свого надходження до архіву цей фонд перебував на таємному збе-

ріганні, і лише з 1997 р. відкритий для загального користування. У ньому — документи про особовий склад священнослужителів парафій Рівненської області, листування з настоятелями храмів з організаційних питань, протоколи зборів церковних громад звіти про їх діяльність, справи з видання церковної літератури на Рівненщині. Цього ж періоду стосується і невеличкий фонд «Благочинний Обухівського району Київської області» (ф. 2436 Держархіву Київської області, 1 справа за 1942–1943 рр.). Це автобіографія священника Смолякова, його листування з вищою церковною владою. Певний час документи фонду знаходилися на таємному зберіганні, але розсекречені 1957 р.

Нарешті, останній вид церковних фондів — це архівалії установ, пов'язаних із щоденною діяльністю церкви, її господарськими турботами, доброчинністю, наглядом за мораллю, навчальною та місіонерською працею. Найважливішим з них є фонд Київської духовної академії (ф. 711 ЦДІАК України, 18 787 справ за 1814–1919 рр.) — спадкоємиці Києво-Могилянської академії. Цей фонд відбиває усю різноманітну діяльність академії з духовної освіти студентів, участі професорів у науковому житті Києва та інших міст України й Росії, закордонні зв'язки академії, роботу створеного 1824 р. при ній Комітету духовної цензури тощо. У тому ж архіві і фонд Харківського колегіуму (ф. 692, 2 342 справи за 1728–1817 рр.) — відомого навчального закладу, попередника Харківської семінарії. Одним з викладачів колегіуму був Г. Сковорода, а студенти вивчали поряд з богословськими науками іноземні мови, математику, природничі дисципліни²⁴.

Про нижчу освіту в Україні, яка практично повністю знаходилася у віданні церкви, розповідають фонди єпархіальних училищних рад (Таврійської — у Держархіві при Раді міністрів АРК, Волинської — у Держархіві Житомирської області), наглядача церковно-парафіяльних шкіл (у Держархіві Вінницької області), духовних училищ (у держархівах Вінницької, Волинської, Донецької областей), духовних семінарій — православних Таврійської та Подільської (у Держархіві при Раді міністрів АРК) і Луцько-Житомирської римо-католицької (у Держархіві Житомирської області). Вони висвітлюють піклування церкви про освіту сільського населення, особливості навчання майбутніх священнослужителів.

Роль церкви у здійсненні духовної цензури висвітлюють, крім вже згаданих документів Київської духовної академії та її відповідного комітету, фонди цензурних комітетів Таврійської та Київської консисторій (ф. 129 Держархіву при Раді міністрів АРК, 16 справ за 1891–1915 рр., та ф. 1732 Держархіву Київської області, 2 справи за 1857–1861 рр.). У них містяться не лише матеріали про надання дозволу на друкування духовних та світських книг, а й огляди стану монастирів, побуту сільського духовенства²⁵.

Спеціально питання господарсько-адміністративної діяльності церкви зачіпаються у документах фонду «Адміністрація православного церковного фонду Буковини» (ф. 321, Держархіву Чернівецької області, 1 303 справи за 1787–1940, 1941–1944 рр.). Цей фонд здійснював безпосереднє керівництво лісництвами, розплідниками, тваринницькими фермами, рибними ставами, лісопильнями, прокладанням шляхів, будівництвом церков, парафіяльних та житлових будинків.

Менш значний за кількістю справ — фонд Волинського губернського церковно-будівельного присутствія (ф. 408 Держархіву Житомирської області, 7 справ за 1868–1892 рр.). Він відбиває стан церковного будівництва на Волині.

Ціла група фондів Держархіву Київської області, відносно невеликих за обсягом, висвітлюють господарсько-благодійницьку діяльність церкви. Це фонд ф. 1724 «Єпархіальний комітет зі збирання пожертвувань для голодуючих селян», ф. 1728 «Єпархіальне попечительство про бідних духовного звання», що діяв у 1823–1921 рр., ф. 1778 «Єпархіальний комітет зі збору пожертвувань для поранених і хворих воїнів на Далекому Сході». У Кам'янець-Подільському міському держархіві зберігається ф. 111 «Подільський губернський комітет по забезпеченню сільського православного духовенства» (682 справи за 1841–1889 рр.), де відклалися справи щодо забезпечення духовенства землею та житлом, ремонту церков, будівництва нових храмів тощо.

І лише два нечисельних фонди Держархіву Київської області — ф. 1720 «Київське відділення Російського біблійного товариства» та ф. 1722 «Єпархіальний комітет православного місіонерського товариства» присвячені цим цікавим, але практично недослідженим темам церковного життя, як видання і поширення біблійної літератури, здійснення місіонерської діяльності.

Історія надходження всіх цих церковних фондів на державне зберігання відбиває драматичне конфесійне життя України доби тоталітаризму. Як правило, до державних архівів вони потрапляли після насильницького припинення діяльності церковної інституції або ж цілої конфесії. Для Східної України — це 1919–1922 рр., коли почалося масове закриття церков та монастирів, а церковно-адміністративні установи просто припиняли свою діяльність. Для Української автокефальної православної церкви такими рубіжними датами стали 1926–1930 рр. (початок адміністративного наступу радянської влади та час офіційного «саморозпуску»). Для Західної України це був період 1946–1947 рр., а для Закарпаття — 1949 р., коли відбулися Львівський та Ужгородський собори, а греко-католицька церква в Україні перейшла на нелегальне становище.

Втім, перша спроба привласнити церковні архіви у Львові здійснили ще «перші Совети». У травні 1940 р. представники львівського міського бюро ЗАГС закрили метричальний архів Львівської консисторії і вивезли його документи. Поточний архів консисторії був опечатаний ще 1939 р., але, на щастя, не конфіскований тоді, на початку Другої світової війни. Про всі ці події із боєм за домоархів писав митрополит Андрей Шептицький М.С. Хрущову, сподіваючися на припинення цієї гвалтівної акції²⁶.

Схожий характер мала націоналізація інших церковних фондів. Проте не варто ставити архівістів в один ряд зі співробітниками каральних та ідеологічних радянських органів, які організували такі заходи, мовляв, перші завершили справу останніх, поховавши церковні документи у спецхранах. Навпаки, в умовах, коли сама увага до таких документів могла вартувати найменні посади, працівники архівів збирали церковні та монастирські фонди, рятуючи їх від свідомого нищення. Завдяки цій самовідданій праці ми маємо нині у складі НАФ України таку кількість фондів здебільше найвищого церковно-адміністративного рівня консис-

I. Архівна справа: історія та сучасність

торії та найнищого — церкви, собори. Варто згадати і той факт, що архівісти часом виступали справжніми співтворцями таких фондів, збираючи розкидані по різних сховищах документи, намагаючись створити повноцінні архівні фонди.

Прикладом слугує фонд Волинської духовної консисторії Держархіву Волинської області, який упорядковувався творився протягом 1950–1960-х рр. з архівних документів, що зберігалися у Луцьку, надходили з Росії (ЦДІА СРСР у Ленінграді, держархівів Курської та Ярославської областей), Білорусі (ЦДІА БРСР, Держархіву Мінської області) та України (Суми, Рівне). Але ще більш драматична історія надходження і збирання фонду Почаївської Лаври, вже докладно висвітлена у попередніх публікаціях²⁷.

Документи церков та соборів, що містять здебільше метричні книги, надходили і продовжують надходити до державних архівів з органів РАГС, де вони зберігалися відповідно до діючих норм 75 років. Це наймасовіший вид джерел з конфесійної історії є одночасно і найціннішим для дослідження народонаселення України, його конфесійно-національного складу протягом століть.

Але останнім часом намітилася досить тривожна тенденція щодо цих документів. Сучасні церкви, які відновили свою діяльність на українських теренах, починають висловлювати певні претензії на усю історико-церковну спадщину державних архівосховищ. Принаймні у Закарпатті духовні лідери трьох конфесій (римо-католицької, греко-католицької та реформатської) відверто висловили прагнення до повернення їм «конфіскованого» архівного майна, у тому числі й метричних книг, яким вони надають лише церковне значення. На наш погляд, така точка зору не є достатньо обґрунтованою й виваженою, не відповідає загальнодержавним інтересам. Церковні документи будь-якої конфесії, що зберігаються у державних архівах, — доступні для вивчення всіма дослідниками, у тому числі істориками-теологами. Передані у конфесійну власність, вони втрачатимуться, доступ до них обмежуватиметься, найперше для істориків іншого віросповідання або поглядів.

Крім того, дуже важливою лишається проблема забезпечення збереження цих документів. Нині її поклала на себе держава, і в переважній більшості державних архівів ці умови є задовільними, а фізичний стан церковних документів відповідає сучасним вимогам. За сприянням Генеалогічного товариства Юта (США) в Україні з 1993 р. розгорнута широка програма створення страхового фонду мікрофотокопій на метричні книги усіх конфесій, яка здійснюється у ЦДІАК та ЦДІАЛ України, держархівах Запорізької, Сумської, Тернопільської, Черкаської, Чернігівської областей. А Державний архів при Раді міністрів Автономної Республіки Крим вже має такий страховий фонд на метричні книги усіх церков.

Водночас не можна закривати очі на те, що у держархівах Закарпатської, Київської областей стан зберігання таких фондів є просто незадовільним, що напряму пов'язане з поганими умовами збереження документів НАФ України у згаданих архівосховищах. Вирішити цю проблему можуть лише кардинальні заходи, спрямовані на зміцнення матеріальної бази архівів. І зрушення в цьому плані є — нещодавно Кабінет Міністрів України

виділив кошти на освоєння нового приміщення Держархіву Закарпатської області у м. Ужгороді²⁸.

Таким чином, церковні фонди і колекції — значна, цінна і невід'ємна складова частина НАФ України. На їх збереженості відчутно відбилися події бурхливої історії України XVII–XX ст., і не всі джерела цієї тематики потрапили до державних архівів. Наприклад, повністю відсутні фонди церковних братств, громадсько-церковних православних об'єднань, дуже активних у XVII ст. Так само не вистачає певної частини фондів церковних організацій середньої ланки — духовних правлінь, благочинних, деканатів тощо. Не можна визнати повністю задовільною повноту фондів церков та соборів, особливо за XVIII – першу половину XIX ст., що дійшов до нас — вони рясніють значними лакунами. Тим більше справою честі архівістів є зберегти і удоступнити для широкої громадськості наявну історико-церковну архівну спадщину. У найближчих планах Держкомархіву, УДНДІАСД та державних архівів України — підготовка та видання універсального міжархівного довідника «Фонди церковних установ і організацій у складі НАФ України»²⁹.

¹ Дорошенко Д. Православна церква в минулому й сучасному житті українського народу. — Берлін, 1940. — С. 19.

² Федоренко П. До історії монастирських архівів // Архівна справа. — 1929. — № 9/10. — С. 102-104.

³ Див.: Едиційна археографія у Україні XIX–XX ст.: Плани, проекти, програми видань. — Вип. 1 / Упоряд. Журба О., Капраль М., Кіржаєв С., Папакін Г., Рильков С. — К., 1993. — С. 109.

⁴ Міяковський В. Центральний архів ім. Антоновича в Києві // Архівна справа. — 1925. — № 1. — С. 112-113.

⁵ ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1194, арк. 72-73.

⁶ Андрусішин Б. Церква в Українській державі 1917–1920 (доба Директорії УНР). — К., 1997; *Він же*. Церква в Українській державі 1917–1920 (доба Центральної Ради). — К., 1997; *Він же*. Церква в Українській державі 1917–1920 (доба гетьманату Павла Скоропадського). — К., 1997; *Історія церкви та релігійної думки в Україні*. — У 3-х кн. — К., 1994; *Ульяновський В.* Церква в Українській державі 1917–1920. — У 3-х кн. — К., 1997; *Рожко В.* Древні святині Полісся. — Луцьк, 1995; *Він же*. Православні монастирі Полісся. — Луцьк, 1996; *Він же*. Православні монастирі Волині. — Луцьк, 1997; та ін.

⁷ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність / Док. і матеріали. 1839–1994. — Т. 1. — Л., 1995; Т. 2., Кн. 1. — Л., 1998; Т. 2, Кн. 2. — Л., 1999; Перший Всеукраїнський православний собор УАПЦ 14–30 жовтня 1921 р.: Док. і матеріали. — К.; Львів, 1999.

⁸ Див.: *Боряк Г.* Національна архівна спадщина України та Державний реєстр «Археографічна Україніка. Архівні документальні ресурси та науково-інформаційні системи». — К., 1995. — С. 164-168.

⁹ *Слободянюк П.* Українська церква: історія руїни і відродження. — Хмельницький, 2000. — С. 22-30.

¹⁰ *Литинський В.* Релігія і церква в історії України. — К., 1995. — С. 32, 44-45.

¹¹ Див.: Центральний государственный исторический архив УССР в Киеве. Путеводитель. — К., 1958. — С. 238-240.

¹² Див. докладніше: *Бойцун Л.* Духовний собор Почаївської Лаври // Студії з арх. справи та документознавства. — Т. 3. — К., 1998. — С. 115-119; Путівник по Держархіву Тернопільської області. — Львів, 1961. — С. 24-26.

¹³ Центральний государственный исторический архив. — С. 233-236.

¹⁴ Див.: Житомирский государственный архив и его филиал в г. Бердичеве. — Житомир, 1961. — С. 91-94.

¹⁵ Див.: Держархів Хмельницької області. Путівник. — Л., 1964. — С. 73.

¹⁶ Див.: Крымский областной государственный архив. Путеводитель. — Симферополь, 1961. — С. 104.

¹⁷ Див.: Державний архів Полтавської області. Путівник. — Х., 1959. — С. 40-41.

¹⁸ Див.: Сумський облдержархів і його філіали в м. Конотопі і Ромнах. Путівник. — К., 1965. — С. 51.

¹⁹ Див.: Путівник по Держархіву Станіславської області. — Станіслав, 1990. — С. 27.

²⁰ Див.: Волинський обласний державний архів у м. Луцьку. Путівник. — Львів, 1964. — С. 28.

²¹ Див.: Житомирский областной государственный архив и его филиал в г. Бердичеве. — С. 94-95.

²² Див.: Держархів Хмельницької області. — С. 74.

²³ Перший Всеукраїнський православний собор УАПЦ. — К.; Л. 1999.

²⁴ Див.: Центральный государственный исторический архив УССР в Киеве. — С. 222-225.

²⁵ Крымский областной государственный архив. — С. 107.

²⁶ Митрополит Андрей Шептицький: Життя і діяльність / Документи і матеріали: 1899–1944. — Т. 2. — Кн. 2. — Л., 1999. — С. 905–906.

²⁷ Див.: *Бойцун Л.* Вказ. праця. — С. 115.

²⁸ Постанова Кабінету Міністрів України від 28 вересня 2000 р. № 1479 «Про виділення коштів на реконструкцію приміщення Державного архіву Закарпатської області та переведення документів Національного архівного фонду» // Вісник Державного комітету архівів України. — Вип. 4. — 2000. — С. 9.

²⁹ Див.: Перспективний план підготовки архівних довідників за програмою «Архівні зібрання України: (2001–2005)» // Там само. — С. 34.

Катерина Климова, к.і.н. (Київ)

«НАДЕЖНЫЕ ХРАНИТЕЛИ ДРЕВНОСТЕЙ» (з історії церковних архівів в Україні)

З усіх архівів традиційних для України християнських конфесій (Православна, Греко-Католицька, Римо-Католицька Церкви) найрепрезентативнішими у XVIII – на початку XX ст. були архіви церковної адміністрації. Відповідно до ієрархії та структури церковної адміністрації можна виокремити три групи архівів: а) архіви архієреїв, які очолювали українські єпархії — митрополитів, архієпископів, єпископів, вікарних єпископів, а також архіви архієрейських домів; б) найбільші за обсягом та інформативністю архіви консисторій, офіціальних урядів; в) архіви місцевих органів єпархіального управління: протопопій, духовних правлінь, благочиній, деканатів, парохіальних урядів.

Архівні фонди церковних ієрархів та керівних інституцій у межах українських земель Російської імперії зберігаються нині в центральних та обласних архівах України, а також у архівосховищах Росії, Польщі, Литви, Білорусі. Архіви канцелярій єпархіальних архієреїв, економічних правлінь архієрейських домів, консисторій, духовних правлінь, деканатів — важливе джерело реконструкції системи церковних архівних установ. Архівні фонди місцевої церковної адміністрації містять не лише інформацію про духовне життя в Україні, церковну політику, церковну організацію, церковно-адміністративне управління, але й цінні відомості про ці архіви, їхнє формування, склад, принципи порядкування та історію побутування. Виявлення, вивчення та узагальнення цього блоку матеріалів є важливим для об'єктивного відтворення історії архівної справи і, зокрема, історії церковних архівів.

Архіви єпархіальних архієреїв ведуть свою історію з часів виникнення єпархій. У XVIII – на початку XX ст. при митрополитах, архієпископах, єпископах, вікаріях існували канцелярії із власним діловодством, що зосереджувалося в секретарів канцелярій. У віданні останніх знаходилися діловодні документи та старі справи канцелярій, які втратили актуальність. Характер діловодства митрополичих канцелярій за Синодальний період визначав склад та порядок групування документів у митрополичих архівах. Зазначимо одразу, що йдеться не про приватні архіви, серед яких відомі, наприклад, архіви митрополита Євгенія (Болховитинова), митрополита Платона (Городецького), а, власне, архіви, що сформувалися в результаті діяльності митрополичих канцелярій. Безперечно, в особових архівах ми-

трополитів зберігалися документи єпархіальних установ. Так, особовий архів митрополита Київського і Галицького Платона, крім власних паперів (листування, автобіографічних матеріалів), містив протоколи засідань Херсонської духовної консисторії, рапорти настоятелів монастирів Одеської єпархії¹.

У митрополичих канцеляріях зосереджувалися документи, які стосувалися всіх сторін життя митрополії: господарства, фінансів, суду, зносин з Синодом, консисторіями, навчальними закладами духовного відомства. Вхідні документи розподілялися за змістом або за походженням. Наприклад, у канцелярії київських митрополитів були виокремлені і записані до журналу вхідних документів листи з Лаври та Київської духовної академії. Рішення митрополита з різних питань фіксувалися в журналах. Журнали велись в канцелярії, причому, щороку в окремому зошиті, що складався з кількох частин: єпархіальної, синодальної, академічної, семінарської, попечительської, лаврського зошиту². Записи в журналах короткого змісту листів, рапортів, «прошений», указів, відношень, доповідей, надісланих на ім'я митрополита, дають можливість встановити тексти втрачених на сьогодні документів. На вхідні та вихідні з митрополичих канцелярій документи укладали реєстри. Для прискорення пошуку потрібних документів реєстри склалися за тематичним принципом або за походженням: «Реєстр исходящих бумаг из канцелярии Киевского митрополита по Киево-Печерской лавре за 1907 г.», «... по Киевской епархии за 1911 г.»³. Журнали, реєстри, офіційне листування митрополитів склали основу архівів митрополичих канцелярій. Крім документів особистої діяльності митрополитів, до їхніх архівів потрапляли документи окремих єпархіальних установ. Водночас, документи кафедральної контори зосереджувалися в консисторських архівах. Так, 1775 р. Київська духовна консисторія дала розпорядження («определила») завідуючому консисторським архівом канцеляристу Якову Християновичу прийняти до архіву за реєстром і описами всі справи і «презентальные» книги кафедральної контори за 1758–1770 рр. Останні, упорядковані канцеляристом Нестором Продмою, були приєднані в консисторському архіві до документів Київського повиття (столю)⁴.

Влада митрополита, архієпископа, єпископа поширювалася лише на підпорядковані єпархії, що й визначило склад архієрейських архівів: вони містять інфор-

I. Архівна справа: історія та сучасність

мацію як загального характеру (укази, постанови, розпорядження Синоду), так і конкретного, стосовно певної області. Митрополичі та єпископські архіви розмішувалися в резиденціях архієреїв — архієрейських домах. Так, у ризниці і бібліотеці чернігівського архієрейського дому зберігалися оригінальні святительські й царські грамоти про обрання в єпископи і архієпископи Чернігівської єпархії Лазаря Барановича (1657 р.), Феодосія Углицького (1693 р.), Іоанна Максимовича (1697 р.), Антонія Стаховського (1713 р.)⁵. При архієрейських домах, які були від середини XVIII ст. господарськими установами в системі єпархіального управління, відклалися документи про земельні володіння, майно і капітали архієрейської кафедри. Найдавніші справи (від 1709 р.) Харківської єпархії зберігалися в архіві архієрейського домоуправління⁶. В архіві економічного правління Київського архієрейського дому зберігалися документи від початку XVII ст., зокрема, декретові книги⁷.

За указом Св. Синоду 1788 р. при архієрейських кафедрах зосереджувалися книги та документи ліквідованих у 1786 р. монастирів. За встановленими з часу смерті митрополита Іосифа Семашки порядком, усі особисті папери митрополитів після їхньої смерті передавалися до Синодального архіву⁸.

На збереженість архієрейських архівів впливала соціально-політична ситуація в українських землях. За умов безперервних міжконфесійних конфліктів на Правобережній Україні церковні ієрархи не мали постійної резиденції. Переїзди католицьких єпископів, заснування тимчасових резиденцій, відсутність постійних приміщень для архівів спричиняли розпорощення останніх.

Не мали постійної резиденції і греко-католицькі митрополити. У другій половині XVIII ст. резиденція митрополита найдовше знаходилася в місті Радомишлі. Слідом за митрополитом по резиденціях мігрував і митрополичий архів — або в повному складі, або розрзнений на частини, на окремі архіви. Серед документів архіву уніатських митрополитів збереглася справа 1770 р. про звинувачення протонотарія, київського офіціала Михайла Примовича в загарбання та вивезенні з Радомишля єпархіального архіву⁹. Є також згадка 1778 р. про поділ генерального архіву на частини та їхнє зосередження у різних місцях¹⁰.

Усвідомлення вже за тих часів важливості архівів церковної адміністрації підтверджують факти упорядкування Архіву уніатських митрополитів. Відомий його опис ще з 1699 р. За наказом митрополита документи були систематизовані (за предметом, наприклад, про Брестський собор, про владу і права митрополита і т.п. зібрані в одне місце), з'єднані у фасцикули. Опис документів складено за тематикою, географічними й власними іменами. Розбирання і описування митрополичого архіву здійснювалися і в другій половині XVIII ст. Митрополитанський архівист А. Война 1763 р. склав «Реєстр остатка найденных бумаг». Згрупованим документам надавалися заголовки, наприклад «про унію», «про релігію», документи об'єднувалися за видами (папські булли, присяги митрополитів, королівські привілеї). Зберігалися фасцикули з різними за змістом документами. На групу документів, систематизованих за хронологією, складалися описи. З часом порядок у митрополичому архіві був порушений. 1838 р. секретар єпархіальних справ губернський секретар Ігнатій

Богдашевський у рапорті до митрополита Булгака повідомляв, що архів йому дістався «в совершенном беспорядке, без описей», а відрядження за дорученнями митрополита «препятствуют содержать этот архив в должной исправности»¹¹.

Після так званого акту з'єднання уніатів з православними (1839 р.) і смерті останнього митрополита частина архіву з радомишльського повітового суду 1841 р. потрапила до Білорусько-литовської колегії¹² — в тюках, на вагу, без описів і «без всякого порядку с совершенно перемешанными документами». За постановою Св. Синоду 1843 р. архів колишніх уніатських митрополитів був переданий до Синодального архіву «для надлежащего хранения».

Архів уніатських митрополитів — найважливіше джерело реконструкції архівної системи Греко-Католицької Церкви в Україні до 1839 р. Документи Архіву уніатських митрополитів хронологічно охоплювали період від 1470 по 1839 рр. У 1897-1907 рр. у Петербурзі було видано двотомне «Описание документов Архива западнорусских униатских митрополитов», яке інформувало про склад і зміст цього унікального документального комплексу.

Адміністративне управління і духовний суд в єпархіях Православної Церкви під безпосереднім керівництвом єпархіальних архієреїв здійснювали духовні консисторії¹³. Разом з єпархіальними архієреями вони підпорядковувалися Св. Синоду. Відомство консисторій знаходилося в межах єпархій. Тому, як відзначали дослідники, *консисторські архіви* в церковно-історичному відношенні відіграють роль губернських архівів¹⁴. Консисторії здійснювали керівництво в єпархії через духовні правління (протопопії), благочинних, настоятелів монастирів, церков. Духовні консисторії склалися із присутствія і канцелярії. Діловодство консисторій зосереджувалося в канцеляріях. Канцелярія та її структурні підрозділи (столи) підпорядковувалися секретареві консисторії.

Консисторії в українських єпархіях відомі від кінця XVII ст. і запозичені у католицьких єпархіальних управлінь. На зразок українських духовних консисторій було перетворено приказний устрій єпархіальних управлінь у Росії, названих 1744 р. консисторіями. У консисторських канцеляріях зосереджувалися документи адміністративного управління і духовного суду в єпархіях. Окремі єпархіальні канцелярії відали церковними інституціями, які знаходилися поза межами єпархії. Зокрема, в канцелярії Київської духовної консисторії існував окремий стіл (повиття), який вирішував питання «закордонних» православних монастирів, що знаходилися на території Польсько-Литовської держави і до кінця XVIII ст. підпорядковувалися Київському митрополиту. Справи духовних навчальних закладів — академій, семінарій — до реформи 1808 р. (утворення Комісії духовних училищ) також вирішувалися місцевими консисторіями або архієрейськими канцеляріями.

Розгляд консисторією справ і рішення з різних питань записувалися в протоколах, журналах. Вхідні й вихідні документи реєструвалися в журналах. Склалися доповідні реєстри, де зазначалися короткий зміст паперів чи справ, що доповідалися консисторії, і резолюції про вирішення справ. Протоколи, журнали, закінчені діловодством справи передавалися до архіву. До консисторських архівів, крім діловодної документації канцелярій, надхо-

дили метричні книги, сповідальні розписи, клірові відомості церков епархії, ревізські сказки (переписи духовенства епархії), описи церковного і монастирського майна, майна архієрейського дому. Консигторські архіви стали місцем зосередження давніх писемних пам'яток, виявлених в епархіальних сховищах. 1722 р. у Переяславі, в ризниці архієрейського дому були знайдені дев'ять грамот царя Петра I і переяславських архієреїв. За наказом єпископа Іова грамоти надіслали до Переяславсько-Бориспільської консигторії, де їх «принял в архиву консигторскую» підканцелярист Яблуновський¹⁵.

Під час створення нових епархій змінювалися кордони епархіальних правлінь. Справи тих православних приходів, які входили до складу новостворених епархій, передавалися до їхніх консигторій. Так, до Катеринославської духовної консигторії 1787 р. надійшли справи з архівів Київської, Переяславської, Воронежської та Білгородської консигторій¹⁶. Зі створенням самостійних епархій, сусідніх з Катеринославською (Подільської і Брацлавської, Слобідсько-Української і Харківської, Полтавської і Переяславської, Кишиневської і Хотинської, Херсонської і Таврійської), усі документи місцевостей, що відійшли від Катеринославської епархії, були відправлені місцевою консигторією до консигторій нових епархій. З тих же причин в архіві Полтавської духовної консигторії опинилися справи Київської та Новоросійської духовних консигторій¹⁷. 1777 р. з Київської консигторії до Переяславської були передані сповідальні розписи сімнадцяти церков Миргородської, Сорочинської, Голтвянської та Лубенської протопопій, які відійшли до Переяславської епархії¹⁸.

Систематизацію документів і справ у консигторських архівах здійснювали або за хронологією, або за категоріями («родами», розрядами) справ, або за столами (структурними підрозділами канцелярій); виокремлювалися справи повітів, міст, церков. Справи зберігалися у в'язках за кожний рік окремо. Так, справи управління Полтавською епархією знаходилися в архіві консигторії, «связанными в отдельные большие пачки, причем уезды не смешаны, а для каждого уезда существуют отдельные погодные связки»¹⁹.

1768 р., за митрополита Арсенія Могилянського, який багато зробив для епархіальної адміністрації, було порушено питання про утримання архіву в належному порядку і введення окремої посади *архіваріуса*. Указом Св. Синоду Київській духовній консигторії «велено представить, где для производимых в консигтории дел состоит архива, в чьем смотрении и в каком порядке содержатся и каким порядком выдаются и принимаются и кто от нея ключ содержит»²⁰. У рапорті, поданому того ж року кафедральними та консигторськими писарями, повідомлялося про стан справ у консигторському архіві. Справи канцелярії зберігалися у великій кафедральній Києво-Софійській церкві «на хорах, в приделе Воскресения Христова за перегородкою і за замком». Приміщення було тісним для того, щоб «дела порядочно разместить». Документи мокли і псувалися. Через відсутність архіваріуса (його на той час ще взагалі не було) архівні справи знаходилися у віданні повітчиків. У останніх знаходився ключ від архівосховища. Документи ніким не приймалися і не здавалися. Для наведення довідок повітчики брали необхідні неупорядковані й розпорочені справи. Порядок у консигторських архівах можна було забезпечити за наявно-

сті архіваріусів, на посади яких Св. Синод наказував «выбирать людей трезвого жития и неподозрительных в пороках и иных пристрастиях незапримеченных».

1769 р. завідувачем архівом (архіварієм) Київської духовної консигторії призначили бібліотекаря Києво-Софійського кафедрального монастиря ієромонаха Мелхіседека Вербицького. Мелхіседек доклав зусиль до вирішення питання про нове приміщення архіву. Спочатку для консигторського архівосховища відвели горище трапезної Софійського монастиря, а потім — кімнату в будинку митрополита, де розмістили тоді консигторське присутствіє. Архіваріус отримав інструкцію, «как в той должности поступать», а саме: від кого належало приймати всі справи «давних годов», як розібрати й описати старі справи²¹. За інструкцією архіваріус мав укласти реєстри на протоколи, сповідальні розписи, метричні книги, розібрати й систематизувати справи повіттів. Усі укази зі Св. Синоду, отримані консигторією, необхідно було розібрати і упорядкувати за роками, місяцями і числами, «переплести и в архиве или консигторской избе за замком хранить, дабы они ... утратиться не могли»²². Архіваріусу, згідно з інструкцією, належало зберігати два реєстри — один закінченим («вершенным») справам, інший — «тем делам, которые неисполнены». Для дотримання порядку в архіві необхідно, зазначалося в документі, щоб справи надходили до нього упорядкованими, інструкція зобов'язувала архіваріуса «над канцелярскими служителями наблюдать». Для упорядкування й описування архівних документів на допомогу архіваріусу призначали двох писців. У «доношении» Київській духовній консигторії Мелхіседек зазначав, що здобувши академічну освіту, він не набув досвіду в канцелярських порядках. З канцелярським статутом не були знайомі і помічники архіваріуса.

Групування справ було розпочате Мелхіседеком з розподілу їх за повіттями, яких тоді було п'ять: ніжинське, лубенське, полтавське, київське і генеральське. Останнє відало справами закордонних монастирів і приходських церков, а також полкових священників. У межах повіття справи мали ділитися за змістом («о произведении протопопов», «о ссорах», «ставленнические дела», «о сооружении церквей», «о браках», «об увольнении настоятелей»).

Майже за чотири роки роботи архіваріусу вдалося лише систематизувати та описати справи повіттів генерального, лубенського і ніжинського, а решта документів, у тому числі повіття київського і полтавського, лишилися нерозібраними. Крім архіву, архіваріус відповідав за «содержание всех входящих в духовную консигторию дел, требующих резолюций настольного реестра». Своєчасне надання довідок вимагало від архіваріуса «неотлучно быть от своего места», що було несумісним із чином ієромонаха. За наказом митрополита Київського і Галицького Гавриїла 1772 р. Мелхіседек був звільнений з посади консигторського архіваріуса і мав передати всі справи, які були в його віданні, копіїсту («пожалованному в подканцеляристь») Якову Християновичу. Встановлювався порядок передавання архівних справ, за яким останні приймалися за реєстрами з двома підписами (того, хто здає і того, хто приймає архів). Зазначені реєстри передавалися до духовної консигторії «при доношении». Якщо під час передавання виявлялося, що деякі справи втрачені, на них складався окремий реєстр, також засвідчений

I. Архівна справа: історія та сучасність

двома підписами, і передавався «при обоих доношениях» в консисторію. Справи повиттів, а також сповідальні розписи, метричні книги, на які не були складені реєстри і які були прийняті архіваріусом від повитчиків без реєстрів, передавалися підканцеляристу Християновичу також без реєстрів.

У XVIII ст. межі епархій виходили за кордони певної губернії і, відповідно, сфера епархіального правління поширювалася на міста і населені пункти різних губерній. Так, міста Дубно, Кременець і Старокостянтинів Брацлавської епархії знаходилися у Волинській губернії. У серпні 1799 р. Св. Синод видав указ «О перемене названий епархии для единообразия по званию тех губерний, в коих кафедры их состоят»²³. Відомство кожної епархії відтоді поширювалося в межах губернії («сообразно пределам губерний») і назви епархій змінювалися відповідно до назв тих губерній, де розміщувалися архієрейські кафедри. Згідно з указом, Брацлавська консисторія передавала архівні справи церков, які відійшли до Житомирської епархії.

У XIX ст. консисторські архіви зростали швидкими темпами як за рахунок документації їхніх канцелярій, так і шляхом передавання до них церковних клірових відомостей, сповідальних розписів, метричних книг, а також документів з архівів скасованих духовних правлінь. Зростання документообігу в консисторських канцеляріях вимагало чіткої регламентації щодо впорядкування документів і їхнього зберігання. Статут духовних консисторій 1841 р. встановлював порядок «содержания и хранения» справ у канцеляріях та їх передавання до архівів. Документи, які оголошували «Высочайшие повеления» і укази Св. Синоду, долучалися до справ в копіях, а їхні оригінали перепліталися у книги за кожний рік окремо. Така практика існувала ще від XVIII ст.: укази Св. Синоду та «отпуски» рапортів консисторії про отримання цих указів групували і підшивали за роками. В архіві Київської духовної консисторії «указанные» («указные») книги, які містили височайші, сенатські, синодальні укази та розпорядження, зберігалися від 1721 р.²⁴ Канцелярії впорядковували документи, формували справи; справи зшивалися, їм надавався заголовок, аркуші справи нумерувалися. Закінчені справи засвідчувалися підписом столоначальника, тут же вказувалася кількість нумерованих аркушів. До важливих справ, які включали документи про монастирське і церковне майно, матеріали слідчі, позовні на приватне майно, про розторгнення шлюбу та ін., складався детальний опис всіх паперів, які в них знаходилися. На справи кожного столу також складався опис. Крім архівного номера справа мала номер «по общей описи стола». Вирішені справи зберігалися у столоначальника не більше як три роки, після чого передавалися до архіву із запискою за підписами члена столу і столоначальника. На справи складався опис у двох примірниках: один, за підписом архіваріуса про приймання справ, зберігався у столоначальника, другий («опись сдаточная»), за підписом столоначальника, передавався до архіву. Протоколи й журнали консисторії передавалися до архіву також через три роки.

Справи й акти, які надходили до архіву, архіваріус мав розмістити в певному порядку, а саме: на першому місці — протоколи, а далі — журнали, доповідні реєстри, справи з різних питань, метричні книги, сповідальні розписи і т. д. Акти й книги, які не належали до справ, а

також справи секретні, зберігалися в окремих шафах під замком і печаткою консисторії. Інший порядок зберігання справ архіву, якщо цього вимагали конкретні умови, допускався лише при затвердженні Превелебного і обов'язковому повідомленні про це Св. Синоду. Для отримання точних даних про склад архіву й для швидкого виявлення актів в архіві складався хронологічний реєстр справ і актів та алфавітний покажчик. В архіві велася також шнурова книга «за печаткою консистории» для фіксування як видачі з архіву справ столоначальникам для наведення необхідних довідок, так і повернення справ «с надлежащими расписками». Архіваріус, якого обирали з благонадійних чиновників канцелярії, зобов'язувався утримувати архів в належному порядку. На допомогу архіваріусу призначалися один-два канцелярських служителі. Нагляд за роботою архіваріуса здійснював секретар консисторії. Щорічно присутствіе консисторії перевіряло стан архіву: порядок у ньому, цілісність справ, які там зберігалися, складання реєстрів справ, внутрішньої і зовнішньої охайності архівосховища. За результатами обстеження архіву робилися відповідні записи в журналі. Про стан консисторського архіву архієрей був зобов'язаний щорічно доповідати Св. Синоду.

Духовний регламент 1722 р. (пункт 29, доповнення) потребував щорічного подання («повсегодного объявления») до органів епархіального управління (тоді ще приказів архієрейських) списків з метричних книг. Метричний зошит із трьох частин (список з приходського примірника) — про народження, шлюб і смерть — готував для консисторії приходський священик і на початку січня кожного року через духовне правління подавав до консисторії. Зазначені зошити окремих церков, приходів міста, округу, повіту²⁵ зшивалися рік за роком в один фоліант, який дістав назву консисторського примірника метричної книги. У XIX ст. книги поділялися на томи по 20-30 зошитів у кожному і тому обсяг іноді перевищував 1000 аркушів. Метричні книги збиралися й зберігалися в консисторському архіві. Практичні потреби в даних із метричних книг (лише засвідчені консисторією виписки мали юридичну силу) вимагало їх належного зберігання в архіві.

Окрім метричних книг, до консисторських архівів надходили сповідальні розписи і клірові відомості епархіальних приходів. 1852 р. до архіву Київської духовної консисторії з канцелярії єпископа Чигиринського, вікарія Київської епархії були передані клірові відомості 1836–1851 рр. про священно і церковнослужителів кількох повітів і всіх київських міських церков. У рапорті вікарій київський Аполінарій зазначав, що клірові відомості, які надсилалися духовними правліннями і благочинними, «иметь в канцелярии своей считаю ненужным, потому при особо составленной описи препровождаю оные ведомости в Киевскую духовную консисторию для хранения в архиве где следует»²⁶. Крім того, з канцелярії вікарія до консисторського архіву надійшли старі справи реєстри вхідних документів цієї канцелярії, рапорти духовних правлінь, благочинних і монастирів. Сповідальні й клірові відомості упорядковували, як і метричні книги, за повітами, округами і роками (наприклад, «исповедная роспись церковей г. Полтавы за 1771 г.»²⁷). На великій за обсягом справи складалі реєстри («Реестр клировым ведомостям церковей, состоящих в ведомстве Киевоградского благочинного за 1838 год»²⁸).

У консисторських архівах з часом накопичувався значний масив документів. Особливо помітним було збільшення їхнього обсягу після ліквідації духовних правлінь (останні поступово ліквідовувалися від 1840 р.). У результаті великого надходження документів з архівів духовних правлінь у консисторських архівах вони залишалися невпорядкованими, описи на них не складалися. В архіві Подільської консисторії зберігалися справи дванадцяти духовних правлінь Подільської єпархії з 1796 р. Консисторії, більше зацікавлені у збереженні справ, необхідних для поточного діловодства, не приділяли особливої уваги старим справам, які, фактично, вже перетворилися на історичний матеріал. У щорічних звітах єпархій до Св. Синоду про архіви їх визначали як «дела старых лет, в коих нет надобности»²⁹. Всі архіви «жаловались на обременение» метричними, сповідальними і кліровими відомостями, на зберігання яких зверталася особлива увага. За відсутності необхідних приміщень і площ, консисторські архіви були переповнені документами. Єпархіальні власті зверталися до Св. Синоду з проханням дозволити знищувати деякі справи у підвідомчих консисторських архівах.

На такий стан справ в архівах духовного відомства звернула увагу Комісія, створена в 1865 р. для розбору справ Синодального архіву. Крім занять справами власне цього архіву, Комісія вирішувала також питання про упорядкування консисторських архівів. У 1868 р. вона розглянула на своєму засіданні «представления» єпархіальних начальств про знищення консисторських архівних справ і дійшла висновку, що архівні справи «нікак не могут быть оцениваемы только по надобности или ненадобности». Старі справи, як зазначала Комісія, цінні як писемні пам'ятки і дають багатий матеріал для статистики, історії, юридичної науки.

Єдиним способом вивільнення консисторських архівних сховищ від справ, призначених до знищення, було їх переміщення до найближчих монастирів, церков, що знаходилися в єпархіальному місті. Вилучені з консисторського архіву справи, Комісія пропонувала зосереджувати в одному місці («дела не должны быть рассеяны»). У ході передавання справ передбачалося складати опис, де вказувалися б номери й заголовки кожної справи. За описом («каталогом») причт або настоятель мали приймати документи під розписку. Церкви й монастирі відповідали за прийняті архівні документи як і за своє майно.

Висновки Комісії щодо розбору, порядку зберігання архівних документів були схвалені Св. Синодом і внесені до обов'язкового виконання в циркулярний указ Синоду від 19 січня 1869 р. Вирішення питань упорядкування і описання старих справ в єпархіальних архівах Св. Синод пов'язував зі створенням при консисторіях комісій на зразок Синодальної. На жаль, указ не дав очікуваних результатів. Комісії, створені в деяких єпархіях, існували лише формально. Були випадки, коли члени таких комісій брали справи додому й губили їх. М. М. Плохинський, описуючи стан справ в архіві Чернігівської консисторії наприкінці XIX ст., вказував, що описи консисторського архіву складені неточно. Позначки в архівних описах про знищення деяких справ не відповідали дійсності: справи з відміткою «знищено» зберігалися на місцях, а справи без такої відмітки були відсутніми. «Чем руководствовались при уничтожении дел, — зазначав дослідник, — трудно сказать, так как

среди уничтоженных дел, есть дела, представляющие значительный интерес»³⁰.

До Св. Синоду продовжували надходити від єпархіальних властей запити на дозвіл знищувати «излишние для целей консистории дела». 1891 р. Комісія Св. Синоду розглядала рапорт архієпископа Харківського Амвросія, в якому архієрей просив дозволу на знищення двадцяти категорій справ з архіву Харківської консисторії з метою вивільнення місця в архівному приміщенні. Ознайомившись зі списком категорій справ, Комісія зазначила, що при складанні цього списку керувалися лише одним — зберегти в архіві те, що необхідно для поточних довідок. Весь матеріал - як загальноісторичного значення, так і цінний для історії Харківської єпархії, вважали за можливе знищити цілими розрядами. Обер-прокурор Св. Синоду направив до Харкова начальника Синодального архіву А. Львова, який зробив розгорнуту доповідь про стан архіву Харківської консисторії та про справи, які можуть бути вилучені з цього архіву (про дрібний ремонт церков, про дозвіл вступати до шлюбу, видачу паспортів, жарлування духовним особам і т.п.)³¹. Того ж року Харківська консисторія знищила близько 20 тис. справ.

Документи консисторських архівів гинули у вологих приміщеннях, підвалах, на дзвіницях від недбалого зберігання і байдужого ставлення. За відсутності компетентних осіб для визначення «непотрібних» справ і через суб'єктивне розуміння історичної ваги документів багато консисторських документів знищувалося. Дослідники, які ознайомилися зі справами консисторських архівів, зазначали, що «во многих делах по существу своему весьма интересных, вырваны целые бумаги, в некоторых связках нет полных целиком дел»³². Архівні документи втрачалися й при перевезенні архівів з одного місця на інше. Відомий факт, коли справи з архіву Катеринославської консисторії під час його перевезення з Полтави (у Полтавському Хрестовоздвиженському монастирі до 1798 р. знаходилася кафедра катеринославських архієреїв і консисторія) до Новомиргороду, заштатного міста Херсонської губернії, а потім до Катеринослава (1804 р.), зникли безслідно. Втрата була настільки значною, що 1807 р., під час правління Катеринославською єпархією архієпископа Платона (Любарського), призначили окрему комісію для розслідування цієї справи. Загублених документів і навіть їхніх слідів віднайти не вдалося³³.

Систематичне вивчення консисторських архівів та оприлюднення документів, виявлених у них, почалося з моменту виникнення єпархіальних історико-статистичних комітетів. 1850 р. обер-прокурор Св. Синоду граф М. О. Протасов запропонував створити церковно-археологічні комітети для «приведения в известность» церковно-історичних документів. На комітети покладалися обов'язки складання історико-статистичних описань єпархій на основі оригінальних документів із церковних архівів. Програма описування єпархій включала виявлення документів про час заснування єпархій, складання життєписів архієреїв, описання монастирів та їхніх рукописних зібрань.

За документами консисторських архівів склалися історико-статистичні описання Волинської, Катеринославської, Подільської, Полтавської, Харківської, Чернігівської єпархій³⁴. Архієпископ херсонський і таврійський Іннокентій (Борисов) збирав матеріали для історичного

I. Архівна справа: історія та сучасність

описання церковних старожитностей і розробив програму «Церковні архіви», яка передбачала видання найважливіших писемних пам'яток церковної історії³⁵.

Документи, виявлені в консисторських архівах, публікувалися на сторінках «Епархиальных ведомостей», «Губернских ведомостей», «Исторического вестника». Так, історію заснування на Волині православної єпископської кафедри за документами Волинської духовної консисторії подав С. Блонський у «Волинских епархиальных ведомостях» (1873, №№ 2, 3). «Черниговские губернские ведомости» (1855, № 43) видрукували цінні документи про чернігівських єпископів, виявлені в архіві Чернігівської духовної консисторії. Грунтовна розвідка Юхима Крижановського «Киевская духовная консистория в XVIII веке» за документами архіву консисторії побачила світ на сторінках «Киевских епархиальных ведомостей» (1862, №№ 1, 14, 15).

1875 р. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет почав розбирати архів Подільської духовної консисторії, де були зібрані матеріали з історії унії та православ'я в Подільському краї. Члени комітету переглянули тисячі стародавніх рукописних актів і склали до них детальний алфавітний покажчик, який включав понад двадцять тисяч географічних назв населених пунктів і урочищ Поділля. 1890 р. при Подільському комітеті (від 1903 р. Подільське церковне історико-археологічне товариство) створили Давньохосовище з бібліотекою, архівом та музеєм³⁶.

Від XIX ст. архів Київської духовної консисторії став об'єктом наукових пошуків і досліджень. За його документами були написані історичні праці В. Аскоченського, П. Лебединцева, Ф. Титова³⁷. Архів консисторії використав столоначальник Л. Похилевич у своїй ґрунтовній праці «Сказание о населенных местностях Киевской губернии» (К., 1864). На початку XX ст. до документів консисторського архіву, зокрема метричних книг, зверталися члени Київського відділу імператорського Російського воєнно-історичного товариства для наведення довідок під час складання київського військового некрополя³⁸.

Вивчення архіву, як зазначав М. Петров, мало «примесь хищнического элемента». В. Аскоченський вилучив з архіву масу документів і в чотирьох величезних томах передав до бібліотеки Київської духовної академії. У паперах М. Максимовича було виявлено том зі списками студентів Академії за 1736–1758 рр., переданий лише 1913 р. до Київської академії В. Науменком³⁹.

Наприкінці XIX ст. за підтримки ректора Київської духовної академії єпископа Димитрія Ковальницького було порушено питання про передавання старих справ консисторського архіву до Київської академії. Церковно-історичне і археологічне товариство при Київській духовній академії на своєму засіданні 12 червня 1898 р. створило Комісію для розбору, описування і «ученої разработки» архіву Київської духовної консисторії — одного з найбільших за обсягом єпархіальних архівосховищ. Протягом року Комісія ретельно переглянула архів, виокремила всі справи XVIII ст. і перших трьох років XIX ст. (адміністративні й судові), а також книги указів, описання монастирів і церков, прибутково-видаткові книги, клірові, сповідальні і метричні книги 1731–1803 рр. Комісія звернула увагу на відсутність у консисторському архіві загальних описів справ і книг за XVIII ст. Описи існували лише від 1795 р., що поясню-

валося утворенням Київської єпархії із приєднаних до Російської імперії повітів. Справи тих повітів, які відійшли до інших єпархій, передавалися до відповідних консисторій. Від попередніх описів залишилися тільки уривки. Тому Комісія знову систематизувала старі справи за хронологією, спочатку — за періодами правління київських митрополитів, а потім — за роками. Для роботи по розбиранню архіву старих справ була відведена половина нижнього поверху Софійського митрополічного будинку. Там тимчасово розмістили справи за XVIII ст.

На документах консисторського архіву під наглядом членів Комісії студенти Київської духовної академії написали дисертації про митрополитів Рафаїла Заборовського, Тимофія Щербацького, Арсенія Могилянського, Гавриїла Кременецького, Самуїла Миславського, Ієрофея Малицького і Гавриїла Банулеско-Бодоні⁴⁰.

Для успішного розбирання документів консисторського архіву комісія вважала за необхідне передати до Київської духовної академії справи й книги старого архіву, «хотя бы и без отчуждения от консистории». Консисторія визнавала можливість такої передачі, але за умови, що книги указів, описи монастирів і церков, книги уніатських візитацій, прибутково-видаткові, клірові, сповідальні і метричні будуть залишені при консисторському архіві. З клопотанням про передачу на тимчасове зберігання старого архіву Київської духовної консисторії до Церковно-археологічного товариства митрополит київський і галицький Феогност у грудні 1901 р. звернувся до Св. Синоду і отримав дозвіл. Церковно-археологічне товариство призначило М. Петрова та Ф. Титова відповідальними за приймання архіву і просило консисторію надати копію архівного опису від 1795 по 1803 рр. Детальний опис справ, які передавалися Церковно-археологічному товариству при Київській духовній академії був складений у двох примірниках. Нині, крім основного фонду Київської духовної консисторії (ф. 127 в ЦДІАК України), консисторські справи можна виявити серед розпорозованих архівних фондів Церковно-археологічного музею та Київської духовної академії. Наприклад, журнал реєстрації вхідних документів «заграничного повьтья» за 1795 р., рапорти Київській дикастерії, реєстри вхідних справ у генеральне повиття консисторської канцелярії зберігаються в фонді Церковно-археологічного товариства (ІР НБУВ, ф. 160, №№ 518, 603, 1078, 1104, 1105). Свого часу з архівного фонду Київської духовної академії було виокремлено в окремий фонд консисторські справи XVIII — початку XIX ст. (ІР НБУВ, ф. 232). Документи колишнього архіву Київської духовної консисторії містяться також у так званому фонді Синоду в Інституті рукопису НБУВ (ф. XIII) та серед особових паперів Ф. Титова і С. Голубєва (ІР НБУВ, ф. II).

Плідна діяльність церковно-археологічних комітетів та товариств, які створювали «древлехранилища» сприяла зосередженню при архівних та музейних відділах давньохосовищ церковно-історичних документів. 1899 р. начальник Синодального архіву А. Львов видрукував (на правах рукопису) записку «О мерах к охранению и разработке вещественных и письменных памятников, находящихся в духовном ведомстве», в якій на церковно-археологічні комітети покладалося завдання створити (по можливості й необхідності) *єпархіальні історичні архіви*, де б зосереджувалися всі офіційні й приватні писемні церковні пам'ятки. Саме тоді, на-

прикінці XIX — на початку XX ст., враховуючи стан справ у єпархіальних архівах, особливо порядкування в історичних частинах консисторських архівів, архівісти порушили питання про централізацію архівів духовного відомства й створення Церковно-археологічного архіву. Питаннями зберігання, описування і підтримки архівів духовного відомства, у тому числі консисторських та єпархіальних давньосховищ, на початку XX ст. займалася Архівно-археологічна комісія при Св. Синоді⁴¹.

Викладені вище особливості порядкування в консисторських архівах Православної Церкви характерні і для архівів духовних консисторій католицьких єпархій (дієцезій) та греко-католицьких єпархій (Брацлавської уніатської, Луцької уніатської генеральної). Луцька уніатська генеральна духовна консисторія, заснована на початку XVIII ст., здійснювала керівництво уніатськими церквами, духовним судом. Проіснувала до 1841 р. Її фонд зберігається нині в Державному архіві Волинської області (ф. 382).

У XVIII ст. Римо-Католицька та Греко-Католицька Церкви перебували під юрисдикцією папської курії. З відновленням у 1798 р. церковно-адміністративного устрою Католицької Церкви на Правобережній Україні Кам'янецька та Луцько-Житомирська римо-католицькі духовні консисторії знаходилися у віданні Департаменту духовних справ іноземних сповідань Міністерства внутрішніх справ і адміністративно підпорядковувалися римо-католицькій духовній колегії. Архіви католицьких духовних консисторій містили цінні документи до історії Католицької Церкви на Правобережжі: звіти про стан католицьких дієцезій, інвентарні описи єпископських володінь, описання монастирів, костелів, церков, кошториси на утримання консисторії і духівництва, метричні книги приходів, сповідальні книги, протоколи засідань консисторій, листи нунція Апостольської столиці в Королівстві Польському до архієпископів, митрополитів, укази, циркуляри Міністерства внутрішніх справ, римо-католицької колегії, архієпископів та єпископів. 1832 р., після ліквідації католицьких («латинських») монастирів, їхні архіви були передані до Кам'янецької та Луцько-Житомирської римо-католицьких духовних консисторій⁴².

Зі створенням Київської археографічної комісії архіви римо-католицьких консисторій стали об'єктом наукових інтересів і пошуків. Так, у 1844 р. для Київської археографічної комісії консисторський регістратор і архіваріус Янишевський склав «Опись древним актам Каменецкой Римско-католической духовной консистории»⁴³.

Третю групу архівів у системі церковної адміністрації становлять архіви благочиній, духовних правлінь Православної Церкви та архіви деканатів і парохіальних урядів Римо-Католицької та Греко-Католицької церков. Документи зосереджувалися в них як результат діяльності місцевої церковної адміністрації: укази верховного та єпархіального управлінь, журнали і протоколи, доповідні реєстри, реєстри вхідних та вихідних документів, метричні книги, сповідальні розписи, клірові відомості, описи церковного майна, ревізські казки, справи різного характеру, власне всі виконавчі папери про надання єпархіальному начальству різних офіційних даних по округі.

Духовні правління, по суті помістні управління єпархій, сприяли діяльності єпархіальних властей. Предме-

ти відомства і межі влади духовних правлінь не зазначалися окремими постановами, однак у Статуті духовних консисторій (ст. 4) вказувалося, що консисторії для виконання своїх розпоряджень стосовно підвідомчих церков діють через духовні правління. Останні в обумовлений час приймали від підвідомчих церков сповідальні розписи, метричні книги і після їх розгляду передавали до консисторії, а також складали дані для єпархіальної звітності перед Св. Синодом та обер-прокурором Синоду (сповідальні й метричні екстракти, дані про чисельність духовенства), вели судові справи, здійснювали нагляд за підвідомчим духовенством і тощо⁴⁴.

У канцеляріях духовних правлінь, де вирішувалися справи і велосся офіційне листування, зосереджувалося багато старих документів, які з часом надходили до архівів. Відомості про обсяги та стан архівів духовних правлінь Київської єпархії на середину 1840-х рр. знаходимо в рапортах окремих духовних правлінь до Київської духовної консисторії⁴⁵. Архіви Чигиринського, Махнівського, Звенигородського та Липовецького духовних правлінь розміщувалися в окремих кімнатах при будинках правлінь. Архів Чигиринського духовного правління налічував 9718 справ за 1742–1844 рр., в архіві Звенигородського духовного правління зберігалося 5003 справи. Щорічне поповнення архівів вимагало будівництва окремих архівних приміщень. Присутства духовних правлінь повідомляли консисторію про несприятливі умови зберігання архівних документів: тісні й незручні архівосховища, «не совсем безопасные как от сырости, так и огня». Архіви духовних правлінь приймали справи у столоначальників, складали описи на справи, хронологічні реєстри, алфавітні покажчики та окремі описи на метричні книги й сповідальні розписи.

У XIX ст. з ліквідацією духовних правлінь їхні архіви зазнали міграцій і були розпорочені. Деякі архіви залишилися на місцях під наглядом протоієреїв і з часом були знищені або розкрадені. Окремі архіви духовних правлінь передавалися до консисторських архівів, а іноді потрапляли до історичних архівів та інших фондоховищ. Так, наприкінці XIX ст. в одному з приміщень Глухівської соборної церкви Св. Трійці безсистемно зберігалися документи Глухівського, Новгород-Сіверського і Кролевецького духовних правлінь. Багато документів на той час було втрачено, від деяких справ залишилося по 2–3 аркуші. Справи XVIII ст. розміщувалися на полицях поруч із документами XIX ст. Описи на ці архіви не склалися⁴⁶. На дзвіниці Преображенської глухівської церкви знаходилися справи і книги Конопольського духовного правління. 1898 р. М. Петров звертався до настоятеля Глухівського Микільського собору протоієрея Симеона Чернявського з проханням передати архів Глухівського духовного правління в розпорядження Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії⁴⁷. Архіви ліквідованих духовних правлінь Київської, Подільської та Харківської єпархій були зосереджені в консисторських архівах. За указом Св. Синоду 1903 р. справи колишніх Ізюмського, Ахтирського та Сумського духовних правлінь, починаючи з 1720 р., Харківська консисторія передала до Історичного архіву при Харківському університеті. З часом документи деяких духовних правлінь були механічно приєднані до архівних фондів різних фондоутворювачів. Зокрема, в архівному фонді Харківського духовного правління, що

I. Архівна справа: історія та сучасність

зберігається у ЦДІАК України (ф.2007), виявлені справи Ізюмського духовного правління (укази 1750 р. Білгородської консисторії та єпископа Білгородського і Обоянського Іоасафа Ізюмському духовному правлінню). Сліди окремих духовних правлінь загубилися назавжди.

Архіви духовних правлінь не залишилися поза увагою Церковно-археологічних комітетів і товариств. Так, Полтавський церковний історико-археологічний комітет на своєму засіданні 6 травня 1908 р. порушив питання про невідкладні заходи щодо збереження й описування архівів колишніх духовних правлінь і залучення «местных лиц к описанию архивов и работам в них»⁴⁸.

Невідкладним завданням нині є не лише вивчення й залучення до наукового обігу документів архівів церковної адміністрації, а й їх архівознавче дослідження: принципів формування, порядкування в архівах, причин та умов міграції, що уможливить здійснення реконструкції системи діяльності архівних підрозділів церковних установ.

¹ ЦДІАК України, ф. 192, оп. 1, спр. 1-218.

² Там само, ф. 182, оп. 1, спр. 155.

³ Там само, спр. 262, 272.

⁴ Там само, ф. 127, оп. 170, спр. 89; ІР НБУВ, ф. 160, од. зб.424.

⁵ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1873. — Кн.2. — С. 52-79.

⁶ Иконников В. С. Опыт русской историографии. — СПб., 1891. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 591.

⁷ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 194, спр. 69.

⁸ Там само, ф. 711, оп. 3, спр. 2710, арк. 2-2 зв.

⁹ Описание документов Архива западнорусских униатских митрополитов. 1701-1839. — СПб., 1907. — Т. 2. — С. 260.

¹⁰ Пятидесятилетие Высочайше утвержденной комиссии по разбору и описанию Архива Св. Синода 1865-1915. Историческая записка. — Петроград, 1915. — С. 197.

¹¹ Описание документов Архива западнорусских униатских митрополитов. 1701-1839. — СПб., 1907. — Т. 2. — С. 1136.

¹² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 152, спр. 232 в, ч. 1, арк. 251.

¹³ Устав духовных консисторий. — СПб., 1841. — С. 1.

¹⁴ Иконников В. С. Вказ. праця. — С. 578.

¹⁵ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 866, арк. 1-2 зв.

¹⁶ ІР НБУВ, ф. V, од. зб. 497.

¹⁷ Павловский И. Ф. Описание архивов Полтавской губернии. — Полтава, 1915. — С. 2.

¹⁸ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 1329.

¹⁹ Павловский И. Ф. К истории Полтавской епархии. Исторические и бытовые очерки, заметки и переписка. По архивным данным. — Полтава, 1916. — С. 1.

²⁰ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 3866, арк. 4.

²¹ Климова К. «Инструкция мне о архивариусской должности дана...» (до історії архіву Київської духовної консисторії у XVIII ст.) // Студії з арх. справи та документознавства. — 1999. — Т. 4. — С. 177-184.

²² Там само, арк. 18.

²³ ПСЗ 2. — СПб., 1830. — Т. XXV. — № 19070.

²⁴ Петров Н. О положении архивного дела на Украине // Віра і держава. — 1918. — № 17-18. — С. 12.

²⁵ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 4, 5.

²⁶ Там само, ф. 190, оп. 1, спр. 32, арк. 2 зв.

²⁷ Там само, ф. 990, оп. 1, спр. 861.

²⁸ Там само, ф. 127, оп. 1010, спр. 62 а.

²⁹ Здравомыслов К. Я. Архив и библиотека Св. Синода и консисторские архивы. — СПб., 1906. — С. 17.

³⁰ Плохинский М. М. Архивы Черниговской губернии. — М., 1899. — С. 112-113.

³¹ Пятидесятилетие высочайше учрежденной Комиссии по разбору и описанию архива Св. Синода. 1865-1915. — Петроград, 1915. — С. 58-59.

³² Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. — Екатеринослав, 1880. — Вып. 1. — С. 3.

³³ Беднов В. Сведения об архиве Екатеринославской духовной консистории (документы XVIII в.) // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. — Екатеринослав, 1905. — Вып. 4. — С. 315-335.

³⁴ Теодорович Н. И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Вольнской епархии. — Т. 1-5; Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. — Екатеринослав, 1880. — Вып. 1; Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии (з выпуска 5 — Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета — К.К.). — Каменец-Подольский. — Вып. 1-12; Павловский И. Ф. К истории Полтавской епархии. Исторические и бытовые очерки, заметки и переписки по архивным данным. — Полтава, 1916; Историко-статистическое описание Харьковской епархии. — М., 1852-1858. — Отд. I-V; Историко-статистическое описание Черниговской епархии. — Чернигов, 1873. — Кн. I-VI.

³⁵ Киев. епархиальные ведомости. — 1868. — № 15. — С. 583.

³⁶ Земський Ю. С. Подільський епархиальний історико-статистичний комітет (1865-1920). — Автореф... канд. історич. наук. — К., 1997. — С. 1.

³⁷ Аскоценский В. Киев с его древн. училищем и академиею. — К., 1865. — Ч. 1-2; Лебединцев П. Материалы для истории Киевской митрополии // Киев. епархиальные ведомости. — 1873; Титов Ф. Русская православная церковь в Польско-Литовском государстве в 17-18 вв. — К., 1916. — Т. 3.

³⁸ ЦДІАК України, ф. 1196, оп. 1, спр. 39, арк. 65.

³⁹ Петров Н. О положении архивного дела на Украине // Віра і держава. — 1918. — № 17/18. — С. 12-13.

⁴⁰ ЦДІАК України, ф. 1396, оп. 1, спр. 78, арк. 4-5 зв.

⁴¹ Сборник материалов, относящихся до архивной части в России. — Петроград, 1917. — Т. II. — С. 322-326.

⁴² ЦДІАК України, ф. 442, оп. 152, спр. 232 в, ч. 1, арк. 60, 63.

⁴³ Там само, арк. 268-270 зв.

⁴⁴ ІР НБУВ, ф. XIII, од. зб. 2737, арк. 1-1 зв.

⁴⁵ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 646, спр. 72, арк. 1-18 зв.

⁴⁶ Плохинский М. М. Вказ. праця. — С. 74-75.

⁴⁷ ЦДІАК України, ф. 1396, оп. 1, спр. 70, арк. 28.

⁴⁸ Труды Полтавского церковного историко-археологического комитета. — Полтава, 1908. — Вып. 2. — С. 87.

Михайло Довбищенко, к.і.н. (Київ)

ЕПАРХІАЛЬНІ АРХІВИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКОЇ ДОБИ: ІСТОРИЧНА ДОЛЯ ТА ШЛЯХИ РЕКОНСТРУКЦІЇ

Історія українських церковних архівів епохи середньовіччя не стала поки що темою спеціальних наукових досліджень. За останні роки лише окремі науковці зверталися до проблеми їх історії та реконструкції¹. А оскільки історія церковних архівів литовсько-польської доби так і лишається не дослідженою, ідея їх реконструкції є на сьогодні досить проблематичною. Ми не можемо поки

що відстежити час формування церковних архівів, основних принципів їх комплектування, напрямів міграції та обставин його ліквідації чи розформування. Тому сучасний дослідник, який прагне знайти сліди церковних середньовічних архівів, приречений на важку та невдячну працю — «повальний» перегляд справ тисяч фондів в архівах України та за кордоном.

I. Архівна справа: історія та сучасність

В даній статті ми не ставимо за мету всебічно висвітлити історію церковних архівів України литовсько-польської доби. Завдання полягає в іншому: визначити найважливіші моменти, які вплинули на історичну долю єпархіальних архівів, і, насамкінець, запропонувати конкретні шляхи їх реконструкції. Інтерес саме до єпархіальних архівів Православної та Уніатської Церкви пояснюється їх виключною важливістю для історії Церкви. Слід також пам'ятати, що більшість цих архівів сьогодні повністю втрачена, тому проблема їх реконструкції виглядає надзвичайно актуальною. Під терміном «реконструкція» не слід розуміти фізичне відновлення церковних архівів. Це неможливо і не потрібно з практичної точки зору. Йтиметься про створення системи покажчиків, які б могли дати досліднику можливість оперативного отримати інформацію про наявність в архівах України та інших держав документів до історії Церкви певного періоду.

Архіви Української Церкви литовсько-польської доби.

Драматичний характер української історії литовсько-польської доби не сприяв збереженню документів церковних архівів зазначеного періоду. На це існувало декілька причин. Зокрема, дошкульних втрат завдав архівам загальний занепад Православної Церкви у XVI ст., який супроводжувався розкраданням церковного майна та боротьбою за єпархії. Документи з церковних архівів захоплювали і нерідко знищували землевласники (як світські, так і духовні), які в такий спосіб намагалися знищити документи, що підтверджували право власності конкурентів на спірні маєтки. Цим втратам не в останню чергу сприяла також вкрай недосконала система зберігання матеріалів у церковних архівах того часу. Адже в той час Православна Церква архівів в сучасному розумінні ще не мала. Ми можемо говорити лише про розрізнені сховища (або навіть звичайні скрині) в церквах та монастирях, в яких зберігалися документи які, переважно, стосувалися майнових справ. Облік документів в сучасному розумінні також не вівся. Так звані «сумаруші», які іноді можна знайти серед інших документів у монастирських фондах ЦДІАК України, не були архівними описами. До них вносилися список документів, що стосувалися конкретних маєткових справ, які на даний момент розглядалися в суді. Потрібні вони були в якості «шпаргалок» для уповноважених, які вели ці справи від імені монастиря. Самі архіви можна умовно поділити на три основні категорії: єпископські, монастирські та парафіальні.

Єпископські архіви.

У XVI ст. до складу Київської митрополії входило дві архієпископії (Київська та Полоцька)², а також шість єпархій (Луцько-Острозька, Львівська, Перемиська, Володимиро-Берестейська, Холмсько-Белзька, Турово-Пінська)³. Кожна з них у кафедральних містах мала свій архів. Теоретично, найбільшим та найважливішим з них мав бути митрополичий архів у Новогрудку на Білорусі, який водночас виконував функції архіву Київської архієпископії⁴. Збереглися свідчення, що в кінці XVI – на початку XVII ст. в ризниці Новогрудського кафедрального собору знаходилися документи, що стосувалися маєткових справ Київської митрополії⁵. Таким чином, факт існування митрополичого архіву має документальне підтвердження. Проте, загальновідомі факти з історії Української Церкви дають підстави сумніватися в тому, що в Новогрудку на той час дійсно існував архів, в якому

був представлений багатий історичний матеріал про минуле Української Церкви. Інакше було б незрозуміло, навіщо Київський митрополит Іпатій Потій, шукаючи документи до історії Флорентійської унії в Україні, змушений був ретельно обстежувати книги та рукописи парафіяльних церков та монастирів по всій митрополії. Звернемо увагу: найвизначніші його знахідки (листи митрополитів Ісидора та Мисаїла), автентичність яких давно не береться під сумнів істориками, були знайдені не в митрополичій ризниці у Новогрудку, а в парафіяльних церквах на Білорусі та Холмщині. Показово, що у своєму тестаменті митрополит Потій найважливіші матеріали до історії унії заповів передати не до митрополичого архіву у Новогрудку (про який він згадував у зв'язку з іншими, менш важливими документами), а Віленському римо-католицькому єпископові Войні⁶. При цьому він давав зрозуміти, що такий спосіб збереження документів він вважає найбільш надійним. Крім того, сам факт розміщення архіву в ризниці (навіть якщо це ризниця кафедрального собору) виключав можливість збереження там великої кількості документів. Отже, можна зробити припущення, що митрополичий архів у Новогрудку на кін. XVI ст. мав дуже обмежену кількість матеріалів, переважна більшість яких стосувалася маєткових справ Київської митрополії. Про подальшу долю цього архіву вірогідних відомостей розшукати поки що не вдалося.

При кафедральних церквах в окремих дієцезіях існували також єпископські архіви. Стан збереженості їх фондів залежав від місцевих умов та особистого відношення єпископа до цієї проблеми. Є всі підстави припускати, що на кінець XVI ст. частина єпископських архівів не була повною мірою укомплектована документами, які б засвідчували навіть найважливіші економічні права та інтереси Української Церкви. Проблема ця виявилася з особливою гостротою на початку XVII ст. у зв'язку з посиленням релігійної боротьби між прихильниками та противниками церковної унії. Як уніати, так і православні намагалися довести свої права на церковні маєтки та на право подавання церков і монастирів. За цих обставин відсутність фундацій та привілеїв в єпархіальних архівах і пов'язані з цим захоплення маєтків та храмів стали частим явищем.

Відомо, наприклад, що на початку XVII ст. архієпископ св. Йосафат Кунцевич незадовго після прийняття Полоцької кафедри виявив відсутність документів на право володіння єпископськими маєтками, внаслідок чого більша їх частина перебувала у незаконному володінні сторонніх осіб. В результаті йому довелося особисто зайнятися впорядкуванням єпископського архіву, звернувшись до актових книг гродських і земських судів Полоцького воєводства⁷. 1598 р. князь Костянтин Острозький, намагаючись підірвати економічну базу Уніатської Церкви, захопив шість маєтків Луцько-Острозької єпископії. У зв'язку з цим владика Кирило Терлецький звернувся до впливових осіб Волині з проханням підтвердити факт належності згаданих маєтків його єпархії⁸. Ця обставина наводить на думку, що єпископ на той час уже не мав на руках фундацій на маєтки своєї єпископії. Відсутність необхідних документів довгий час не давала можливості митрополитові Іпатію Потію довести право володимирських єпископів на подавання церкви св. Іллі⁹. Прикладів подібних ситуацій можна наводити багато, і це зайвий раз засвідчує сумний стан тодішніх церковних архівів.

I. Архівна справа: історія та сучасність

З цього правила були, однак, і винятки. Сучасний стан архіву Перемиської єпископії свідчить, що місцеві владики надавали великого значення справі збереження документів, що стосувалися їх єпархії. В результаті ми маємо на сьогодні єдиний єпископський архів, у фондах якого знаходимо багатий документальний матеріал до церковної історії окремо взятої єпископії. Унікальність його — у збереженні значної кількості документів за XIII — першу половину XVII ст., а також у наявності великої колекції пергаментних документів, які стосуються цього історичного періоду. Так, якщо в архіві сусідньої Холмської єпископії (нині зберігається в Любліні) найдавніший документ датується 1629 роком,¹⁰ то архів Перемиської консисторії відкривається листом Лева Даниловича Галицького від 1292 р. про надання маєтностей церкві Св. Спаса. Варто зазначити, що одна лише колекція пергаментних документів цього архіву налічує 64 найменування за 1292–1590 рр. Відповідно, з їх числа на XIII–XIV ст. припадає 4 документи, на XV — 5 документів, на XVI — 55 документів¹¹. Крім того, до складу згаданого архіву входить нині 15 справ, в яких зібрані копії привілеїв та найважливіших актів, що стосувалися історії церков Перемиської єпархії¹². Перша половина XVII ст. представлена залишками архіву першого уніатського єпископа Перемишля — Атанасія Крупецького¹³. Таким багатим матеріалом з історії Української Церкви литовсько-польської доби не може похвалитися жоден архів в Україні та за її межами.

Однак, ситуація з Перемишльким архівом, очевидно, не є характерною для свого часу. Як зазначалося вище, більшість єпископій Київської митрополії мали значно скромніші фонди, ніж ті, що нині зберігаються в Перемишлі, і на початок XVII ст. уже втратили переважну більшість документів стосовно їх ранньої історії. Про це опосередковано свідчать згадки про захоплення єпископських архівів на Волині в ході внутрішньої боротьби в середовищі уніатського духовенства цього регіону.

Перший такий випадок мав місце 1637 р. Тоді Володимирський єпископ Йосиф Баковецький, не бажаючи, щоб рухоме майно Луцької єпископії по смерті владики Ієремії Почапівського потрапило до рук православних, вчинив напад на кафедральну церкву св. Івана Богослова і вивіз звідти все, що тільки можна було вивезти — аж до кухонного посуду включно. Луцька уніатська капітула внесла з цього приводу протест із зазначенням переліку речей, захоплених єпископом Баковецьким. З цього реєстру дізнаємося, що до рук Володимирського владики потрапила, крім іншого, бібліотека та архів Луцько-Острозької єпархії. Виявляється, що до єпископської бібліотеки входило більше ста друкованих і рукописних книг староукраїнською, польською, грецькою та латинською мовами. З їх числа згадується одна стара пергаментна книга «Життя святих» з Дубенського монастиря. Про архів сказано менш виразно. Зазначено, що єпископ захопив «...справи всі владичьтва Луцького меновите привилея фундуши листи граничъние и вси sprawy и розние процеса з розными людьми о маєтности церквъние и о граници заходячя...»¹⁴. Крім того, в кафедральному соборі, крім єпископського архіву, знаходився також особний архів Степанського монастиря, який також опинився в руках владики Баковецького.

Звернемо увагу: у реєстрі та протестації немає згадки про старі пергаментні документи Луцького єпис-

копського архіву. На наш погляд, це не випадково. Адже ще 1585 р. по смерті Луцького єпископа Іони Борзобогатого-Красенського його невістка та онуки пограбували кафедральну церкву, і серед іншого майна привласнили 16 давніх привілеїв, найдавніший з яких приписувався ще князю Любарту. Крім того, нащадки владики Іони забрали пергаментні книги і, в тому числі, євангеліє з фундаціями давніх князів¹⁵. Вдруге архів Луцької єпископії було пограбовано по смерті єпископа Кирила Терлецького (1607). Саме тоді його родичі привласнили «...євангелію требники прологъ служебникъ псалтыре быбъліе канони свѣтыхъ отцовъ и иныхъ барзо велє книгъ церковныхъ столєчныхъ которые себе шацуюмъ на десетъ тисечейъ золотыхъ полскихъ до того листы привилея двердости граничъные и записы и иныє sprawy церковные зъ розными особами...»¹⁶. Цілком очевидно, що після цих двох подій архів Луцької єпархії складався переважно з маєткових справ недавнього часу. Крім того, до його складу входила велика бібліотека, яку зібрав у 20-30-х рр. XVII ст. єпископ Ієремія Почапівський. Привілеї та фундації стосовно історії Луцької єпархії XV–XVI ст. навряд чи могли бути представлені в єпископському архіві у значній кількості.

Другий випадок захоплення єпископського архіву (стався 1646 р.) стосувався Володимирської єпархії. Саме тоді намісник Володимирської єпископії Атанасій Фурс, перебуваючи у ворожих стосунках з відомим нам владикою Йосифом Баковецьким, захопив його архів і від'їхав з ним у невідомому напрямі. У висунутій з цього приводу від імені єпископа Баковецького протестації згадуються види документів, які входили до складу його архіву. Зазначено, що Атанасій Фурс незаконно привласнив «...доходы рожънымъ церквамъ володымерскимъ, шпиталомъ школе, и брацътву Пресвятое Богородици пры церкви катедральной володымерской будучому, належачие, такъ же sprawy, права, прывилеє, процесса, рожъные правъные, декрета судовые ездекуции належачые и рожъные листы, квиты, записы // ориинальные, и некоторые мембраны тестаменты епископские а прытомъ ещє сумъмы выдеркафовые и раты арендовныє зъ сель церковныхъ...».

Короткий перелік документів, захоплених Атанасієм Фурсом, дає загальне уявлення про склад цього єпископського архіву на середину XVII ст. Тематично фонди цього архіву стосувалися таких юридичних осіб: 1. Володимирська єпископія; 2. Уніатське братство при кафедральному соборі, а також шпиталь, яким опікувалися його члени; 3. Уніатські церкви Володимира.

Згадка про наявність в архіві «мембран» дає підстави припускати, що це були пергаментні привілеї на Володимирську кафедру, які могли бути датовані XVI ст., або навіть і більш раннім періодом. Якщо перебування у складі Володимирського єпископського архіву матеріалів до історії уніатського братства та шпиталю виглядає цілком логічним, то зберігання там документів стосовно володимирських церков вимагає окремого пояснення, оскільки на перший погляд це не зовсім узгоджується з фактом існування парафіяльних архівів в єпархіях. На наш погляд, централізована передача документів парафіяльних архівів до єпископських сховищ мала статися після проведення Кобринського синоду 1626 р. Саме тоді уніатських священників зобов'язали здати єпископам фундації та привілеї на свої церкви¹⁷.

Таким чином, архів Володимирського єпископа зосереджував практично всю документацію, що стосувалася Уніатської Церкви цього повіту. Можливо, саме тут зберігався також архів Луцько-Острозької єпархії, вивезений владикою Баковецьким з Луцька 1637 р. На жаль, архів Володимирської єпископії, захоплений Атанасієм Фурсом 1646 р. не був повернутий до початку Визвольної війни під проводом гетьмана Богдана Хмельницького. 1649 р. Атанасій Фурс помер, і слідів власного ним архіву не вдалося поки що розшукати.

Отже, з архівів п'яти єпископій, які у XVI ст. розміщувалися на землях, що зараз прийнято вважати українськими, лише архів Перемиського владництва зберігся як більш-менш цілісна одиниця. Архіви Львівської та Холмської єпископії дійшли до нас лише у фрагментах, а фонди Володимирського та Луцького єпархіальних архівів слід на сьогодні вважати втраченими.

Доля церковних архівів Правобережної та Західної України кінця XVIII – середини XIX ст.

Як уже зазначалося вище, драматична історія України не сприяла збереженню церковних архівів. Однак, навіть ті з них, які пережили численні лихоліття давніх часів, в більшості своїй безслідно зникли в часах ліквідації Уніатської Церкви який розпочався з кінця XVIII ст. Як відомо, уряд імператриці Катерини II 6 вересня 1795 р. скасував уніатську митрополію і всі єпископії в межах Російської імперії крім Полоцької. За два роки з нагоди коронації імператора Павла I було на деякий час відновлено Луцьку та Берестейську єпархії, причому з 1822 р. за осідок Луцькому єпископові мав служити василіанський монастир в Овручі¹⁸. Однак, в кінці 30-х років XIX ст. за імператора Миколи I Уніатська Церква в Україні та Білорусії була скасована, а у 70-х роках була ліквідована остання уніатська єпископія (Холмська) на території Царства Польського.

Досі точно не відомо, як ці адміністративні зміни вплинули на місцезнаходження або міграцію єпископських архівів. Цілком можливо, що деякі з них були долучені до митрополічного архіву, який зберігався в Радомишлі. На жаль, його доля досі остаточно не з'ясована. Парадоксально, але факт: цей архів дивним чином «зник» з поля зору членів «Тимчасової комісії для розгляду давніх актів» практично одразу після ліквідації Уніатської Церкви. Так, вже 21 липня 1844 р. кременецький повітовий стряпчий В. Сивицький (співробітник членів комісії) склав доповідну записку на ім'я київського генерал-губернатора Д. Бібікова, в якій підтверджувався факт відсутності точних відомостей про місцезнаходження Радомишльського митрополічного архіву¹⁹. І хоча на сьогоднішній день вдалося виявити його фрагменти в Санкт-Петербурзі, Вільні та Києві, говорити про його склад та структуру (а також про наявність у його складі фрагментів єпископських архівів) на початок 30-х років XIX ст. поки що рано.

Втрата єпископських та монастирських архівів, яка мала місце незабаром після ліквідації Уніатської Церкви, викликала гостре занепокоєння російських вчених. Так, видатний дослідник історії Церкви Орест Левицький у другій половині XIX ст. провів ряд поїздок по Волині з метою пошуку та виявлення пам'яток старовини і змушений був констатувати факти їх масового знищення. Не маючи жодних симпатій до унії та уніатів, пан Левицький, однак, безпосередньо пов'язував ці втрати з ліквідацією Уніатської Церкви. З цього приводу він пи-

сав: «...эпоха возстановления православия и усиления русскаго начала въ западномъ крае была временем самого усиленнаго, почти окончательнаго истребления старинных и преимущественно церковныхъ памятников, пощаженныхъ корыстолюбием и невежествомъ прежнихъ поколений»²⁰. І далі про період після ліквідації унії — М. Д.) сопровождался новыми и едва ли не самыми крупными потерями в области местной старины. Покидая навсегда свои монастыри и церкви, униаты старались забрать с собою все, что было в нихъ более ценнаго в какомъ бы то ни было отношени, и оставляли в наследство православнымъ лишь малоценные предметы церковной утвари и на половину расхищенные архивы и библиотеки; а новые владельцы и это убогое наследие готовы были бы выбросить изъ церквей, какъ непристойную память объ унии»²¹. В зв'язку з цим Орест Левицький згадує про знайдене ним у дзвіниці однієї з волинських церков давнє євангеліє з подертими сторінками, на полях якого «простодушний ревнитель православія» написав: «...сію книгу надобно подереть, ибо она униятска, а теперь надобно російскихъ»²². Далі автор наводить промовисті приклади розкрадання та знищення документів в архівах та бібліотеках Зимненського, Загорівського та Білостоцького монастирів на Волині у 50-70-х роках XIX ст.²³ Цікава деталь: у своїй розвідці Орест Левицький не стільки обурюється знищенням уніатських архівів, скільки тим фактом, що разом з уніатськими документами безграмотні «ревнители православія» знищили документи до історії Православної Церкви. Слід зазначити, що Орест Левицький був не одиноким у своїх висновках щодо причини втрат церковних бібліотек та архівів. Інший російський дослідник П. Красовицький писав, що «невігластво» та «вузький фанатизм» ревнителів православія стали причиною втрати багатьох пам'яток церковної історії на Білорусі.²⁴

Хоча у нас немає підстав ставити під сумнів об'єктивність вищенаведених даних про знищення церковних архівів на Правобережжі, Волині та Білорусі, однак, було б помилкою робити висновок про те, що більша частина їх була свідомо і планомірно ліквідована. Російський уряд та Православна Церква не ставили перед собою завдання знищення уніатських архівів. На наш погляд, їх втрату можна пояснити вкрай низьким рівнем організації архівної справи в Російській імперії на той час. Саме відсутність чіткої державної політики щодо збереження давніх архівів і бібліотек стало причиною безкарної та самочинної діяльності місцевих релігійних фанатиків, які, «утверджуючи православіє», нищили як уніатські, так і православні церковні пам'ятки. Лише через півстоліття після ліквідації Уніатської Церкви було описано частину архіву уніатських митрополитів, яка зберігалася у Санкт-Петербурзі. Іншу (радомиську) частину архіву дослідники шукають досі. Саме з цієї причини багато монастирських архівів та бібліотек внаслідок незадовільних умов зберігання могли загинути або бути розкраденими. В останньому випадку предметом крадіжки могли стати пергаментні документи та стародруки, які у XIX ст. вже мали попит на ринку антикваріату. Маловірогідним також видається твердження Левицького про вивіз у невідомому напрямку значної частини церковних архівів уніатами в часі ліквідації Уніатської Церкви. Хоча в зарубіжних архівах і бібліотеках зберігається величезна кількість

I. Архівна справа: історія та сучасність

документів до історії унії, однак, серед них поки що не вдалося виявити цілих блоків єпископських та монастирських архівів.

Той факт, що головна відповідальність за втрату церковних архівів Волині та всього Правобережжя лягає на світську та духовну владу Російської імперії, яка не вжила необхідних заходів для їх збереження, стає очевидним при порівнянні долі цих архівів з долею архівів церковних установ Галичини. Як відомо, Галичина (Перемиська та більша частина Львівської єпархії) після поділів Польщі відійшла до складу Австрії. В межах цієї держави Уніатська (Греко-Католицька) Церква була збережена, і разом з нею збереглися церковні архіви. Підтвердженням цьому може бути не тільки сучасний стан архіву Перемиської єпархії та фондів Львівської консисторії, але також документи монастирських архівів і, зокрема, монастирські літописи Галичини. Досить згадати, що нині у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. Стефаніка зберігається 40 монастирських хронік XVIII–XIX ст.²⁵. Це підтверджує факт поширення традиції літописання у василіанських монастирях Київської уніатської митрополії зазначеного періоду. В зв'язку з цим постає питання: куди поділися монастирські хроніки василіанських монастирів сусідніх єпархій, які після поділів Польщі відійшли до Росії? Адже на сьогодні поки що не вдалося знайти жодного літопису василіанського монастиря цього регіону. Питання це, звичайно, риторичне. Лишається лише надія, що ці літописи будуть в майбутньому знайдені в архівах та бібліотеках Росії та України.

Реконструкція церковних архівів: проблеми та перспективи.

«Релігійний переворот» на Правобережній Україні та Волині у XIX ст., поєднаний з незадовільним станом архівної справи в Росії, привів до руйнації структури архівів колишньої Уніатської Церкви, розпорошення їх фондів та незворотніх втрат більшої частини документів. При цьому постраждали не тільки фонди, що стосувалися історії унії, але також окремі фрагменти митрополичих та єпископських архівів доунійної доби, які ще мали зберігатися в архівах З'єднаної Церкви на кінець XVIII ст. Їх реконструкція за звичайною схемою архівного пошуку виглядає вкрай проблематичною, оскільки буде вимагати від дослідників «валового» перегляду справ тисяч фондів в архівах України та за її межами. Тому для вирішення цієї проблеми слід шукати нестандартні шляхи.

Фактично, перший (і найефектніший з нашої точки зору) спосіб реконструкції церковних архівів виробили ще члени «Тимчасової комісії для розгляду давніх актів». До такої думки нас привів огляд документів, що були опубліковані у відомому виданні «Архив Юго-Западной России». Не маючи можливості системно опрацювати митрополичі, єпископські та більшість монастирських архівів, члени згаданої комісії основну увагу спрямували на розгляд актових книг земських та гродських судів Київщини та Волині. Актові книги дали абсолютну більшість документів з історії Церкви литовсько-польської доби до чергових збірників видання «АЮЗР». Так, перший том першої частини цього видання («Акты относящиеся к истории православной церкви в Юго-Западной России XV–XVI ст.») був практично повністю сформований за матеріалами актових книг гродських та земських судів Волині і Київщини.

Лише кілька документів, включених до цього збірника, походили з церковних архівів. Відповідно, шостий том першої частини («Акты о церковно-религиозных отношениях в Юго-Западной Руси XIV – первой половины XVII ст.») на 80% складався з документів актових книг судово-адміністративних установ Волині і Київщини, на 10% з актових книг Коронної метрики та Люблінського трибуналу, і лише 10% склали документи з церковних архівів.

Актові книги повітових судів (гродських, земських та підкоморних) виявилися найкращим джерелом для пошуків документів з історії Церкви поза церковними архівами. Адже гродські та земські суди крім своїх прямих функцій (розгляд кримінальних та цивільних справ) виконували у XVI–XVIII ст. роль нотаріальних контор. Виписи документів з актових книг мали силу оригіналу, і саме тому зацікавлені особи (в першу чергу шляхта та духовенство) вносили до них тексти документів, які стосувалися їх майнових інтересів. Особливий інтерес являють собою актові книги тих судів, які розміщувалися у єпископських столицях, адже саме до цих судів мали звертатися єпископські капітули. Отже, логічно було припустити, що саме в актових книгах повітових судів мала бути продубльована більша частина єпархіяльних архівів. Члени «Тимчасової комісії» з успіхом використали актові книги для укладання томів АЮЗР, однак цим вони і обмежилися — ідея створення зведеного покажчика по всіх опрацьованих актових книгах так і не була реалізована.

Авторів статті вдалося повністю опрацювати близько 100 актових книг земських та гродських судів Луцька, Володимира за період 1596–1648 рр. Фіксація документів велася за спрощеною схемою: вони виявлялися за діловодними заголовками. Автор добре розумів, що частина матеріалу лишиться «за бортом». Однак, навіть за таких обставин результат перевищив найсміливіші сподівання: у згаданих книгах було виявлено майже 2 тис. документів до історії Луцько-Острозької та Володимиро-Берестейської єпархії. На одну актову книгу припадало відповідно від кількох до кількох десятків документів. Наведемо приклади деяких «рекордсменів» з фонду № 28 (Володимирський гродський суд): справа № 74–96 документів (з їх числа до Церкви східного обряду належить 74 одиниці, латинського 22 одиниці). Справа № 82–84 документи (церква східного обряду — 63 одиниці, латинського — 21). Справа № 60–70 документів (церква східного обряду — 46 одиниць, латинського — 24).

Майже всі виявлені в актових книгах документи стосувалися майнових справ Православної, Уніатської та Римо-Католицької Церкви. Проте, їх аналіз дав багато цікавої інформації також про суспільно-політичне та духовне життя Церкви. Було виявлено, зокрема, нові фундації, тестаменти та вливкові записи із дарчими на церкви та монастирі, привілеї духовенству, акти, що відображають специфіку міжконфесійних та міжрелігійних стосунків тощо.

Слід зазначити, що загальна кількість актових книг гродських та земських судів Луцька та Володимира за 1596–1648 рр. налічує близько 200 одиниць. Отже, опрацьовані нами 100 актових книг складає лише 50% від загальної кількості актового матеріалу, який нині зберігається в ЦДІАК України і стосується цього періоду. В разі опрацювання всього масиву актових книг за

1596–1648 рр. можна сподіватися на складення реєстру документів до історії волинських єпархій, до складу якого увійде близько 4 тис. позицій. Перспективним є також опрацювання актових книг Волині другої половини XVI ст., за допомогою яких можна виявити документи до історії Церкви більш раннього періоду.

Таким чином, факт збереженості актового матеріалу за XVI–XVII ст. є передумовою для успішної реконструкції церковних архівів. На сьогодні маємо потенційну можливість реконструювати архіви Луцько-Острозької та Володимирської єпархії (акти у ЦДІАК України), Львівської та Перемиської єпархії (акти у ЦДІАЛ України), а також Холмсько-Белзької єпархії (акти у державному архіві в Любліні, Польща). Запропонований спосіб є ефективним як з точки зору можливості швидкої фіксації великої кількості документів підготовленими дослідниками, так і з погляду на відносно «дешевизну» проекту. Адже активний матеріал до історії всіх українських єпархій (за виключенням Холмсько-Белзької) зберігається в українських архівах, тому більшу частину роботи можна виконати без організації дорожчих археографічних експедицій за кордон.

Запропонований нами спосіб реконструкції церковних архівів має, звичайно, свої огріхи. По-перше, активні книги повітових судів Речі Посполитої збереглися далеко не в повному обсязі, а по деяких регіонах (Сіверщина, територія Смоленської єпархії) вони відсутні. По-друге, попри свою масовість активний матеріал може всебічно висвітлити лише одну сферу життя Церкви — економічну. Слід пам'ятати, що документи, які б стосувалися духовного чи релігійного життя, важко не стільки зберегти, скільки створити. На відміну від майнових суперечок праведне життя монаха чи сумлінне виконання пастирських обов'язків священником неможливо запровадити та покласти в архів. Не дивним тому здається той факт, що фрагменти церковних архівів (єпископських чи монастирських) XVI – першої половини XVII ст. складаються майже виключно з виписів з актових книг. Ця обставина дає підстави для висновку, що активний матеріал складав основу церковних архівів литовсько-польської доби, і саме документи актових книг можуть стати найефективнішим джерелом для їх реконструкції.

1883. — С.394.

⁶ З цього приводу митрополит Потій писав: «К тому, што се дотычеть листовъ и привилейъ и иншихъ доводовъ и сведещства до тоє единости (унїї — М. Д.) належачихъ яко суть листы и привилейя папєжские и кролевские тоє все зложилемъ ув особливую скринку, и если бы самъ тыхъ листовъ за живота моего не отдалъ, тогда сынове мои маюут тую скринку з листами тыми отдати его милости князю бискупови Виленскому и капитуле его до схованя для вечное памяти, абы то потомъ, по чужимъ рукамъ ходечи не погинуло ...» // АЮЗР. — Ч. 1. — Т. VI. — К., 1883. — С. 394. І далі про розподіл документів між єпархіальними архівами Уніатської Церкви: «...а тые листы, которые бы церквамъ належали, если бы ся што по смерти моеї найдовало, тогда сынове мои церквамъ тымъ, которымъ будутъ належати верне отдати маюутъ: Володымерские до Володымера, а митрополие до Новогрудка» (Ibidem).

⁷ Див.: Козаневич С. Життя святого великомученика Йосафата чину св. Василя В., архієпископа Полоцького. — Л., 1994. — С. 74-75.

⁸ Див.: АЮЗР. — Ч. 1. — Т. VI. — К., 1883. — С. 225-227; ЦДІАК України, ф. 220, оп. 1, спр. 78, арк. 1; спр. 79, арк. 1.

⁹ ADS. — Vol. 1. — Lwow, 1892. — S. 320-324; 336-337; 351-353; 365-369; 373-376; АЮЗР. — Ч. 1. — Т. VI. — К., 1883. — С. 386-388.

¹⁰ Див.: Archiwum Panstwowe w Lublinie. Chelmski Konsistorz Greko-Katolicki 1629–1875.

¹¹ Див.: Archiwum Panstwowe w Przemyslu. Archiwum Biskupstwa Greko-Katolickiego. — Dyplomy. — Sygn. 1-64.

¹² Див.: Archiwum Panstwowe w Przemyslu. Archiwum Biskupstwa Greko-Katolickiego. — Supplement. — Sygn. 45-46; 56-68.

¹³ Там само. — Sygn. 47-48.

¹⁴ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 208, арк. 345.

¹⁵ Див.: АЮЗР. — Ч. 1. — Т. 1. — К., 1859. — С. 206-208.

¹⁶ ЦДІАК України, ф. 25, оп. 1, спр. 78, арк. 526.

¹⁷ «Fundationes et ipsa originalia privilegiorum, quacumque apud sacerdotes nostros reperirentur, ut ad suos episcopos deferant, a quibus accipiens episcopus literis id suis attestabitur quod accepit, et quavis emergente necessitate exprimere, ipsique concedere tenebitur» МУН. — Vol. IX-X. — Romae, 1971. — P. 561.

¹⁸ Див.: Патріоло І. «Нарис історії Василян 1743–1839» // АОСВМ. — Vol. XIII (XIX). — Fasc. 1-4. — Romae, 1988. — С. 254-267.

¹⁹ Див.: ЦДІАК України, ф. 442, оп. 152, спр. 232 в., ч. 1, арк. 251.

²⁰ Левицький О. Луцкая старина. — К., 1891. — С. 17.

²¹ Там само. — С. 18.

²² Там само. — С. 18.

²³ Там само. — С. 14.

²⁴ Красовицький П. Памятники церковной старины Полоцко-Витебского края и их охрана // Полоцко - Витебская старина. — Кн.1. — Витебск, 1911. — С.1-64.

²⁵ Див.: Гуцаленко Т.М. Хроніки василіанських монастирів як джерело вивчення історії Західної України. // Записки львівської наук. бібл. ім. В. Стефаніка. — Вип. 1. — К., 1992. — С. 4-16.

¹ Див.: Ульяновський В.І. Церковні архіви України: історія, проблеми реконструкції та джерелознавчої класифікації // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи. — Ч. 1. — К., 1997. — С. 124-129; Кагамлик С.Р. Монастирські фонди та науково-довідковий апарат до них // Ibidem. — Ч. 2. — К., 1997. — С. 172-176.

² Територія Київської архієпископії складалася з Київського та Брацлавського воєводства на Україні та кількох воєводств на Білорусі. Осібного владика, який би носив титул архієпископа Київського, не було, оскільки цей титул мав митрополит Київський.

³ На початку XVI ст. внаслідок завоювання Росією Сіверщини Велике князівство Литовське (а разом з нею і Київська митрополія) втратило Смоленську архієпископію. Вдруге вона на короткий час була приєднана до митрополії після Полянського миру 1618 р., коли Сіверщина знову була включена до складу Речі Посполитої. 1625–1654 рр. смоленську кафедру займали уніатські єпископи.

⁴ Документально підтверджено, що в кін. XVI – на поч. XVII ст. кафедральний собор св. Софії в Києві не мав не тільки архіву, але навіть повного комплексу богослужбових книг. Тому документи, що стосувалися Київської архієпископії, мали зберігатися в митрополічному архіві у Новогрудку.

⁵ Див.: ІР НБУВ, ф. II, спр. 6422, арк. 373 зв. Також згадку у тестаменті митрополита Іпатія Потія: АЮЗР. — Ч. 1. — Т. VI. — К.,

Ігор Скочиляс (Львів)

ДЖЕРЕЛЬНА ЕВРИСТИКА ВІЗИТАЦІЙНОЇ ДОКУМЕНТАЦІЇ ЛЬВІВСЬКОЇ ЄПАРХІЇ XVIII СТ. У ГАЛИЧИНІ ТА НА ПОДІЛЛІ в другій половині XIX – 1930-х роках

Генега протоколів візитацій у християнському світі. Одним з наслідків пастирської та адміністративної діяльності церковної ієрархії у формі канонічних (папських (апостольських), патріарших, митрополичих, єпископських, архидияконських, деканських) візитацій було запровадження в церковному справочинстві дота післявізитаційної документації¹, поява яких обумовлювалася потребою фіксувати на письмі сам чин візитації, а також необхідністю встановлення чітко визначеного порядку канонічного огляду церков та полегшення праці візитаторів. Однак східна християнська традиція, на відміну від Латинської церкви, не виробила практики документування чину візитації, dokonано-го єпископом чи митрополитом. Тому за XIII–XVIII ст. ми не маємо жодного до- або післявізитаційного документа Київської православної митрополії чи Московського патріархату. Для порівняння, на Заході перші сліди квестіонарів, що регламентували послідовність і способи проведення візитацій, сягають початку X ст.² Одні з найдавніших протоколів візитацій середньовічної Англії датуються 1220 р. (дієцезія Салісбур) і 1280–1293 рр. (дієцезія Лінкольн)³. З території Франції перші збережені протоколи візитацій походять з 1222 р.⁴ Дещо пізніше обстеження церков почали документально фіксувати в Італії. Найстарші протоколи тут мають дієцезії Фізоле (1294 р.), Іврея (1329 р.) та Кортонна (1337 і 1338 рр.)⁵. У сусідній з Україною Чехії протоколи ревізій церков, як свідчать недавні публікації⁶, збереглися з кінця XIV ст. Католицькі дієцезії Речі Посполитої запровадили практику реєстрації візитаційних чинностей єпископів тільки в другій половині XVI ст., вже після Тридентського собору (1545–1563 рр.). У польських архівах збереглися найстарші акти візитацій таких дієцезій: Краківської 1565–1570 рр., Вармінської 1565–1572 рр., Вроцлавської 1575–1578 рр., Полоцької 1591–1606 рр. і Познанської 1598 р.⁷

Однак, якщо для православних єпархій України протоколи візитацій, на жаль, відсутні, то Київська уніатська митрополія під впливом потридентської контрреформації, настанов Апостольського престолу та розпоряджень Конгрегації поширення віри спромоглася витворити свою власну традицію документування візитаційної діяльності ієрархії. Вперше протоколи канонічних візитацій почали складатися в Київській митрополичій єпархії на території сучасної Білорусі. Як твердить дослідник церковної старовини о. Никодим Малишевський, найдавніші уніатські візитаційні описання походили з 1666, 1668 і 1681 рр.⁸ Вірогідність наведених дослідником даних підтверджує нещодавня знахідка у львівському архіві протоколу візитації 1681 р. церкви с. Любищиці Слоніського деканату Володимирсько-Брестської єпархії⁹. Для нас є важливим той факт, що, починаючи зі середини XVII ст., консисторії уніатських єпархій почали практикувати фіксацію на письмі результатів ревізії церков у формі візитаційних протоколів.

На території сучасної України найдавніші збережені протоколи візитацій датуються 1695–1696 рр.¹⁰ Це

описання 174 церков Володимирської єпархії, які охоплюють значну частину Західної Волині¹¹. Інші українські уніатські єпархії мають значно пізніші візитаційні протоколи. Так, у Львівській єпархії найдавніші описання церков були складені в 1726 р.¹² Мукачівська єпархія на Закарпатті, що тривалий час підлягала ягерьському римо-католицькому єпископові, запровадила ведення протоколів візитацій 1701 р., за єпископа Йосипа де Камеліса¹³. Перші протоколи візитацій у Перемиській єпархії збереглися тільки з 1733 та 1740–1744 рр.¹⁴ Дещо раніше протоколи ревізій церков почали складати в Холмсько-Белзькій єпархії — починаючи з 1715 р.¹⁵ Нарешті, по Київській митрополичій єпархії (йдеться тільки про її українську частину — Київське та Брацлавське воєводства) візитаційні описи збереглися, починаючи з 1739 р.¹⁶ У Луцько-Острозької єпархії, вірогідно, вони з'явилися також 1739 р.; наступні за хронологією протоколи єпископських відвідин датуються 1746–1747 рр.¹⁷

Наведений хронологічний ряд появи перших протоколів візитацій в українських єпархіях дає можливість простежити динаміку візитаційної активності єпископів (або їх відпоручників) та деканів і, взявши його за основу, зосередитися на опрацюванні наявної джерельної бази.

Юридичний статус і практичне застосування протоколів візитацій церков. Документація, що відклалася в результаті пастирсько-адміністративної діяльності уніатської ієрархії Львівської єпархії XVIII ст., тривалий час лежала «мертвим грузом» в консисторському, митрополичому, численних деканатських і парафіяльних архівах, а також у приватних і публічних збірках Галичини та Поділля. До середини XIX ст. немає жодного письмового свідчення про використання протоколів візитацій в окремих наукових дослідженнях, краєзнавчих нарисах, не кажучи вже про публікацію текстів чи узагальнюючі джерелознавчі праці.

Відсутність у тогочасних наукових публікаціях навіть посилань на візитаційну документацію була зумовлена кількома чинниками об'єктивного і суб'єктивного характеру. На стан досліджень, насамперед, наклав свій відбиток тогочасний стан української історіографії, яка щодо багатьох напрямків наукових досліджень перебувала ще в зародковому стані¹⁸. Характерними особливостями цього етапу української історіографії була наявність оглядових, науково-популярних публікацій, покликаних відтворити історію провідних державних інституцій, створити біографії найвидатніших, на думку тогочасних дослідників, державних і суспільних діячів, звернути увагу на «ключові» (знову ж таки, з точки зору істориків) періоди минулого українського етносу. Така схема української історії, а також тогочасний стан історичних знань й джерелознавства зокрема, виключала появу досліджень, зорієнтованих на вивчення «внутрішньої історії», у т. ч. й внутрішнього життя як Православної, так і Уніатської церков. Природно, що при такому підході з поля зору вчених випа-

ли й протоколи візитацій, що містили для XVIII ст. основний масив відомостей щодо найрізноманітніших аспектів релігійного та культурного життя в Україні нової доби.

Суб'єктивний полягав у практично повсюдній відсутності доступу (як у Галичині, так і на Поділлі) до церковних архівів, а отже й неможливості для дослідників користати з наявної в них візитаційної документації. Річ у тім, що консисторські, єпископські та місцеві церковні архіви були, як і решта церковних інституцій, установами закритого типу та мали відомчий характер. Тому, природно, безпосередній доступ до цих архівів мало дуже обмежене коло осіб, до того ж не пов'язаних зі світським науковим середовищем. Значно доступнішими були парафіяльні й деканатські архіви¹⁹.

Та навіть церковна адміністрація в Галичині (де Греко-католицька церква, на відміну від Правобережної України, зуміла зберегти свою організаційну структуру) практично не залучала візитаційну документацію з підвідомчих їй архівів як правно-юридичні акти до практичного вирішення пастирських, судово-адміністративних і майнових справ²⁰. Це пояснюється тим, що, з часом²¹, протоколи візитацій починають втрачати своє практичне значення. Саме тоді настав новий період в діяльності державних і церковних канцелярій — період реєстрації (а не впису, як було раніше) документів. Однак певний час книги візитацій все ще перебувають у вжитку: церковна влада навіть у середині XIX ст. продовжує звертати увагу на стан їх збереженості²². І все ж після 1848 р., із зміною правової основи функціонування парафій у Галичині, візитаційні книги остаточно втратили свій юридичний статус. Через масові сервітутні суперечки громад і парафій із двірськими обшарами за право користування лісами, водоймищами, луками та пасовиськами, австрійський уряд запровадив нову систему реєстрації юридичних документів, що регулювали майнові відносини парафій з державою і поміщицькими маєтками.

Таким чином, протягом перших десятиліть XIX ст. книги впису, до категорії яких належали й протоколи візитацій, втратили свою актуальність, а їхня вага як підтверджувального юридичного акту невдовзі була остаточно нівельована. З середини XIX ст. протоколи візитацій були остаточно вилучені з канцелярського вжитку; частину з них передали на зберігання в місцеві та консисторські архіви, решта ж безповоротно втрачена для дослідників.

Виявлення, археографічне опрацювання, облік та інвентаризація візитаційних матеріалів у другій половині XIX– на початку XX ст.

Галичина. Оскільки митрополичий архів у Львові, де зберігалася основна частина візитаційної документації Львівської єпархії XVIII ст., був доступний тільки співробітникам консисторії, то науковці та колекціонери-аматори, природно, звернули свою увагу насамперед на місцеві, деканатські та парафіяльні архіви, в яких можна було натрапити на справді унікальні пам'ятки старовини. Серед інших документів їхню увагу привернули й протоколи генеральних візитацій, про що свідчить і сьогодняшня колекція візитаційної документації в Львівській науковій бібліотеці, котра формувалася виключно з колишніх деканатських і парафіяльних архівів²³.

Систематичні пошуки документальної спадщини Галичини одним з перших почали вести співробітники Наукового закладу ім. Оссолінських у Львові, заснованого 1817 р.²⁴ Однак, як свідчить аналіз рукописної збірки фонду Бібліотеки інституту ім. Оссолінських, польські збирачі старовини мало цікавилися суто «українськими» документами світських чи церковних інституцій; це виразно простежується при співставленні збережених протоколів візитацій греко-католицьких церков і римо-католицьких костьолів. Якщо останні репрезентовані десятками візитаційних описів з XVII – початку XIX ст., то по греко-католицьких парафіях збереглися протоколи візитацій тільки 4 храмів²⁵. Разом з тим, у міжвоєнний період рукописна колекція львівського Оссолінеуму поповнилася копією протоколів генеральної візитації Золочівського і Білокаменецького деканатів 1762 р. та книгою візитацій церкви св. Миколая в Скалі, в якій, зокрема, було вписано протокол генеральної візитації цього містечка 1759 р.²⁶

Значно помітніших успіхів у виявленні уніатських візитаційних книг досягнув тодішній директор Архіву давніх актів у Львові Александер Чоловський (1865–1944)²⁷. Його колекція надзвичайно цінних документів XVI–XIX ст. (мається на увазі як частина його приватного архіву, що зберігається тепер у Головному архіві давніх актів у Варшаві²⁸, так і збірка, що потрапила у фонди ЛНБ ім. В. Стефаніка) свідчить, що цей відомий архівіст і дослідник, на відміну від багатьох інших польських збирачів старовини, чимало уваги приділяв колекціонуванню власне українки, яка в його особистій колекції посідає чільне місце.

З 70-х рр. XIX ст. протоколи візитації як історичне джерело починають привертати увагу й українських дослідників. Крилошанин митрополичого капітулу Антін Петрушевич (1821–1913)³⁰ дав високу оцінку універсальному джерелознавчому потенціалові візитаційної документації та розпочав її систематизацію й облік. В особистому архіві вченого, поряд з іншими документами, виявлено також кілька копій протоколів візитацій церков Бродівського та Буського деканатів³¹, які А. Петрушевич мав намір використати в своїх дослідженнях.

Інший відомий український вчений — Василь Щурат, досліджуючи творчість Маркіяна Шашкевича, зацікавився родоводом його діда Романа Авдиковича, пароха с. Підлисса неподалік Олеська. Розшукуючи автентичні документи з цього села, дослідник натрапив на протокол генеральної візитації 1783 р. місцевої церкви. В. Щурат виявив також єдину відому на сьогодні копію протоколу візитації Городоцького деканату 1743 р. Обидва рукописи потрапили до його особистого архіву³².

Не оминув своєю увагою цей вид історичного джерела Іван Франко. Працюючи над історією української літератури XVIII ст., письменник під час наукових експедицій, переважно на Гуцульщині, виявив у парафіяльних архівах кілька протоколів генеральних і деканських візитацій (зокрема, церкви с. Кунин), а також пастирський лист львівського єпископа Атанасія Шептицького 1731 р. у формі інструкції для проведення деканських візитацій. Особливу вартість, як пізніше з'ясувалося, має протокол генеральної візитації Долинського деканату 1781–1782 рр. Усі віднайдені рукописи І. Франко зберігав у своєму родинному архіві, який у

III. Джерелознавчі галузі знань

даний час знаходиться в Інституті літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України у Києві³³.

На початку XX ст. і особливо в міжвоєнний період, різні аспекти історії Греко-католицької церкви та української культури XVIII ст. починають розроблятися не тільки окремими дослідниками, а й науковими установами та церковними інституціями зокрема (Богословська академія, Ставропігійський Інститут, оо. василіани). Як і в попередні роки, серед інших джерел їхню увагу знову привертають протоколи візитації. Централізовано здійснюється їх виявлення й опрацювання. Деякі з них напередодні Другої світової війни були підготовлені до друку. Сліди такої уваги до протоколів візитації можна простежити на документах фондів «Бібліотеки Богословської академії у Львові», Інституту «Народний Дім» у Львові, «Бібліотеки та центрального архіву монастирів оо. василіан у Львові». Зокрема, тут відкриті протоколи генеральної візитації Березанського деканату 1760 р.³⁴, збірка до- та післявізитаційної документації (рукописи Львівської Богословської академії), матеріали, пов'язані з описанням парафій у Чортківському та Ягольницькому деканатах 1758–1763 рр.³⁵, а також надзвичайно вартісний пастирський лист Льва Шептицького до вірних і духовенства Львівського деканату³⁶.

Загалом же пошукова робота з виявлення, обліку та систематизації документів з церковної історії регіону, в т. ч. і візитаційних матеріалів, протягом XIX — початку XX ст. носила спонтанний, неорганізований характер, без належної координації зусиль між науковцями та інституціями, тому й знахідки документів були випадковими, що не могло не позначитися на якісних і кількісних показниках зібраної документальної спадщини.

Національний музей у Львові. Новий етап церковної джерельної евристики в Галичині пов'язаний з відкриттям у Львові на початку XX ст. заходами та коштом митрополита Андрія Шептицького Національного музею³⁷. Завдяки появі в місті такого потужного культурного та наукового осередку від руйнування та загибелі було врятовано десятки тисяч пам'яток давнини (рукописів, стародруків, творів мистецтва, сакральних речей тощо), що в той час зберігалися в приватних і церковних збірках. Окрасою бібліотеки Національного музею став багатющий архів львівської уніатської консисторії, переданий сюди з митрополичих палат у березні 1905 р. за розпорядженням Шептицького. Чи не найціннішу його частину склали оригінальні протоколи візитацій церков Львівської єпархії XVIII ст., про існування яких більшість дослідників навіть не здогадувалися. Згідно з книгою надходжень, в музей було передано оригінали та копії протоколів генеральних візитацій Львівської єпархії за 1726–1727, 1730–1733, 1738, 1740–1744, 1745–1748, 1753–1757, 1758–1765 та 1782–1783 рр., — всього 16 томів загальним обсягом понад 7000 аркушів³⁸. Окрім того, рукописний фонд музею поповнився копіями протоколів візитацій окремих церков і деканатів з митрополичого архіву³⁹, а також до- та післявізитаційною документацією.

Після передачі протягом 1905–1907 рр. основного комплексу візитаційної документації XVIII ст. з архіву львівської уніатської консисторії Національний музей і в наступні роки продовжував отримувати рукописні матеріали, що надходили переважно від місцевих парохів та приватних осіб. Так, у 1929–1930 рр. з м. Чор-

това та сс. Ляцьке і Цішки було надіслано протоколи візитацій кількох церков⁴⁰, а трохи пізніше зі збірки монастиря студитів у Львові надійшов протокол візитації церкви с. Чартория⁴¹.

Візитаційна колекція Національного музею активно поповнювалася також за рахунок наукових польових експедицій, що проводилися його співробітниками. Наприклад, Вадим Щербаківський (1876–1957) (тодішній технічний помічник директора музею І. Свенціцького, а в майбутньому — знаний археолог і дослідник української церковної архітектури) у 1909 р. привіз із с. Вовків кілька стародруків з маргінальними записами генерального візитатора Львівської єпархії Миколи Шадурського, за якими було визначено походження та побутування цих фоліантів⁴². Інший науковий працівник Національного музею — відомий археолог Ярослав Пастернак (1892–1969)⁴³, навіть у роки першої світової війни не припиняв пошукової роботи. У листі до історика української літератури Кирила Студинського (1891–1941) зі свого рідного села Зіболки він писав: «У мене під рукою єсть візитації цілого Куликівського деканату, які (по силам та змозі) хочу опрацювати по війні. Хоч далекий ще термін, та надії не трачу. Аби лиш вернув нам Владика-Митрополит та Др. Свенціцький і я міг даліше, як доси, працювати у Національній Музею»⁴⁴.

Меценатські потуги митрополита А. Шептицького, організаторський хист незмінного директора І. Свенціцького та варті подиву самопосвята й фаховість співробітників Національного музею мали неоціненне значення для збереження мистецької, культурної та рукописної спадщини українського народу. У числі інших вартісних пам'яток старовини були врятовані від знищення, обліковані та здані на зберігання у фонди музею майже два десятки томів оригінальних протоколів візитацій близько 2500 церков Галичини та Поділля XVIII ст., а також десятки їхніх копій і пов'язаної з ними документації. На сьогодні візитаційна збірка Національного музею у Львові є найбільшою в Європі за обсягом, територіальною охопленістю і часовими рамками колекцією протоколів візитацій українських церков.

Поділля. Як в Галичині, на Поділлі нова окупаційна влада в кінці XVIII ст. радикально змінила правовий статус Уніатської церкви. Та якщо австрійський уряд здійснив ряд реформ, що де-юре зрівняли права греко-католиків і латинників, то царська Росія вдалася до повної ліквідації організаційної структури Уніатської церкви та примусового навернення її вірних до православ'я. Як наслідок, на початку XIX ст. переважна більшість уніатських парафій Кам'янецького офіціалату Львівської єпархії вже були православними. Російське церковне законодавство базувалося на іншій юридичній основі, ніж у Речі Посполитій, тому Священний синод Російської православної церкви переглянув правовий статус парафій та матеріальні основи їх існування, що базувалися на ряді нормативних документів, зокрема протоколах візитацій. Через це візитаційна документація (у т. ч. і та, що знаходилася в архіві кам'янецької консисторії) втратила своє практичне значення і вже в перших десятиліттях XIX ст. перестала використовуватися як підтверджувальний документ.

Архів Кам'янецької уніатської консисторії, де зберігалися оригінальні протоколи візитацій церков Поділля, дістався у спадок «Відомству православного віросповід-

дання» — духовному правлінню при Подільському єпископові. Поступово архів «розповзався»: окремі його акти потрапляли до Львова, Києва, приватні колекції. Ймовірно, частину архіву в 90-х рр. XVIII ст. вдалося переправити в консисторію львівського греко-католицького єпископа у Львові; цю гіпотезу підтверджують маргінальні записи на деяких документах у ЦДІАЛ України⁴⁵. У 1854 р., під час т. зв. «подільської тривоги», спровокованої чутками про підготовку Австрією війни проти Росії, уніатський архів разом з іншими архівами державних і церковних установ Кам'янець-Подільського в супроводі двох співпрацівників православної консисторії було вивезено до Брацлава. Відомо, що до його документів належали протоколи візитацій, метричні книги, ерекційні грамоти⁴⁶. Як часто трапляється в подібних випадках, деякі документи під час переїзду зазнали пошкоджень, окремі ящики виявилися розпломбованими, що не виключало можливості їх пограбування. Втім, вже на початку 1856 р. архів знову повернувся на своє попереднє місце зберігання⁴⁷.

Таким чином, на Поділлі протоколи візитацій значно швидше, ніж у Галичині (там, нагадаймо, вони остаточно втратили свій юридичний статус аж після 1848 р.), були виведені з практичного вжитку, тому й збережена в цьому регіоні візитаційна документація протягом другої половини XIX — початку XX ст. зазнала значно більших втрат⁴⁸, ніж у Галичині, де вона, на відміну від Поділля, перебувала під захистом митрополичої курії у Львові та парафіяльних урядів.

Можливості наукового опрацювання та залучення до наукового обігу візитаційної документації XVIII ст. з Поділля з'явилися в середині XIX ст., коли відбулося наукове становлення едиційної археографії в Україні та розгорнула свою активну діяльність Тимчасова комісія для розбору давніх актів у Києві, однак тематика археографічних досліджень у підросійській Україні впродовж XIX — першої чверті XX ст. не зазнавала якихось кореляцій, а отже, виявлення історії Уніатської Церкви через призму церковних документів, за великим рахунком, не входило в плани українських археографів⁴⁹. Від подальшого знищення архів Кам'янецької уніатської консисторії врятувало розгортання на Поділлі, починаючи з 60-х рр. XIX ст., науково-краєзнавчих досліджень, у т. ч. з історії Церкви. Для виправдання російської колоніальної політики на Правобережній Україні, «історичної» місії Православної Церкви, дискредитації унійної ідеї та заперечення будь-якого позитивного значення Берестейської унії для українського народу, офіційній владі було необхідне наукове обґрунтування своїх великодержавних ідей. З іншого боку, царський уряд намагався скерувати зростаюче зацікавлення місцевої інтелігенції минулим рідного краю у вигідне для себе русло. За таких обставин постав у 1865 р. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет⁵⁰, який розробив широко програму збору документальних і археологічних пам'яток давнини. Згідно з цією «Програмою», у числі інших церковно-археологічних пам'яток краєзнавцям рекомендувалося звертати особливу увагу й на «візити» (саме так прийнято було називати протоколи канонічних візитацій у Росії), які в разі їхнього виявлення мали ретельно копіюватися, або, якщо це було можливим, надсилатися до Комітету⁵¹. Звернення особливої уваги до уніатських за своїм походженням джерел зумовлювалося необхідністю поглибленого вивчення історії

Поділля, а створення історико-статистичних описів парафій також було неможливе без використання церковних документів XVIII ст.

Збереженню багатой колекції візитаційних описів церков Поділля XVIII ст. сприяло утворення на базі архіву Комітету в 1890 р. Давньосховища старожитностей — першого на Поділлі історичного музею. Згідно з даними його довголітнього директора Є. Сідинського, Давньосховище мало в своєму розпорядженні 7684 речових і писемних пам'яток старовини⁵². Серед них налічувалося 16 томів оригінальних протоколів візитацій церков Кам'янецької єпархії, що хронологічно охоплювали 1739–1793 рр. Зокрема, там зберігалися документи генеральних візитацій Поділля 1739–1742, 1746–1748, 1759–1763, 1771, 1781–1784, 1786–1788, 1789–1793 рр.⁵³

З ліквідацією в 1920 р. Подільського церковно-археологічного товариства Давньосховище було реорганізоване в історичний музей, який під час Другої світової війни зазнав суттєвих втрат; було пограбовано або знищено й більшість документів уніатської консисторії. Зазнала непоправних втрат і колекція візитацій музею; на сьогодні вона складається лише з кількох томів оригінальних протоколів за 1759–1762, 1771 та 1790–1791 рр.⁵⁴

Окрім Давньосховища, чимало візитаційної документації продовжувало зберігатися в парафіяльних архівах. Заходами членів Подільського єпархіального комітету значна частина цих документів була виявлена, облікована та введена у науковий обіг. Так, Юхим Сідинський (1859–1937)⁵⁵ — видатний поділлєзнавець, майбутній директор Кам'янець-Подільського Давньосховища (з 1890 р.) і редактор «Подільських єпархіальних відомостей» (з 1892 р.), виявив у с. Кацмазові Могилівського повіту книгу візитацій місцевої церкви 1765–1802 рр.⁵⁶ Інший подільський дослідник — Ананій Длугопольський — під час однієї з археографічних експедицій віднайшов у парафіяльному архіві м-ка Гусятина копію генеральної візитації церкви Преображення Господнього, датовану 1760 р.⁵⁷ Ряд співробітників Подільського єпархіального комітету також знаходили численні візитаційні збірки в парафіяльних і деканатських архівах, однак через нерозуміння та консерватизм церковної влади змушені були переважно обмежуватися археографічним описанням документів, більшість з яких через незадовільні умови зберігання пізніше загинула.

Підсумовуючи перший етап дослідження на Поділлі візитаційної документації, слід визнати, що заходи російської адміністрації краю та місцевої православної ієрархії по залученню уніатських архівів для створення історико-статистичних описів парафій і обґрунтування історичної місії православ'я на Поділлі спричинилися до збереження основного комплексу документів, пов'язаних з проведенням канонічних візитацій на Поділлі. Було розпочато та загалом завершено цілеспрямовані пошуки по виявленню та обліку протоколів візитацій, які після відповідного впорядкування передавалися на зберігання у фонди Давньосховища старожитностей. Одночасно певна частина документів візитацій продовжувалася зберігатися на місцях, що не тільки утруднювало їх використання в наукових дослідженнях, але й вело в більшості випадків до фізичної втрати цих надзвичайно вартісних документальних пам'яток.

III. Джерелознавчі галузі знань

Таким чином, перший етап джерельної евристики протоколів генеральних візитацій Львівської єпархії XVIII ст. хронологічно охоплював середину XIX — початок XX ст. Суб'єктивний фактор цього процесу пов'язаний з втратою даним видом джерела свого юридичного статусу в обох регіонах, а отже, й практичною значення. Об'єктивна ж причина зрослої уваги до цього виду історичного джерела була зумовлена загальним зацікавленням минулим українського народу й регіональною історією зокрема, спричинене національними відродженнями і становленням історичної науки як окремої галузі знань. Цей етап досліджень характеризувався виявленням, обліком, систематизацією та наступною передачею візитаційної документації з парафіяльних, деканатських і консисторських архівів в установи публічного характеру, якими для Галичини був Національний музей у Львові, а для Поділля — Давньосховище старожитностей у Кам'янці-Подільському. Незважаючи на регіональні особливості та специфічні умови діяльності дослідників в обох регіонах, вивчення протоколів візитацій в Галичині і на Поділлі мало спільні риси та проходило рівночасно, хоча на Поділлі воно й набуло більш організованих форм. Головне ж значення цього етапу полягає у тому, що було збережено і підготовлено для вивчення та археографічного опрацювання дослідниками основний комплекс візитаційної документації XVIII ст., без чого її наукове опрацювання з метою дослідження різних аспектів історії та культури Правобережної України зазначеного періоду було б просто неможливим.

¹ Під терміном «довізитаційна документація» розуміється комплекс нормативних актів, що видавалися єпископом, його уповноваженими та духовною консисторією перед початком генеральної візитації з метою визначення характеру, завдань та способів її проведення. У склад довізитаційної документації, як правило, входили: пастирський лист єпископа до духовенства та вірних єпархії, в якому він визначав територію й час проведення візитації; звернення єпископа до духовенства та вірних того деканату, який мав бути в найближчий час візитований; номінаційна грамота єпископа для генерального візитатора, де окреслювалися повноваження для членів єпископської комісії; візитаційна інструкція, квестіонар або формуляр, що укладалися в канцелярії єпископа або особисто візитаторами; звернення генерального візитатора до духовенства та вірних єпархії про початок візитації, де він описував свої повноваження та завдання (див.: *Librowski S.* Wizytacje diecezji wrocławskiej. Cz. 1: Wizytacje diecezji i pomorskiej. T. 1: Opracowanie archiwalno-źródłoznawcze. Z. 1: Wstęp ogólny // *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. — Lublin, T. — S. 123-124.

² *Kumor B.* Przedzobiorowe wizytacje kościelne jako źródło demograficzne // *Przeszłość Demograficzna Polski. Materiały i Studia*. — Warszawa, 1970. — T. 3. — S. 4-5.

³ *Kloczowski J.* Wspólnoty chrześcijańskie. Grupy życia wspólnego w chrześcijaństwie zachodnim od starożytności do XV wieku. — Kraków, 1965. — S. 271-272.

⁴ *Venard M.* Die französischen Visitationsberichte des 16. bis 18. Jahrhunderts // *Kirche und Visitation. Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen Visitationswesens in Europa* / Hrsg. von E.W. Zeeden und P.T. Lang. — Stuttgart, 1984. — S. 55.

⁵ *Turchini A.* Studium, Inventarisierung, Regestenbildung und Edition der Visitationsakten des 15. und 16. Jahrhunderts: Italienische Erfahrungen und offene Probleme // *Kirche und Visitation. Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen Visitationswesens in Europa* / Hrsg. von E.W. Zeeden und P.T. Lang. — Stuttgart, 1984. — S. 115.

⁶ *Protocollum Visitationis Archidiaconatus Progensis annis 1379-1382 per Paulum de Janowicz Archidiaconatum Pragensem factae* / Ed. I. Navaček et Z. Hledíková. — Praha, 1973.

⁷ *Litak S.* W sprawie publikowania i rejestracji akt wizytacyjnych

kościółów i parafii // *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. — Lublin, 1967. — T. 14. — S. 135.

⁸ *M[алишевский] Н.* Заметка о визитах, как хранилищах исторических сведений и документов // *Литовские епархиальные ведомости*. — 1869. — № 10. — С. 658.

⁹ Центральний державний історичний архів України у Львові (далі ЦДАІЛ України), ф. 201, оп. 4, од. зб. 338, арк. 3-3 зв.

¹⁰ В останні роки на важливість і унікальність протоколів візитацій Володимирської єпархії неодноразово звертав увагу науковців п. Володимир Александрович. За його даними, тепер вона зберігається в Харківській науковій бібліотеці ім. В. Короленка (див.: *Александрович В.* Малярі та мережа малярських осередків Волині XVI століття // *Волинська ікона: питання історії вивчення, дослідження та реставрації* (Тези та мат-ли III Всеукр. наук. конф., м. Луцьк, 12-13 груд. 1996 р.). — Луцьк, 1996. — С. 5 (прим. 19).

¹¹ Краткая опись предметов, находящихся в древнехранилище православного Свято-Владимирского братства в г. Владимире-Вольском. — Киев, 1892. — С. 19.

¹² Національний музей у Львові, відділ рукописів та стародруків (далі НМЛ). — Ркл-11, арк. 396-а-514.

¹³ *Дулишкович И.* Исторические черты угро-русских. — Ужгород, 1877. — Т. 3. — С. 20-25.

¹⁴ *Krochmal A.* Akta wyznaniowe w zasobie Archiwum Państwowego w Przemyślu. — Przemyśl, 1993. — S. 44-47.

¹⁵ *Kossowski A.* Archiwalia, lubelskie do dziejów unii kościelnej w Polsce // *Archiwa, Biblioteki i Muzea Kościelne*. — Lublin, 1962. — T. 4. — Z. 1-2. — S. 231-232.

¹⁶ IP НБУВ, ф. 233, додат. опис, спр. 19.

¹⁷ Держархів Волинської обл, ф. 382, оп. 2, спр. 22, арк. 61; ЦДАІЛ України, ф. 201, оп. 46, спр. 162, арк. 1-2 зв. Можливо, протоколи опису церков візитаторами тут запроваджено й раніше, однак жодних їх слідів перед 1739 р. не вдалося виявити ні в ЦДАІЛ України (зокрема, ф. 201, оп. 1-5), ні в фондівих збірках Острозького державного історико-культурного заповідника (тут із візитаційної документації зберігається лише протокол канонічного огляду римокатолицького костелу в Острозі з 1886 р. [інв. № ОКМ, кн. 7828 / III Д-3458]), ні серед документів Луцької греко-католицької духовної консисторії, де найдавнішими актами консисторії є записова книга презент і фундації для парохій Луцької єпархії 1732-1748 рр. (Держархів Волинської обл., ф. 382, оп. 3, спр. 1).

¹⁸ Див., зокрема, дослідження Дмитра Дорошенка, в т. ч. і щодо першої половини XIX ст.: *Дорошенко Д.* Огляд української історіографії. — К., 1996. З останніх праць вартими уваги є: *Velychenko S.* National History as Cultural Process. A Survey of the Interpretation of Ukraine's Past in Polish, Russian and Ukrainian Historical Writing from the Earliest Times to 1914. — Edmonton, 1992 (рецензія Юрія Зозуляка на це видання з'явилася в: *Україна модерна*. — Л., 1996. — Ч. 1. — С. 205-207). Цікаві міркування щодо початкового етапу української історіографії наводить: *Величенко С.* Володарі і козаки: замітки до проблеми історичної легітимності і тяготи в українській історіографії XVII-XVIII ст. // *Mediaevalia ukrainica: ментальність та історія ідей*. — К., 1992. — Т. 1. — С. 117-121.

¹⁹ Перші достовірні згадки про наявність у парафіяльних і деканатських архівах Львівської єпархії візитаційної документації маємо з 1738 р. Того року єпископ Атапасій Шептицький на генеральному соборі духовенства (протопресвітерській конгрегації) зобов'язав кожного декана завести книгу, в котрій поряд з іншими документами мали б вписуватися й протоколи деканських візитацій (НМЛ. — Ркл-199, арк. 7).

²⁰ До початку XIX ст. у Галичині протоколи єпископських візитацій активно використовувалися в юридичній практиці як правові нормативні документи, що регулювали майнові стосунки греко-католицьких парафій з австрійським урядом і панськими мастками (домініями). Річ у тім, що після першого поділу Речі Посполитої 1772 р. більша частина парафій Львівської єпархії (Східна Галичина), що відійшли до Австрійської монархії, змушені були представити новій адміністрації краю, а також двірським обшарам, документи, які підтверджували їх права й привілеї на рухоме та нерухоме майно. У зв'язку з цим багато церков звернулося до львівської консисторії з проханням виготовити для них копії протоколів візитацій. Як наслідок, чимало протоколів візитацій у кінці XVIII ст. були вписані в актові книги домініальних урядів, у книги Львівської Крайової Табулі (останні замінили в Галичині інститут гродських і земських урядів) і потрапили в приватні збірки коляторів парафій (поміщиків), що значно розширило сферу

III. Джерелознавчі галузі знань

застосування візитаційної документації та на кілька десятиліть продовжило її практичне застосування. На прикладі застосування візитаційної документації в Галичині як юридичного підтверджувального акту звернено увагу в: *Скоцилас І. Протоколи єпископських і деканських візитацій церков Київської уніатської митрополії XVIII ст. // Рукописна україніка у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника (далі ЛНБ) та проблеми створення інформаційного банку даних. Мат-ли наук.-практ. конф. 20-21 вер. 1996 р. — Л., 1999. — С. 442-491.*

²¹ Останні записи у візитаційних книгах, що зберігалися в свій час в парафіяльних і деканатських архівах, зроблені в 1810-х рр. Детальніше про це див.: *Скоцилас І. Протоколи єпископських і деканських візитацій...*

²² Зокрема, в протоколах візитацій церков у селах Підлися і Тяпче нотатки відмітки про перегляди документів галицький митрополит Михайло Левицький у часі, коли здійснював канонічні візитації парафій відповідно в 1828 та 1852 рр. (ЛНБ, відділ рукописів, ф. 206, спр. 880, арк. 3 зв.; ф. 2, оп. 1, спр. 321, арк. 5зв. [«Productum tempore Visitationis Canonicae die 20 Augusti 1852 Michael Metropolitae»]).

²³ Див. нашу статтю про візитаційні матеріали в фондових збірках ЛНБ: *Скоцилас І. Протоколи єпископських і деканських візитацій...*

²⁴ *Fischer A. Ossolineum. — Lwów, 1917. — S. 34.*

²⁵ ЛНБ, відділ рукописів, ф. 5, оп. 1, спр. 4853, 4863, 4883, 6993.

²⁶ Там само, ф. 9, спр. 135, 634, 3180.

²⁷ Див. про нього: *Zieliński J. Aleksander Czolowski (1865–1944) // Kwartalnik Historyczny. — 1946. — R. 53. — Z. 3-4. — S. 459-463.*

²⁸ *Archiwum Głowne Akt Dawnych w Warszawie. — Zbiór A. Czolowskiego. — Sygn. 231, 232/9.*

²⁹ У львівській частині колекції А. Чоловського на сьогодні виявлено 19 протоколів візитацій українських церков, що є найбільшою збіркою візитацій у відділі рукописів ЛНБ (ЛНБ, відділ рукописів, ф. 141, оп. 1, спр. 378-379, 389, 528-531, 560-561, 563, 1821, 1832, 2451).

³⁰ Його наукова діяльність у галузі церковної історії проаналізована в: *Тимчи Л. Праці Антона Петрушевича з історії Української церкви // Історія релігій в Україні. Мат-ли ІХ Міжнар. конф., 11-13 трав. 1999 р. — Л., 1999. — Кн. II (Н-Я). — С. 167-169.*

³¹ ЛНБ, відділ рукописів, ф. 77, оп. 4, спр. 941, арк. 5-5 зв., 11-12 (протоколи візитацій церков м. Буська 1722 і 1762 рр. та с. Станіславчик 1779 р.).

³² Там само, ф. 206, спр. 878, 880.

³³ Інститут літератури ім. Т. Шевченка. Відділ рукописів, ф. 3 (Івана Франка), спр. 4848, арк. 1-50 зв.

³⁴ Там само, ф. 3, спр. 314, арк. 1-66.

³⁵ Там само, ф. 6, спр. 71.

³⁶ Там само, спр. 118, арк. 1-1а.

³⁷ *Свенціцький І. Про музеї та музейництво (нарис і замітки). — Л., 1920. — С. 22, 25.*

³⁸ НМЛ. — Ркл-11, Ркл-12, Ркл-13, Ркл-16, Ркл-17, Ркл-18, Ркл-19, Ркл-20, Ркл-21, Ркл-22, Ркл-23, Ркл-24, Ркл-25, Ркл-26, Ркл-27, Ркл-29, Ркл-46. Див. також картотеку фондів.

³⁹ Там само. — Ркл-28, Ркл-30, Ркл-31, Ркл-32, Ркл-35, Ркл-36, Ркл-81, Ркл-104, Ркл-106, Ркл-198, Ркл-515.

⁴⁰ Там само. — Ркл-522, Ркл-527, Ркл-604.

⁴¹ Там само. — Ркл-619.

⁴² *Павличко Я. Внесок Вадима Щербаківського в розбудову колекції Національного музею у Львові // Полтавський археологічний збірник. — Полтава, 1995. — [Т.] 4: Пам'яті В.М. Щербаківського (1876–1957). — С. 108, 110.*

⁴³ Про Ярослава Пастернака як музейного працівника та збирача пам'яток старовини детальніше див.: *Винар Л. Біографічні і бібліографічні матеріали Ярослава Пастернака // Пастернак Я. Ранні слов'яни в історичних, археологічних і лінгвістичних дослідженнях (Записки НТШ. — Т. 189). — Нью-Йорк; Торонто; Париж; Мюнхен, 1975. — С. 113-118; Пастернак Я. Мої зустрічі зі старовиною // Український історик. — 1978. — Ч. 1-3. — С. 63-65; Ч. 4. — С. 64-82; Він же. Моя праця в Національному музеї 1913–1914 рр. // Двадцятьп'ятьліття Національного музею у Львові / Зб. під ред. І. Свенціцького. — Л., 1931. — С. 29-32.*

⁴⁴ У півстолітніх змаганнях. Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упор. О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. — К., 1993. — С. 305 (Док. № 324).

⁴⁵ ЦДІАЛ України, ф. 201, оп. 1, 4, 5.

⁴⁶ *Яворовский Н. Перевозка архивов и ценного имущества духовного ведомства из г. Каменца в более отдаленные от границы места в 1854 году из опасения войны с Австрией // Труды Подольского цер-*

ковного историко-археологического общества. — Каменец-Подольский, 1911. — Вып. II. — С. 385.

⁴⁷ Там же. — С. 386, 390.

⁴⁸ Про кількісні та якісні втрати візитаційної документації на Поділлі в зазначений період детальніше див.: *Скоцилас І. Документи архіву Кам'янецької уніатської консисторії XVIII ст. у фондах Кам'янець-Подільського музею-заповідника // Мат-ли засідань Історичної та Археологічної комісії НТШ в Україні. — Л., 1999. — С. 333-342.*

⁴⁹ *Едиційна археографія в Україні у XIX–XX ст.: Плани, проекти, програми видань / Упор.: Олег Журба, Мирон Капраль, Сергій Кіржав, Георгій Папакін, Сергій Рильков. — К., 1993. — Вил. 1. — С. 6.*

⁵⁰ *Баженов Л.В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX століть. — Хмельницький, 1995. — С. 53. Там же див. і бібліографію з історії діяльності Комітету. З останніх робіт, не використаних Л. Баженовим, заслуговує на увагу дисертаційне дослідження Юрія Земського: *Земський Ю.С. Подільський єпархіяльний історико-статистичний комітет (1865–1920). Автореф. дис. ... канд. істор. наук. — К., 1997.**

⁵¹ *Симашкевич М. Програма для збирання історико-археологічних свідчень о Подолії // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. — Каменец-Подольск, 1876. — Вып. 1. — С. VIII.*

⁵² *Баженов Л. В. Историчне краєзнавство... — С. 69.*

⁵³ *Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. — Каменец-Подольск, 1889. — Вып. 4: Церковно-приходские документы. — С. 46-48.*

⁵⁴ Див. про це: *Скоцилас І. Документи архіву...*

⁵⁵ Науковий доробок Ю. Січинського з історії Поділля відображений в ряді праць, найважливішими з яких є: *Баженов Л. В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX–XX ст. Історіографія. Біобібліографія. Матеріали. — Кам'янець-Подільський, 1993. — С. 349-351; Винокуров І. С., Корнилов В. В. Визначний літописець Поділля // Репресоване краєзнавство (20-30-і роки). — К., 1991. — С. 93-100; Паравійчук А. Г. Видатний історик Поділля Ю. Й. Січинський // Український історичний журнал. — 1968. — № 9. — С. 87-93.*

⁵⁶ *Сицинский Е. Исчезающий тип деревянных церквей // Труды Подольского церковного историко-археологического общества. — Каменец-Подольск, 1904. — Вып. 10. — С. 407.*

⁵⁷ *Длугопольский А. Историко-статистическое описание местечка Гусятина и церквей его // Труды Комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. — Каменец-Подольск, 1876. — Вып. 1. — С. 224.*

Михайло Федоренко (Миколаїв)

ДІЯЛЬНІСТЬ ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО ТОВАРИСТВА ПРИ КИЇВСЬКІЙ ДУХОВНІЙ АКАДЕМІЇ ЗІ СТВОРЕННЯ ФОНДІВ РУКОПИСІВ ТА СТАРОДРУКІВ ЦЕРКОВНО-АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ 1874–1877 рр.

Суттєвим чинником розвитку музею та Церковно-археологічного товариства (далі ЦАТ) при Київській духовній академії (далі КДА) було заступництво колишнього випускника КДА, архієпископа Литовського, згодом митрополита Московського Макарія (Булгакова). Багато в чому завдяки підтримці наукових кіл та архієпископа Макарія, 1874 рік в історії Церковно-археологічного музею (далі ЦАМ) та ЦАТ став визначальним. Здійснюючи 1874 р. ревізію КДА, архієпископ Макарій звернув увагу на скрутне матеріальне становище музею й товариства. Майбутній московський митрополит як цінитель і знавець церковної археології знайшов дане починання в рідній alma mater гідним підтримки. Розглянувши колекцію музею, архієпископ Макарій переконався в її неповноті і запропонував передати до музею цінні рукописи та книги, що зберігалися в церквах та монастирях Київської, Чернігівської та Волинської єпархій. Особисту колекцію предметів, пов'язаних з історією церкви, він пообіцяв відписати ЦАМу при КДА. Колекція надійшла до музею 1882 р.¹

Звичайно, архієпископ Макарій і голова товариства, архімандрит Філарет, розуміли, що передача рукописів та книг із церков і монастирів згаданих єпархій є справою непростого. По-перше, вирішення даного питання залежало від Святійшого Синоду. По-друге, бралася до уваги думка київського митрополита Арсенія, який міг створити масу перепон у реалізації запланованого заходу. Тому архієпископ Макарій і ректор КДА Філарет вирішили клопотати перед Святійшим Синодом про передачу цінних історико-археологічних рукописів та книг не до ЦАМ, а до бібліотеки академії, що обумовлювалось тим, що Святійший Синод на даному етапі ні в якому разі не дозволив би передати їх музею. По-перше, книги та рукописи, котрі зберігалися у церквах та монастирях Київської митрополії, були майном церкви і знаходились на її балансі. ЦАМ та товариство не мали статусу державних установ. Для передання матеріалів до ЦАМ необхідно було їх відчуження, на що Святійший Синод не міг дати дозволу. По-друге, зважаючи на те, що ЦАМ і ЦАТ мали громадський статус, передання їм рукописів і книг не тільки позбавляло церкву цінних історичних джерел з її історії, але й загрожувало остаточною втратою їх для церкви у випадку закриття музею та товариства, тим більше, що існування цих установ 1874 р. було під загрозою. Щоправда, в Статуті музею вказувалося на його підпорядкування академічній бібліотеці. У випадку закриття музею дане положення можна було б трактувати на користь передачі майна у фонди академічної бібліотеки. З іншого боку, згадане положення музейного Статуту чітко не визначало правонаступника. Отже, у випадку закриття музею його майно могло бути передано іншому музею чи приватній особі, колекціонерам предметів, пов'язаних з історією церкви. Таким чином, існувала реальна небезпека для духовного відомства позбавитися назавжди цінних рукописів і стародрукованих книг. У випадку ж передачі рукописів і книг не

музею, а академічній бібліотеці подібна небезпека зникла, оскільки дані документи просто передавались з балансу церков і монастирів на баланс духовної академії, залишаючись відомчим майном. Враховуючи те, що ЦАМ знаходиться при бібліотеці академії, книги й рукописи могли б досліджуватися членами товариства як експонати, що у свою чергу сприяло б розвитку церковної археології й церковної історії.

Виходячи з цього, архієпископ Макарій до звіту Святійшому Синоду про ревізію КДА додав записку про необхідність передачі у фонди академічної бібліотеки рукописів і книг із церков та монастирів Київської митрополії. Насамперед він наголошував, що фонди бібліотеки КДА не задовольняють потреб вищого навчального закладу, особливо бракує рукописів і стародруків. Так, із наявних у бібліотеці академії рукописів деякі збереглися у вигляді уривків з 2–4 аркушів. Зокрема, грецькою мовою — уривки із Святого Писання V, VI, VII, VIII, XI ст. Слов'янськими рукописами XVII–XVIII ст. в основному, були посібники КДА з філософії, богослов'я, словесності². Святійший Синод вже вирішував подібні проблеми під час доукомплектування бібліотек С.-Петербурзької, Московської, Казанської духовних академії стародрукованими книгами та рукописами, що належали бібліотекам Новгородсько-Софійського собору, Кирило-Білозерського монастиря, Волоколамського, Соловецького та інших монастирів. Тому архієпископ Макарій вважав за можливе передати бібліотеку КДА з Києво-Печерської лаври, Києво-Нікольського, Михайлівського, Видубицького монастирів, Почаївської лаври та монастирів Тригурського, біля м. Житомира, Загоровецького в Житомирському повіті, Любарського монастиря та Межиріцької церкви у передмісті Острога. Тим більше, що у кожному із згаданих монастирів і церков невелика кількість рукописів та книг практично не використовувалися. Тому передання таких історичних цінностей до бібліотеки КДА не зашкодило б монастирям та церквам, навпаки, зібрана в одному місці, колекція принесла б суттєву користь науці і Православній церкві. Крім того, зосередження цінних рукописів і книг в одному місці мало забезпечити їх збереженість. Записка визначала критерії відбору рукописів і книг з бібліотек церков і монастирів Київської митрополії: а) рукописи слов'янсько-руські, особливо південно- та західноруські, польські та латинські; б) стародруковані книги: слов'янсько-руські (різних діалектів) та польські, що стосуються переважно історії та церковної полеміки, православної та церковно-уніатської; в) рідкісні на сьогодні видання, латинські та грецькі, загальної церковної полеміки та патрології, які знаходяться у бібліотеці Києво-Печерської лаври, аннали Райдальда та Базовія і твори Досіфея, патріарха Ієрусалимського. Для збереження згадки про походження даних рукописів та книг в каталогах планувалось вказати, звідки вони надійшли до академічної бібліотеки³.

V. Історія установ, товариств і об'єднань

Розглянувши записку архієпископа Макарія, Святійший Синод своїм розпорядженням від 11 грудня 1874 р. за № 3449 наказав передати із згаданих у записці монастирів та церков Київської єпархії рукописи та стародруковані книги до бібліотеки КДА⁴.

Виходячи із розпорядження Святійшого Синода, із членів товариства М. Петрова, П. Лашкарева, І. Малишевського, С. Голубева та інших була утворена комісія для ознайомлення з рукописами та стародруками в бібліотеках київських і волинських монастирів та церков з метою їх відбору для передачі Київській духовній академії, що працювала з 1874 по 1879 рр. Для успішної діяльності комісії Рада академії направила до цих монастирів та духовних консисторій, до яких вони належали, відношення з проханням надіслати каталоги монастирських бібліотек з метою виявлення в них рукописів та книг, що цікавили академію⁵. Це було виконано. У той же час члена комісії С. Голубева Рада академії відрядила до монастирів Волинської єпархії, а професора І. Малишевського — до Почаївської лаври для ознайомлення зі станом питання безпосередньо на місцях. Звичайно, у своїй діяльності комісія, яка складалась із членів товариства, діяла від імені КДА. У той же час члени комісії не приховували, що їхня діяльність спрямована насамперед на поповнення архівів ЦАМу⁶. В результаті діяльності комісії до Ради академії надійшли каталоги з Києво-Софійського кафедрального собору, Києво-Михайлівського, Києво-Нікольського та Києво-Видубицького монастирів, із Тригорського, Загоровського та Дерманського монастирів, Мелецького

монастиря Почаївської Успенської лаври, Києво-Печерської лаври. При цьому в Київських монастирях також безпосередньо працювали члени товариства. Роботі перешкождали певні труднощі, зокрема, неясне укладання каталогів монастирських і церковних бібліотек, різні перепони з боку київського митрополита Арсенія⁷. Так, через відсутність у Загоровському монастирі каталогу, настоятель у листі до ректора КДА, архімандрита Філарета, від 19 березня 1875 р. за № 15 повідомив, що у монастирі немає ніяких старовинних рукописів⁸. Однак перевірка Радою академії головного опису монастирського майна, де містився перелік книг бібліотеки монастиря, та ревізія монастирської бібліотеки показали наявність 55 одиниць рукописів, 57 одиниць стародрукованих книг, 383 одиниці книг на давніх і новітніх іноземних мовах. В інших монастирях справи йшли не краще. Так, згідно з повідомленням члена комісії М. Петрова від 14 березня 1875 р. за № 56, в Києво-Софійському соборі був відсутній каталог рукописів⁹. Пізніше з'ясувалось, що даний каталог знаходився у члена товариства, протоієрея М. Оглобліна. Але сам процес отримання каталогів, робота з ними, повернення власникам, пересилання книг був складним і проблематичним, що підтвердило донесення у Раду академії того ж М. Петрова від 24 березня 1875 р. про знищення перешкод до приймання різних рукописів з Києво-Софійського собору в бібліотеку академії. Загалом про роботу, виконану членами комісії та товариства у даному напрямку, можна скласти уявлення за поданням комісії у Раду академії:

Найменування монастиря	Рукописів, що занесені до каталогів та описів	Рукописів, що не занесені до каталогів та описів
Києво-Софійський собор	693	—
Києво-Печерська Лавра	374	—
Михайлівський монастир	125	—
Нікольський монастир	14	1
Видубецький монастир	1	10
Дерманський монастир	20	42 (та 95 зв'язок документів)
Тригорський монастир	1	16
Мелецький монастир	33	—
Загоровський монастир	55	—
Почаївська Лавра	72	—
Любарський монастир	—	52

Стародрукованих церковнослов'янських книг та книг руського громадянського друку:

Найменування монастиря	Стародрукованих церковнослов'янських книг та книг руського громадянського друку, що занесені до каталогів та описів	Стародрукованих церковнослов'янських книг та книг руського громадянського друку, що не занесені до каталогів та описів
Києво-Софійський собор	314	—
Києво-Печерська Лавра	319	—
Михайлівський монастир	313	—
Нікольський монастир	100	—
Видубецький монастир	123	1
Дерманський монастир	15	14 (1 од. глаголичними літ.)
Тригорський монастир	35	—
Мелецький монастир	27	—
Загоровський монастир	57	—
Почаївська Лавра	110	—
Любарський монастир	—	35

V. Історія установ, товариств і об'єднань

Книг давніми та новітніми іноземними мовами:

Найменування монастиря	Книг на давніх та новітніх іноземних мовах, що занесені до каталогів та описів	Книг на давніх та новітніх іноземних мовах, що не занесені до каталогів та описів
Києво-Софійський собор	545	—
Києво-Печерська лавра	1777	—
Михайлівський монастир	541	—
Нікольський монастир	5	—
Видубецький монастир	1	—
Дерманський монастир	—	206
Тригорський монастир	352	—
Мелецький монастир	403	—
Загоровський монастир	383	—
Почаївська Лавра	149	—
Любарський монастир	—	926

У згадуваній Межиріцькій церкві рукописів та стародруківаних книг не знайшли взагалі, бо за словами настоятеля церкви, вся церковна бібліотека була вивезена 1867 р. ксьондзами, у розпорядженні яких тоді знаходилась церква у м. Острог. Найповніший каталог мав Києво-Софійський собор. Особлива увага приділялася архівним документам Видубецького монастиря, які члени комісії просили Раду Академії передати до академічної бібліотеки по можливості у повному складі¹⁰. Із наведених даних видно титанічну роботу членів товариства щодо поповнення фондів ЦАМу і популяризації цінних історичних документів. Найсприятливішими в цьому розумінні були Видубицький, Любарський та Дерманський монастирі. Однак до 1876 р. фактів передачі рукописів і книг документально не зафіксовано з двох причин. По-перше, сам процес ревізії членами товариства бібліотек монастирів, що розпочався з 1874 р., був трудомістким, і швидко завершити його не було змоги. По-друге, Київський митрополит Арсеній чинив опір передачі в академічну бібліотеку церковного майна. Але в рік завершення ревізійської діяльності (1876 р.) помирає митрополит Арсеній, отже, перешкоди в діяльності товариства з формування музею зникли. Перша партія рукописів і книг, що належала Почаївській Успенській Лаврі, була передана академії 1876 р., згідно з відношенням Ради академії від 2 грудня 1875 р. Почаївська Лавра передала рукописи, стародруківані книги і монастирський архів, що містився у дванадцяти тюках, відправлених декількома партіями (від 16 лютого по 9 березня 1876 р. Професор І. Малишевський, що особисто працював у Лаврській бібліотеці, привіз до академії такі книги: “Об образах і кресте в Галиції” 1759 р., “О христианском благочестии против иудеев” — грецькою мовою патріарха Александрійського Мелентія. — Львів, (1593) та

“Rehziaseo Kyossienses Cryptae, Herdinius”, (1593). Монастирський архів мав справи за 1458–1710 pp.¹¹ Сам же процес передачі рукописів та книг тривав до початку 80-х років XIX ст., однак як відмічали самі члени товариства, до кінця рукописи та книги так і не були передані академії і музею.

Загалом перший, значний за своїми масштабами захід членів товариства з метою поповнення фондів ЦАМу і академічної бібліотеки — був успішним. Рідкісні писемні пам'ятки, що зберігалися у Почаївській Лаврі та Мелецькому монастирі, опинилися у їхньому розпорядженні, крім того, вони мали повну інформацію про місцезнаходження інших писемних пам'яток, що не потрапили до музею, але знаходяться в межах Київської митрополії під контролем товариства.

Всього ж до ЦАМу з вищезгаданих монастирів до 1877 р. надійшло 1500 рукописів¹².

¹ Тридцатилетие Церковно-Археологического музея при Киевской духовной Академии (реферат, читанный в заседании Церковно-Исторического и Археологического Общества 18 октября 1902 г.) // Труды Киевской духовной академии. — Т. 1 (1903). — С. 240-241.

² Страницка из тридцатилетней истории Церковно-Археологического музея при Киевской духовной Академии // Там же. — С. 155.

³ Там же. — С. 156-157.

⁴ ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 1175, арк. 2.

⁵ Там само, спр. 1228, арк. 3; спр. 1364, арк. 1.

⁶ ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 1175, арк. 14.

⁷ Тридцатилетие Церковно-Археологического музея при Киевской духовной Академии (реферат, читанный в заседании Церковно-Исторического и Археологического Общества 18 октября 1902 г.) // Труды Киевской духовной академии. — Т. 1 (1903). — С. 240-241.

⁸ ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 1175, арк. 6.

⁹ Там само, арк. 7.

¹⁰ Там само, спр. 1228, арк. 4-5; ІР НБУВ, ф. 194, од. зб., арк. 103.

¹¹ Там само, арк. 3.

¹² ІР НБУВ, ф. 225, од. зб., арк. 112.

Наталія Московченко (Київ)

ЗБЕРЕЖЕННЯ ЦЕРКОВНИХ АРХІВІВ, ЯК НАПРЯМОК ДІЯЛЬНОСТІ ЗАСНОВНИКІВ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО АРХІВУ

Буржуазні реформи середини XIX ст. стали причиною змін у соціально-економічному житті України. Політичні та культурні процеси, що відбувалися у цей період, дали поштовх якісним перемінам в історичній науці. У цей час почала формуватися нова хвиля української історіографії, творці якої усвідомлювали необ-

хідність застосування в науці нових підходів, розширення проблематики і хронологічних рамок досліджень з історії України. Залучалося ширше коло джерел. Роль архівів, у тому числі і церковних, значно зростає. Вивчаючи історію рідного краю, дослідники зверталися у першу чергу до монастирських, єпархіальних, собор-

них, церковних архівів і бібліотек. Це пояснювалося тим, що церкви й монастирі, завдяки своїй стабільності, ореолу «святих місць», наявністю кам'яних будівель, були надійним місцем зберігання важливих документів. Крім того, в церковних установах існували старі традиції документування, вони мали власні кадри освічених людей. Архіви і бібліотеки православних церковних установ зберегли велику кількість цінних історичних документів: грамоти про права, відомості про політичну та адміністративну діяльність церковних саношників, документацію з управління своїм господарством та залежним населенням тощо. Документи цих архівів, як невід'ємна частина історичної спадщини України, містили в собі багато інформації і про загальноісторичні події. Відомими сховищами стародавніх документів були Софійський собор, Десятинна церква, Києво-Печерський та Видубецький монастирі у Києві.

Цінні історичні документи зберігалися і у менш відомих церковних сховищах. Засновники Харківського історичного архіву з великою увагою ставилися до цих архівів, вивчаючи їхні документи, залучаючи їх до наукового обігу, докладаючи чимало зусиль для їхнього збереження.

Вже на одному з перших засідань Харківського історико-філологічного товариства 9 лютого 1877 р. було заслухано доповідь проф. Ю. Морозова про знайдений ним рукопис архієпископа Філарета з історії Харківської єпархії. У цьому документі висвітлювалися факти, викреслені цензурою і не оприлюднені у виданій п'ятитомній історії Харківської єпархії. Ю. Морозов умовно розділив ці документи на дві групи: одні відносилися до розкольників, другі характеризували побут воевод і духовенства XVIII ст. Рукопис Ю. Морозов пообіцяв передати Історико-філологічному товариству.

Члени Харківського історико-філологічного товариства на своїх засіданнях неодноразово виступали з доповідями про духовне життя Слобожанщини, церковні братства, побут духовенства, життя і діяльність видатних служителів церкви. (О. Єфименко, А. Лебедев та ін.). Згодом ці доповіді, складені на основі архівних документів церковних відомств Харківщини, публікувалися у виданнях Товариства.

1880 р. Харківське історико-філологічне товариство, за ініціативою П. Єфименка, створило Історичний архів, котрий значною мірою комплектувався документами церковних установ. Так, серед перших перевезених з Чернігова до Харкова документів, які склали основу Харківського історичного архіву, були, зокрема, й ті, що містили в собі цікаву інформацію про особливості української церкви, її соборний характер, вибори прихожанами священиків тощо. Ці документи окремою групою увійшли до складу Малоросійського відділу Харківського історичного архіву.

До церковних архівів звернувся один з перших архіваріусів Харківського історичного архіву М. Плохинський. Влітку 1889 р. він за дорученням Імператорського Московського археологічного товариства обстежив архіви м. Чернігова та Чернігівської губернії, звернувши особливу увагу на монастирські та церковні архіви. Він дослідив документи Глухівського Петропавлівського монастиря за 1593–1840 рр., архіву колишнього Чернігівського П'ятницького монастиря за 1722–1781 рр., Троїцько-Ілінського монастиря за 1665 р. – початок XVIII ст., бібліотеку та архів Макса-

ківського жіночого Спаського монастиря за 1776–1791 рр., Чернігівського Єлецького монастиря за 1660–1798 рр., документи Жуклянської церкви за 1710–1785 рр., архів при Глухівській соборній церкві Святої Трійці за 1777–1852 рр., Глухівської Микільської церкви за 1731–1752 рр., архів, що знаходився у дзвіниці Преображенської Глухівської церкви за 1741–1865 рр., архіви Чернігівської семінарії за 1756–1817 рр. та Чернігівської консисторії за 1724–1897 рр. Всього М. Плохинським було обстежено та описано 11 церковних та монастирських архівів. Результати своїх досліджень він оприлюднив у виданні «Архивы Черниговской губернии»¹. За цю роботу, яка отримала високу оцінку у наукових колах Росії, М. Плохинського було обрано членом-кореспондентом Московського археологічного товариства.

Влітку 1900–1901 рр. за дорученням Підготовчого комітету з улаштування XII Археологічного з'їзду у Харкові та Імператорського Московського археологічного товариства археографічну експедицію з метою виявлення історичних документів у північно-західних повітах Харківської губернії здійснив Д. Міллер. Під час цієї експедиції він досліджував в основному фамільні архіви, не залишивши без уваги і церковні. У селі Тростянець Ахтирського повіту Д.П. Міллер обстежив церковний архів, у якому виявив документи XVIII ст. Своє дослідження та найцікавіші документи він опублікував у роботі «Архивы Харьковской губернии»².

У ці ж роки, за дорученням Підготовчого комітету з улаштування XII археологічного з'їзду у Харкові, археографічну експедицію по Харківській губернії здійснив учень Д. Багалія, майбутній директор Харківського центрального історичного архіву С. Іванов. Її результати викладені у звіті Комітету, де дана характеристика обстеженим архівам Старо-Харківського Преображенського монастиря та Уменські Двуречанської церкви³.

Та найбільше вивчав церковні архіви історик церкви, професор Харківського університету член Харківського історико-філологічного товариства Амфіян Лебедев. Йому належать праці з історії церкви та освіти Слобожанщини у XVII–XVIII ст., які базуються на архівних документах.

1886 р. вийшла його книга «Исторические розыскания в южно-русских архивах»⁴, де за документами архіву Харківської духовної консисторії А. Лебедев дослідив історію Сумського Успенського, Харківського Преображенського монастирів та ін. церков Харківської губернії, за архівними документами Курського Знаменського монастиря – історію Лпинівської Троїцької пустоці, розвиток промисловості на Півдні Росії, опублікував та прокоментував документи, що висвітлювали боротьбу духовної влади в Росії з народними звичаями.

По архівним документам Харківської та Курської духовних консисторій А. Лебедевим була написана книга «О брачных разводах»⁵, у якій автор описав випадки, коли православна церква дозволяла розлучення та опублікував найцікавіші документи.

Ще одна книга А. Лебедева «Духоборцы в Слободской Украине»⁶ вийшла у Харкові 1890 р. Ця робота написана на основі документів Харківського губернського статистичного комітету, Харківської консисторії та записів місцевих легенд про духоборців села Великі Проходи Харківського повіту Ці легенди були зібрані

та записані на прохання о. протоієрея Харківської Троїцької церкви Н.А. Лашенка місцевим священником Григорієм Лобковським.

На основі документів Курського Знаменського та Білгородського Миколаївського монастирів та Курського повітового суду А. Лебедевим написана книга «Вотчинный быт монастырей Курского Знаменского и Белгородского епархиальных монастырей»⁷, де він описав побут, що панував у цих монастирях та опублікував найцікавіші документи, проілюструвавши своє дослідження. Якщо архівні документи XVII-XVIII ст. діючого Курського Знаменського монастиря зберігалися на той час при цьому ж монастирі, то архів закритого 1842 р. Білгородського Миколаївського монастиря А. Лебедев відшукав у невеличкій Миколаївській церкві міста Білгород, при якій знаходилося Білгородське духовне училище. Це були залишки монастирського архіву, значну частину якого безконтрольно розібрали місцеві шанувальники старовини. Документи, що залишилися, зберігалися у вогкій ніші алтарної стіни церкви. Саме ці документи після ретельного вивчення, дали А. Лебедеву багатий матеріал для історичних досліджень.

У книзі «Въезд Белгородских архиереев в епархию и езд их по епархии»⁸ А. Дебедев на основі документів Харківської та Курської консисторій описав повинність, що лежала на духовенстві Білгородської епархії – утримання архиєреїв під час їхніх поїздок по епархії та проаналізував матеріальний стан монастирів цієї епархії.

На початку 1900 рр. вийшло дві книги А. Лебедева про життя Білгородських архиєреїв: «Иосаф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский»⁹ та «Белгородские архиереи и среда архипастырской деятельности»¹⁰, яку він присвятив XII Археологічному з'їзду у Харкові. Для цих досліджень були використані документи Білгородського Миколаївського і Курського Знаменського монастирів, Харківської та Курської духовних консисторій, Харківського колегіуму, Білгородського епархіального управління, архіву Св. Синоду.

Для написання книги «Землевание и торговые промыслы духовенства Белгородской епархии в XVIII веке»¹¹ А. Лебедев використав документи Сумського Успенського монастиря, що зберігалися в архіві Харківської духовної консисторії. У цій роботі автор дав коротку довідку про склад та кількість цих документів, вказав де вони вже були використані.

За дорученням Московського археологічного товариства у 1900–1901 рр. А. Лебедев ознайомився з архівами духовного відомства в Курській та Харківській губерніях. Він описав архіви Троїцького та Знаменського монастирів у Курську, Курської духовної консисторії, Путивльського та Рильського монастирів, документи церков у мм. Ахтирці, Сумах та ін. Результати цих досліджень були опубліковані у роботі «Сведения о некоторых архивах духовного ведомства в губерниях Курской и Харьковской»¹².

Крім археографічних експедицій, здійснення яких ускладнювалося браком коштів та часу, члени Харківського історико-філологічного товариства запровадили таку форму збору інформації, як запити. Про це, зокрема, свідчать листи духовних осіб, що збереглися у архівному фонді Товариства: лист протоієрея Г. Пивоварова з м. Гадяча від 18 лютого 1885 р., який розкриває зміст документів XVIII ст., що зберігалися при соборній церкві м. Гадяча¹³ та лист настоятельки Хо-

ровіського Вознесенського жіночого монастиря ігуменні Максимилі від 18 жовтня 1911 р. про наявність у монастирі історичних документів¹⁴.

Про підтримку діяльності Товариства духовенством свідчать факти передачі історичних документів, які зберігалися у церковних архівах, до Харківського історичного архіву. Так у 1904–1905 рр. архів прийняв на зберігання від Харківської духовної консисторії документи духовних правлінь XVIII–XIX ст., які до того зберігалися у вогких приміщеннях.

Діяльність працівників Харківського історичного архіву щодо збереження цінних документальних пам'яток була продовжена після революції 1917 р. Під час громадянської війни, в умовах жорстокого класового двобою, гинули історичні цінності країни. Раднарком УСРР ухвалив декрет «Про передачу історичних та мистецьких цінностей у відання Народного комісаріату освіти», у третьому параграфі якого вказувалося, що архіви знаходяться під охороною Народного комісаріату освіти і жодне відомство або установа не мали права знищувати документи свого архіву без дозволу Народного комісаріату освіти. Та організаційний різнобій на місцях і слабе керівництво архівним будівництвом в Україні давалися взнаки. Архівні документи все ще знаходилися в неупорядкованому стані, нищилися гризунами, гнили у вогких приміщеннях і розкрадалися. Відсутність приміщень для архівосховищ гальмувала створення центральних та губернських архівів. Не вистачало кваліфікованих кадрів. До загальної руїни додався ще й «паперовий голод». Радянські установи відчували гостру нестачу чистого паперу. Значно підірвана за умов війни паперова промисловість України потребувала сировини, у зв'язку з чим 7 лютого 1920 р. Всеукраїнським ухвалив постанову «Про використання всіх радянських, колишніх державних, громадських і приватних архівів», за якою уповноважені Всеукраїнському повинні були негайно організувати передачу документів, які не мали історичної і практичної цінності, для потреб паперової промисловості. Сировину для паперопереробних фабрик у 1920-х рр. заготовлювали такі офіційні установи, як Центробумтрест, Укрбумтрест, Укрутильсбор тощо.

Першими перед загрозою знищення опинилися церковні та монастирські архіви. Яскравим свідченням цього є направлена Д. Багалію службова записка співробітника Харківського губарху Хлебнікова такого змісту: «Негайна справа! По дорученню Єв[гена] Мих[айловича] [Іванова] був зараз у будинкові Духовного уч[или]ща в справі їхнього архіву. Робиться щось неможливе. Архів йде на канцелярські потреби чистий папір, а писані бомаги йдуть на порошки для Ізолятору № 2, що там міститься. Треба рятувати»¹⁵.

Новим радянським установам знадобилися приміщення і над церковними архівами нависла ще одна загроза. У звіті співробітника Харківського губарху А. Цветкова про результати перевірки стану архіву Харківської духовної консисторії 1920 р. відмічається, що загрози архіву не має, але при умові «...если только здание Епархиального совета не будет реквизировано властями. Попытки к тому уже были со стороны Военного трибунала...»¹⁶.

Архівні документи використовувалися також як обгортки. Співробітник Харківського губарху Л. Браташевський доповідав голові губарху, що у

м. Харкові на Благовіщенському базарі вільно продавалися документи Харківської духовної консисторії, як папір для обгортки. Торговцям їх продав «уповноважений Червоного хреста» по три карбованця двадцять п'ять копійок за пуд. Всього чотириста пудів¹⁷.

Заходи по рятуванню архівів, які Харківські архівісти розгорнули у перші роки радянської влади, змусила владні структури та державні органи управління звернути увагу на стан зберігання документів в архівах.

5 січня 1920 р. розпочала свою діяльність Архівна секція Харківського губкопмису, яку очолив Д. Багалій. До її складу увійшли В. Мігулін та Є. Іванов. Відтоді знищення архівних документів у діючих установах допускалося лише з дозволу цієї архівної структури. 10 лютого 1920 р. декретом Всеукрревкому заборонялося вивозити архів Харківської консисторії. Наказ по Харківській міській міліції від 13 червня 1923 р. доводив до відома своїх співробітників про заборону продажу, переміщення та застосування архівних документів для обгортки без дозволу губарху і про надання всєбічної допомоги співробітникам губарху при вилученні архівних документів на базарах та у приватних осіб¹⁸.

1920 р. у Харкові було створено Архів революції. Для новій архівної установи було вирішено використати приміщення Харківської духовної консисторії. Документи, що знаходилися там на зберіганні, пропонувалося направити на паперові фабрики. Перед архівістами постала велика проблема – як зберегти цінні документи і не зіпсувати стосунки з новою владою. Ознайомившись зі складом документів, Центральна перевірна комісія Укрцентрархіву дійшла висновків, що утилізації підлягають лише віроісповідальні книги. Комісія виявила, що ці документи мають стандартну форму: на першій сторінці книги зазначалася консисторія, яка видала книгу, назва церкви, її місцезнаходження і дата. Далі подавалися відомості про осіб, які були на сповіді та причащалися (їх соціальний стан, ім'я, побатькові, прізвище, стать, вік). Остання сторінка книги була підсумкова: кількість осіб, що сповідалися, за соціальним станом та статтю, відомості про загальну кількість дворів, що належали до приходу даної церкви. Таким чином, відомості, що містилися на сторінках центральної частини ісповідальних книг, дублювалися в метричних книгах. Тому для істориків мали чинність тільки перші та останні аркуші цих документів. Але до середини XIX ст. ці книги могли служити цінним статистичним матеріалом, як і ревізійські казки. Значення їх дещо зменшилося у зв'язку з початком діяльності губернських статистичних правлінь. Та відміна кріпосництва знову збільшила значення цих документів. У ісповідальних книгах цієї пори можна знайти найточніші дані про зміни у соціальному складі сільського населення тієї епохи: зростання або зменшення кількості дворових, виникнення нових соціальних станів та соціальних груп на селі. Саме тому ісповідальні книги до 1871 р. визнавалися цінними історичними документами і мали зберігатися постійно. Після 1872 р. значення цих книг дещо зменшилося у зв'язку з виникненням нових форм обліку і реєстрації населення у земствах та державних установах. Тому ісповідальні книги після 1871 р. підлягали утилізації за умови залишення на архівному зберіганні з кожної книги першого та останнього аркуша ісповідальних книг цієї пори разом з обкладинкою¹⁹.

Звіти голови Харківського губарху Є. Іванова свідчать про те, як невелика група архівістів виконала величезну роботу – розібрала та упорядковала архів Харківської духовної консисторії. Співробітниками Харківського історичного архіву було опрацьовано та переміщено дві тисячі пудів документів, з яких 450 пудів було здано в утиль.

Незважаючи на складні політичні умови та фінансові негаразди харківські архівісти продовжували здійснювати археографічні експедиції по Харківській губернії. Особлива увага приділялася церквам та монастирям, які на той час закривалися. Результати таких відряджень зафіксовані у протоколах Харківського губарху. Цікаво, що Є. Іванов та Мігулін обстежили документи Куряжського монастиря, де згодом розташувалася дитяча колонія ім. М. Горького під керівництвом А. Макаренка.

Події початку 20-х рр. поставили перед архівістами ще одну проблему. Польська влада вимагала повернути архівні документи Волинського ховища, евакуйовані з Житомира до Харкова. Д. Багалію довелося доводити, що ці документи – історична спадщина України. У доповідній записці Делегації змішаних комісій СРСР (Москва) він наголошує, що ці пам'ятки зібрані у православних церквах Волинської губернії і є здобутком української культури. Правонаступником Волинського давньоховища вчений називає музей старовинного українського мистецтва у Харкові²⁰.

Наведені факти дають уяву про те, які методи доводилося застосовувати харківським історикам-архівістам у боротьбі за збереження церковних архівів. На жаль, історія архівів церковних установ (і не тільки на Харківщині) ще чекає детального вивчення. Харківські архівісти подали приклад неформального підходу до важливої. Завдяки їхньому ентузіазму, наполегливій праці та професіоналізму для історії збережено значний масив документів церковних архівів – частки духовної спадщини нашого народу.

¹ *Плохинський М.* Архивы Черниговской губернии. – Москва, 1899.

² *Міллер Д.* Архивы Харьковской губернии. – Харків, 1902.

³ ЦДАК України, ф. 1672, оп. 1, спр. 134, 135.

⁴ *Лебедев А.* Исторические розыскания в южно-русских архивах. – М., 1886.

⁵ *Лебедев А.* О брачных разводах по архивным документам о Харьковской и Курской консистории. – М., 1887.

⁶ *Лебедев А.* Духоборцы в Слободской Украине. – Харьков, 1890.

⁷ *Лебедев А.* Вотчинный быт монастырей Курского Знаменского и Белгородского Николаевского (по архивным документам). – Харьков, 1892.

⁸ *Лебедев А.* Выезд Белгородских архиереев в епархию и езд их по епархии. – Харьков, 1898.

⁹ *Лебедев А.* Иосиф Горленко, епископ Белгородский и Обоянский. – Харьков, 1900.

¹⁰ *Лебедев А.* Белгородские архиереи и среда архиерейской деятельности (по архивным документам). – Харьков, 1902.

¹¹ *А. Лебедев.* Землевладение и торговые промыслы духовенства Белгородской епархии в XVIII веке. – Харьков, 1905.

¹² *Лебедев А.* Сведения о некоторых архивах духовного ведомства в губерниях Курской и Харьковской. – Харьков, 1902.

¹³ ЦДАК України, ф. 2017, оп. 1, стр. 289, арк. 1, 2.

¹⁴ ЦДАК України, ф. 1672, оп. 1, стр. 5, арк. 1.

¹⁵ ЦДАК України, ф. 14, оп. 1, стр. 10, арк. 57, 57зв.

¹⁶ ЦДАК України, ф. 14, оп. 1, стр. 10, арк. 69, 69 зв., 70.

¹⁷ ЦДАК України, ф. 14, оп. 1, стр. 130, арк. 29.

¹⁸ ЦДАК України, ф. 14, оп. 1, стр. 83, арк. 2.

¹⁹ ЦДАК України, ф. 14, оп. 1, стр. 83, арк. 10, 10 зв., 11.

²⁰ Відділ рукописів Інституту української літератури ім. Т. Шевченка, ф. 37, стр. 78, арк. 1, 1зв.

Світлана Кагамлик, к.і.н. (Київ)

АРХІВ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОНАСТИРЯ У XVIII ст.

Дослідження джерельної бази установ духовного відомства і, передусім, монастирів, як впливових церковно-політичних, соціально-економічних і культурних інституцій, стає все значимішим в умовах сьогодення як з огляду на їх практичну недослідженість, так і в силу особливої насиченості цього виду архівної інформації.

Пріоритетне значення серед монастирських фондів, зосереджених у Центральному державному історичному архіві України у Києві, посідає фонд Києво-Печерської лаври. Специфіка його дослідження полягає в унікальності обсягу (понад 30 тис. справ, що перевищує обсяг решти монастирських фондів ЦДІАК України, разом узятих), структурній побудові (11 окремих структурних частин, що відображають особливості устрою, управління і напрямів діяльності Лаври) і багатоглибкості вміщеної у ньому інформації.

Попри те, що згаданий фонд досить активно, хоча й фрагментарно опрацьовувався дослідниками (Д. Вишневський, П. Жолтовський, Ю. Лебединцев, В. Мордвінцев, Ф. Титов, П. Троцький, В. Шиденко та ін.¹), у ньому залишилися цілі пласти малодослідженого матеріалу. Це документи до історії культурно-просвітницької діяльності Києво-Печерської лаври XVII–XVIII ст., які дають можливість оцінити місце однієї з головних інституцій Української Православної Церкви в культурному та духовному житті українського народу козацької доби. Наукова важливість вивчення цих джерел підсилюється кількома обставинами: дослідження з історії українських монастирів загалом, і Києво-Печерської лаври зокрема, за останні десятиліття розглядалися переважно в контексті соціально-економічних і політичних відносин, місця в мистецькому житті Києва і України²; значення Лаври як культурно-просвітницького центру України практично залишалося поза увагою історичної науки³, радянська історіографія, керуючись відомим класовим підходом, замовчувала дану проблему, а роль Лаври в житті народу висвітлювала тенденційно і упереджено⁴; роль українського чернецтва, зокрема його високоосвіченої частини, як духовної та інтелектуальної еліти суспільства часів середньовіччя, не знайшло поки що достатнього висвітлення, між тим, як його кращі представники відіграли важливу роль не тільки в церковному, а й суспільно-політичному та культурному житті народу.

За повнотою відображення різних питань окресленої тематики документи фонду Києво-Печерської лаври можна розподілити на такі основні групи: 1) розпорядчі документи вищих органів державної і церковної влади Росії (царські грамоти, укази Сенату і Синоду), що регламентують внутрішнє життя Лаври, зокрема її культурно-просвітницьку діяльність; 2) справи, що репрезентують книговидавничу справу в монастирі (організація друкарського виробництва; реєстри, каталоги видань та інші форми їх обліку; обставини друку окремих видань, способи їх розповсюдження; цензуру лаврських видань Синодом та іншими установами); 3) документи особового складу печерської братії (формулярні та іменні списки, справи про прийом та переміщення, надання духо-

вних звань, духовні заповіді), що характеризують різнопланову діяльність лаврського чернецтва, зокрема навчання і викладання в учбових закладах, службу в церковних установах Росії тощо. Дані документи (в сукупності з іншими джерелами та літературою) дають можливість дослідити взаємовідносини двох провідних культурно-освітніх осередків Києва — Печерської лаври і Могилянської академії, просвітницьку діяльність печерського чернецтва в Україні, виявити документи про діяльність українських церковних і освітніх діячів, а також суттєво доповнити наявну інформацію щодо умов і особливостей діяльності Печерської друкарні.

Фонд Києво-Печерської лаври містить загалом цінні відомості щодо різнопланової діяльності низки церковно-освітніх діячів із печерської братії. Першу спробу персоналізувати склад лаврського чернецтва, обмеживши його вихованцями Києво-Могилянської академії, як провідної, найосвіченішої верстви печерської братії, здійснив 1911 р. професор Київської духовної академії Ф. Титов. У статті «Воспитанники Киевской Академии на службе в Киево-Печерской лавре»⁵, написаній на основі тогочасного лаврського архіву, учений навіть список киево-могилянців (99 осіб), які з кінця XVII по XVIII ст. перебували на духовній службі в Києво-Печерській лаврі. Аналіз лаврського фонду дає можливість значно продовжити цей список — до 160 осіб, поповнивши його іменами багатьох інших вихованців Академії, життя й діяльність яких тісно пов'язані з історією Печерської лаври. Між тим, виявлення таких осіб пов'язане з певними труднощами, оскільки після постригу в ченці колишні учні Академії змінювали свої світські імена. Окрім того, в архівних джерелах вони, як духовні особи, згадуються вже без прізвищ, як, наприклад, «ієромонах Іона», «ігумен Варлаам» та ін.

Пошук біографічних даних про вихованців Академії в документах лаврського фонду ведеться за кількома напрямками. З одного боку, це вивчення іменних і формулярних списків чернечого складу Лаври (переважно оп. 1 черн., спр. 1-3, 16, 34), в яких зосереджена інформація про станове і територіальне походження конкретних осіб, їх віковий і освітній ценз, час вступу в монастир і чернечого постригу, рукоположення в сан ієродиякона та ієромонаха тощо. З огляду на час і місце прийняття духовного сану можна робити важливі припущення про перебування того чи іншого ченця на території України, Росії чи й далеко поза межами Російської імперії і навіть про вірогідність викладання в учбових закладах, коли певні відомості про це в архівних джерелах відсутні. Інший спосіб отримання біографічної інформації — простеження заголовків справ за описами і змісту найцікавіших з них при перегляді самих документів. Таким чином виявляється різностороння культурно-освітня діяльність лаврського чернецтва, зокрема, викладання в учбових закладах України і Росії, обсадження ієрархічних посад, місіонерська й літературно-публіцистична діяльність.

Прикладом може бути наявна у фонді інформація щодо Софронія Тернавіота. Син бунчукового товариша

VI. Огляди архівних фондів

з Києво-Подолу, постригся в ченці 1748 р., певний час був намісником Троїцького больницького монастиря. Згодом виконував обов'язки стряпчого і повіреного в справах лаврської друкарні, в зв'язку з чим неодноразово виїздив до Москви й Петербурга, був добре відомий у середовищі вищих світських і церковних кіл. Пізніше став архімандритом Костромського Богоявленського монастиря і ректором Костромської семінарії⁶.

Документи фонду Києво-Печерської лаври засвідчують тісні взаємини між Лаврою й Могиллянською академією, які склалися в процесі становлення першого вищого учбового закладу в Україні і виявилися, зокрема, в постачанні Лаврою викладацьких і керівних кадрів для Академії⁷, спільній видавничій діяльності обох осередків⁸, матеріальній допомозі монастиря учбовому закладу⁹, грошових пожертвах печерських ченців своїй alma-mater¹⁰ тощо¹¹.

Найяскравішим виразом плідних стосунків Лаври з Академією стала багатогранна діяльність киево-могилянців, котрі прийняли постриг в стінах Печерського монастиря. Нововиявлені документи дають можливість простежити основні напрями діяльності таких осіб у стінах Лаври і поза межами монастиря. В групі справ фонду знайшла відображення діяльність печерського вченого гуртка, започаткованого ще Єлисеєм Плетенецьким. Слід зазначити, що крім вихованців Академії, які зразу ж по закінченні навчання поступали в Лавру з метою чернецького постригу, а також студентів Академії, котрі поєднували навчання з монастирським послушенням «в надежде монашества», в Лаврі гуртувалася значна кількість її постриженців, котрі, виконавши за велінням Синоду свою духовну службу в різних російських єпархіях (як правило, на високих ієрархічних посадах), поверталися в рідну обитель «на покой», дотримуючись чернечої обітничі. Разом з новоприбулими вихованцями Академії, а також ієромонахами з певним стажем служби в Лаврі, вони виконували важливі справи за дорученням світської й церковної влади. Зокрема, в 50-х рр. XVIII ст. у зв'язку з виправленням «Четь-Міней» Дмитра Ростовського і «Патерика Печерского» Київський митрополит, колишній печерський архімандрит Тимофій Щербацький наказав створити у Лаврі особливу комісію з «людей в священном писанні и церковных историях искусных и учительных от всякого их послушания уволив к тому делу на коште лавры, которой собственная польза с печатанія тех книг зависит...». До складу цієї комісії увійшли Йосиф Занкевич, Варнава Старжицький і Арсеній Піотницький, а також керівник друкарні Веніамін Фальковський, з якими Тимофій Щербацький, як доповідав Синоду, вже обговорював «Четь-Міней»¹².

З архівних справ стає також відомо, що лаврські ієромонахи (Мартин Лобач, Гедеон Онискевич, Митрофан Косач, Варнава Старжицький) брали участь в діяльності Комісії для кодифікації українського права (працювала у 1721–1743 рр. в Глухові і частково в Москві) як перекладачі і переписчики «книг правних»¹³.

Окремі справи фонду містять певні свідчення щодо просвітницької діяльності вихідців з печерської братії на українських землях, а саме — про їх викладання у філіях Києво-Могиллянської академії в Харкові і Чернігові. Так, 1768 р. Лавра направила в Чернігів «к учительской в тамошней коллегии должности» ієромонаха Гедеона, якого в наступному році змінив ієромонах

Нектарій¹⁴. Ймовірно також, що вчителями могли бути в 20-х рр. XVIII ст. вихованці Академії Йосип Волянський і Гедеон Онискевич, котрі прийняли постриг у Лаврі, а згодом були висвячені на ієродиякона Чернігівським архієпископом Іродіоном Жураховським (відповідно у 1723 і 1727 рр.)¹⁵.

24 липня 1728 р. князь М. Голіцин, меценат Харківської колегії, особисто звернувся до печерського архімандрита Іоанкія Сенютювича з проханням направити для роботи в нововідкритій Харківській колегії «обре-тающихся в святой печерской киевской лавре из трех персон, кого вы за благо изберете — брата вашего¹⁶, или Негребецкого, или Платона Малиновского. Того ради я вашу превелебность, яко давнего моего благодетеля, прошу из оных приказать отправить, дабы та зачатая школа чрез и ваше старание не оставлена была»¹⁷. Врешті, у Харків поїхав Платон Малиновський, переведений з префектів Московської академії, і пробув там до 1729 р., поступово відкриваючи класи до богословського включно. 1746 р. на викладацьку роботу в Харків прибув лаврський ієромонах Арсеній Піонтницький, про що свідчить запис в іменній відомості ченців, що вибули з Лаври 1746 р.: «Иеромонах Арсений Пионтницкий по указу Синода к преосвященному Рафаилу митрополиту Киевскому присланному для преподавания философии в Покровской Харьковской училищный монастырь отправлен»¹⁸.

Слід зауважити, що могутнім фактором у справі релігійного та духовного виховання молоді в Києво-Могиллянській академії та у Харківській і Чернігівській колегіях служила лаврська чернеча школа з її віковим аскетичним досвідом печерських святих-подвижників. Ця обставина значною мірою підсилювала авторитет викладачів та професорів із братії Києво-Печерської лаври.

Низка архівних справ переконливо засвідчує, що упродовж XVIII ст. лаврське чернецтво служило основним постачальником кадрів для розбудови Московської церкви¹⁹ й поширення освіти в Російській державі²⁰. За підрахунками, зробленими на базі лаврського архіву та інших джерел, встановлено, що визначні духовні посади в Росії обіймало не менше 20 архієреїв і понад 50 ігуменів та архімандритів із лаврського братства. Перебування лаврського чернецтва на вищих щаблях церковної ієрархії надзвичайно сприяло масштабам культурно-просвітницької діяльності Києво-Печерської лаври. Посідаючи високі посади в різних єпархіях Російської імперії, вихідці з лаврського братства активно займалися просвітництвом довірених їм територій: відкривали школи²¹, реформували їх у семінарії, ²² забезпечували викладацький склад учбових закладів, для чого зверталися, як правило, в Києво-Печерську лавру, де завжди було найбільше «учительних монахів» — вихованців Києво-Могиллянської академії, а також сприяли накопиченню книжкових багатств — упорядковували монастирські бібліотеки, маючи при цьому свої багаті особисті зібрання.

Турботами лаврських високоосвічених ченців було започатковано й влаштовано значну частину шкіл і семінарій Російської держави. З виявлених на сьогоднішній день 160 діячів Києво-Печерської лаври з киево-могилянців (див. вище) понад 60 працювало в Росії педагогами, екзаменаторами, проповідниками. При цьому аналіз архівних та інших джерел приводить до двох важливих висновків: 1) вплив кращих культур-

VI. Огляди архівних фондів

них і наукових сил негативно позначився на кількісному і якісному складі печерської братії; 2) середовище лаврського чернецтва виховувало такий потяг до рідної обителі, що вихідці з братії Києво-Печерської лаври не поривали духовного зв'язку з нею навіть знаходячись в найвіддаленіших єпархіях Росії.

Документи лаврського фонду свідчать про постійне листування з Лаврою Павла Конюсевича, Платона Малиновського, Сильвестра Кулябки, Дамаскіна Аскаронського, Софронія Тернавіюта та багатьох інших відомих і маловідомих нам осіб з печерської братії. Так, Костромський єпископ Дамаскін Аскаронський, зв'язуючись з печерським архимандритом Лукою Білоусовичем з приводу відправлення в його єпархію одного з лаврських ієромонахів, між іншим додавав: «сеже не для чого иного толко для чести и прославления добрыми людми святыя нашае общыя матере, Киевопечерскія лаври»²³. Викладач німецької і французької мови в Троїцькій семінарії Микола Цвіт в листі до печерського архимандрита від 11 січня 1764 р. просив вважати його і надалі членом лаврського братства, зазначаючи, що він «естъ син святыя обителі» і «где бы ни был телом до времени, однак духом всегда буду в святыя великія Киевопечерскія Лавры обращаться пребывать... неотступно, и буду сыном собственным святія обителі Печерскія везде называтися»²⁴.

Посідаючи високі посади, архієреї з лаврського чернецтва вважали своїм обов'язком і справою честі допомагати обителі, де почалася їх духовна служба. Зокрема, Тобольський митрополит Павло Конюсевич і Нижегородський єпископ Феодан Чарнуцький 1760 р. надали Києво-Печерській лаврі допомогу в ремонті Успенського собору, корпусів трапезної і друкарні, в зв'язку з чим печерський архимандрит Лука Білоусович наступного року направив до них ієромонаха Сильвестра з подарунками (вино і книги)²⁵. Чимало допомагали Лаврі у вирішенні її монастирських справ архимандрити московських монастирів — Високопетровського — Сильвестр Юницький та Златоустівського — Йосиф Тимошевич (згодом архимандрит Новгород-Сіверського монастиря) і Варлаам Баранович. Виконуючи по черзі обов'язки довірених осіб від Лаври в Москві, вони займалися обліком фінансів, у тому числі пов'язаних з продажем книг; приймали пожертви на Печерський монастир; вирішували питання господарчого характеру (купівля паперу і устаткування для друкарні, книг для лаврської бібліотеки, церковних атрибутів тощо); були посередниками в діловому листуванні Лаври з різними особами, зокрема, замовляли на прохання архієреїв учителів з печерського чернецтва для викладання в духовних семінаріях тощо²⁶.

Значний інтерес для дослідників становить також друкарська структурна частина фонду Києво-Печерської лаври (3 описи за 1720–1918 рр.). На її цінність для історії української культури ще 1925 р. зауважував І. Огієнко²⁷. Зосереджені тут документи, значна кількість яких відноситься до XVIII ст., розкривають особливості тогочасного видавничого процесу в Києво-Печерській лаврі. При цьому зауважимо, що документи, які б пролили світло на печерське друкарство більш раннього періоду, у фонді практично не збереглися через нищівний пожежу в монастирі 1718 р.

Слід відзначити, що друкарський архів Лаври, як й інші джерела до історії печерського друку, вивчався

дослідниками. Так, 1865 р. київський священник Павло Троцький, детально опрацювавши тогочасний лаврський архівний фонд, видав першу, спеціально присвячену історії лаврської друкарні, працю²⁸. Досліджуючи умови і побут друкарського виробництва до і після утворення Синоду, учений навів також перелік віднайдених в лаврському фонді документів про книжкові пожертвування Лаври закордонним монастирям, надання допомоги друкарським осередкам Російської держави²⁹. Особливості лаврського книгодрукування до синодального періоду (1606–1720) відображені у праці Ф. Титова, підготовленої на замовлення адміністрації Печерського монастиря з нагоди 300-річчя київського друку³⁰, та в ґрунтовній науковій розвідці Ф. Терновського, що базується на матеріалах «Архива Юго-Западной России»³¹. Багатий матеріал щодо утисків Печерської друкарні в кінці XVII–XVIII ст. з боку московської духовної влади подає фундаментальне українознавче дослідження І. Огієнка, джерельною базою якого стали документи видань «Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св. Синода» і «Полное собрание постановлений и распоряжений по ведомству Православного Исповедания Российской Империи», причому деякі з них дублюються у фонді Києво-Печерської лаври³². На справи лаврського архіву в числі інших джерел з історії печерського друкарства вказує і спеціальна праця радянської доби, присвячена видавничій справі в Україні³³.

Враховуючи вищенаведене, в даній статті ставиться за мету висвітлити за документами лаврського архіву лише ті особливості видавничої діяльності Києво-Печерської лаври, які залишилися поза увагою згаданих дослідників.

Насамперед, важливо, що документи фонду ставлять під сумнів існуюче до недавнього часу у вітчизняній науці твердження про підпорядкованість українського друкарства російському й усталене на сьогодні датування початків книгодрукування для українців. Зокрема, реєстр стародрукованих книг, віднайдений в одній із справ фонду, свідчить, що 1744 р. при церкві Покрови Пресвятої Богородиці с. Ялівки лаврського відомства разом з книгами XVII–XVIII ст. знаходився «Апостол» моголівського друку 1504(!) року видання³⁴. Ця знахідка дає можливість зробити висновки: по-перше, вона спростовує твердження, що друкарня Франциска Скорини з 1525 р. була найпершою «руською» друкарнею не тільки у Вільні, але й на всій «руській» землі взагалі; по-друге, підтверджує думку про те, що білорусько-українське друкарство почалося набагато раніше, ніж друкарство на власне російських землях і тим самим доводить тезу про поступовість розвитку друкарства з Заходу на Схід; по-третє, майже на століття доповнює час діяльності Моголівської друкарні, якщо вважати, що її перший відомий стародрук датований початком XVII ст.

Справи фонду також фактично підтверджують давні припущення про більш раннє книгодрукування в Києві³⁵. По-перше, збереглися джерела, на які у цьому плані посилювалися дореволюційні дослідники (свідчення наявності в низці сіл лаврського відомства стародруків 1608, 1609 і 1615 років видання³⁶, а також припущення Ф. Титова, що Успенський акафіст 1606 р. міг бути першою друкарською пробою Єлісея Плетенецького, який тільки-но придбав Стратинську друкарню у

VI. Огляди архівних фондів

Балабанів³⁷). По-друге, нові дані лаврського архіву доповнюють і підсилюють вищенаведені дані. Так, 1789 р., друкуючи свої традиційні Успенські акафісти, Лавра посилалася на указ Синоду від 4 червня 1782 р., який, зокрема, твердив: «те акафісты с каноны по желанію и прошенію духовнаго и мирскаго разнаго званія людей еще с 1606 года в лавре печатать начаты, а в 1728 году и указом Святейшаго Синода то лавре дозволено»³⁸. Окрім того, у вже згаданому реєстрі стародрукованих книг під 1597 р. значиться невідомий нам «Апостол» (без зазначення місця видання), який знайшли разом з печерським 1738 р. у церкві с. Вишеньки — однієї з лаврських вотчин³⁹. Все це дає можливість стверджувати, що книгодрукування в Лаврі почалося не пізніше 1606 р., а не з 1616 р., як прийнято вважати в історичній науці.

Аналізуючи особливості видавничого процесу в Печерському монастирі після 1721 р., варто відзначити намагання Лаври широко популяризувати печерських святих, що створювало особливий почерк лаврського видавництва, і було принципово важливо в умовах поступового позбавлення московською світською і духовною владою національної окремішності українського народу. Однак ці плани лаврських видавців не раз нащтовхувались на свідомий опір Синоду. Це яскраво ілюструє ситуація з «Патериком Печерським» і «Життями святих» Дмитра Ростовського, перевидати які просив 1740 р. печерський архимандрит Тимофій Щербаський, вказуючи на особливу потребу в цих книгах: листування щодо цієї справи затягнулося на довгі роки. Зрештою, виправлені «Четьї-Мінеї» 1759 р. надрукувала сама Москва, а дозвіл видати виправлений «Патерик» Лавра отримала тільки через 20 років — 21 лютого 1760 р.⁴⁰

Подібним чином Синод контролював й інші видання, де згадувалися печерські святи, не раз затримуючи вихід їх у світ. Так, 1761 р. Лавра надрукувала «Службу преподобним Антонію і Феодосію печерським», однак у наступному році, в зв'язку з виявленням у лаврських печерах давнього рукописного списку служб пе-

черським преподобним, попросила дозволу перевидати «Служби», долучивши до них цю знахідку. Синод, оглянувши книгу, виявив «некоторые неточности» і «неисправности», тому друкування книги затягнулося до кінця 1763 р.⁴¹. Попри всі суворі накази Синоду друкувати тільки «сходно с московскими экземплярами», «не прибавляя или убавляя ничего», Лаврі 1767 р. вдалося додати до надрукованого за московським зразком «Каноника» місяцеслов, де згадувалися всі печерські святи, які не значилися в книгах московського друку, а 1775 р. керівництво монастиря виклопотало дозвіл зазначати в друкованих книгах також імена Св. Михайла, першого київського митрополита, та інших, крім Антонія і Феодосія, печерських святих, у чому, як зазначалося Лаврою, «есть всекрайнейшая нужда»⁴².

Докладне знайомство з матеріалами друкарської частини лаврського фонду дає змогу з'ясувати шляхи і форми поширення книжкової продукції. Вони були надзвичайно різноманітними: торгівля книгами, видача прикладок працівникам друкарні, постачання книг церковним приходом як лаврських вотчин, так і багатьом іншим церквам і монастирям України, виконання численних замовлень, відправлення книг у подарунок, книжкові пожертвування тощо. До цього потрібно додати тісні стосунки між лаврською та іншими друкарнями, що забезпечувало активний книгообмін поділених державними кордонами українських земель.

Списки надрукованих книг свідчать, що в найбільшій кількості Лавра видавала богослужбові видання, часто в коштовних оправах — призначені для подарунків, а також учбову літературу, яка користувалася широким попитом. Так, за реєстром книг, які знаходилися в печерській друкарні на 1750 р., значилося: 113 «Алфавітів», 96 «Канончиків», 95 «Псалтирок», 72 «Полуставці», 57 «Акафістів Великомучениці Варварі», 51 «Акафістів з канони», 46 «Молитвословів», 35 «Службників», 24 «Букварі» та ін. книги⁴³.

В поданій таблиці можна прослідкувати розподіл виданих печерською друкарнею книг на 1741 р.⁴⁴

назва книги	кількість	продаж	отримано коштів крб./коп.	віддано в подарунок	залишок книг
«in folio» (в половину аркуша):					
Євангеліє	532	180	1162	17	335
Апостол	1456	262	679.70	13	1181
Трефологион	1003	671	6712.10	31	301
Тріодь пісна	625	218	1007.25	17	390
Тріодь цвітна	688	215	971.25	16	457
Псалтир	585	302	634	29	254
Часослов	436	241	599.50	27	438
Службник	1013	963	2922.40	72	-
в чверть аркуша:					
Тестаменти	884	330	1042.80	79	-
Службник	1161	151	334.50	11	999
Псалтир	1550	1162	758.60	9	-
Требник	1256	193	423.90	40	1088
Акафісти	1311	498	630.70	1	506
Шостоднів	811	304	302.10	1	506
Повечірник	755	159	131.90	5	591

VI. Огляди архівних фондів

назва книги	кількість	продаж	отримано коштів крб./коп.	віддано в подарунок	залишок книг
Акафісти з каноном	1321	71	36.40	24	1224
Акафіст Св. Варварі	1132	530	180.98	216	386
у вісімку:					
Тестаменти	2372	124	200.50	240	2008
Служебник	2220	259	401	150	1811
Требник	2311	20	9.80	-	2291
Часословець	2084	1007	446.21	32	1045
Граматики	3602	1738	246.70	46	1818
Полуставець	4967	2886	2839.20	330	1771
Каноник	3141	1908	956.15	400	863
Псалтирка	3504	1596	728.35	253	1655
Лустка	2563	941	460.10	187	1465

Для продажу книг у Києві Лавра ще до 1733 р. відкрила свою окрему книгарню на Подолі. Відомо, що на жовтень 1752 р. в подільській книжковій крамниці знаходилося на продаж книг на суму 731 крб. 98 коп. Поширенню лаврських видань поза межами Києва займалися, крім лаврських ченців, спеціальні купці-комісіонери, які продавали книги на великих ярмарках. Звичним явищем було надання Лаврою покупцям книг у борг. Як свідчать архівні документи, 1755 р. заборгували Лаврі за книги, очевидно взяті для власної торгівлі, жителі Києво-Подолу Йосип Конзелевич — 55 крб. і Степан — 40 крб., а інший київський міщанин Іван Достоевський 1761 р. був винен Лаврі за книги 80 крб. Тільки на 1761 р. заборгованість різних осіб лаврській друкарні становила 791 крб.⁴⁵

Однією з форм розрахунків Лаври з робітниками друкарні була видача прикладок, тобто певної кількості надрукованих книг в залежності від кваліфікації і посади кожного працівника. Отримані книги власники або продавали особисто, або збували в лаврську книгарню за дещо зниженими цінами. Подібними прикладами нагороджувалися також закордонні майстри, лаврські ієромонахи — читачі друкарських проб, соборні старці — члени Духовного собору і сам начальник друкарні. Дорогі і рідкісні книги отримували переважно члени адміністрації⁴⁶.

З метою успішного поширення своїх видань друкарня з 1752 р. почала систематично друкувати реєстри надрукованих книг, а з 1773 р. — таблиці цін, що, як правило, вивішувалися при вході в приходські церкви⁴⁷. Практикувалося також видання букварів та інших книг без титульних аркушів (1759 р.), які користувалися великим попитом, адже коштували значно дешевше.⁴⁸

Необхідними богослужбовими виданнями постачалися, насамперед, лаврські вочини. В липні 1765 р. Лавра відправила часословець, октоїх і кілька трефологонів в новозбудовану Михайлівську церкву с. Омбиша⁴⁹. 1760 р. набрав книг у Лаврі на 115 крб. священник Броварської Троїцької церкви Яків Романів⁵⁰.

Видання поширювалися також через підвідомчі Лаврі приписні монастирі, ігумени яких намагалися зібрати пристойну бібліотеку, що складалася, передусім, з книг лаврського друку⁵¹. Як свідчать складені у 1771–1772 рр. описи монастирського майна, в Голосівській пустині налічувалося 62 книги лаврського дру-

ку, в Синявському монастирі — 53 книги, в Омбиському — 69 книг, в Чолнському — близько 100 виданих Лаврою книг⁵².

Справи лаврського та інших фондів ЦДІАК України свідчать, що книги лаврського друку були в широкому вжитку в різних приходських церквах Гетьманщини; за ними часто приїжджали, або замовляли їх у Києві для своїх потреб⁵³. 1767 р. Лавра забезпечила українські церкви святительськими повчаннями «для роздачи новопродукованим священникам»⁵⁴.

До честі Лаври потрібно зазначити, що вона неодноразово виявляла добротність, відправляючи книги в дарунок бідним церквам і обителям. 1784 р., приймаючи участь у відбудові м. Батурина, Лавра безкоштовно забезпечила новозбудовану Покровську церкву богослужбовими книгами⁵⁵. Водночас книги дарувалися різним впливовим особам, як правило, в знак вдячності за сприяння у вирішенні монастирських справ чи для забезпечення їх прихильності й підтримки. Так, відправляючи 1761 р. книги на прохання лубенського полковника Івана Кулябки, Лавра, між іншим, висловила надію на сприяння полковника «в учиненні скорих и безволокітних да и небезполезних резолюцій благодетельство». Звичним для Лаври було вручення книг «у презент» гетьманам та особам гетьманської адміністрації. З цією метою неодноразово відправлялися нарочиті посольства з книгами. 1761 р. Лавра відправила в Глухів управителя Сміловської волості Лукіяна з книжковими подарунками для гетьмана і генеральної старшини — 94 книги на суму 36 крб. 60 коп. Серед них — «Камінь віри» Стефана Яворського, акафісти, каноніки, полууставці та ін. видання⁵⁶. Інколи у вдячність за вислані книги робили Лаврі важливі послуги і прості міщани. Так, житель м. Глухова Григорій Олександрович, дякуючи в листі до печерського архимандрита за вислану йому книгу «Камінь веры», повідомив, що віддає свій двір у Глухові для лаврських посланців, котрі, «за делами монастырскими в Глухове посланние бываючи своего дому для приезда не имеют... и в том Киевопечерской Лавре немалая нужда делается»⁵⁷.

Активний книгообмін українських земель зумовлювався також тісним співробітництвом київської та інших українських друкарень. Ставши зразком для заведення у XVIII ст. інших видавничих центрів — Новгород-Сіверського, Чернігівського, Новоросійського — Києво-

Печерська друкарня підтримувала з ними тісні стосунки й охоче направляла на їх прохання своїх працівників. Зокрема, 1756 р. на роботу в Чернігівську друкарню перейшов колишній писар печерської друкарні ієродиякон Іануарій та його учень Іван. Використовуючи набутий досвід, вони досягли такої майстерності, що Іануарія навіть підозрювали в тому, що він у Києві «тайно пунсоны и материцы зделал» для Чернігівської друкарні⁵⁸. На прохання керівництва нововідкритої в Кременчуці Новоросійської друкарні (з 1764 до 1765 р. діяла в Єлисаветграді), яка відчувала потребу в кваліфікованих робітниках, Лавра надіслала 1770 р. свого досвідченого складальника Афанасія Антонова⁵⁹. Коли 1770 р. з Кременчука знову попросили надіслати когось з працівників друкарні, Лавра відмовила тільки тому, що через повальну смертність від епідемічних хвороб «против прежнего мастеровых людей умалилось»⁶⁰.

Справи лаврського архіву свідчать, що книги лаврського друку знайшли широке поширення в Російській державі і були важливим чинником культурних впливів України на Росію. При цьому форми поширення видань мали свою специфіку в різні історичні епохи: якщо в другій половині XVII ст. головну роль в поширенні видань відігравали автори книг, відомі українські церковно-політичні діячі, то у XVIII ст. ці функції перейняли лаврські повірені у монастирських справах, а також вихідці з лаврського братства, що перебували на духовній службі в Російській державі. Перед керівництвом Києво-Печерської лаври з'явилися нові можливості в пошуках найширшого збуту своїх видань, тим паче, що переважна частина освічених вихідців з лаврського чернецтва знайшла за указами Синоду своє, часто дуже впливове, поле діяльності в межах Російської держави. Немаловажною була і та обставина, що оскільки українці стають головною силою в заходах царизму, спрямованих на піднесення освіти і європеїзацію Росії, київська лаврська книга знаходить вільний доступ в найдальші закутки Російської імперії. Сприятливим фактором у цьому відношенні було і знищення 1754 р. митних бар'єрів на українсько-російському кордоні.

Нових масштабів у XVIII ст. набирає лаврська традиція дарувати книги особам імператорського двору. Справою вручення книжкових презентів займалися, як правило, особи лаврської адміністрації, користуючись цим, як нагодою для вирішення певних монастирських справ, або лаврські стряпчі і довірені особи, котрі часто надовго затримувалися в столичних містах, систематично повідомляючи керівництво монастиря про хід вирішення монастирських справ і обстановку при царському дворі.

Вручення книг впливовим особам було для Лаври головним засобом завоювати їх прихильність і підтримку при вирішенні важливих питань її діяльності. Виходячи з цього, керівництво Лаври відправило 1747 р. значну кількість книг — 141 примірник⁶¹ — вищим світським і духовним особам. Серед них значилися князі Трубецькі, обидва графа Розумовських, віце-канцлер М. Воронцов, граф Г. Шувалов, князі А. Голіцин і А. Куракін, канцлер А. Бестужев-Рюмін, граф А. Румянцев, генерал І. Бахметьев та ін.⁶² Через рік, 1749, Лавра доручила розподіл книжкових подарунків ієродиякону Інокентію, котрий відправлявся в Твер через Москву, вручивши йому список презентованих осіб, за яким належало роздати 135 книг⁶³.

У 50-х рр. XVIII ст. врученням книг лаврського друку вищим сановникам Російської держави займався лаврський стряпчий і повірений з вихованців Києво-Могилянської академії Софроній Тернавіот, виконуючи у столичних містах різні доручення Духовного собору. За окремим реєстром ним 1750 р. було роздано понад 300 книг лаврського друку, з яких 136 книг отримали архієреї російських епархій (архієпископи С.-Петербурзький, Тверський, Ростовський, Костромський, Московський, Новгородський та ін.), а решту — члени Сенату, Синоду, радники Іноземної колегії та інші впливові світські і духовні особи. На початку наступного, 1751 р., Софроній Тернавіот знову їздив у Петербург — «с всеподданейшим поздравлением нового лета» і з новонадрукованими місячними мініями, а в травні 1753 р. знову вручив понад 200 різних книг в цінних оправах особам імператорського двору⁶⁴.

Згодом Лавра доручила своєму талановитому повіреному клопотання про збереження свого виняткового права на друкарство в Києві від посягань київського митрополита Тимофія Щербацького⁶⁵. Для успіху цієї справи Тернавіот просив, щоб йому надіслали з Лаври воскресенські каноніки, які користувалися особливим попитом при імператорському дворі. У лаврському фонді збереглися списки надісланих у столицю воскресенських каноніків за 1754, 1762, 1763, 1765, 1766, 1768 і 1769 рр.⁶⁶ Тільки вищенаведені цифри свідчать, як багато книг лаврського друку осіло в столичних містах Російської держави у XVIII ст.

Аналогічними дорученнями — врученням книжкових «презентів» сановникам імператорського двору — займався і наступний лаврський «стряпчий» Феодосій Балабуха. Через його посередництво Лавра 1767 р. відправила новонадруковані «Житія Святих» в Москву і Петербург — графу А.П. Бестужеву, графу А.Г. Розумовському, графу Бутурліну, князю П.М. Трубецькому, графу Г. Орлову, віце-канцлеру Голіцину та ін. — всього 28 особам⁶⁷. В справі відстоювання монополії друку в зв'язку з претензіями Київського митрополита Арсенія Могилянського Лавра 1767 р. відправила свого повіреного ігумена Каліста, котрий, зокрема, мав передати 30 книг Тобольському єпископу Варлааму⁶⁸. З багатьма такими впливовими особами Лавра вела окреме, часто постійне листування, відправляючи їм книги в знак вдячності за «послуги» обителі, чи обумовлюючи їх сприяння в супровідних листах до книжкових презентів⁶⁹.

Слід зазначити, що серед осіб, кому належало вручити книжкові подарунки, завжди обов'язково значилися вихідці з лаврського братства, котрі, як відомо, в значній кількості перебували на духовній службі в Російській державі. Зокрема, 1749-1750 рр. згадувані нами ієродиякон Інокентій та ієромонах Софроній Тернавіот вручали книжкові подарунки крім інших осіб також Московському архієпископу Платону Малиновському (окрім цього, йому ще 1747 р. Лавра відправила «Правильник», «Каноник» і «Повечерник»), Костромському єпископу Сильвестру Кулябці і префекту Московської академії Кирилу Бродському⁷⁰. 1761 р. Лавра через ієромонаха Сильвестра Лебединського відправила книги Нижегородському єпископу Феофану Чарнуцькому і Тобольському митрополиту Павлу Коноскевичу (останньому, зокрема, належало вручити 77 книг в різноманітних оправах (Патерик, Акафіст, Тріоді — Пісню і Цвітну, кілька Синописів та ін.)⁷¹.

Важливо, що вихідці з печерського братства в свою чергу брали участь в поширенні лаврських видань поміж свого оточення. Це, наприклад, засвідчує лист Софронія Тернавіота від 22 січня 1756 р., у якому він радив печерському архимандриту «почаще писменно отзиватся «до архимандрита Московського Андроніівського монастиря Іони Лещинського і вислати йому «от святія лавры хотя десяток в пергаменах каноников, понеже он сам их знатним персонам презентует, а за то собирает во украшение нашей святой лавры вклад»⁷². Так само сприяв розповсюдженню книг лаврського друку і архимандрит Донського монастиря (Москва) Кирило Іерусалимита. Під час одного з візитів до Києва він узяв на свій рахунок певну кількість книг для вручення їх настоятелям інших московських монастирів, зокрема, архимандриту Новоспаського монастиря Антонію Ілляшевичу, брат якого Іустин прийняв чернецький постриг у Києво-Печерській лаврі, та архимандриту Високопетровського монастиря Гавриїлу Краснопольському з печерської братії⁷³.

Вручення книжкових подарунків входило в обов'язки і тих довірених осіб з лаврської братії, котрі волею Синоду перебували в Російській державі на духовній службі. Зокрема, намісник Московського кафедрального Чудівського монастиря Рафаїл Суяновський повідомив 6 жовтня 1760 р. печерського архимандрита, що 9 з отриманих ним 12-ти «Патериков печерских» у хорошій оправі він роздав архієпископам Московському, Крутицькому, Переславському і архимандритам Новоспаського, Симонівського, Савина-Сторожевського монастирів, а три неоправлені залишив собі і архимандриту Златоустівського монастиря Йосифу Томашевичу «за благословеніе вашей архіпастьрской святыни»⁷⁴. Таким чином, вихідці з печерської братії, перебуваючи на різних щаблях російської церковної ієрархії, значно сприяли поширенню книг лаврського друку в Російській державі.

Особливо вагомим бачиться виконання Лаврою замовлень щодо видання учбової літератури для навчальних закладів Росії. Так, у листопаді 1763 р. переславльський єпископ Сильвестр письмово висловлював свою вдячність Лаврі за надруковані на його замовлення «Столпы Святаго Геннадія, Константинопольского патріарха» «в общую наипаче учащагося юношества ползу». Причому єпископ запевняв, що надрукована книга буде користуватися великим попитом: «о разборе печатных экземпляров могу обнадежить ваше высокопреподобіе великим охотников множеством, ис коих я первой на несколько сотен, в пользу семинарии»⁷⁵. Подібні освітні замовлення були не поодинокі. 1756 р. Лавра через свого повіреного ієродиякона Феодосія вислала у Санкт-Петербург князю Петру Голіцину книги у 24 примірниках, в числі яких значилися підручники — Псалтир учбова, Часослов учбовий, Букварі та ін.⁷⁶ 1768 р. Лавра, у відповідь на лист одного з своїх діяльних постриженців Варлаама Барановича, надіслала книги для Московського виховного дому у кількості 321 примірник, з яких 300 становили букварі. Згодом, 1783 р. на прохання рекетмейстера А. Терського для приватного навчання його дітей було відправлено «Псалтырь следованную», «Апостол», «Триодь постную» і «Триодь цветную»⁷⁷.

Не обмежуючись окремими замовленнями, за книгами іноді спеціально посилали до Києва. Так, митрополит Тобольський і Сибірський Антоній Нарожницький, реформувавши місцеву школу в семінарію, вирішив 1738 р. забезпечити учбовий заклад київськими

підручниками, доручивши протоколісту Тобольської консисторії придбати в Києві від 100 до 300 «альварів»⁷⁸. Слід додати, що Лавра також забезпечувала книгами російські наукові установи, надіславши 1783 р. низку книг для бібліотеки Санкт-Петербурзької імператорської академії⁷⁹ і того ж року надала допомогу устаткуванням (близько 20 пудів різних літер дешевою ціною) утримувачу «вольной типографіи» в Петербурзі Ф. Брейткопфу, який мав друкувати книги на замовлення Комісії народних училищ⁸⁰.

Наведені приклади красномовно свідчать, що видання лаврської друкарні були важливою складовою налагодження учбового процесу світських і духовних учбових закладів Росії, а архів Києво-Печерської лаври є цінним джерелом до вивчення культурно-просвітницької діяльності Києво-Печерської лаври кінця XVII–XVIII ст. Документи лаврського фонду в сукупності з іншими джерелами та літературою дають можливість дослідити взаємовідносини двох провідних культурно-освітніх осередків Києва — Печерської лаври і Могилянської академії, визначити напрями просвітницької діяльності печерського чернецтва в Україні та Росії, виявити інформацію про діяльність понад 160 українських церковних і освітніх діячів. Водночас аналіз справ друкарського архіву та інших документів фонду суттєво доповнює наявну інформацію про умови діяльності Печерської друкарні, репертуар друку, шляхи і форми поширення лаврських видань, дає змогу визначити місце лаврського видавництва в процесі книгообміну українських земель та їх значення для розвитку освіти і культури Російської держави.

¹ Вишневский Д. Киевская Академия в первой половине XVIII века. — К., 1903; Титов Ф. Краткое описание Киево-Печерской лавры и других святых Киева. — К., 1911; Його ж. Типография Киево-Печерской лавры: Исторический очерк. (1606–1616–1918). — Т. 1. — К., 1916; Троцкий П. Типография Киево-Печерской лавры // Труды Киевской духовной академии. — 1865. — Кн. 5, 6; Лебединцев Ю. Киево-Печерская лавра в ее прошлом и нынешнем состоянии. — К., 1808; Жолтовський П. Художнє життя на Україні в XVI–XVIII ст. — К., 1983; Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. — К., 1992; Мордвинцев В. Торгово-промышленное предпринимательство монастырей Левобережной Украины в XVIII в. — К., 1988; Феодальная вотчина в Левобережной Украине в XVIII в. (Смеловское владение Киево-Печерской лавры). — К., 1990.

² Мордвинцев В. Названі праці; Його ж. Російське самодержавство і українська православна церква в кінці XVII–XVIII ст. — К., 1997; Матвієнко М. Г. Архітектурний ансамбль Києво-Печерського заповідника. — К., 1981; Жолтовський П. М. Малюнки Києво-Лаврської іконописної майстерні: Альбом-каталог. — К., 1982; Корж Л. П. Лаврська дзвіниця. — К., 1983; Корній Л. А. Київська шкільна драма і духовна музика др. пол. XVII–XVIII ст. — К., 1992.

³ Зокрема, дослідження культурно-просвітницької діяльності Києво-Печерської лаври зазначеного періоду обмежувалося вивченням переважно видавничої справи в Києві.

⁴ Правда о Киево-Печерской лавре // Сб. статей. — К., 1963; Крикотун В. М. За мурами Лаври. — К., 1979.

⁵ Титов Ф. К истории Киевской Академии в XVII–XVIII ст., вип. : Воспитанники Академии на службе в Киево-Печерской лавре в связи с биографией Софрония Тернавиота // Труды Киевской духовной академии. — 1911. — Кн. 1, 2.

⁶ Детальніше див. ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 заг., спр. 376; оп. 1 загальночерн., спр. 1867, 1955, 2020; оп. 1 друк. спр. 28, 150.

⁷ Там само, оп. 1 черн., спр. 1, арк. 6, 12, 100, 101; спр. 2, арк. 21, 93; спр. 3, арк. 86, 165, 193, 229; спр. 4, арк. 20, 58зв.-59, 87 пор. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. — Отд. — Т. 1. — К., 1904. — Ч. 1. — К., 1904. — С. 199-204, 219, 248, 308, 309; Ч. 2. — С. 123, 130, 134, 140, 155, 165, 166, 198, 208, 228, 290, 237, 291, 301, 303, 320, 416, 432-436.

⁸ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 друк., спр. 17, 92, 206.

⁹ Там само, оп. 1 малов., спр. 132, 151.

VI. Огляди архівних фондів

- ¹⁰ Там само, оп. 1 черн., спр. 1, арк. 8 пор. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св. Синода. — Т. 1 (1542–1721). — СПб., 1868. — № 187, 283, Т. V (1725). — СПб., 1897. — № 104, 308; ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 черн., спр. 49, арк. 1-27 пор. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. — Отд. 2. — Т. 1, Ч. 2. — К., 1904. — С. 13; Т. 2. — К., 1906. — С. 436; ЦДІАК України, ф. 128, оп. 2 черн., спр. 3.
- ¹¹ Див. також: *Кагамлик С.Р.* До історії Києво-Печерської лаври та Могиллянської академії (XVII–XVIII ст.) // Архіви України. — 1995. — № 4-6. — С. 96-108.
- ¹² ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 друк., спр. 38.
- ¹³ Там само, оп. 1 заг., спр. 25, оп. 1 вотч., спр. 1466.
- ¹⁴ Там само, оп. 1 загальночерн., спр. 261, 262.
- ¹⁵ Там само, оп. 1 черн., спр. 4, арк. 98зв. -99, 124зв. -125.
- ¹⁶ Дмитро Сенотович — вихованець Києво-Могиллянської академії.
- ¹⁷ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 черн., спр. 3, арк. 71.
- ¹⁸ Там само, оп. 1 черн., спр. 2, арк. 198, 201 зв.
- ¹⁹ Див.: ЦДІАК України, ф. 1 загальночерн., спр. 21, 97; оп. 2 черн., спр. 6, 9, 17, 27, 50, 51, 52, 54, 60.
- ²⁰ Там само, оп. 1 загальночерн., спр. 87, 316, 1097; оп. 2 черн., спр. 1, 35, 37, 49.
- ²¹ Зокрема, митрополит Філофей Лещинський відкрив 1703 р. Тобольську школу, згодом семінарію; єпископ Варлаам Леницький — 1723 р. Суздальську, а 1724 р. — Астраханську; Амвросій Юшкевич — 1740 р. Новгородську; єпископ Сильвестр Кулябка — 1747 р. Костромську.
- ²² Митрополит Стефан Яворський, з призначенням 1700 р. протектором Московської академії, повністю реорганізував її за зразком Києво-Могиллянської академії; єпископ Інокентій Кульчицький 1727 р. реформував Іркутську семінарію; єпископ Іларіон Рогалевський 1732 — Казанську; єпископ Варлаам Леницький 1733 — Псковську; єпископ Дамаскін Аскаронський 1757 — Костромську.
- ²³ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 загальночерн., спр. 21, арк. 4.
- ²⁴ Там само, оп. 1 загальночерн., спр. 1612, арк. 2-2зв.
- ²⁵ Там само, оп. 1 друк., спр. 62.
- ²⁶ Там само, оп. 1 заг., спр. 129, 157, 181, 246, 255, 350, 395, 420; оп. 1 загальночерн., спр. 87.
- ²⁷ *Огієнко І.* Історія українського друкарства. — К.: Либідь, 1995. — С. 315.
- ²⁸ *Троцький П.* Названа праця.
- ²⁹ Там само. — Кн. 6. — С. 170-190.
- ³⁰ *Титов Ф.* Типографія Києво-Печерської лаври: Исторический очерк: (1606–1616–1918). — Т. 1. — К., 1916.
- ³¹ Архив Юго-Западной России. — Ч. 1. — Т. V. — Предисловие.
- ³² ЦДІАК України, оп. 1 друк., спр. 1, 2, 3, 5, 11, 15, 108 та ін.
- ³³ Книга і друкарство на Україні / За ред. П. М. Попова. — К., 1964.
- ³⁴ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 друк., спр. 27, арк. 53.
- ³⁵ *Самуил (Миславский).* Краткое историческое описание Киево-Печерской лавры. — К., 1805. — С. 65-66; *Сотиков В.* Опыт российской библиографии. — Ч. 1. — СПб., 1813. — № 518; *Троцький П.* Названа праця. — Кн. 5. — С. 74; *Титов Ф.* Типографія Києво-Печерської лаври. — С. 79.
- ³⁶ Структура нинішнього лаврського архівного фонду, так само як нумерація справ і сторінок, надзвичайно змінилася відтоді, коли з ним працювали дореволюційні історики. Зокрема, реєстр стародруків, на який посилалися П. Троцький і Ф. Титов, був спершу в справах внутрішньої економії (спр. 13), а на початку ХХ ст. вже в друкарській структурній частині фонду (спр. 29). Нині ця справа розміщена в тій самій структурній частині, однак під іншим номером (ЦДІАК України, оп. 1 друк., спр. 27, арк. 33 зв., 37 зв., 38, 39, 40).
- ³⁷ Там само, оп. 1 друк., спр. 204, арк. 450.
- ³⁸ Там само, спр. 219, арк. 8-10.
- ³⁹ Там само, спр. 27, арк. 37зв.
- ⁴⁰ Там само, спр. 38, арк. 1-75; спр. 53, арк. 1-60; Див.: Описание документов и дел, хранящихся в архиве Св. Синода. — Т. XX (1740 г.). — № 587. — С. 627-661 і Додатки. — С. 1006-1046; Акты и документы, относящиеся к истории Киевской Академии. — Т. 1. — Ч. 1. — С. 267; Т. 2. — С. 155-164.
- ⁴¹ ЦДІАК України, оп. 1 друк., спр. 56, арк. 1-7; спр. 65, арк. 1-61.
- ⁴² Там само, спр. 134, арк. 9-15; спр. 195, арк. 1-18.
- ⁴³ Там само, спр. 28, арк. 2.
- ⁴⁴ Там само, спр. 16, арк. 11-11зв.
- ⁴⁵ Там само, спр. 36, арк. 22-23.
- ⁴⁶ Так, 1766 р. соборна братія отримала по примірнику «Полууставців» і «Пярьських граматик» минулорічного видання (1765) (там само, спр. 185, арк. 3-3зв.), а дещо пізніше їм же було «презентовано» по одному новонадрукованому «Трефологіону» (1766 р.) (там само, спр. 149, арк. 1-3).
- ⁴⁷ Читачі друкарських проб ієромонахи Аверкій, Нектарій та ієродиякони Феодан та Ієронім отримали 1770 р. в прикладку 533 книги — каноники, часослови, буквари, збірники (там само, спр. 185, арк. 4-4зв.).
- ⁴⁸ Там само, спр. 34, 105, 178; 239. — С. 183-184.
- ⁴⁹ Там само, спр. 24, арк. 1-4; спр. 48, арк. 1-7.
- ⁵⁰ Там само, спр. 118, арк. 3.
- ⁵¹ Там само, спр. 36, арк. 22зв.
- ⁵² Зокрема, 1758 р. намісник Чолнського Грубчевського монастиря (в Орловській губернії) Варлаам придбав у Лаврі книг на 9 крб., ігумен Омбиського монастиря Тимон — на 10 крб. Тоді ж новопризначений ігумен Синявського монастиря Калліст при від'їзді з Лаври на ігуменство набрав книг на 35 крб. (там само, спр. 36, арк. 220).
- ⁵³ Там само, оп. 1 заг., спр. 415, арк. 94-95, 136-142, 176-177, 187-191.
- ⁵⁴ Зокрема, 1741 р. Лавра відправила в Глухівське духовне правління необхідні церквам Трефолої і Служебники у відповідь на вислани протополом Глухівського духовного правління Олексієм Улашковським кошти (ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1020, спр. 519, арк. 1). 1745 р. до Києва прибув священник С. Олефіровки (Сорочинської сотні Миргородського полку) Йосип Григор'єв з метою придбати для своєї церкви книги печерської друкарні. (Там само, оп. 1020, спр. 996, арк. 1).
- ⁵⁵ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 друк., спр. 133, арк. 1-10.
- ⁵⁶ Там само, спр. 221, арк. 1-8.
- ⁵⁷ Там само, спр. 63, арк. 3, 10-11.
- ⁵⁸ Там само, оп. 1-а вотч., спр. 57, арк. 4-5.
- ⁵⁹ Там само, оп. 1 друк., спр. 41, арк. 1-9.
- ⁶⁰ Там само, спр. 163, арк. 1-16.
- ⁶¹ Там само, спр. 172, арк. 1-6.
- ⁶² Ці і наступні підрахунки — авторські.
- ⁶³ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 друк., спр. 7, арк. 65-66.
- ⁶⁴ Зокрема, архієпископ Московський мав отримати 14 книг, Великоновгородський — 16, Псковський — 16, Переяславський — 16, Крутицький — 8, Володимирський — 6, Тверський — 9. У списку значилися також обер-секретар Синоду Яків Герасимович, котрому виводилося 6 книг, царський духівник Федір Дубяньський — 8 книг, генерал Демидов — 6 книг, а також архімандрити московських монастирів — Новоспаського — 5 книг, Воскресенського — 5 книг, Симоновського — 3 книги, Донського — 3 книги, Високопетровського — 3 книги (там само, спр. 7, арк. 73-74).
- ⁶⁵ Там само, спр. 28, арк. 1-9.
- ⁶⁶ Там само, оп. 1 вотч., спр. 1867, 1955.
- ⁶⁷ Там само, оп. 1 друк., спр. 31, арк. 66, 74-75.
- ⁶⁸ Там само, спр. 74, арк. 14-14зв.
- ⁶⁹ Там само, спр. 135, арк. 79.
- ⁷⁰ Так, 1764 та 1765 р. графині Румянцевій було відправлено в подарунок збірники молитв: графині Румянцевій за «усердіє к святой лавре» (там само, спр. 86, арк. 1-4; спр. 115, арк. 1-3), а 1767 р. — біблію Микиті і Петру Панським, вказуючи, щоб вони і надалі могли Лавру «В своей милости содержать» (там само, спр. 131, арк. 1-3). Подібні зауваження знаходимо і в листуванні з Іваном Неплюєвим, Семеном Нарішкіним Олексієм Розумовським (там само, спр. 7, арк. 1, 8, 13, 21-22, 42) Іваном Постниковим, котрий, зокрема, дякуючи за вислани йому «Трефологіону», запевняв печерського архімандрита у своїй незмінній прихильності до Лаври: «в воздаяние... святой обители... в потребных случаях по всей моей возможности и силе служить и чему прилежного моего тчания не оставлю» (там само, арк. 43). Цікавим є також листування Лаври з відомим інженером — архітектором Данилом Дебоскетом. Пригадуючи у листі до печерського архімандрита від 22 серпня 1745 р. свою діяльність у Лаврі щодо укріплення печерних гір, він, між іншим, зауважував: «...понеже имею я немалую охоту к чтитанию на российском диалекте божественных книг а особенно желал бы иметь книгу «Камень веры» и «Новый Завет» и прочие книги печерской печати... за что и впредь всегда неотменно в чем могу вашему преподобию и обители со всею моею охотою служить долженствую» (там само, арк. 63).
- ⁷¹ Там само, оп. 1 друк., спр. 7, арк. 67зв., 73-74зв.; спр. 28, арк. 1-9.
- ⁷² Там само, спр. 62, арк. 1-5.
- ⁷³ *Титов Ф.* Воспитанники Академии на службе в Киево-Печерской лавре // Труды Киевской духовной академии. — 1912. — Кн. 12. — С. 595.
- ⁷⁴ ЦДІАК України, ф. 128, оп. 1 друк., спр. 7, арк. 69.
- ⁷⁵ Там само, спр. 80, арк. 15.
- ⁷⁶ Там само, спр. 68, арк. 1-8.
- ⁷⁷ Там само, спр. 7, арк. 86-88.
- ⁷⁸ Там само, спр. 213, арк. 40-45.
- ⁷⁹ Там само, оп. 1 КДС, спр. 26, арк. 1.
- ⁸⁰ Там само, оп. 1 друк., спр. 213, арк. 9-15.
- ⁸¹ Там само, спр. 215, арк. 1-45.

Михайло Делеган, к.і.н. (Ужгород)

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ПОЛКОНФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ КРАЮ

У фондах Держархіву Закарпатської області зберігаються документи, які висвітлюють діяльність різних християнських конфесій*. За даними історичних джерел християнство привнесено у Закарпаття ще у IX ст. учнями слов'янських просвітителів, святих солунських братів Кирила й Мефодія¹. В силу історичних обставин у архіві відсутній окремих фонд православної конфесії, хоча за останні п'ять років в цьому напрямі дещо вдалося зробити. Зібрано й систематизовано кілька десятків оригінальних документів. Найближчим часом нові надходження плануємо взяти на облік і утворити окремих фонд.

1996 р. впорядковано архівну колекцію документів з історії Закарпаття, зібрану колишнім православним священником Михайлом Бендасом², котрий, кілька років працював у державному архіві області. Після його смерті значна кількість документів колекції була передана до архіву, але невпорядкована її частина назавжди втрачена.

Найбільшу та найзмістовнішу інформацію щодо діяльності православної конфесії, її переслідування і насильницького нищення зберігає фонд 151 «Правління Мукачівської греко-католицької єпархії» та фонди крайових і жупних органів влади періоду перебування Закарпаття (тодішня офіційна назва — Підкарпатська Русь) у складі Чехословацької республіки³. Серед вказаних фондів — «Президія крайового управління Підкарпатської Русі»⁴, «Наджупан Ужанської жупи»⁵, «Наджупан Бережської жупи»⁶, «Крайове управління Підкарпатської Русі»⁷, «Президія цивільного управління Підкарпатської Русі»⁸, «Наджупан Угочанської жупи»⁹ та ін.

Найдавніші документи зберігалися в архіві вікаріату** Мукачівського монастиря на Чернечій Горі. В цих спорудах з 1427 р. знаходилася резиденція Мукачівської православної єпархії, захоплених і привласнених греко-католиками у період насадження унії. Вважається, що в результаті завзятої багаторічної боротьби і селянських повстань проти насадження унії, інших причин, переважна частина документів періоду існування вікаріату й більш ранніх документів була знищена. 1777 р. документи, що збереглися, переміщено з Мукачівського монастиря до м. Ужгорода у щойно відкриту єпископську резиденцію греко-католицької єпархії, де їх тематично просистематизовано і сформовано у фасцикули***.

Найдавніші документи фонду 151 частково проливають світло на еволюцію розколу християнської церкви. Про це засвідчують рішення Папи римського Іннокентія IV від 1254 р. з приводу дискусій між єпископом грецького обряду на острові Кіпр та єпископом

Нікейським латинського обряду щодо суперечливого характеру християнської догматики¹⁰, лист Папи римського Александра IV від 1260 р. архієпископам і єпископам Кіпру латинського і грецького обрядів щодо можливості їх, мирного співіснування¹¹ та ряд інших рідкісних документів. У фондах архіву збереглися грамоти угорських королів від 1378 та 1562 років про заснування Мукачівського монастиря ордену св. Василян та надання привілеїв навколишнім селам¹², грамота трансільванського князя Георгія Ракоці (1634 р. — копія)¹³, грамота короля Угорщини Матяша про звільнення від податків православних священників Мараморощини (1749 р.)¹⁴ та інші оригінальні письмові джерела сивої давнини.

Серед документів греко-католицької єпархії збереглися поряд із документами про прийняття населенням краю унії також документи про православний рух¹⁵. У їх числі — розпорядження Пожонської королівської ради щодо пересилки інформації про православний рух¹⁶, розпорядження єгерського єпископа про надання інформації про життя й права православних священників¹⁷, лист єгерського єпископа про перебування в Марамороші (?) псевдоєпископа православної віри¹⁸, документи про арешти і допити, штрафи, накладені на священників, освячених православним єпископом¹⁹.

Як свідчать документи, православний рух був під контролем влади, періодично аналізувався нею. 1735 р. мараморошський суддя прийняв рішення про відміну привілеїв, наданих мараморошським православним священникам угорським королем Матяшем²⁰.

В умовах жорстоко переслідування владою православних віруючих священників освячували в інших країнах. Це підтверджує, наприклад, свідомство мажедонського єпископа Онуфрія Казанова (1689 р.)²¹.

В документах знаходимо численні факти повернення населення Закарпаття у православ'я. Зокрема, 1765 р. жителі с. Дорог підняли бунт проти греко-католицького священника і масово повернулися до православної віри²².

Надзвичайно складними були міжконфесійні відносини в період перебування краю у складі Чехословацької республіки (1919–1939 рр.). Важливими для вивчення історії православ'я є документи-свідки розвитку православних приходів, зокрема, у селах Бедевля²³, Білки²⁴, Великі Лучки²⁵, Горонда²⁶, Іза²⁷, Задне²⁸, Копашнево²⁹ та ін.

Про труднощі становлення православ'я у 1920-х роках йдеться в документах фонду 30 «Ужгородський крайовий суд», фонду 12 «Ужгородське жупне управління», фонду 13 «Мукачівське жупне управління». Це, зокрема, донесення поліції та рішення суду про конфіскацію православного журналу «Церковна правда»³⁰,

* Вважаємо за потрібне зробити застереження про те, що у 1990-х роках нам стали відомі псевдодослідники, які називають у списках використаних джерел і такі фонди та справи архіву, котрих не існує в природі.

** Вікаріат — від латинського слова *vicarius* — заступник. Вікарій — заступник єпископа чи священника в католицькій церкві. У даному випадку — орган управління греко-католицької церкви на Закарпатті. У період боротьби за придушення православ'я (XVII–XVIII ст.) і насильницького насадження уніатства на Закарпатті існував тільки уніатський вікаріат. Єпархіального апарату управління церкви не було. Всі питання вирішував вікарій зі своїми помічниками, а також керівниками дистриктів (округів), які скликалися періодично.

*** Фасцикули — від латинського слова *fascis* — зв'язка, пучок; тут — хронологічно і тематично згруповані зв'язки документів.

листування з президією Політичного управління і Перечинським окружним управлінням про перехід групи віруючих в селі Порошкові до православ'я³¹, протокол засідання православної релігійної громади села Горонда (Мукачівського району) з приводу виселення угорського священника Уйгелі і про розширення православних церков³² та ін.

Тисячі документів щодо діяльності греко-католицької конфесії об'єднані в один фонд 151. Значна їх частина розміщена у фондах, згаданих вище, та ряді інших. Грамота генерала напівтаємної організації єзуїтів про заснування колегії в Ужгороді від 1636 р.³³ підтверджує прагнення Риму до поширення свого впливу на Закарпатті. 1640 р. граф І. Другет перевів єзуїтську колегію із Гуменного (нині місто у Словаччині) в Ужгород. У ній кувалися нові кадри єзуїтів.

За період з 1646 по 1656 рр. у фонді 151 збереглися всього 24 документи, за 1657–1747 рр. — 941 документ. А вже за період з 1748 по 1848 рр. — 14209 справ.

Першим документом фонду «Правління Мукачівської греко-католицької єпархії» є «Summary», тобто збірка документів, що стосуються впровадження унії та початків організації Мукачівської єпархії. У збірці на шести аркушах поміщено сім документів латинською мовою. Перший з них відповідає за змістом справі другій цього фонду. Він зафондований під назвою «Протокол про возз'єднання 63-х православних священників з католицькою церквою»³⁴ (копія), рукопис. Але насправді в тексті — виклад історичних подій від 1646 по 1689 рр., пов'язаних з введенням унії. Однак це не є протокол засідання 63-х священників з приводу прийняття ними унії. На нашу думку, рукопис (копія) в справі другій цього фонду також не є копією цього протоколу.

На відсутність доказів існування протоколу про укладення Ужгородської унії вказували М. Лучкай³⁵, І. Кондратович³⁶ та в наш час — Р. Магочі³⁷.

Навіть побіжний огляд 1-ої од. зб. першого опису засвідчує, що фондування документів проведено без глибоких знань латинської мови та ходу історичних подій того часу. Тому і крайні дати встановлено невірно. Замість записаних 1646–1655 рр. необхідно ставити реальні — 1646–1689 рр. Фонд потребує удосконалення із залученням спеціалістів-латиністів, істориків.

Аналіз документів тільки за перші 150 років після 1646 р. підтверджує, що унія вводилася на Закарпатті зверху, в результаті проримської політики керівників Угорщини та Австрії.

Про це свідчать такі документи як: «Декрет австрійського імператора Леопольда про призначення Йосипа де Камеліса Мукачівським єпископом», «Декрет австрійського імператора Карла VI про призначення Георгія Бізанці Мукачівським єпископом»³⁸ та ін.

Збереглися також «Декрети австрійського імператора Леопольда про надання привілеїв греко-католицьким прихожанам і священникам Сатмарської жупи»³⁹, декрети примаса Угорщини про надання привілеїв греко-католикам. Є виписки з імператорських та архієпископських грамот про надання привілеїв русинам, котрі прийняли унію.

Широко представлені документи з питань організації Мукачівського греко-католицького єпископату.

Чимало документів засвідчують прийняття унії окремими жупами, регіонами, населеними пунктами і,

навіть, окремими особами. Наприклад, лист архімандрита Мукачівського монастиря Теофіла Ужгородського му архієпископу про прийняття ним унії⁴⁰ та ін.

Збереглося чимало інструктивних матеріалів по впровадженню унії. Наприклад, «Лист віденського папського нунція Колонича про закріплення унії серед русинів», «Інструкція ректора єзуїтських монастирів Клавдіополя і Трансільванії для священників-уніатів про користування⁴¹ королівськими привілеями» та ін.

Змістовними є історичні довідки, в тому числі: «Історична довідка про Мукачівську єпархію», складена єпископом Годермарським для австрійського імператора (1710 р.)⁴². У фондах архіву збереглося листування австрійського імператора з римським Папою про організацію Мукачівської єпархії та надання їй привілеїв⁴³.

В архівних сховищах Закарпаття знаходиться оригінальне звернення списького жупана до мукачівського єпископа сприяти поверненню греко-католицьких священників, які втекли з роботи (1725 р.).

Є чимало документів про опір запровадженню унії, про численні злочини греко-католицьких священників — вбивства, крадіжки, пограбування, позики, що їх надавали священники та єпископи, порушення церковної юрисдикції та церковної дисципліни, двоєжонство.

За добру службу священники щедро оплачувалися владою. Про це говориться у «Розпорядженні Пожонської канцелярії королівської ради про пересилку індивідуальних розписок за одержані священниками грошові допомоги»⁴⁴.

Значна кількість документів розповідає про будівництво храмів, роботу друкарень.

Цікавими є свідчення про утворення для запровадження унії спеціального єпископату⁴⁵ та лист агента Мукачівської єпархії у Відні Антонія Рімоновича про забезпечення священників платою і літературою для запровадження унії в Трансільванії⁴⁶.

Численні документи підтверджують, що греко-католицька церква мала величезні земельні володіння, а самі священники нерідко займалися такими далеко не церковними справами як лихварство.

Проти унії були спрямовані селянські виступи, бунти. Відомості про них відображені на сторінках грамот, листів, інформацій, інструкцій тощо.

Взаємовідносини греко-католицької церкви й держави, внутріцерковне життя, вплив на розвиток суспільства та інші проблеми розкривають тисячі документів періоду, коли Закарпаття входило до складу Чехословацької республіки. Серед них циркуляри єпископа Мукачівської єпархії, протоколи діяльності приходів. Оригінальні архівні документи можуть служити основою для вивчення функціонування різних конфесій в умовах демократизації суспільства, їх еволюції. Вони допомагають повніше розкрити процес відродження православ'я, його протиборство з уніатством, вплив органів влади на міжконфесійні взаємини та висвітлюють стан внутріконфесійних стосунків.

Цікавим є повідомлення священників уніатських приходів про виступи селян, боротьбу проти греко-католицької церкви. Значна кількість документів характеризує проблеми будівництва й ремонту церков, купівлі-продажу та оренди нерухомого майна, метричні, шкільні, мовні, фінансово-господарські, дисциплінарні питання та ін.

VI. Огляди архівних фондів

Особливої уваги заслуговують документи про боротьбу селянства проти сплати «коблини» і відробітку «роковини».

Міжконфесійні відносини включали в себе і майнові проблеми, їх регулювали законодавчі і підзаконні акти Чехословацької республіки та місцевих органів влади, зокрема, такі як «Інструкція фінансової дирекції Підкарпатської Русі про порядок взяття на облік церковних володінь на Підкарпатській Русі»⁴⁷.

Серед численних документів різних фондів знаходяться історичні свідчення розвитку в краї Римо-Католицької Церкви. 1999 р. здійснено науково-технічне опрацювання документів римо-католицького священника Ш. Кнауера.

Нами виявлено, що до кінця Другої світової війни на Закарпатті існував архів реформатського приходу Березького комітату. За твердженням угорського дослідника Гаршані Андраша, він був одним із найцінніших документальних зібрань угорської реформатської церкви⁴⁸. Однак наші зусилля з його розшуку позитивних результатів не дали. І все таки у фондах Держархіву Закарпатської області відклалися окремі матеріали про діяльність реформатської церкви. Так, у фонді 29 «Президія Цивільного управління Підкарпатської Русі» у звітах місцевих органів влади за IV квартал 1924 р. зберігається повідомлення про з'їзд представників реформатської церкви, який відбувся 15 грудня 1924 р. в Ужгородському готелі «Коруна».

На зібранні обговорювалися організаційні питання, проблеми виховання дітей і розвитку шкіл при реформатських церквах, а також необхідність збільшення обсягів випуску релігійної літератури та підтримки власної кальвіністської друкарні в Берегові⁴⁹.

Документи Держархіву Закарпатської області засвідчують інтенсивне зростання чисельності єврейського населення в Закарпатті на початку ХХ ст.⁵⁰, підтверджуючи активну діяльність різних напрямків у численних єврейських громадах краю, наявність суперечок між ними. Зокрема, в справах президії жупного управління в м. Мукачеві 2 січня 1925 р. зазначалося, що релігійні суперечки серед євреїв у вказаному місті стали предметом уваги в Ужгороді та Празі.

Іудейська релігійна громада також прагнула брати активну участь у громадсько-політичному житті краю. У Закарпатті існувало кілька єврейських політичних партій, зокрема, консервативна, що співпрацювала з хасидами, і сіоністська, що об'єднувала інтелігенцію та дрібних ремісників.

На відміну від греко-католицької, православної та іудейської конфесій, у фондах держархіву області майже не відображена історія євангелістської, методистської, баптистської та інших церков.

Документи про діяльність конфесій — інформаційно насичений і малодосліджений пласт багатогранного життя населення Закарпаття. Поглибленню вивчення цих документів могло б сприяти видання нових збірників документів як для дослідників, так і для масового читача.

¹ Див.: Балудянський А. История церковная нового завета. — Вена, 1852. — С. 189; Нариси історії Закарпаття. — Т. 1: З найдавніших часів до 1918 р. / Ред. колегія: проф. І. Гранчак (відповідальний редактор і керівник авт. колективу), проф. Е. Балагурі, М. Бабирич, проф. В. Ілько, проф. І. Поп. — Ужгород: Госпрозрахунковий ред-

видавн. відділ Закарпатського обл. управління по пресі, 1993. — С. 156 та ін.

² Див.: Держархів Закарпатської області, ф. Р-2593. Архівна колекція документальних матеріалів з історії Закарпаття, зібрана М.М. Бендасом (кін. ХVІІІ ст.—1972 р.).

³ Див.: Нариси історії Закарпаття. Том II: 1918–1945 / Ред. колегія: проф. І. Гранчак (відповідальний редактор і керівник авт. колективу), проф. Е. Балагурі, І. Грицак, проф. В. Ілько, проф. І. Поп. — Ужгород: Закарпаття, 1995. — Розд. II–VI; *Делеган Михайло*. Початок демократизації суспільства та її роль у розвитку політичної свідомості населення Закарпаття в перше десятиліття перебування краю у складі Чехословацької республіки 1919–1929 рр. // *Наук. записки Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України*. — Т. 3. — К., 1999. — С. 463–476.

⁴ Держархів Закарпатської обл., ф. 2.

⁵ Там само, ф. 4.

⁶ Там само, ф. 10.

⁷ Там само, ф. 21.

⁸ Там само, ф. 29.

⁹ Там само, ф. 674.

¹⁰ Там само, ф. 151, оп. 25, спр. 2. У цьому фонді нараховується 58 466 справ, об'єднаних у 26 описах.

¹¹ Там само, спр. 4.

¹² Там само, спр. 9.

¹³ Там само, спр. 61.

¹⁴ Там само, спр. 12.

¹⁵ Там само, спр. 92, 93.

¹⁶ Там само, спр. 1463.

¹⁷ Там само, спр. 109, 3214.

¹⁸ Там само, спр. 111.

¹⁹ Там само, спр. 1748, 1749, 1750.

²⁰ Там само, спр. 537.

²¹ Там само, спр. 95.

²² Там само, спр. 1959, 1952–1953, 2013.

²³ Там само, спр. 710.

²⁴ Там само, спр. 11 та ін.

²⁵ Там само, спр. 243, 244 (красномовна назва документа 244: «Меморандум Мукачівського єпископа про здійснення заходів по боротьбі з православною вірою на Закарпатті та листування з окружним начальником про зміцнення жандармського контролю в с. Лучки»); спр. 711, 1053 та ін.

²⁶ Там само, спр. 226.

²⁷ Там само, спр. 1046 та ін.

²⁸ Там само, спр. 251 (с. Задне — тепер с. Приборжавське Іршавського району).

²⁹ Там само, спр. 102. Показовим є повідомлення священника с. Копашнево Коссея Гавриїла про посилення православного руху серед населення і прохання про переміщення Коссея із сільської церкви; там само, оп. 1, спр. 241, оп. 7, спр. 711.

³⁰ ф. 30, оп. 4, спр. 191 та ін.

³¹ ф. 12, оп. 1, спр. 270.

³² ф. 13, оп. 3, спр. 992.

³³ ф. 151, оп. 4, спр. 191 та ін.

³⁴ Там само, оп. 1, спр. 2.

³⁵ Там само, оп. 9, спр. 494. Чорновий рукопис М. Лучкая, що зафондований під назвою «История карпатских Русинов» (оригінал). — Т. 1. В перекладі на сучасну українську мову про це йдеться в «Historia Carpatho-rutnenoguni» Михайла Лучкая (1789–1843). Продовження другого тому з попереднього номера НЗ МУК. *Юрій Сак*. Ужгородський державний університет: СРСР / В кн.: *Іван Русинко* та колектив. *Наук. зб. музею української культури у Свиднику*. — Пряшів, 1986. — С. 183–184.

³⁶ *История Подкарпатской Руси для народа*. 1924. Факсимільне видання. — Ужгород, 1991. — С. 54; Він же. *Очерки из истории Мукачевской епархии*; в кн. «Карпаторусский сборник. Подкарпатская Русь в честь президента Т.Г. Масарика. 1850–1930». — Ужгород, 1931. — С. 92.

³⁷ *Павло Роберт Магочі*. Формування національної самосвідомості: Підкарпатська Русь (1848–1948). — Ужгород, 1994. — С. 31.

³⁸ ф. 151, оп. 1, спр. 1, 96, 98.

³⁹ Там само, спр. 79, 83, 86, 91, 106, 116, 137, 186, 653, 683.

⁴⁰ Там само, спр. 1, 39, 90 та ін.

⁴¹ Там само, спр. 156, 440.

⁴² Там само, спр. 219.

⁴³ Там само, спр. 223, 227.

⁴⁴ Там само, спр. 614.

⁴⁵ Там само, спр. 580.

⁴⁶ Там само, спр. 859.

⁴⁷ Там само, спр. 261.

⁴⁸ *Harsanyi András*. A Beredi református egyházmegye leveltára. — Budapest, 1944. — Old. 23.

⁴⁹ Держархів Закарпатської обл., ф. 29, оп. 3, спр. 358, арк. 54.

⁵⁰ *Делеган М.* Євреї на Закарпатті: громадське та релігійне життя: (1919–1929 pp.) // Архіви України. — 1997. — № 1-6. — С. 84-85.

Євген Чернецький (м. Біла Церква, Київської обл.)

ДОКУМЕНТИ ФОНДУ «ПЕРЕЯСЛАВСЬКО-БОРИСПІЛЬСЬКА ДУХОВНА КОНСИСТОРІЯ» ЦДІАК УКРАЇНИ ЯК ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ СХІДНИХ ТЕРЕНІВ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ У XVIII ст.

Дослідження історії православного руху на теренах прикордонних польських воєводств у XVIII ст. ускладнене тим, що тривалий час тамтешні православні не мали можливості вести офіційну діяльність. Тільки за принагідними згадками щодо покарання греко-католицьких парохів за православні відправи, щорічної прощі з польських теренів до київських святощів та активність «закордонних» православних монастирів у виконанні треб можна констатувати наявність православних у Київському та Брацлавському воєводствах у часи цілковитого панування греко-католицького обряду. Згадки про різні аспекти православного руху на польських теренах Правобережної України зустрічаються в фондах ЦДІАК України, ІР НБУВ, Держархіву Житомирської області тощо. Йдеться, насамперед, про документи Радомисльської греко-католицької консисторії, розпоршені по різних архівах, та про фонд «Київська губернська канцелярія» ЦДІАК України, в яких зосередилося найбільше документів, пов'язаних з фіксацією греко-католицькими офіціалами стану парафій та з розглядом скарг і пригод, що в певний спосіб стосувалися інтересів російської адміністрації. Проте не існувало жодної світської чи церковної установи, яка б спеціально опікувалася інтересами православних підданих Речі Посполитої на теренах Київського та Брацлавського воєводств протягом всього XVIII ст., а отже й не дивно, що бракує інформації, яка б систематично висвітлювала історію православного руху на цій території.

За таких умов особливого значення набувають документи фонду «Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія», який зберігається в ЦДІАК України за номером 990.

Історія Переяславської єпархії нових часів починається 1700 р., коли в Переяславі було фундовано кафедру вікарія Київської митрополії. Першим єпископом-вікарієм був преосв. Захарій Корнилович, хіротонія якого відбулася 1 жовтня 1701 р. Вже 1708 р. преосв. Захарій клопотався про надання Переяславському вікаріату статусу окремої єпархії, однак таке рішення прийняли лише 1733 р. Останньому єпископу-вікарію преосв. Арсенію Берлу після піврічного перебування в такій гідності вдалося переконати Святійший Синод у необхідності створення нової єпархії, а 31 червня 1733 р. він став першим єпископом Переяславським і Бориспільським. Останнім єпископом Переяславським і Бориспільським до 1785 р. був преосв. Іларіон Кондратовський. У зв'язку з новою єпархіальною структурою Московського патріархату, до розробки якої спричинилася адміністративна реформа в Російській імпе-

рії 1782 р., Переяславсько-Бориспільська єпархія була скасована 27 березня 1785 р.¹

Початково до складу Переяславсько-Бориспільської єпархії входили парафії розташовані переважно на теренах Переяславського полка та об'єднані в Переяславську, Бориспільську, Козелецьку, Остерську, Золотоношську, Пирятинську і Кременчуцьку протопопії². В наступні часи відбувалися територіальні зміни в структурі Переяславсько-Бориспільської єпархії, які стосувалися її лівобережної частини: 1756 р. приєднано округу фортеці св. Єлизавети; 1757 р. — Криловську і Новомиргородську протопопії (терени Ново-Сербії), які перед цим належали Київській митрополії; 1769 р. до Київської митрополії відійшло м. Великий Хутір; 15 травня 1772 р. приєднано частину парафій Новоросійської губернії; 1776 р. — Миргородська, Іркліївська, Голтвянська, Хорольська і Сорочинська протопопії зі складу Київської митрополії³.

З початку XVIII ст. частина православних парафій Київського та Брацлавського воєводств Речі Посполитої також знаходилася під омофором переяславських єпископів-вікаріїв. Так, о. Симеон Леонтович, настоятель церкви Покрова Пресвятої Богородиці (с. Германівська Слободка; зараз в Обухівському р-ні Київської області) повідомляв 1768 р. преосв. Гервасію, єпископу Переяславському і Бориспільському, що його батька о. Мойсея Леонтовича до цієї парафії рукопоклали 1726 р. преосв. Кирил Шумлянський, єпископ Переяславський, вікарій Київської митрополії⁴. Такі повідомлення не були поодинокими, однак стосунки з православними парафіями, розташованими на теренах польської України, не були унормовані через несприятливий політичний клімат. Тому трапляються випадки не тільки рукопокладання священників на «закордонні» парафії митрополитами Київськими⁵, але й єпископами з Афону (1728 р.)⁶, а в середині XVIII ст. набуває популярності практика «ходіння у Волощину», де тамтешні єпископи рукопоклали ставлеників з польських теренів без зазначення певної парафії⁷. Потім частина «волянських рукопокладенців» (переважно, попівські діти) зверталася з виконанням усіх попередніх вимог до греко-католицького митрополита та рукопокладалася вже на певну парафію⁸. Парафіяни, погано обізнані з канонічними правилами, вважали їх православними священниками, самі ж парохі були цілком чинними для Радомисльської греко-католицької консисторії. Інша частина «волянських рукопокладенців» (переважно, з посполитих) нехтувала владною греко-католицьких офіціалів та, спираючись на певну парафію, священодіяли і виконували треби поза будь-яким підпорядкуванням⁹.

У другій половині XVIII ст. під омофором єпископів Переяславських та Бориспільських правно з'являються чимало правобережних протопопій, які на короткий період об'єднали більшість місцевих парафій. Загальний розвиток цих процесів (від 1761 р. до 1794 р.) виглядає таким чином.

У середині XVIII ст. серед мешканців придніпровських старост та маєтків набувають популярності прощі у православному Мотроненському монастирі. Чимало парафіян звертаються туди по виконання треб. З 1761 р. ігумен мотронинський Мелхіседек завдяки підтримці преосв. Гервасія, єпископа Переяславського і Бориспільського¹⁰ розпочинає навернення окремих греко-католицьких парафій на православний обряд та згуртування їх навколо Мотронинського монастиря. Невдовзі ігумен Мелхіседек вже очолював єдину для всього польського Правобережжя протопопію («духовне правління»). 1768 р. перехід греко-католицьких парафій на православний обряд набув масового характеру завдяки введенню російських військ на польське Правобережжя для придушення Коліївщини та Барської конфедерації. Протягом кількох місяців влітку 1768 р. парафії-неофіти утворили кілька протопопій на придніпровських теренах, а потім — Богуславську, Канівську, Лисянську, Уманську, Маньковську, Ставищанську, Тетіївську, Білоцерківську та інші протопопії (1768–1771 рр.). Згодом під омофором єпископа Переяславського і Бориспільського опинилася значна територія, західні кордони якої знаходилися, приблизно, на лінії Фастів-Кальник. 1772 р. перехід греко-католицьких парафій Київського і Брацлавського воєводств на православний обряд під впливом першого розбору Речі Посполитої набув тотального характеру (1772–1774 рр.). Впродовж 1772–1773 рр. переважна більшість місцевих парафій звернулася до місцевих православних протопопій з клопотанням про приєднання до Православної Церкви. Проте через неспроможність канцелярій місцевих протопопій швидко опрацювати великий обсяг документації та через вичікування частини місцевого священства подальшого розвитку подій, документальне оформлення приєднання тривало ще й 1774 р., а 1775 р., за зведеними відомостями по правобережних протопопіях, чимала частина православних парохів так і не мала ставлених грамот на свої парафії, маючи тільки письмові свідчення з підписом єпископа. 1775 р. розпочалося масове навернення православних парафій на греко-католицький обряд, що було викликано касацією частини прав «дисидентів» у Речі Посполитій, початком вивода російських військ з польських теренів та активізацією місцевої адміністрації щодо навернення парафій на греко-католицький обряд. Характер навернення відрізнявся від парафії до парафії і цілком залежав від політичних настанов польської адміністрації. Поряд з випадками силового навернення маємо багато прикладів мирного порозуміння та виважених переговорів. Наприкінці 1780-х років спостерігається стабілізація міжконфесійної ситуації на польському Правобережжі. Невелика кількість парафій, яким вдалося відстояти своє право на вибір, залишилися православними та утворювали кілька протопопій, підпорядкованих єпископу Переяславському та Бориспільському. На греко-католицьких парафіях відбулася зміна поколінь священників. Частина молоді та деякі старі священники, залишаючись вірними Православної

Церкві, змушені були піти з парафій і жити з нечастих треб та цілком селянського господарства. Переважна толерантність у відносинах між православними і греко-католиками в ці часи, напевно, була зумовлена й згаданими ідеями Барської конфедерації серед місцевої польської адміністрації. У 1780-ті рр. зустрічаються навіть випадки, коли парох греко-католицького обряду запрошував православну попаддю хрещеного матір'ю на таїнство хрещення свого сина. До 1794 р. кількість православних парафій поступово зменшується, а з цього р., через другий розподіл Речі Посполитої, розпочинається чергове приєднання місцевих парафій до Православної Церкви і, за десять років, на теренах Південної Київщини залишаються лише поодинокі греко-католицькі каплиці, а саме греко-католицьке життя на Київщині в перші сорок років XIX ст. зосереджується на Київському Поліссі¹¹.

***

Документи фонду 990 протягом 1733–1785 рр. відкладалися в консисторському архіві Переяславсько-Бориспільської єпархії¹². У зв'язку з скасуванням цієї єпархії 1785 р., закінчується формування її архіва, а частина його передається до Слуцької духовної консисторії¹³, підпорядкованої вікарію Київської митрополії преосв. Віктору Садковському¹⁴. В середині 1780-х рр. ця частина архіву була упорядкована, що видно з написів на обгортках самих документів. Більшість документів консисторського архіву Переяславсько-Бориспільської єпархії, які стосувалися лівобережних парафій, передали до Полтавської єпархії, а частина їх залишилася в Переяславському Вознесенському монастирі, колишньому осідку єпископів Переяславських і Бориспільських, як це видно з публікацій початку XX ст.¹⁵ Однак, у Слуцьку «правобережна» частина архіву перебувала тільки близько десяти років, коли її перевезли до Київської духовної консисторії. Це було пов'язано з другим розбором Речі Посполитої і підпорядкуванням Київській митрополії парафій на Київщині. Автор «Предисловія» до тома II (першої частини) АЮЗР, в якому видали переважно документи Переяславського консисторського архіву, зауважив, зокрема, що «дела этого архива именют, если не ошибаемся, тройкою нумерацию: переяславскую, слущкую и киевскую»¹⁶.

Згодом документи Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії були частково видані Київською археографічною комісією в частині 1 «Архива Юго-Западной России» (у томах 2 і 3 під редакцією Феофана Лебединцева та, частково, у томі 4 під редакцією Володимира Антоновича)¹⁷. Публікації АЮЗР досить повно охоплюють типи документів, які відкладалися в архіві Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії, та ілюструють кожний з типів великою кількістю прикладів. Однак, на момент публікації цих документів в АЮЗР батьки майбутніх чорносотенців, виходячи з своїх шовіністичних уподобань, бачили в ретельному підборі актів один з суттєвих недоліків видання¹⁸. Враховуючи, що за останнє століття сучасний фонд 990 зазнав численних втрат, напевно, досить суттєвих, публікації АЮЗР набувають значення першоджерела і в майбутньому допоможуть скласти повнішу уяву про початкову структуру консисторського архіву Переяславсько-Бориспільської єпархії. Залишається лише пожалкувати, що укладачі та видавці АЮЗР не мали можли-

вості в кожному випадку здійснити те, в чому їх підозрювали віленські «археографи» «Вестника Западной России».

Використані у виданнях АЮЗР документи, як і весь «старий архів» Київської духовної консисторії, не були передані до Центрального історичного архіву. Це видно з того, що ще 1904 р. автор статті про преосв. Гервасія Лінчевського, єпископа Переяславського і Бориспільського часів Коліївщини, користуючись «делами бывшей Переяславской консистории», посилається, окрім АЮЗР та різних статей, на архіви Київської і Полтавської духовної консисторії та Переяславського Вознесенського монастиря і жодного разу — на документи Центрального історичного архіву¹⁹. Так, згадуючи листування єпископа Гервасія з митрополитом Арсенієм Могиланським за 1764–1765 рр. з приводу бідності монастирів та парафій Переяславсько-Бориспільської єпархії, автор пише, що «переписка эта сохранилась в старом архиве Киевской духовной консистории, частью-же в архиве Полтавской духовной консистории»²⁰. В іншому посиланні автор статті зазначає, що «вследствие хаотического состояния дел в этом архиве (Полтавської духовної консисторії — С. Ч.), равно как и в архивах Киевской духовной консистории и переяславского Вознесенского монастыря, мы лишены возможности делать указания на №№, связки и шкафы»²¹.

Перед II Світовою війною документи фонду «Переяславсько-Бориспільська духовна консисторія» зберігалися в Київському обласному історичному архіві. За довідкою від 10 травня 1939 р. у фонді тоді зберігалося 1500 од. зб., а по старим описам мало б бути 2911 од. зб. Також зазначається, що ревізії цього фонду ще не було. Як бачимо, половину фонду було втрачено. Звідти фонд (136 од. зб. і 500 кг розсипу) 1 березня 1944 р. був переданий до ЦДІА УРСР. Упорядкування фонду відбулося в 1952–1953 рр., коли було сформовано два описи, до яких увійшло 1845 од. зб. (з розсипу було сформовано 1709 од. зб.). Згодом фонд 990 поповнювався деякими надходженнями. 1952 р. Чернігівський обласний державний архів передав до ЦДІА УРСР фонд 716 «Переяславська духовна консисторія», в якому було 9 од. зб. Документи цього фонду утворили третій опис ф. 990. З розсипу, який надіслали з Харкова у 1970 році, було сформовано одну од. зб., долучену до другого опису ф. 990. 1981 р. 4 од. зб. фонду Ф-37 «Херсонська духовна консисторія», який був переданий з Держархіву Одеської області, доповнив перший опис ф. 990. 1983 та 1985 рр. з фондів «Виписи з гродських книг» та «Волинський музей», переданих до ЦДІА УРСР, потрапили до третього опису ф. 990, відповідно, 5 і 4 од. зб. Крім того, час від часу в самому фонді віднаходили необліковані справи (останню — 1988 р.). Ще 1976 р. у відділі стародавніх актів було проведено поодиночну каталогізацію цього фонду (складено 1359 тематичних карток)²². Зрештою, на цей час у трьох описах ф. 990 зберігається 1872 од. зб.

Особливістю фонду для дослідження православного руху в Київському та Брацлавському воєводствах Речі Посполитої полягає в тому, що саме у ньому зберігаються документи, які подають систематичну інформацію з польського Правобережжя з 1761 до 1785 рр. У зв'язку з подіями другої половини XVIII ст., які поступово захопили у свій вир більшість парафій східного обряду на польському Правобережжі, у Переяславсь-

ко-Бориспільській консисторії та в православних протопопіях Правобережжя проводилося документальне оформлення переходу парафій на православний обряд, що і спричинило до появи кількох основних типів документів, які дозволяють дослідити історію місцевих парафій протягом першої половини-середини XVIII ст. Йдеться про «доношеніє» настоятеля та/чи парафіян до місцевого духовного правління та останнього до єпископа Переяславського і Бориспільського з клопотанням про перехід на православний обряд. Зазвичай, такі «доношенія» подають відомості про історію парафії та про її настоятелів, зазначають коли і ким вони були рукопокладені у священники, розповідають, коли і яким чином парафія перейшла на греко-католицький обряд, описують біографію настоятеля та його чесноти. Зрештою документальне оформлення переходу парафій на православний обряд дає можливість досліднику отримати відомості як про історію парафії, так і про персонал парафіян-господарів та про священнічі роди досліджуваної парафії чи округи. Перехід парафій тривав з 1761 до 1774 рр. і охопив значну частину території Київського та Брацлавського воєводств.

Починаючи з кінця 1760-их рр. і до 1774 р. на теренах польського Правобережжя розпочинається фундація нових православних парафій, будівництво церков, висвячення церков недобудованих греко-католиками та рукопокладання священників. Кожна з таких подій спричинялася до створення документації, яка в багатьох речах нагадує документацію з оформлення переходу парафій на православний обряд, але має й деякі відмінності. Переважно вони стосуються більшої уваги власне до церкви, часто подаються дати їх закладення, описи будівель тощо. Цей тип документації доповнюють нечисленні описи церков та церковного начиння. Прикладом такого документу може слугувати «Опись имущества церквей Белоцерковской протопопии»²³, яка складалася протягом листопада-грудня 1772 р. під час об'їзду протопопом парафій цієї округи. Протопіп у вступному «доношенні» до преосв. Йова зазначив, що цей опис зроблено «по прежнему обикновенію», однак інших аналогічних описів виявити, на жаль, не вдалося. Описи подають відомості про конструкцію церкви, наявність хрестів, дзвіниці та кількість дзвонів, описують церковне начиння, його кількість та матеріал (срібло, мідь, деревина, різновиди матерії тощо), описують наявні книги та іноді подають відомості про церковні прибутки. На відміну від візитацій греко-католицьких парафій, православні описи містять відомості виключно про будівлі і майно та типологічно схожі на головні церковні та ризничні описи, які були обов'язковими для православних парафій в XIX ст.

Багату інформацію щодо побуту церковних та шляхетських, козацьких, міщанських, селянських родин, звичаєвого та церковного права на теренах польського Правобережжя дають документи розгляду різноманітних конфліктів, які виникали у зв'язку з переходом парафій на православний обряд, між претендентами на настоятельство, православними та греко-католиками, з приводу прийняття священниками подарунків від гайдамаків тощо. Зазвичай основу таких справ складала документи місцевих духовних правлінь, які в особливих випадках доповнювалися розслідуванням призначених для цієї мети протопопів з інших церковних округ. Важливою особливістю цього типу документа-

ції є порівняно більше застосування у них народної мови як при цитуванні висловлювань учасників конфлікту та свідків, так і в документах, написаних поза духовним правлінням. Лише одним прикладом хоча підкреслити важливість подібних документів щодо дослідження місцевого життя. Священик Іоанн Росенський, зокрема, повідомив преосв. Гервасія в своєму «доношенні», що «во священство войшол случаем таковым, отец делал Князю Яблуновскому мелнице за яке в место плати привезени на мене презента от Его Сиятельства Князя Яблуновского...», згідно з якими він і був рукопокладений у священника²⁴.

***

Підсумовуючи побіжний огляд документів фонду 990, необхідно зазначити, що документи, дотичні польському Правобережжю, складають більшу його частину, інша частина містять документи з лівобережних протопопій Переяславсько-Бориспільської єпархії. Фонд 990 є, без перебільшень, унікальним джерелом пізнання такої складної, своєрідної території як Південна Київщина. Остання завжди була контактною зоною і саме тому чудові студії, що стосуються її сусідів — Волині, Поділля, Полісся, Гетьманщини — більше уведуть дослідника тутешніх теренів в оману, ніж послугуються досвідом та узагальненнями. Саме документи гайдамаччини та православного руху в XVIII ст. кидають найбільше світла на цю землю, яка є справжньою terra incognita. Якщо ж гайдамаччина репрезентує активнішу частину населення, до того ж з великою часткою різних зайд, то саме подробиці православного руху малюють нам картини звичайного народного життя. Тим то і важливий фонд «Переяславсько-Бориспільська консисторія», бо він єдиний у такій кількості сконцентрував документи цього руху та ще й з чималого та найбухливішого після Прутського миру проміжку часу.

¹ Блажейовський Дмитро. Єрархія Київської Церкви (861–1996). — Л.: Каменяр, 1996. — С. 381–383; Дело фонда № 990 Переяславско-Бориспольская консистория. — ЦДІАК України, Машинопис. — Арк. 4.

² Там само.

³ Вл. П. О расширении пределов Переяславской епархии в 1756 и 1757 годах // Киевская старина. — 1904. — Декабрь. — С. 146–148; Дело фонда № 990 Переяславско-Бориспольская консистория. — ЦДІАК України. — Машинопис. — Арк. 4.

⁴ Дело о присоединении грабя Тернавского села Слободки унияте-

кого священника Симеона Лентовича к Православной Церкви // ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 664, арк. 82–86.

⁵ Напр., згадується рукопокладенець архієпископа Рафаїла Заборовського (1731–1747): Дело о присоединении староства Богуславского местечка Медвина церкви Николаевской униатского инославия священника Павла Штиделского к Православной Церкви // ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 663, арк. 43.

⁶ Дело о присоединении к унии Староства белоцерковского местечка Ставища священника Иоанна Покасовского к Православной Церкви // Там само, спр. 655, арк. 32.

⁷ Лебединцев Ф. Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский. 1759–1771 г. // АЮЗР. — Киев, 1864. — Часть первая. — Т. II. — С. LXII–LXIII.

⁸ Дело о присоединении с унии к православию священника Александра Левицкого и о усыновлении его Протопопии Богуславской в местечко Ковшоватое целопарохияльною грамотою // ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 652, арк. 91.

⁹ Лебединцев Ф. Названа книга.

¹⁰ Преосв. Гервасій перед прибуттям до Переяслава мав десятилітній досвід душпастирської роботи в нехристиянському середовищі, будучи архімандритом у Пекіні (Китай): Блажейовський Дмитро. Єрархія Київської Церкви (861–1996). — Л.: Каменяр, 1996. — С. 383.

¹¹ АЮЗР. — Киев, 1864. — Ч. 1. — Т. 2; Євген Чернецький. Протопіп Василь Зражевський (1733–1796). — Біла Церква: Мустанг, 2000.

¹² Дело фонда № 990 Переяславско-Бориспольская консистория. — ЦДІАК України. — Машинопис. — Арк. 4.

¹³ Предисловие // АЮЗР. — Киев, 1864. — Ч. 1. — Т. II. — С. III.

¹⁴ Преосв. Віктор Садковський до 1785 р. був архімандритом Слущького монастиря, а потім став єпископом Переяславським з осідком у Слущьку та з обов'язком опікуватися православними на теренах Речі Посполитої. Блажейовський Дмитро. Єрархія Київської Церкви (861–1996). — Л.: Каменяр, 1996. — С. 383.

¹⁵ Напр., див. посилання у: Вл. П. Гервасій Линцевский. Материалы по истории Переяславской епархии третьей четверти XVIII ст. / Киевская старина. — 1904. — Декабрь. — С. 410.

¹⁶ Лебединцев Ф. Архимандрит Мелхиседек Значко-Яворский. 1759–1771 г. // АЮЗР. — Киев, 1864. — Часть первая. — Т. II. — С. III–IV.

¹⁷ Предисловие // АЮЗР. — Киев, 1864. — Часть первая. — Т. II. — С. III; Журба О.І. Київська археографічна комісія. 1843–1921: Нарис історії та діяльності. — К.: Наукова думка, 1993. — С. 178.

¹⁸ «Архив Юго-Западной России» // Вестник Западной России. — Вильна, 1865. — Кн. II. — Т. 1. — С. 18.

¹⁹ Вл. П. Гервасій Линцевский: Материалы по истории Переяславской епархии третьей четверти XVIII ст. // Киевская старина. — 1904. — Декабрь. — С. 443.

²⁰ Там само. — С. 412.

²¹ Там само. — С. 410.

²² Дело фонда № 990 Переяславско-Бориспольская консистория. — ЦДІАК України. — Машинопис. — Арк. 1, 2, 8, 14, 18, 19, 22, 23.

²³ ЦДІАК України, ф. 990, оп. 1, спр. 870, 40 арк.

²⁴ Там само, спр. 662, арк. 37.

Олександр Петренко (Вінниця)

ДОКУМЕНТИ ТРАДИЦІЙНИХ ХРИСТІЯНСЬКИХ ЦЕРКОВ У ФОНДАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВІННИЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ДОРАДЯНСЬКОГО ПЕРІОДУ

У фондах релігійних установ, державних адміністративних установ, судів, прокуратури Держархіву Вінницької області зберігається значна кількість документів, пов'язаних з історією християнських церков на Східному Поділлі. Слід зауважити, що в архіві зберігаються матеріали фондоутворювачів, які діяли уже після приєднання Правобережної України, тобто,

починаючи з кінця XVIII ст. На зміст і характер документів серйозно вплинуло й те, що після ліквідації 1797 р. Брацлавського намісництва на території сучасної Вінницької області аж до 1918 р. не було губерньського адміністративного центру, а лише повітові, більша частина яких належала до Подільської губернії (Брацлав, Вінниця, Гайсин, Літин, Могилів, Ольгопіль,

Ямлів), менша — до Київської (Липовець, Махнівка). Відповідно до статусу державних адміністанів на територіях регіону діяли й установи нижчої ланки церковного управління.

Православна та уніатська церкви. Історія православ'я та греко-католицизму (уніатства) на Східному Поділлі тісно пов'язані. Упродовж XVIII ст. православні парафії поступово були переведені на унію, а після приєднання Правобережної України до Росії (1793 р.), впродовж 1794–1795 рр., знову наведені у православ'я. Причому, більшість священників залишалися на своїх парафіях після пересвячування храмів, приєднуючись почергово до унії та православ'я. Для мирян же зміна ієрархічного підпорядкування мало що важила, оскільки церковні обряди залишалися майже без змін.

Із середини другої половини XVIII ст. збереглося чимало так званих ерекцій та презент. Ерекція — це документ, яким власник маєтку (села, міста) дарував на потреби церкви нерухоме майно, надавав право церковному братству варити пиво та мед, утримувати пасіку без оплати десятини тощо. Презента видавалася також дідичем маєтку кандидату на посідання парафії і представлялася в канцелярію уніатського митрополита для видавання останнім відповідної грамоти¹.

Оригінальні ерекції та презенти зустрічаються в справах про поземельні суперечки між дідичами маєтків та священниками, які масово розглядалися повітовими земськими (з 1832 р. — повітовими) судами впродовж першої половини XIX ст. Цікаво, що в окремих повітах, наприклад, Ямпільському, створювалися спеціальні слідчі комісії для розгляду таких справ². Причиною поземельних суперечок було небажання поміщиків — поляків визнати правонаступність православних церков над майном, наданим ерекціями на користь уніатських церков. В ході провадження судових справ, до них долучалися навіть оригінали різних церковних документів у тому числі і ерекцій та презент. Наприклад, добре збереглися такі оригінальні акти: 1) Ерекція кн. Станіслава Любомирського церкви Архистратига Михаїла с. Яланця Рашківського ключа — 4 січня 1741 р.³ 2) Ерекція К. Свідзинського церкви с. Глибочка — 6 лютого 1750 р.⁴ 3) Ерекція гр. Салезія Потоцького церкви с. Вікнини — 26 червня 1756 р.⁵ 4) Ерекція кн. Станіслава Любомирського церкви Різдва Богородиці с. Копистирини — 15 лютого 1760 р.⁶ 5) Презента Теодора Потоцького на парафію церкви Різдва Богородиці м. Чурилова — 26 червня 1769 р.⁷ 6) Ерекція церкви с. Березівки, дана кн. Станіславом Любомирським — 10 вересня 1769 р.⁸ 7) Ерекція церкви Св. Онуфрія Пустельника с. Дзигового Броду, дана Яном Орловським — 1 червня 1783 р.⁹ 8) Ерекція церкви с. Вербівки Янушгородського ключа, дана кн. Антонієм Четвертинським — 4 січня 1784 р.¹⁰

У справах про поземельні суперечки поміщиків та священників відклалися також оригінали візитацій церков за 80–поч. 90-х рр. XVIII ст. Наприклад, у справі про захоплення церковних земель м. Джурина (1835–1863 рр.) міститься генеральна візита церкви Різдва Богородиці — 13 березня 1783 р.¹¹, у справі про встановлення обширу церковних земель с. Саїнки (1843–1852 рр.) — генеральна візита церкви Покрови Св. Богоматері — 28 жовтня 1783 р.¹² Цей ряд можна було б продовжувати.

Значно більша кількість ерекцій, презент та візитацій збереглися у засвідчених копіях в актових книгах

земських повітових судів першої третини XIX ст. Литовський статут, який був джерелом цивільного права на Східному Поділлі, Київщині та Волині до 1840 р., передбачав, що будь-який документ набирає сили тільки після внесення його в публічні акти, тобто після нотаріального посвідчення. Тому практично всі священники, що зіткнулися з проблемою прав на церковні землі, записували наявні у них надавчі документи до актових книг. У наявних у Держархіві Вінницької області актових земських книгах автором виявлено копії близько сотні ерекцій, презент та візитацій. Жоден із цих документів не сягає глибше 40-х рр. XVIII ст. Найдавніша презента на парафію церкви с. Соболівки — 1740 р.¹³ Майже рівночасні з нею ерекції церквам с. Війтівців — 1744 р.¹⁴ та с. Паланка-Ладжинська — 1743 р.¹⁵ Близьким за змістом до ерекцій є право кн. Четвертинського церковному братству Янушгорода утримувати пасіку — 1775 р.¹⁶

Переважна більшість ерекцій та презент датована 60–80 роками XVIII ст. Саме тоді унія остаточно утвердилася в Брацлавському воєводстві. Цікаво, що в жодному випадку священники не посилалися на документи XVII ст. Це зайвий раз засвідчує масштаби спустошення краю в часи Руїни. Майже усі акти візитацій датовано 80–поч. 90-х рр. XVIII ст. Виняток становить лише візита церкви с. Білоусівки-Ладжинської — 1760 р.¹⁷

Певний інтерес для вивчення церковної історії Східного Поділля становлять документи до підтвердження прав місцевої шляхти, які також містяться в актових книгах земських судів. Зокрема, серед такого роду документів є чимало витягів актових записів з метричних книг церков, костелів, які до нашого часу не збереглися. В окремих випадках маємо офіційні маніфести священників про втрату метричних книг, які видавалися у відповідь на прохання шляхтичів про видачу копій метричних актів. Наприклад, парафіяльний священник церкви Благовістя Діви Марії м. М'ястківки Ольгопільського повіту Сава Сокальський 5 листопада 1800 р., на прохання шляхтича Томаша Волошинського видати копії метрик своїх предків, які народились в м. М'ястківці, написав офіційне пояснення, скріплене також двома свідками, про те, що 1768 р. Побережжя, в тому числі і М'ястківка, вщент було розгромлено татарською ордою, яка менш вартісні книги м'ястківської церкви спалила, а коштовніші забрала. У зв'язку з тим Соколовський засвідчує шляхетне походження Волошинських по пам'яті¹⁸. Подібних свідчень збереглося чимало (напр., свідчення громади с. Тахталії Ямпільського повіту про спалення метричних книг — 7 жовтня 1802 р.¹⁹; свідчення попа і громади с. Новоселиці про спалення метричних книг — 1805 р.²⁰; свідчення попа с. Северинівки Вінницького повіту про втрату метричних книг під час татарського нападу в друг. полов. XVIII ст. (1827 р.)²¹ та ін.

В архіві зберігаються також фонди адміністративно-управлінських установ православної церкви, окремих церков та духовних навчальних закладів. Насамперед, слід виділити фонд 669 «Брацлавська духовна консисторія». У ньому зібрано документи кількох фондоутворювачів: 1) Брацлавсько-Житомирської православної консисторії, яка діяла у 1792–1793 рр. відповідно до ухвали Пінської генеральної конгрегації 1791 р. і розташовувалася в м. Богуславі²²; 2) Брацлавської духовної консисторії, яку створено в грудні 1795 р. як орган духовного управління і суду Брацлавсько-Подільської єпархії. Місцем перебування її було м. Шаргород. Після лік-

VI. Огляди архівних фондів

відації Брацлавського намісництва (1797 р.) перейменована в Подільську, а 1799 р. переведена в м. Кам'янець-Подільський. Цю групу документів становлять головним чином справи, що стосуються церков Липовецького та Махнівського повітів Брацлавського намісництва, які після 1797 р. відійшли до складу Київської губернії і перебували в підпорядкуванні Київської духовної консисторії. За характером це укази консисторії, справи про призначення на парафії, звільнення та переміщення священників, метричні книги та ін.

Варто зазначити, що левову частку матеріалів фонду Брацлавської духовної консисторії становлять справи, вилучені з фонду Київської духовної консисторії й передані з Києва до Вінниці. Основна частка документів Брацлавської духовної консисторії зберігається в фонді Подільської духовної консисторії в Кам'янець-Подільському міському держархіві. Найінформативнішими фондами з історії православної церкви на Східному Поділлі є 9 фондів духовних правлінь: Брацлавське (ф. 799), Вінницьке (ф. 506), Гайсинське (ф. 798), Липовецьке (ф. 846), Літинське (ф. 604), Махнівське (ф. 762), Могилівське (ф. 513), Ольгопільське (ф. 606), Ямпільське (ф. 800). У фондах міститься 1000 справ за 1795–1860 рр.

Духовні правління на теренах Правобережної України створено 1796 р. як нижчу інстанцію церковного управління в єпархії. Підпорядковувалися духовній консисторії. Ліквідовані за розпорядженням Синоду 20 січня 1860 р. У зазначених фондах відкриті укази синоду, Подільської та Київської духовних консисторій, відомості про кількість церковної землі, клірові відомості, статистичні дані про природний рух населення, метричні книги, справи про призначення священників на парафії. Серед документів фондів духовних правлінь є чимало грамот уніатських митрополитів та молдавських єпископів другої половини XVIII ст. про призначення священників на парафії. Зокрема, автором виявлено оригінальну грамоту бесарабського єпископа Амфілогія священику Іоану Січинському на парафію с. Студеної — 1779 р. (одним з нащадків цього священика був відомий історик Юхим Січинський). У фондах духовних правлінь є також документи про діяльність безмісних уніатських священників та про репресивні заходи держави щодо них.

Важливі дані з часів ліквідації уніатської церкви містяться у фондах: Брацлавське намісницьке правління (ф. 895) та Брацлавська казна палата (ф. 521). Зокрема, у протоколах засідань Брацлавського намісницького правління є резолюції на скарги православних священників на безмісних уніатських і зворотного порядку — про суперечки за церковні землі та нерухоме майно (резолюція на скаргу православного священика Кузьмо-Дем'янівської церкви с. Ступника Літинського повіту Г. Моралевича про утиски безмісного уніата Л. Вараскевича, який мешкає на церковній землі, здійснює у своєму будинку треби і збуває парафіян — 4 червня (ст. ст.) 1796 р.²³; рапорт казенної палати, про те, що після закриття 25 вересня 1795 р. (ст. ст.) василіянського монастиря у м. Шаргороді і школи при ньому залишилися без посад ректор Леонтій Дем'янович, префект Гратіян Литинський, професори: Аміанат Шелеховський, Флідіян Начинський і Ігнацій Зенкевич — 16 червня (ст. ст.) 1796 р.²⁴; резолюція на скаргу безмісного уніатського священика с. Чернявки Липовецького повіту Й. Контаржевського про утиски з боку православного парафіяльного попа А. Левицького —

18 червня (ст. ст.) 1796 р.²⁵; резолюція на повідомлення Брацлавської духовної консисторії про парафіяльного священника с. Чернятина Махнівського повіту, який у вересні 1795 р. прийняв православ'я, але одразу ж по тому разом з парафією повернувся до унії, а навесні 1796 р. освятив новозбудовану чернятинською громадою церкву за уніатським обрядом і переніс туди речі із старої — 8 серпня (ст. ст.) 1796 р.²⁶ та ін. З документів фонду Брацлавської казенної палати особливий інтерес становить справа про передачу в казенне відомство с. Пії Канівського ключа, яке перебувало в посесії архимандрита Канівського василіянського монастиря Фізикевича (1794 р.). У ній подано детальний опис монастирської школи, яка частково утримувалася на прибутки з с. Пії. Школа була відкрита Фізикевичем 1781 р. й утримувалася його коштом. 1784 р. князь Понятовський збудував для неї кам'яне приміщення і домігся часткового фінансування від Едукаційної комісії. Навчання здійснювалося в п'яти класах. Вивчалися дисципліни: латина, географія, мораль, арифметика, астрономія, історія натуральна, геометрія, поезія, історія грецька, тригонометрія, риторика, політична економія, алгебра, історія римська, фізика, мінералогія, французька мова, садівництво та ін. У 1793 р. в школі навчалось 174 учні. За становою приналежністю вони поділялися так: дітей шляхти — 66, попівських — 64, міщан — 5, «мужицьких» — 39. Навчання було безплатним, лише заможніші платили по 50 коп. на дрова, світло та ін. господарчі потреби²⁷.

Значний інтерес для дослідників історії церкви становлять окремі фонди церков (65 фондів, 2040 справ, 1792–1929 рр.). Вони містять укази Подільської духовної консисторії, описи церковного майна, клірові відомості, фінансові документи, сповідальні списки, шлюбні обшуки та метричні книги.

Найбільша ж кількість метричних книг православних церков відкритася в об'єднаному фонді № 904 «Метричні книги церков, костелів і рабинатів Подільської та Київської губерній (1772–1924 рр.)». Монастирі представлені лише двома фондами: Свято-Миколаївський жіночий монастир м. Немирова Брацлавського повіту (ф. 777, 1913–1914 рр.); Покровський чоловічий монастир м. Бар Могилівського повіту (ф. 108, 1838–1912 рр.).

Немирівський жіночий монастир фундовано графом Вінцентієм Потоцьким у другій половині XVIII ст. Збереглося лише 2 документи, зокрема, літопис монастиря.

Барський чоловічий монастир (1715–1837 рр.) існував як уніатський. З 1837 р. прийняв православну віру, а з 1881 р. діяв як заштатний жіночий. За часи побутування в монастирі ченців-василіян документи у фонді не відкриті. Варто, однак, зауважити, що при василіянському монастирі діяла школа. Зберігся журнал реєстрації учнів школи за 1820–1823 рр. Він становить окремий фонд під назвою «Барська школа» (ф. 808).

Діяльність церковно-парафіяльних шкіл у другій половині XIX – на поч. XX ст. широко висвітлено у фонді Подільської губернської єпархіальної училищної ради (ф. 654 за 1893–1905 рр.) та її повітових відділень: Брацлавського (ф. 665 за 1908–1917 рр.) та Вінницького (ф. 283 за 1885–1918 рр.), також у фонді наглядача церковно-парафіяльних шкіл 2-го району 5-го Літинського округу (ф. 577 за 1886–1918 рр.). Середні духовні навчальні заклади представлені фондом Тульчинського двокласного духовного училища (ф. 444 за 1988–1919 рр.) та чотирма фондами церковно-учительських двокласних чоловічих

шкіл: Забузької (ф. 190 за 1913–1917 рр.); Майдано-Трепівської (ф. 284 за 1906–1917 рр.); Степашської (ф. 189 за 1896–1918 рр.); Чуківської (ф. 349 за 1903–1917 рр.).

Документи з історії православної церкви другої пол. XIX ст. – поч. XX ст. (про будівництво нових храмів, відведення для них земельних ділянок тощо) відклалися у фондах органів місцевого самоуправління: міських управ, волосних правлінь, нотаріальних контор.

Католицька церква. Документів з історії римо-католицької церкви у фондах архіву відклалося значно менше, ніж з історії православ'я. Це пояснюється, насамперед, тим, що кількість парафіян-католиків була незначно меншою від числа православних, а значить і католицьких храмів, у порівнянні з православними, на Поділлі та Київщині було небагато.

Найважливіші документи з історії католицизму відклалися в копіях у актових книгах земських повітових судів першої третини XIX ст. За своїм характером це переважно різні надавчі акти: ерекції, фундушеві записи тощо, також трапляються документи земельних межувань, декрети легітимаційних комісій на ксьондзів та ченців-шляхтичів. Наприклад, третейський декрет у справі про поземельну суперечку між Вінницьким домініканським кляштором та вінницькими міщанами (1801 р.) містить у собі важливу інформацію до історії монастиря XVII–XVIII ст. Зокрема, домініканці представили суду оригінали та автентичні копії таких документів: запис вінницького вїйта Парфена Омеляновича домініканському монастиреві на хутір — 3 червня 1641 р.; привілей короля Владислава IV Вінницькому домініканському монастирю на хутір Омеляновича — 24 вересня 1641 р.; акт передачі хутора від Парфена Омеляновича ченцям-домініканцям з описом меж — 28 липня 1645 р.; Маніфест монахів-домініканців проти вінницького старости Л. Калиновського про незаконне відібрання у них хутора Омеляновича і осадження на його місці с. Писарівни — 9 травня 1730 р.

Наведено ще чимало документів XVIII ст., близьких за змістом до вищезазначених²⁸. З надавчих документів, виявлених у актових земських книгах, найважливішими є такі: ерекція князя Єжи-Олександра Любомирського на відновлення по Руїні костелу в м. Чернівцях — 23 січня 1728 р.²⁹; фундушевий запис кн. Четвертинського на фундацію домініканського монастиря в м. Комаргороді — 1746 р.³⁰; ерекція брацлавському костелу від короля Августа III — 1739 р.³¹; ерекція кн. Любомирського костелу м. Красного — 1755 р.³²; зібрання фундушевих записів для костелу погребіщенського (з 1754 р. до поч. XIX ст.)³³; фундушевий запис С. Ярошинського костелу с. Дзигівки Ямпільського повіту — 14 квітня 1804 р.³⁴; угода гр. Потоцького з монахами, про будівництво костелу в Тульчині на Новому Місті — 1814 р.³⁵; дозвіл на будівництво костелу в Новій Прилуці від Г. Борженцької барону Труше — 1820 р.³⁶

У книзі записів Махнівського земського повітового суду за 1806 р. відклалися кілька документів останньої чверті XVIII ст. до історії костелу м. Білилівки: 1) Надавчий документ кн. Марії Радзивілл 20 березня 1777 р., про дарування на костел, цвинтар, город і всякі будівлі господарські 5 моргів землі біля рогу мурованої башти в замку білилівському, яку передає на резиденцію пробоща; орної землі — три волоки хелмінські і 10 моргів; хутір підданого Хведька Котелянця та інше майно; 2) Рішення Варшавської едукційної комісії про відкриття при

білилівському костелі парафіяльної школи на кошти кн. Радзивілл (5 січня 1778 р.); 3) Надавчий документ від нового дідича Білилівки гр. Петра Потоцького настоятелеві костелу К. Островському на 40 моргів орної землі та частину запусту на пасовисько (26 вересня 1781 р.); 4) Інвентарні пробоща білилівського за 1786–1788 рр., складені Київською воєводською комісією, у яких зазначено, що до костелу належало 5 кріпаків (вказано їх імена). Вони робили по 52 дні панщини на рік, пряли по 1 мотку ниток, інших повинностей не було. Чиншові шляхтичі, що мешкали на землях пробоща, платили по 10 зл. чиншу; 5) Опис майна, що залишилось по смерті настоятеля костелу К. Островського (20 квітня 1796 р.)³⁷.

Надзвичайно широка інформація з історії римо-католицької церкви міститься у фонді № 737 «Колекція документів римсько-католицьких деканатів: Києво-Васильківського, Сквирського, Богуславсько-Уманського, Махнівсько-Липовецького, Звенигородського, Таращанського, Радомишльського, Кам'янець-Подільського — 1762–1869 рр.». Тут відклалися метричні книги, укази Могилівської римо-католицької консисторії, акти візитацій бернардинських та капуцинських монастирів Подільської губернії кін. XVIII – поч. XIX ст. (Яромилинського та Яновського — бернардинських, Дунаєвського, Збриського, Вінницького та Кунянського — капуцинських)³⁸.

Переважна більшість костельних метрик міститься у об'єднаному фонді-колекції № 904. Переважно тут відклалися майже без винятків метрики костелів, які входили до деканатів: Брацлавсько-Гайсинського, Вінницького, Літинського, Могилівського та Ямпільського за 1873–1917 рр. Давніші метричні книги (кін. XVIII–1860-х рр.), а також костелів Балтсько-Ольгопільського, Махнівсько (Бердичівсько)-Липовецького та Сквирського деканатів, які тепер розташовані на території Вінницької області, збереглися лише за окремі роки.

Деканати та костели представлені також кількома окремими фондами, у яких відклалися метричні книги, листування з парафіянами та вищими органами духовного управління, укази Луцько-Житомирської римсько-католицької духовної консисторії, сповідальні списки, передшлюбні обшуки та ін. Деканати: Літинський (ф. 711, 1873–1879 рр.), Ямпільський (ф. 712, 1872–1878, 1886 рр.). Костели: Білопільський (ф. 741, 1784–1911 рр.), Брацлавський (ф. 802, 1799–1829 рр.), Вінницький (ф. 803, 1796–1814 рр.), Ійківський (ф. 409, 1788–1908 рр.), Уланівський (ф. 653, 1855–1917 рр.).

Деяка інформація про католицькі храми відклалися і у фондах органів місцевого самоуправління та нотаріату. Наприклад, у фонді «Нотаріус м. Жмеринки Щабельський» (ф. 65) містяться документи про будівництво 1911 р. у м. Жмеринці костелу.

Огляд джерел з історії традиційних християнських церков, поданий нами, є далеко не вичерпним. Автор прагнув узагальнити типову інформацію, яку дослідник може отримати в процесі роботи з документами Держархіву Вінницької області.

¹ Труды комитета для историко-статистического описания Подольской епархии. Выпуск третий. — К.-Под., 1887. — С. 414, 419.

² Держархів Вінницької обл., ф. 474, оп. 1, спр. 452, арк. 1.

³ Там само, спр. 436, арк. 80.

⁴ Там само, ф. 471, оп. 1, спр. 218, арк. 34.

⁵ Там само, спр. 219, арк. 219.

⁶ Там само, ф. 474, оп. 1, спр. 525, арк. 13.

VI. Огляди архівних фондів

⁷ Там само, спр. 496, арк. 104 зв., 109

⁸ Там само, спр. 497, арк. 129.

⁹ Там само, спр. 452, арк. 2–3.

¹⁰ Там само, спр. 437, арк. 60–61 зв.

¹¹ Там само, спр. 496, арк. 89–90 зв.

¹² Там само, спр. 579, арк. 78–81.

¹³ Там само, ф. 792, оп. 1, спр. 28, арк. 329–330.

¹⁴ Там само, ф. 507, оп. 1, спр. 16, арк. 480–481.

¹⁵ Там само, спр. 20, арк. 395–396.

¹⁶ Там само, ф. 477, оп. 1, спр. 17, арк. 732 зв.–733.

¹⁷ Там само, ф. 507, оп. 1, спр. 20, арк. 420 зв.–421 зв.

¹⁸ Там само, ф. 470, оп. 2, спр. 16, арк. 542 зв.–543 зв.

¹⁹ Там само, ф. 477, оп. 1, спр. 13, арк. 574–574 зв.

²⁰ Там само, ф. 865, оп. 1, спр. 50, арк. 482–482 зв.

²¹ Там само, ф. 480, оп. 1, спр. 72, арк. 569–569 зв.

²² Степан Должевский. Попытка преобразовать управление православной церковью в бывшей Польше перед воссоединением юго-западных областей ее с Россией в 1793 году и учреждением здесь православных епархий // Труды Подольского епархиального исто-

рико-статистического комитета. — вып. восьмой. — К.-Под., 1897. — С. 222–237.

²³ Держархів Вінницької обл., ф. 895, оп. 1, спр. 1, арк. 500 зв.–501 зв.

²⁴ Там само, арк. 680 зв.

²⁵ Там само, арк. 791.

²⁶ Там само, арк. 1522 зв.–1523 зв.

²⁷ Там само, ф. 521, оп. 3, спр. 9

²⁸ Там само, ф. 480, оп. 1, спр. 44, арк. 611 зв.–652 зв.

²⁹ Там само, ф. 477, оп. 1, спр. 126, арк. 29–29 зв.

³⁰ Там само, спр. 17, арк. 139 зв.–143 зв.

³¹ Там само, ф. 507, оп. 1, спр. 52, арк. 372 зв.–374.

³² Там само, ф. 477, оп. 1, спр. 17, арк. 806–812.

³³ Там само, ф. 865, оп. 1, спр. 48, арк. 703–728.

³⁴ Там само, ф. 477, оп. 1, спр. 20, арк. 329–330.

³⁵ Там само, ф. 507, оп. 1, спр. 26, арк. 206 зв.–208 зв.

³⁶ Там само, ф. 865, оп. 1, спр. 33, арк. 331–332.

³⁷ Там само, спр. 3, арк. 660–662, 662–662 зв., 663–664 зв., 665–666, 673, 673 зв.–675, 675–675 зв.

³⁸ Там само, ф. 737, оп. 1, спр. 3.

**Оксана Крижанівська (Київ),
Олег Крижанівський, д.і.н. (Київ)**

АРХІВНИ ДОКУМЕНТИ ПРО ІСТОРІЮ ЦЕРКВИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ХVІІІ – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ ст.

Церква — організація багатofункціональна, призначена для здійснення релігійних відправ і треб, виховання мирян у дусі християнської моралі, опікування культом святих, розвитком богословської думки. Водночас вона посідає чільне місце й у громадсько-політичному та соціально-економічному житті суспільства. Про це переконливо свідчать чисельні джерела, передусім архівні, документи, що їх ще належить впровадити до широкого наукового вжитку.

Загалом час виявився невблаганим до історичної пам'яті про церковне життя Правобережної України у ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. Багато джерел загинуло в тодішніх обставинах гострих конфесійних протистоянь і соціальних збурень, через безцеремонне втручання в церковні справи з боку царського уряду (закриття монастирів чи передача їх іншому церковному відомству часто ставали згубними для монастирських архівів). Мачухою для історичної пам'яті про церкву стала й доба «атеїстичного мракобісся». Значна кількість цінних джерел в той час потрапила за межі України (осіла в архівах Російської Федерації, Польщі, Німеччини). Тому нинішні фонди вітчизняних культових установ сповнені неправних лакун.

Зокрема, документи з історії римо-католицької, греко-католицької (унійної, з'єднаної) та православної церков Правобережної України, які відклалися в архівах, поділяються на церковні та світські. Перші стосуються переважно внутріцерковного життя, другі — взаємин між церквою та державою. Найбільше з названих джерел збереглося у фондах православного та греко-католицького митрополитів і епархіальних консисторій (ЦДІА України у м. Києві (далі — ЦДІАК України), ф. 182 «Канцелярія Київського митрополита», ф. 127 «Київська духовна консисторія», ф. 990 «Переяславо-Бориспільська духовна консисторія»; ЦДІА України у м. Львові (далі ЦДІАЛ України), ф. 201 «Греко-католицька митрополічна консисторія»; Держархів Житомирської області, ф. 1 «Волинська духовна консисторія», ф. 382 «Луцька уніатська генеральна ду-

ховна консисторія», ф. 178 «Луцько-Житомирська римсько-католицька духовна консисторія»; Держархів Хмельницької області, ф. 315 «Подільська духовна консисторія», ф. 685 «Подільська духовна римсько-католицька консисторія»; ЦДІА Росії у Санкт-Петербурзі (далі ЦДІАСПб Росії), ф. 823 «Канцелярія митрополита греко-уніатських церков у Росії»¹, ф. 826 «Канцелярія митрополита римсько-католицьких церков у Росії», ф. 828 «Генеральна євангелічно-лютеранська консисторія МВС Росії» (описи цього фонду й матеріали — німецькомовні).

Архівні документи світського походження стосовно церковного життя на Правобережній Україні зберігаються переважно у фондах місцевої адміністрації (ЦДІАК України, ф. 442 «Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора»; Держархів Київської області, ф. 2 «Канцелярія київського губернатора»; Держархів Житомирської області, ф. 70 «Канцелярія волинського губернатора»; Держархів Харківської області, ф. 228 «Канцелярія подільського губернатора»), синоду (ЦДІАСПб Росії, ф. 796 «Канцелярія синоду»², ф. 797 «Канцелярія обер-прокурора синоду»), МВС Росії (ЦДІАСПб Росії, ф. 821 «Департамент духовних справ іноземних сповідань МВС»), ф. 822 «Римо-католицька духовна колегія МВС»).

В фондах церковних установ переважають документи стосовно господарського життя церкви, адміністративно-кадрових призначень та перестановок, порушень священно- і церковнослужителями уставних норм, ревізій церковних маєтків тощо. Трапляються в них описи окремих монастирів (наприклад, Головчинського за 1795 р.³), в яких є цінні дані про храмове нерухоме майно, про церковне начиння (ікони, богослужбні книги тощо), про персональний склад братії. Частина цих описів опублікували церковні історики⁴.

Господарську діяльність церкви на Правобережжі найповніше відображають інвентарі маєтків. Вони схожі на ті, що склалися світськими землевласниками, але містять додаткову інформацію про традиційні цер-

ковні побори із селян (десятина тощо). Цей тип джерел уже аналізувався дослідниками, тому обмежимося стосовно нього окремими зауваженнями. Цей вид документів для церковних маєтків складалися в різні роки й переважно на Поліссі та в Придніпров'ї, систематизувати їхню інформацію вельми складно, інвентарі першої половини XVIII ст., коли утворення церковно-монастирських фільваркових господарств ще перебувало на початковій стадії (на збезлюділих землях не вистачало робочих рук, багато маєтків ледве налічувало від кількох до кількох десятків «димів» — селянських господарств), був малоінформативним (містив дані лише про кількість селянських дворів та основні повинності селян на власника маєтку). Інформативність інвентарів другої половини XVIII ст. — першої половини XIX ст. значно ширша. В них заносилися дані про селянські наділи та роботу худобу, про наявні в маєтку промислові заклади, про основні статті доходів від маєтку, навіть поіменні списки селян із зазначенням їхнього віку (ця інформація становить інтерес передусім для краєзнавців та істориків-демографів). Найкраще збереглися інвентарі обширних поліських та придніпровських володінь уніатського митрополита, особливо люстраційні інвентарні описи за 1774 р.⁵ Організацію великого церковного господарства на Правобережжі повно відтворюють посмертні описи майна уніатських митрополитів Лева Шептицького⁶ та Ясона Смогоржевського⁷.

Цінне і водночас малодосліджене джерело із соціально-економічної історії католицької та уніатської церков на Правобережній Україні XVIII ст. становлять візити — акти ревізій (візитацій) монастирів і плебаній, здійснюваних єпископами чи довіреними каноніками-візитаторами. Генеральні візитації відбулися наприкінці 30-х, наприкінці 40-х — на початку 50-х та у середині 70-х років XVIII ст., їм церковне керівництво надавало великого значення, вбачаючи в них спосіб упорядкування сплати десятини та наведення порядку в плебаніях і монастирях чи, принаймні, його видимості. До актів ревізій заносилися дані про церковну нерухомість і храмове начиння. Зіставляючи інформацію про церковно-храмове землеволодіння за різні роки, можна простежити його динаміку. Інформація візит про економічне становище духовенства часом неповна. На жаль, візити розпорошені по архівах. Є вони, зокрема, у ЦДІАЛ України, в Держархіві Житомирської області (ф. 90 «Візитатор римсько-католицьких монастирів Луцько-Житомирської єпархії»), в ЦДІАСПБ Росії (ф. 822 «Римсько-католицька духовна колегія МВД», оп. 12; ф. 823 «Канцелярія митрополита греко-уніатських церков у Росії», оп. 3)⁸. Так, у візиті житомирської капітули за 1818 р. пропущено село з 36 дворів (102 ревізькі душі)⁹.

Про динаміку церковно-монастирського землеволодіння на правобережній Україні розповідають також королівські привілеї, царські пожалування, дарчі грамоти магнатів і шляхти — фундуші, ерекції, презенти, інституції (копії цих документів розпорошені по архівах і фондах). Істориками-аграріями цей тип господарських актів спеціально не аналізувався.

Привілеї король роздавав, як правило, митрополитам, єпископам та найбільшим монастирям — архімандріям. У них перераховувалися села пожалуваного маєтку та зазначалося, що маєток надається «у дідичне, спокійне володіння», тобто що він не є спірним і

вільний від судового розгляду. Фундуші надавалися поміщиками, на землях яких стояв монастир чи костел, іноді громадою. У фундушевих грамотах вказувалися або географічні межі пожалуваної церкви земельної ділянки (це практикувалося в першій половині XVIII ст., коли на Правобережній Україні ще допускалася займанщина), або її розміри в одиницях традиційної метрології (дні орання, косіння, кількість висіяного збіжжя тощо), а також наявність млинів, заріблених водоймищ, лісових ділянок та інших додаткових вигод. Ці акти для надійного їх збереження заносилися у гродські судові книги, причому навіть не в одну, а відразу в кілька, оригінали ж зберігалися в церкві чи монастирі. Ерекційні грамоти аналогічні за змістом фундушовим, але із записом умов користування земельним «наданням»: не міняти конфесійну приналежність, не «вдиратися» до панського лану чи селянських наділів тощо. Презенти — письмовий дозвіл дідича (надаваний, ясна річ, не задарма) посісти вакантну посаду священника. В них описувалось і землеволодіння церкви, тому вони були водночас і дарчими. Презенти, що найдетальніше фіксували традиційні майнові привілеї духовенства, дідичі надавали переважно священникам-уніатам, ерекційні грамоти — православним причетам.¹⁰ Інструкція як акт даріння на Правобережжі увійшла у практику вже в другій половині XVIII ст. і особливого поширення не набула. Від фундушових грамот, ерекційних і презентів вона відрізнялася тим, що передавала церкву та закріплений за нею земельний наділ у спадкову власність священника. В інституції докладно описувалось нерухоме майно, надане причету дарителем¹¹. Використовуючи ці типи дарчих грамот в історичному дослідженні, слід мати на увазі, що вони часом фальсифікувалися духовенством¹².

Цінна інформація щодо ведення церковно-монастирського господарства є в прибутково-видаткових книгах¹³. Наприкінці XVIII ст. серед документів церковної звітності з'явилися також «шнурові книги», до яких вносилися прибутки від торгівлі церковними свічками, «кружечні» й «кошелькові» збори тощо. Але ці господарські документи містять неповну інформацію про церковні прибутки, бо причетники, як правило, приховували від держави частину грошових надходжень. Певне уявлення про матеріальний статок духовенства дають церковні метричні книги та сповідальні списки, оскільки за будь-яких умов духовенство брало плату з мирян за виконання гроб.

Певну інформаційну цінність становлять матеріали церковної статистики, далекі від досконалості. На Правобережжі час від часу здійснювались подимні переписи, в тому числі й в церковних маєтках, де складалися податкові списки (католицька та уніатська церкви платили гібєрну — військовий податок). Дані про розміри фундушів, про річні прибутки та видатки, про кредитні операції монастирів і костелів, про кількість духовних училищ заносилися у «генеральні таблиці», що їх складало керівництво василіанського ордену для Апостольської Столиці та синоду, причому за єдиною формою, що уможливило систематизацію її даних. В архівних фондах збереглася складена 1804 р. уніатським єпископом Стефаном Левинським «генеральна таблиця» для синоду, в якій відображено стан луцької капітули та біля трьох десятків василіанських монастирів¹⁴. Аналогічні дані про луцьку дієцезію зібраніся

VI. Огляди архівних фондів

1811 р. для «генеральної табелі», призначеної для Апостольської Столиці¹⁵. Кілька таких звітів, складених у XVIII ст., опублікував у додатку до своєї монографії М. Ваврик¹⁶. Статистичні дані про кількість церковних парафій на Правобережжі було зібрано у 80-х – на початку 90-х рр. XVIII ст. для Генеральної конгрегації¹⁷.

В архівних фондах є чималий матеріал про взаємини між церквами Правобережної України та державою. Це, передусім, законодавчі акти: конституції (ухвали польського сейму), лауди (ухвали провінційних сеймиків), російські закони та царські укази тощо. Їх доповнюють меморіали польського та російського урядів, листування між російським царем і польським королем, записки російського уряду польському послу в Петербурзі, відгуки урядовців у Рим та інші дипломатичні акти, рескрипти й циркуляри генерал-губернатора та губернаторів єпархіяльному начальству щодо спільної боротьби з польським патріотичним рухом, здійснення секуляризаційної реформи, боротьби з кричущими порушеннями духовенством уставних норм і моральних засад. Збереглося багато скарг духовних осіб на чиновницькі зловживання. Є в архівних фондах і матеріали про складення на початку 40-х років XIX ст. штатних списків для священників та монахів, про розправу уряду з духовними особами, причетними до польського повстання 1830–1831 рр., про масові закриття на Правобережжі католицьких монастирів і василіанських шкіл, про підпорядкування греко-католицької церкви православному відомству (1839 р.) про використання парафіяльного духовенства органами влади для виявлення інакодумців і для «заспокоєння» селян, одним словом — про одержавлення церкви.

Зберігаються в архівах і документи, що розповідають про непрості відносини між духовенством і мирянами, зокрема про напади гайдамаків на монастирі, про участь частини монахів у гайдамацькому русі, про методи боротьби духовенства з масовими втечами церковних селян, про економічні утиски цієї категорії селян маєтною адміністрацією, про наростаючу ворожість у ставленні селян до парафіяльного православного духовенства в 40–50-х роках XIX ст. у зв'язку із запровадженням «панщини на попів» тощо. Ці документи розпорошені по фондах.

Архівні документи інформують про складну конфесійну обстановку на Правобережжі в XVIII ст., що загострювалась через політичні змагання між Росією та Річчю Посполитою, наростаючу соціальну напругу в регіоні. Трапляються джерела, що проливають світло й на інші аспекти громадсько-політичного життя католицької, уніатської та православної церков. Вони, зокрема, містять інформацію про ставлення різних конфесій до польського визвольного руху, про приналежність окремих священників до масонської та інших таємних організацій тощо.

Наявні архівні документи і є цінним джерелом церковної історії. Вони складають підґрунтя для дослідження внеску церкви на Правобережжі в культуру й освіту, її доброчинної діяльності. Збереглися дані про монастирські духовні училища (новіціати) і публічні школи (здебільшого василіанські), про організацію в них навчального процесу, склад учнів і викладачів, навчальні програми й підручники, реформу системи духовної освіти в 1817 р.¹⁸, а також про загалом низький освітній рівень парафіяльного духовенства, особливо пра-

вославного¹⁹. Є дані про розвиток церковного друкарства (найбільшу друкарню на Правобережжі тримали почаївські монахи).

Доброчинна діяльність церков на Правобережжі в архівних документах відображена дуже фрагментарно. Трапляються поодинокі згадки про монастирські шпиталі, приюти для пристарілих, про роздачу духовним милостині для убогих тощо. Збереглися, зокрема, документи про подвижницьку діяльність на Волині сестер милосердя²⁰, які на початку 40-х років XIX ст. стали жертвою брутальних антикатолицьких заходів уряду²¹.

Аналізуючи повноту відображення в архівних документах церковного життя на Правобережній Україні, неминуче доходимо висновку про кінчу потребу ширшого впровадження таких джерел до наукового вжитку шляхом публікацій. Адже наявні збірники документів і матеріалів охоплюють лише незначну їх частину, до того ж, як правило, конфесійно заангажовані й методологічно застарілі. Нові публікації джерел допомогли б повніше й об'єктивніше висвітлити не лише церковну історію, а й загалом історію України.

¹ Цей фонд опинився в Санкт-Петербурзі після підпорядкування 1839 р. греко-католицької церкви в Україні, Білорусії та Литві православному відомству. В ньому міститься дуже багата й різноманітна інформація про Правобережну Україну кінця XVI – середини XIX ст., особливо про церковне життя в ній. Наприкінці XIX – на початку XX ст. чиновник канцелярії обер-прокурора Синоду Степан Рункевич опублікував двотомний анований опис справ цього фонду (Описание документов архива Западно-Русских униатских митрополитов: В 2 т. — СПб., — 1897–1907), третій том — рукописний.

² Опубліковано анований багатотомний, опис цього фонду (Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего правительствующего синода. 1707–1732, 1734–1736, 1738–1743, 1746, 1748–1749, 1751–1752, 1754, 1759, 1770. — СПб., — 1868–1914; Описание рукописей, хранящихся в Архиве св. правительствующего синода. — СПб., — 1904–1910. — Т. 1–3; Описание документов и дел, хранящихся в Архиве св. Правительствующего синода. Дела Комиссии духовных училищ. 1808–1839. — СПб., — 1910.

³ Держархів Харківської області, ф. 315, оп. 1, спр. 1.

⁴ Опубліковано описи Грановського, Коржевецького (за 1798–1799 рр.), Медведовського (за 1750 р.), Тригорського (за 1774–1775 рр.), Бершадського та інших монастирів, що офіційно називалися «заштатними київськими» (Е. Сецинский. Материалы для истории монастырей Подольской губернии. — К.-Подольский, — 1891. — С. 39–40, 78–79, 89, 107–108; Памятники православия и русской народности в Западной России в XVII–XVIII вв. — К., — 1905. — Т. 1, — ч. 2. — С. 593–597; Волинские епархиальные ведомости. Часть неофициальная. — 1898. — № 9., — С. 346–351; № 11–12. — С. 433–434; № 13. — С. 481–484.

⁵ Крім традиційної інформації, люстратори включили до них інструкції керуючим мастками, селянські скарги на масткову адміністрацію та місцевих євреїв-орендарів (ЦДІАСПб Росії, ф. 823, оп. 3, спр. 806).

⁶ ЦДІАСПб Росії, ф. 823, оп. 2, т. 2, спр. 2704, арк. 1–30.

⁷ ІР НБУім. В. Вернадського, А. Лебедєв, № 597 (Муз. 6053), арк. 1–210.

⁸ У російському державному історичному архіві зберігаються, зокрема, матеріали візитацій-кінця XVIII — початку XIX ст. Рашківського, Чечельницького, Баршевського, Бершадського, Ямпольського, Фастівського, Торговицького, Мошанського, Житомирського, Канівського, Корсунського та ряду інших римсько-католицьких і греко-католицьких деканатів.

⁹ ЦДІАСПб Росії, ф. 822, оп. 1, спр. 2342, арк. 1.

¹⁰ Барановский С. Что такое презента? // Волинские епархиальные ведомости. — 1874. — № 13. — С. 505–507.

¹¹ Уніатська ставленна грамота (інституція) XVIII века. Найдена в с. Столпове Житомирського уезда // Волинские епархиальные ведомости. — 1875. — № 11. — С. 475–477.

¹² *Щербаковський Л.* Фундушева запись князя Любарта луцкой церкви Иоанна Богослова 1322 г. // Чтения в историческом обществе Нестора-летописца. — К., — 1904. — Кн. 18, — Отд. 2, — Вып. 3–4. — С. 61–70.

¹³ Збереглися прибутково-видавкові книги Мошногірського (за 1753–1761 рр.), Овруцького (за 1825 р.) та інших монастирів (ЦДІАК України, ф. 166, оп. 1, спр. 16; Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 2, спр. 385).

¹⁴ ЦДІАСПб Росії, ф. 823, оп. 3, спр. 1269, 1288.

¹⁵ Держархів Волинської області, ф. 382, оп. 1, спр. 13.

¹⁶ *М.М. Ваерик.* Нарис розвитку і стану василіанського чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка. — Рим, — 1979.

¹⁷ Збереглися, зокрема, дані по Животовському, Корсунському, Житомирському, Фастівському, Катницькому, Ставському,

Теплицькому, Вінницькому, Юзефгородському, Піковському, Г'рановському, Радомишльському, Комаргородському, Соколовському, Юрганському, Любарському, Димірському, Чудновському, Овруцькому, Чепельнецькому, Уманському, Голованівському, Брацлавському, Гайсинському, Ходорківському, Бердичівському, Білоцерківському, Япольському, Павлоцькому, Рашківському, Ярудському та ін. деканатах (ЦДІАСПб Росії, ф. 823, оп. 3, спр. 1016, 1193 та ін.).

¹⁸ ЦДІАК України, ф. 711, оп. 2, спр. 5, 3127 та ін.

¹⁹ Там само, ф. 127, оп. 828, спр. 68, арк. 3 зв.; ф. 442, оп. 363, спр. 431, арк. 14 зв.

²⁰ Там само, ф. 442, оп. 489, спр. 75; оп. 810, спр. 72.

²¹ У квітні 1860 р. навіть ставилось питання про те, щоб не допускати у військовій шпиталі медсестер-католичок, бо вони, мовляв, схиляють православних до прозелітизму.

Любов Задніпровська (Донецьк)

ДОКУМЕНТИ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ДОНЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (XVIII – ПОЧ. XX ст.)

Одним з найбільших і найцікавіших за змістом архівних фондів церков і монастирів XVIII–XX ст., що зберігаються в Державному архіві Донецької області, є фонд благочинного третьої округи церков Бахмутського повіту Катеринославської єпархії (ф. 69). Документи надійшли на зберігання в архів 29 травня 1932 р. Точні хронологічні межі існування цієї організації, на жаль, встановити не вдалося. У фонді зберігається 331 справа за 1729, 1784–1805, 1807–1898, 1900–1911, 1913, 1915–1917 рр.

У православній церкві благочинний був одним із помічників єпископа, якого призначали для нагляду за церквами і духовництвом єпархії. Посада ця існувала з XVIII ст. Разом із благочинним у кожній окрузі призначався ще окружний духовний слідчий. Бахмутський повіт входив до складу Катеринославської єпархії і поділявся на п'ять благочинницьких округ. Донині збереглися документи лише благочинного третьої округи. 1869 р. до її складу входили православні церкви 17 сіл¹, а на початку XX ст. благочинний здійснював контроль за проведенням церковної політики вже в 22 населених пунктах Бахмутського повіту (в одному містечку, двох селищах, трьох рудниках, двох залізничних станціях і в чотирнадцяти селах)². 1913 р. благочинним третьої округи церков Бахмутського повіту був священник Михайло Миколайович Попов, призначений на цю посаду 1903 р. Одночасно він був першим священником Архангело-Михайлівської церкви села Залізне. Духовним слідчим у цей час був третій священник Преображенської церкви містечка Юзівки Веніамін Васильович Монастирьов³.

Документи фонду поділяються на кілька груп: а) копії Указів та оголошень цариці Катерини II, царів Павла I, Олександра I, Олександра III, Миколи I про початок війн, їх наслідки, вступ на престол, народження, смерть або одруження царських осіб (спр. 4, 7, 14, 18, 22, 30, 31, 38, 55, 60, 62, 146, 152, 233, 254, 261, 262, 265, 269, 271, 272); б) укази Святійшого Синоду про служіння в церквах молебнів з нагоди подій, пов'язаних з особами царського дому, необхідність запровадження в парафіяльних церквах метричних книг для запису новонароджених, померлих та про укладання

шлюбу, про відведення земель для будівництва церков, викорінювання моральних злочинів серед священників, правила укладання шлюбів з особами інших національностей (спр. 17, 18, 20, 21, 23, 25, 32, 50, 55, 60, 84, 93); в) укази Катеринославської духовної консисторії. В них йдеться про правила зустрічі священниками осіб царського дому, призначення пенсій служителям культури, правила видачі виписок з метричних книг, забезпечення збереженості церковного майна, про збір пожертвувань на церкву св. Володимира в Києві, ставлення православної церкви до розкольників. Є дані про моральний стан робітників на шахтах і рудниках, заборону одружуватись неповнолітнім, накладення стягнень на священників за провини, роз'яснення населенню користі щеплень проти віспи, про служіння молебнів у церквах тих парафій, де лютувала холера та ін. (спр. 10, 11, 16, 29, 44, 45, 49, 51, 57, 59, 90, 110, 111, 116, 123, 129, 130, 134, 142, 148, 154, 162, 166, 177); г) документи Бахмутського духовного правління про обслуговування священниками парафіян, ведення обліку чоловічого населення для призову в армію. Є також документи щодо правильності вчинення обрядів, збирання коштів для утримання духовних семінарій, заборони учням одружуватися до закінчення навчання тощо (спр. 28, 33, 35, 39, 42, 47 та ін.); д) рапорти, скарги, повідомлення священників про перехід в інші парафії, неправильний розподіл винагород, хабарництво і пияцтво священників, незаконне оформлення шлюбів (спр. 75, 79, 86, 105, 112, 117, 131, 137 та ін.).

У рапортах церковнослужителів до статистичного відділу Катеринославської духовної консисторії про стан церковних парафій зазначено кількість парафіян чоловічої і жіночої статі, число письменних, національний склад і станове належність віруючих (спр. 204).

Інтерес викликають і формулярні відомості про церкви. В них подається описання зовнішнього вигляду церков, наведено дати їх будівництва, наявність землі та іншої власності. Дається перелік населених пунктів, що входили до складу парафій кожної церкви, причому вказано прізвища власників сіл, хуторів, кількість дворів у них (спр. 94, 98, 136, 143, 168, 170). Наприклад, у відомості про Преображенську церкву містечка Юзівки,

VI. Огляди архівних фондів

складеної 1896 р., йдеться про те, що церква в ім'я Преображення Господня побудована 1886 р. і в листопаді того ж року освячена. Будівля кам'яна, вартістю 32 тис. рублів. 1893 р., з дозволу єпархіального начальства до неї були добудовані трапезна з дзвіницею, чотири куполи, два бічних приділи і два приміщення для вівтарів з півдня і півночі біля головного вівтаря. Було встановлено калориферні печі вартістю 45 тис. рублів. Кошти на цю реорганізацію надало Новоросійське товариство, робітники металургійного заводу, парафіяни і члени торговельного товариства. У власності церкви на той час були два будинки, пожертвовані колишнім церковним старостою Іваном Пальменим 1888 р.⁴ Відомість містить цікаві дані про священників цієї церкви, зокрема, про сім'ю О. Матвієвського, який мав десять синів і всі вони стали священниками⁵.

В документах фонду за 1838 р. є дозвіл Бахмутського духовного правління на будівництво кам'яної церкви місцевим поміщиком Василем Мандрикіним у селищі Авдотіно, що належало йому⁶. Вміщено дані про ремонт цієї церкви, збудованої 1842 р. й названої Олександро-Невською⁷.

У фонді зустрічаються документи, які висвітлюють діяльність парафіяльних шкіл й училища, підпорядкованого єпархіальному начальству і Палаті Державного майна, за 1858 і 1862 рр. Так, 1858 р. за благочинним третьої округи значилися дві церковно-парафіяльні школи: у селі Андріївці при Різдвяно-Богородицькій церкві (була відкрита 1848 р.) і в селі Корсунь при Вознесенській церкві (була відкрита 1853 р.). Два державних училища були відкриті в Селидівці та Ясинуваті. До 1862 р. кількість парафіяльних шкіл зросла до 13, причому 10 із них почали свою діяльність 1861 р. У школах та училищах працювало 15 наставників і навчалось 474 учні, з них 431 хлопчик і 43 дівчинки. В переважній більшості вони були дітьми державних селян. Як правило, навчальні заклади розташовувалися в приміщеннях, наданих парафіянами. Водночас, у селищі Скотуватій парафіяльна школа діяла у власному будинку священника Якова Буракова, а в Михайлівці — у будинку диякона Андріана Преснякова⁸. Серед документів фонду відклалися свідчення про учнів цих шкіл із вказівкою їхнього віку і станової належності, подано перелік предметів, що вивчалися окремо кожним учнем (спр. 194).

Привертає увагу невеликий за обсягом фонд Юзівського Свято-Преображенського братства (ф. 138), документи якого включено в три справи за період з 1893 по 1919 роки. З тих, що надійшли до архіву 3 грудня 1935 р., випливає, що Юзівське Свято-Преображенське церковне братство розпочало свою діяльність у вересні 1893 р. при Преображенській церкві згідно з дозволом єпархіального начальства (спр. 2). Воно мало свій Статут⁹ і підпорядковувалося Катеринославській єпархіальній та Бахмутській повітовій церковній адміністрації. Мета діяльності полягала в служінні потребам місцевої православної церкви, поширенні просвітництва, виховання у людей любові й відданості православної вірі, матеріальній допомозі хворим і сиротам, сприянні викорінюванню пияцтва серед робітників¹⁰. Справами братства порядкувала рада, що складалася з 24 осіб (голови, його заступника, скарбничого, діловода та членів). Для голови і шестя членів ради вимагався духовний сан, а решта могла бути «світськими» осо-

бами, але обов'язково православного віросповідання. Кошти братства склалися з членських внесків, відсотків з капіталів, що належали йому, фінансової допомоги Святійшого Синоду, а також субсидій Новоросійського акціонерного товариства, добровільних пожертвувань та ін.¹¹ Число членів братства доходило до 60-70 осіб¹². Свою діяльність воно припинило наприкінці 1919 р. Збереглися протоколи засідань ради братства, в яких є відомості про його створення, про відкриття братської школи і реорганізацію її в училище, про вишукування засобів для будівництва нового приміщення братського училища і наступної його перебування. Є докладні зведення стосовно призначення стипендій малозабезпеченим учням, організації народних читань, гулянь, а також про виділення грошей для вихованців притулку, що існував у Юзівці, самотніх людей та осіб похилого віку, дітей-сиріт і багатодітних сімей (спр. 2).

У книзі каси братства зберігається інформація про оплату рахунків за паливо, транспорт, електроенергію, письмові приладдя, книги, організацію свят для учнів, видачу платні вчителям братського училища тощо (спр. 1).

У звіті Свято-Преображенського братства за 1915–1916 рр. окреслено склад ради братства, зазначено прізвища його почесних членів, розміри членських внесків і пожертвувань. Висвітлюється робота братського училища, відкритого 1896 р., учнівської бібліотеки, а також недільної школи, що діяла з 1900 р., товариства тверезості (спр. 3).

На діяльності товариства тверезості зупинимось докладніше. Братство організувало Юзівське парафіяльне Іоанно-Предтеченське товариство тверезості, маючи на меті сприяти «викорінюванню пияцтва серед православних робітників і підтримці моральності». Товариство розпочало діяльність 3 березня 1914 р. У перший рік свого існування воно об'єднувало понад двадцять осіб, серед яких були священники Д. Кашенко, В. Матвієвський, диякон П. Кочевський, завідувач рудниками В. Запорожець, завідувач земською лікарнею В. Родін та інші засновники товариства. Почесним головою став директор металургійного заводу Новоросійського товариства А. Свідин, а віце-головою — настоятель Свято-Преображенської церкви протоіерей І. Трухманов¹³. Товариство мало свою бібліотеку, «музей протиалкогольних картин». Члени товариства виступали з лекціями перед населенням, влаштовували хресні ходи, урочисті богослужіння, свята тверезості. Перше всеросійське свято тверезості 8-9 квітня 1914 р. ознаменувалося хресним ходом по Юзівці. Хресний хід час від часу зупинявся і священники виголошували промови про шкідливість пияцтва¹⁴. На жаль, відсутні дані про точну дату припинення діяльності товариства тверезості.

В архіві зберігається фонд Юзівського братського двокласного училища (ф. 34). Він має 47 одиниць зберігання за 1900–1919 рр. Документи надійшли в архів 10 березня 1928 р. З них видно, що 21 січня 1896 р. з ініціативи Свято-Преображенського братства в Юзівці було відкрито братську церковно-парафіяльну школу, яку 1 вересня 1901 р. було перетворено на двокласне братське училище. Братська школа, а потім училище підпорядковувалися Катеринославській єпархіальній училищній раді і її Бахмутському повітовому відділенню. Очоловав училище завідувач із числа священників.

Дітей сюди приймали з восьми років. Навчання було платним, за винятком дітей осіб, мобілізованих в армію, а також біженців і сиріт¹⁵.

Повний курс навчання тривав п'ять років, відповідно училище мало п'ять відділень. У першому класі навчалися три, а в другому — два роки. Коли діти приходили до першого класу, їх поділяли на групи письменних і неписьменних. Для тих, хто вмів читати і писати, передбачалася складніша програма. В перших трьох відділеннях кожний учитель вів самостійно всі уроки, а в четвертому і п'ятому була предметна система. Викладачі співу, а з 1914–1915 навчального року «гімнастики і військового строю» вели уроки в усіх відділеннях. У першому класі дітей навчали Закону Божому, арифметиці, російській і церковнослов'янській мові. У другому класі вивчали також фізику, геометрію, вітчизняну історію і географію. Значна увага приділялась навчанню дівчаток рукоділлю. Училище мало окремі бібліотеки — для вчителів та учнів¹⁶. Значна виховна робота, переважно релігійного змісту, проводилася в училищі поза уроками. Урочисто відзначалися всі релігійні свята і дати: відбувалися богослужіння, молебні, влаштовувалися вечори. Під керівництвом учителя співу І. Шишкіна в училищі діяв хор. В окремі роки в його складі налічувалося до ста осіб. Хор співав під час богослужінь у приміщенні училища, в парафіяльному Преображенському храмі, під час народних читань та ін.¹⁷ Випускні іспити здавали учні третього і п'ятого відділень. Після трьох чи п'яти років навчання діти отримували посвідчення встановленого зразка.

1917 р. братське училище перейшло в підпорядкування Юзівського міського самоврядування і стало називатись першим міським двокласним училищем.

В архівному фонді братського училища зберігаються оголошення про прийом дітей на навчання, заяви вчителів на роботу і батьків про звільнення дітей від

оплати за навчання, звіти про діяльність училища, списки учнів, класні журнали. Є також переліки навчальних предметів, розклади іспитів, посвідчення про закінчення училища, протоколи засідань педагогічної ради, програми літературно-вокальних вечорів, кошториси на будівництво нового приміщення училища тощо (спр. 2, 3, 4, 10, 19, 23, 28, 40).

Оскільки робота братського училища велася у тісному зв'язку з діяльністю Юзівського Свято-Преображенського братства, документи цих двох фондів доповнюють один одного.

Таким чином, документи про діяльність благочинного третьої округи церков Бахмутського повіту, Юзівського Свято-Преображенського братства та Юзівського братського училища, що зберігаються у фондах держархіву Донецької області, мають значну історичну цінність і заслуговують на широке використання дослідниками.

¹ Держархів Донецької області, ф. 69, оп. 1, спр. 231, арк. 19.

² Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 год. — С. 93-107.

³ Там само.

⁴ Держархів Донецької області, ф. 69, оп. 1, спр. 298, арк. 111.

⁵ Там само, арк. 112-116.

⁶ Там само, спр. 81, арк. 12-14.

⁷ Там само, спр. 168, арк. 63-64; спр. 298, арк. 15.

⁸ Там само, спр. 194, арк. 6-7, 13-21.

⁹ Там само, ф. 34, оп. 1, спр. 5, арк. 2-6.

¹⁰ Там само, спр. 5, арк. 2.

¹¹ Там само, ф. 138, оп. 1, спр. 1, арк. 54, 57-206.

¹² Там само, ф. 34, оп. 1, спр. 10, арк. 26-28.

¹³ Там само, ф. 138, оп. 1, спр. 3, арк. 44, 47.

¹⁴ Там само, спр. 3, арк. 44.

¹⁵ Там само, ф. 34, оп. 1, спр. 14, арк. 2.

¹⁶ Там само, спр. 14, арк. 31-32.

¹⁷ Там само, спр. 14, арк. 30.

Ніна Шестакова (Львів)

КОЛЕКЦІЯ АРХІВУ ІСТОРІЇ УНІІ У ФОНДІ «ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКА МИТРОПОЛИЧА КОНСИСТОРІЯ У ЛЬВОВІ» В ЦІДАЛ УКРАЇНИ

Перебіг життєвих подій, напрямки та плоди діяльності митрополита Андрія Шептицького (1900–1944) відомі чи не кожному дослідникові історії України, зокрема її західного регіону — Галичини. Роки його діяльності, як високого церковного ієрарха, співпали з надзвичайно бурхливим та повним протиріччям відтинком часу — часу розпаду та виникнення держав, трагедій великих і малих народів, часу свідомого винищення цілих пластів культури й створення нових.

З церковно-політичної точки зору митрополит Шептицький був далеко не однозначною постаттю, але в царині збереження пам'яток історії та культури його заслуги важко переоцінити. З ім'ям митрополита пов'язане заснування в 1905 р. знаменитого Національного музею у Львові, а також менш відомої інституції — Архіву історії унії (розпочав роботу 1928 р., найпізніше з виявлених документів датовані 1939 р.)¹.

Як і Національний музей, Архів був утворений з метою збирання, вивчення та збереження документів і па-

м'яток історії етнічних українських земель, а також Литви, Польщі, Білорусії, Росії, документів з історії православної, греко-католицької та римо-католицької церков. В основу його було покладено приватний архів графів Шептицьких з Прилбичів. Директором Архіву був професор Іван Шендрик, постійними співробітниками — археолог Олександр Цинкаловський², магістр прав Борис Ольхівський, магістри Андрій Дзедзик та Григорій Дворянин. У різний час з Архівом співпрацювали Іван Крип'якевич, митрополит Іларіон (Іван Огієнко), Кирило Студинський, Богдан Лепкий, Ніл Хасевич, о. Тадей Жевуський, Мирон Кордуба, Теофіль Коструба та ін.

Іван Шендрик та його молоді співробітники здійснювали далекі, а часом і небезпечні, подорожі по Волині, Холмщині, Підляшшю, Литві, Білорусії та Україні, звідки привозили й присилали все, що вдалося знайти і придбати у будь-який спосіб: документи (оригінали, копії, відписи, обляти etc.) і стародруки, книги і періодику, карти, ікони, церковні речі, археологічні зна-

хідки. Предмети старовини передавалися до Національного музею. Документи та бібліотека Архіву зберігалися в кількох кімнатах у митрополичих палатах на Святоюрській горі (пл. св. Юра, 5), звідки їх по другій світовій війні було перевезено до історичного архіву разом з архівом консисторії (ординаріату). Частина збірки, натомість, потрапила до Національного музею, частина — до ЛНБ ім. В. Стефаніка.

Документи Архіву історії унії (АІУ) увійшли до складу кількох фондів ЦДІАЛ України, найбільші з яких — ф. 201 «Греко-католицька митрополича консисторія» та ф. 408 «Греко-католицький митрополичий ординаріат». Нині фонд 201 знаходиться на опрацюванні. Повністю переробляються так звані колекційні описи: 4, 4-б, 4-в (а отже, номери справ, подані в примітках, є тимчасовими). В основу систематизації покладено принципи впорядкування документів, що застосовувалися в АІУ. Формування нових описів та систематизація документів проводиться за тематично-географічним принципом. Кожен опис складатиметься з кількох розділів. В процесі опрацювання в описі 4-б виділено наступні тематичні групи:

1. Документи з історії церков України і Польщі (Волині, Поділля, Галичини, Холмщини, Підляшшя).
2. Документи з історії церков колишнього Великого князівства Литовського.
3. Акти православних та уніатських монастирів.
4. Документи діяльності митрополитів, єпископів та інших церковних ієрархів і парафіяльного духовенства, в тому числі — благочинних Російської православної церкви на Волині, в Польщі та Білорусії.
5. Документи з історії римо-католицьких костелів та монастирів.
6. Документи до історії православної церкви в Польщі.
7. Акти консисторій (Берестейської, Віленської, Львівської, Холмської та ін.).
8. Документи діяльності державних установ — магістратів міст, губернських правлінь, гімназій тощо.
9. Колекція дійсного члена імператорського географічного товариства, інспектора народних училищ Могильовської та Вітебської губерній Євдокима Романовича Романова.
10. Колекція документів з музею Антонія Петрушевича.
11. *Miscellanea* (хроніки, літописи, історичні описи міст, церков і монастирів, виписки з історичних праць та ін.).

Документи — оригінали, копії, відписи, витяги з гродських і земських книг тощо — писані польською, латинською, українською, білоруською актовою, російською, румунською мовами.

Оскільки роботу над описом ще не закінчено, можлива поява нових груп документів. Наприклад, може бути виділена окрема невелика збірка богослужбових книг, в основному рукописних, що їх архівісти знаходили на церковних стріхах і дзвіницях, на смітниках й рятували від остаточного знищення. Походження книг встановлюється або по маргінальних записах, або по внутрішніх документах АІУ — звітах, каталогах тощо. Окрему групу становлять також майнові та судові акти, що стосуються добр Київської (Радомишль) та Галицької (Переґінсько, Крилос, Підгороддя) митрополій.

До першої групи належать

- 1) документи, що стосуються Волині і Поділля (територій, які після поділів Польщі увійшли до складу Росій-

ської імперії): привілеї, фундушеві та ерекційні записи польських королів, єпископів, шляхти в оригіналах і копіях (XVI–XVIII ст.); протоколи візитацій та інвентарі церков, судові акти, документи церковних братств (XVII–XVIII ст.); ревізькі реєстри повітів (XIX ст.); клірові відомості, реєстри прибутків та видатків церков, сповідні та метричні відомості, передшлюбні свідоцтва, видані поміщиками парафіянам, ревізькі реєстри духовенства, протоколи передшлюбних опитів, господарські документи (ремонт, будівництво, оздоблення церков та ін.) (XVIII — поч. XX ст.); укази і розпорядження духовних правлінь та консисторій, царські укази і маніфести, таблиці тезоіменництва, урочистих та вікторіальних днів, форми поминання царської родини в ектенях, відозви Православних Товариств Москви і Санкт-Петербурга до духовенства Волинської єпархії та ін. документи, що розсилалися по парафіяльних церквах (кін. XVIII — поч. XX ст.); документи, що стосуються населених пунктів Володимирського, Луцького, Дубенського, Ковельського, Рівненського та Кременецького повітів³.

2) документи Подільської губернії. В колекції зберігаються розрізнені документи XVI–XIX ст., що стосуються церков в селах: Березівці і Волковинці Летичівського повіту, Кривчик Дунаїгородського повіту, Михалківці Проскурівського повіту, Ходоровці Кам'янець-Подільського повіту, а також церков св. Трійці і св. Іоанна Хрестителя в Кам'янці-Подільському. Крім того, ревізькі реєстри міщан-християн та іудеїв, селян і циган по Кам'янець-Подільському повіту з 1799 по 1816 рр.

3) документи, що стосуються Галичини: протоколи візитацій, інвентарі церков та реєстри церковних ґрунтів (XVII–XIX ст.); привілеї духовенству, фундушеві та ерекційні записи шляхти парафіяльним церквам (XV–XVIII ст.); фундаційні привілеї вищого духовенства на заснування братств (XVII–XVIII ст.), статuti та судові справи братств, списки братчиків (XVII–XIX ст.); реєстри привілеїв, книги прибутків та видатків церков (XVIII–XIX ст.); книги товариств тверезості (*Societatum Temperantiae*, XIX ст.) тощо, більшість з яких — поодинокі та розрізнені. Найбільшими комплексами представлені парафії Львівського повіту та Перемишльської землі. Цікавими є дві книги протоколів візитацій церков в селах і містечках Перемишльської єпархії. Перша з них за 1733–1779 рр.⁴ Друга — за 1787–1811 рр.⁵.

4) по Холмщині і Підляшшю: привілеї, фундушеві та дарчі записи, заповіти шляхти та міщан парафіяльним церквам (XVI–XVIII ст.); ревізькі реєстри (XIX ст.); протоколи візитацій та інвентарі церков (XVIII–XIX ст.); люстрації церковних добр, реєстри ґрунтів, інші майнові документи (XVI–XX ст.); документи судових справ (XVIII–XIX ст.); розпорядження благочинних, царські укази (XIX ст.) та ін. цікавими є збірки документів, що стосуються населених пунктів: м-ко Докудів⁶, сс Модринь⁷.

Другу групу складають документи, що походять з теренів колишнього Великого князівства Литовського і стосуються Троцького, Віленського⁸, Берестейського (Гродненська губернія), Мінського⁹ (Мінська губернія), Новогрудського (Гродненська та Мінська губернії, інтерес представляють документи сс Альба¹⁰, Білавиці¹¹, м-ка Заблудів¹², м-ка Клецьк (Ірино-Клецьк, Аріно-Клецьк, Ірининськ)¹³) та Полоцького воєводства. Це, зокрема: привілеї, фундушеві і дарчі записи, заповіти шляхти та міщан (XVI–XVIII ст.); протоколи візитацій та інвентарі

VI. Огляди архівних фондів

церков (XVII–XVIII ст.); акти ревізій та реєстри ґрунтів, реєстри прибутків і видатків та інші майнові документи церков (XVI–XIX ст.); документи судових справ (XVII–XIX ст.); реєстри парафіян, клірові, метричні та сповідні відомості (XIX ст.); царські укази і маніфести, укази і розпорядження консисторій і благочинних, офіційне листування парафіяльного духовенства (XIX–XX ст.) та ін.

Третю групу складають документи православних та уніатських монастирів Галичини, Поділля, Великої України, Волині, Холмщини, Підляшшя, Литви, Білорусії, Румунії та Закарпаття. Основні види монастирських документів — це зокрема: протоколи візитацій та інвентарі василіянських монастирів (XVIII–XIX ст.); привілеї, фундуші, ерекції, дарчі (XVII–XIX ст.); документи судових справ монастирів зі шляхтою та міщанами за монастирські добра (XVI–XVIII ст.); описи монастирських добр, реєстри прибутків та видатків, ревізійні реєстри та списки підданих (XVIII–XIX ст.); реєстри ченців, листування, розпорядження провінціалів ЧСВВ, укази Святого Синоду (XVIII–XIX ст.); документи, що стосуються монастирських шкіл та духовних училищ (XVIII–XIX ст.); реєстри та каталоги монастирських архівних документів (XVIII–XIX ст.) та ін. У цій групі представлені поодинокі документи та невеликі збірки актів монастирів Галичини, Поділля, Волині:¹⁴ (особливої уваги заслуговують три книги протоколів візитацій: василіянських монастирів Руської провінції 1747–1748¹⁵, василіянських монастирів Львівської та Перемишльської земель, Подільського та Київського воєводств 1748–1776¹⁶, василіянських монастирів Галичини, Волині, Поділля, Холмщини, Підляшшя та Великої України¹⁷), Холмщини і Підляшшя (м. Люблін¹⁸, с. Яблочин¹⁹), Литви і Білорусії (м-ко Боруни²⁰, сс. Жировичі²¹, м-ко Постави²²), Румунії — судова справа монастиря в с. Пугна Радовецького повіту за добра с. Йорданешти (1779–1801).

Значніші комплекси документів походять з архівів наступних монастирів: Почаївської Лаври: 35 справ, документи з 1755 по 1928 рр.²³, Василіянського монастиря у Варшаві 1810–1871 рр.²⁴, Троїцького монастиря у Вільні 1539–1866 рр.²⁵, Монастиря св. Духа у Вільні 1777–1843 рр.²⁶, Василіянського монастиря в м-ку Антополі Кобринського повіту 1718–1847 рр.²⁷.

До четвертої групи документів включено грамоти і привілеї на єпископства і маєтки, документи майнових і судових справ духовенства, пастирські послання вищих церковних ієрархів до кліру і віруючих, особисті документи (листування, заповіти тощо), документи парафіяльного духовенства (презенти, привілеї на попівство, ординаційні і промоційні грамоти, судові справи etc.).

Виявлення та опрацювання документів цієї групи ще не закінчено. Насьогодні представлені документи діяльності таких осіб (в дужках подано крайні дати документів): митрополитів Йони Прогасовича (1571), Іпатія Потія (1599–1612), Йосифа Вельямина Ругського (1631), Антонія Селяви (1647–1648), Гавриїла Коленди (1669), Льва Шлюбича Заленського (1696–1707), Льва Кишки (1719–1728)²⁸, Атаназія Шептицького (1733–1746), Флоріана Гребницького (1748), Філіпа Феліціана Володковича (1768–1778), а також митрополита греко-уніатських церков в Росії Григорія Кохановича (1810–1825) і Литовського митрополита Йосифа Семашка (1854–1898)²⁹.

Львівських єпископів Івана Лопатки Осталовського (1569–1570), Єремії Тисаровського (1607–1634), Арсенія Желіборського (1641–1652), Йосифа Шумлян-

ського (1668–1708), Атаназія Шептицького (1716–1732), Льва Шептицького (1748–1779), а також адміністратора Галицької дієцезії по смерті Льва Шептицького — Андрія Ліпницького (1779–1781)³⁰.

Перемишльських єпископів: Антонія Радилівського (1554–1555), Михаїла Копистинського (1606–1610), Атаназія Крупецького (1613–1638), Інокентія (Юрія) Вінницького (1684–1704), Єроніма Устрицького (1716–1744), Онуфрія Шумлянського (1752–1762), Атаназія Шептицького (1760–1777), Максиміліана Рилла (1785–1791).

Володимирських і Берестейських єпископів Пафнутія (1522), Генадія (1542–1544), Йосифа Красенського Борзобагатого (1555–1559), єпископа-номіната Івана Борзобагатого (1564–1566), Феодосія Лазовського (1565–1589), Мелентія Хребтовича (1593), Йосифа Мокосія Баковецького (1637–1652), Івана (Михайла) Потія (1656–1666), Вацлава Бенедикта Глинського (1667–1677), Льва Шлюбича Заленського (1681–1693), Антоніна Млодовського (1780), Стефана Симеона Млоцького (1781–1791); Берестейських єпископів Арсенія Гловневського (1793–1796), Ігнація Йосафата Булгака (1799–1838, з 1817 р. — митрополита Київського)³¹;

Полоцьких архієпископів Йосафата Кунцевича (1619–1623)³², Ясона Смогожевського (1780), Іраклія Лісовського (1779–1807).

Пінських (і Туровських) єпископів Паісія Саховського (1620), Андрія Кваснінського Золотого (був також архієпископом Смоленським 1661–1670), Марціана Бялора (1665–1699), Кирила Сиротинського (1826–1828);

Холмських (і Белзьких) єпископів Феодосія Лазовського (1562–1589); Якова Суші (1664)³³, Максиміліана Рилла (1781–1784), Порфирія Скарбка Важинського (1795–1803), Фердинанда Цехановського (1810), Філіпа Феліціана Шумборського (1832–1844);

Луцьких і Острозьких (Житомирських і Острозьких) єпископів Єремії Почапівського (1629), Афанасія Пузини (1641), Діонісія Жабокрицького (1709), Ципріяна Стецького (1782), Стефана Левинського (був також єпископом уніатських церков в губерніях Київській, Волинській і Подільській у 1798–1805) (1792), Якова Мартусевича (1817–1825);

Мінських архієпископів Анатолія (1823) і Михаїла Голубовича (1865–1884)³⁴;

Оршанського єпископа і єпископа-номіната уніатських церков в губерніях Віленській, Мінській і Курляндській Адріана Головні (1810–1827);

Могильовських єпископів Серафіона Полховського (1699), Юрія Кониського (архієпископа Білоруського, 1760–1763 рр.)³⁵;

Румунських єпископів: Редуцького Досіфея Динмілялу (1768), Хушинського Веніаміна Кумілялу (1793) і Буковинського Даниїла Кумілялу (1806).

Заслуговує на увагу унікальна колекція Антонія Левинського — Львівського офіціала, крилошанина, пароха Успенської церкви і церкви св. Юра (1734–1778). Документи, зібрані ним, висвітлюють найрізноманітніші сторони церковного життя у Львові XVI–XVIII ст., а також стосуються історії Ставропігій — Львівської і Віленської³⁶, історії церкви і монастиря св. Юра. В колекції є також документи, що стосуються проблем переходу з грецького обряду на латинський, суперечок світського духовенства Львівської єпархії з ордемом василіян за кафедральні храми у Львові, Галичі і Кам'яниці-Подільському, стосунків Львівського греко-католицького капі-

VI. Огляди архівних фондів

тулу з Конгрегацією поширення віри і т.д., а також документи провінційних синодів та особисті документи А. Левинського: грамоти, судові справи, листування з єпископом Львом Шептицьким тощо.

Документи діяльності благочинних добре віддзеркалюють процеси функціонування синодальної системи, яка панувала в Російській православній церкві в XIX ст., й була поширена на землі, приєднані до імперії після поділів Польщі — Білорусію, Волинь і Царство Польське. За своїм стилем і методами роботи духовні канцелярії практично нічим не відрізнялися від цивільних.

Однотипність заголовків архівних справ спричинена однотипністю документів: укази Святішого Синоду, консисторій та міських духовних правлін, рапорти, циркуляри, офіційне листування, клірові, сповідні, метричні та інші відомості, відомості про навчання селянських дітей (ці останні документи часто мають титул «Ведомости обь успехахъ народного образования») та ін. Зміст справ теж не бавить розмаїттям: кадрові питання, фізичний та матеріальний стан церков, проблеми забезпечення вдів та сиріт духовного стану, поведінка духовенства (справи про пияцтво, злодійства, аморальні вчинки), пильнування виконання розпоряджень вищих інстанцій і т.д. Але навіть серед цього вбивчого одноманіття з'являються барвисті паростки реального життя, які ніколи не вдасться обмежити штучно створеними рамками³⁷.

Поодинокими і розрізненими документами представлена діяльність таких благочинних повітів (в дужках крайні дати документів): Дубенського (1871–1925), Горохівського (1924–1925), Здолбунівського (1924–1925), Камінь-Коширського (1924–1925), Острозького (1905–1925), Рівненського (1822–1925); невеликими комплексами документів — Володимирського (1830–1925)³⁸, Кременецького (1801–1925) та Ковельського (1875–1925) повітів. Найповніше висвітлено діяльність благочинних чотирьох округів Луцького повіту — кілька сот справ за період без малого 100 років. А саме: благочинного 2-го округу Іоанна Желішкевича³⁹ (1818–1838), благочинних 1-го округу⁴⁰: Миколая Очковського (січень–червень 1838), Ісидора Зиневича (липень–листопад 1838), Федора Копанського (1838), Олександра Родкевича (1840–1842), Романа Пурієвича (1842–1843), Петра Садовського (1843–1844, у 1844–1865 благочинного 2-го округу), Ісидора Метельського (1852–1865), Якова Панькевича (1865–1880), Іллі Клопотовича (1880), Володимира Квасницького (1881–1890), Наркіса Прокоповича (1890–1891), Якова Новоселецького (1891), Феофілакта Яновського (1891–1901), Ананії Бродовича (1896), Сіліона Мальчевського (1905–1906); 3-го округу: Іоанна Теодоровича (1864); 4-го округу Ігнатія Тріліського (1838–1845).

Варта уваги збірка документів, пов'язаних з життям та діяльністю Дрогичинського (1837–1840), а з 1840 р. — Антопольського благочинного протоієрея Теодора Горбацевича (1825–1880)⁴¹.

До п'ятої групи документів належать: привілеї, фундуші, ерекції та інші надання королів, вищого духовенства, шляхти та міщан парафіяльним костьолам і монастирям (XIV–XVIII ст.); інвентарі та протоколи візитацій, в тому числі документи, пов'язані зі скасуванням католицьких костьолів і монастирів на Волині і Поділлі у XIX ст. та передачею будівель Російській

православній церкві (XVII–XIX ст.); судові справи духовенства зі шляхтою (XVI–XVIII ст.); реєстри прибутків і видатків, інвентарі фільварків, заставні записи та інші майнові документи костьолів і монастирів (XVII–XVIII ст.); документи братств св. чоток, св. ладанки та ін. (XVIII–XIX ст.).

В колекції наявні документи з історії таких костьолів і монастирів:

Галичини: м. Белз, с. Білка, м-ка Бірча (Новобруд), Вельпополе, мм. Жидачів, Жовква, Комарно, с. Кохавина, м. Львів⁴², с. Любзина, м-ко Мости, м. Надвірна, сс. Нижнів, Поремби, м-ко Радомишль (Тарнівського повіту), м-ко Сасів, мм. Сокаль, Тарнів, Янів;

Перемишльської землі: м. Березів, сс. Борок, Галушова, Гарта, Гижне, Гусів, м-ко Дубецько, с. Люториж, м. Самбір, м-ко Тичин, м. Чудець;

Краківського воєводства: мм. Бохня, Величка, сс. Вишньова, Декановичі, Єнджеюв, м-ка Затор, Кенти, мм. Коросно, Краків, Мисленичі, сс. Накло, Неговець, мм. Новий Корчин, Новий Сонч, Опатув, Ополе (Влодавського повіту), Освенцім, с. Пйотрковіце, м-ко Скавіна, сс. Стшижув, Тинець, Язовсько;

Підляшшя: м. Городло, сс. Гуслево (Гушлево), Гранне, Дзядковичі, м. Дрогичин, с. Лубіно (Бодаки-Лубіно), Побікрови;

Поділля: мм. Бар, Браїлів, Вінниця, м-ка Воньковичі, Городок, м. Гусятин, с. Дубківці, м. Дунаївці, м-ка Збриж, Зіньків, м. Кам'янець-Подільський, м-ка Комаргород, Куна, Купін, Межиріч, Морафа, Смотрич, Соколиць, Солобковці, Теплик, Тиврів, Томашпіль, м. Тульчин, м-ка Чорнокозинці, Ярмолинці;

Волині: м-ко Вишневець, м. Володимир, м-ка Козин, Крупець, Олика, Опалін, м. Рівне, м-ко Шумськ;

Литви і Білорусі: м-ко Береза-Картузька, м. Вільно, м-ка Клецьк, Кроже, Лайжев, Лінков, Сенно, Твери, Тургеле, Чашники, Шилово.

Шоста група — колекція Є. Романова — складається з документів його діяльності як інспектора народних училищ (1875–1895) та документів з історії, археології та етнографії Могильовської губернії, зібраних ним між 1886 та 1894 рр.⁴³

Інші тематичні групи ще тільки формуються й чекають на опрацювання. Оскільки роботу ще не закінчено, можливі зміни. Але навіть в такому незавершеному вигляді колекція вражає різноманіттям і різнобарвністю. Цінність її очевидна — історія церкви, археологія та етнографія Могильовської губернії, зібраних ним між 1886 та 1894 рр.⁴³

Інші тематичні групи ще тільки формуються й чекають на опрацювання. Оскільки роботу ще не закінчено, можливі зміни. Але навіть в такому незавершеному вигляді колекція вражає різноманіттям і різнобарвністю. Цінність її очевидна — історія церкви, археологія та етнографія Могильовської губернії, зібраних ним між 1886 та 1894 рр.⁴³

Будуть виділені в окремі описи групи документів: грамоти (в тім числі пергаментні), майнові та судові справи шляхти (української, білорусько-литовської, польської) і міщанства, документи, пов'язані з життям та діяльністю митрополита Андрея Шептицького⁴⁴, а також архів Архіву історії унії.

¹ Див.: Шестакова Н. Архів історії унії 1928–1939. В друку в Записках НТШ.

² Про роботу О. Цинкаловського в АІУ див.: Шестакова Н. Олександр Цинкаловський та Архів історії унії (за мат-лами ЦДІАЛ України) // Волинська ікона: питання історії вивчення, до-

VI. Огляди архівних фондів

слідження та реставрації. Мат-ли V науке конф., м. Луцьк, 27-28 серп. 1998 р. — Луцьк, 1998. — С. 33-36.

³ Унікальна збірка документів з архіву церкви св. Трійці с. Мухавець охоплює період з 1778 по 1926 рр. Див.: ЦДІАЛ України, ф. 201, оп. 4 б, спр. 183, 183 а-г, 184, 184 а-в, 185, 185 а, б, 187.

⁴ ЦДІАЛ України, там само, спр. 1205.

⁵ Там само, спр. 1225.

⁶ Збірка документів Докудівської церкви св. Параскеви в Більському повіті містить документи з 1692 по 1898 рр. Див.: ЦДІАЛ України, там само, спр. 721-724.

⁷ Документи Покровської церкви с. Модринь Грубешівського повіту охоплюють період 1768–1912 рр., див.: ЦДІАЛ України, там само, спр. 108-110.

⁸ В протоколі візитації церкви св. Параскеви с. Воложин (1784) згадується пергаментне Євангеліє: «Ewangelia stara pisana w achamit kiedyś była orgawna, druga na pargaminie pisana barzo stara» (орфографія оригіналу), див.: ЦДІАЛ України, там само, спр. 601, арк. 6.

⁹ Села Бородичі, Брашевичі і Гнівчиці у різні періоди належали то до Пінського, то до Кобринського повіту.

¹⁰ Документи церкви св. Георгія в с. Альба Слонімського повіту охоплюють період 1842–1913 рр., див.: ЦДІАЛ України, там само, спр. 524-529.

¹¹ Невелика, але надзвичайно цікава збірка актів церкви св. Іллі (пізніше — св. Георгія, св. Йосафата) містить документи з 1586 по 1894 рр., див.: ЦДІАЛ України, там само, спр. 201, 201а, б, 202.

¹² Колекція документів Заблудівської Успенської церкви і монастиря — це більше 40 справ, що об'єднують акти з 1567 по 1883 рр. (ЦДІАЛ України, там само, спр. 367-388, 1925–1945). Найдавніший з них — оригінал фондушу великого литовського гетьмана Григорія Александровича Ходкевича церкви Успення Пречистої Богородиці і св. Миколая, а також шпиталу в Заблудові (ЦДІАЛ України, там само, спр. 367). Опис заблудівської колекції див. в друку: *Szestakowa N. Klasztorne zespolu archiwalne na terenie Bialorusi, Litwy i Podlasia w XVI–XIX w. // Klasztor w mieście średniowiecznym i nowożytnym. III międzynarodowa konferencja naukowa. Turawa koło Opola, 6-8 maja 1999 r.*

¹³ Документи збірки (1752–1880) стосуються церкви св. Параскеви (в XIX ст. — Воскресіння Христового) і цвинтарної Покровської церкви в м-ку Клецьку Слуцького повіту. Див.: ЦДІАЛ України, там само, спр. 535-537-а.

¹⁴ Цікавою і цінною є, зокрема, «Историческая записка о Дерманском монастыре» (сер. XIX ст.) з планами та рисунками монастирських будівель. Див.: ЦДІАЛ України, там само, спр. 52.

¹⁵ ЦДІАЛ України, там само, спр. 1075, 160 аркушів.

¹⁶ Там само, спр. 1916, 75 арк.

¹⁷ Там само, спр. 1917, 635 арк.

¹⁸ Книга-копіарій судових актів церкви і монастиря Преображення Господнього (св. Спаса) в Любліні за 1633–1754 рр., див.: ЦДІАЛ України, там само, спр. 727.

¹⁹ Огляд документів Яблочинського монастиря див.: *Szestakowa N. Klasztorne zespolu archiwalne...*

²⁰ Огляд актів з архіву василіанського монастиря в Борунах Ошмянського повіту див.: *Szestakowa N. Op. Cit.*

²¹ В ЦДІАЛ України зберігається окремий фонд № 200 «Жировецьке духовне училище Гродненської губернії», який містить 38 справ. В 201-му фонді — близько 150 справ. Після опрацювання вони, можливо, будуть об'єднані.

²² Невеликий архів василіанського монастиря в Поставах Ошмянського (згодом Дісенського) повіту містить документи з 1663 по 1828 рр., див.: ЦДІАЛ України, там само, спр. 634, 635.

²³ ЦДІАЛ України, там само, спр. 919-944 в, 823, 1900, 1056, 1059, 1060.

²⁴ Там само, спр. 1299, 1481-1487.

²⁵ Там само, спр. 122, 426 а-г, 427-433, 589, 578, 1034, 1413.

²⁶ Там само, спр. 139, 415-423.

²⁷ Там само, спр. 388 а-в, 389-396, 397 а-в. Деякі документи Антопольського монастиря зберігаються також у фонді товариства «Студіон», див.: ЦДІАЛ України, ф. 577, оп. 1, спр. 25-60.

²⁸ В колекції Архіву історії унії зберігається також оригінал т. зв. рукопису митрополита Льва Кишки, де він був детально описаний і частково скопійований. Див.: ЦДІАЛ України, там само, спр. 413, 413 а, 2866.

²⁹ Матеріали, зібрані Александром Єльським: послужний список ми-

трополита Йосифа, портрети, біографія, вирізки з сучасних газет та ін. Див.: ЦДІАЛ України, там само, спр. 3012.

³⁰ Чекає своєї черги на опрацювання велика кількість матеріалів, пов'язаних з життям та діяльністю Львівських єпископів Петра Білянського (1779–1799) і Миколая Скородинського (1799–1807), Галицьких митрополитів XIX ст.: Антонія Ангеловича, Михайла Левицького, Григорія Яхимовича, Спиридона Литвиновича, Михайла Малиновського, Йосифа Сембратовича, Сильвестра Сембратовича, Юліана Куїловського.

³¹ Колекція матеріалів про Йосафата Булгака також зібрана А. Єльським, див.: ЦДІАЛ України, там само, спр. 3036-а.

³² Див.: «Справа Полоцького архієпископа Йосафата Кунцевича. (1623–1826 рр.)» із збірки А. Єльського: ЦДІАЛ України, там само, спр. 3030.

³³ В колекції зберігається унікальне джерело — збірник давніх актів Холмської консисторії 1425–1680 рр., складений єпископами Методієм Терлецьким і Яковом Сушею. Див.: ЦДІАЛ України, там само, спр. 205.

³⁴ Біографію, фотознімки, листи та ін. матеріали про Михайла Голубовича зібрав А. Єльський. Див.: ЦДІАЛ України, там само, спр. 3048.

³⁵ Див. також «Исторія малороссійская, сочиненная Г. Архієпископомъ Белорусскимъ Георгіємъ Конискимъ въ ... году. Переписана въ 1818 году» (ЦДІАЛ України, там само, спр. 945). «Історія...» була подарована до бібліотеки Просвіти Романом Заклинським у 1890 р. В 1930-і рр. опинилася в Архіві історії унії.

³⁶ Особливо цінним є список членів Віленського братства св. Духа — більше 350 осіб — з 1584 р. Див.: ЦДІАЛ України, там само, спр. 28, арк. 38-48.

³⁷ Певне пожателення спостерігається у 1920-і рр., коли Волинські парафії перебували у сфері діяльності Православної церкви в Польщі. Головною його ознакою можна вважати перехід діловодства на українську мову.

³⁸ На особливу увагу заслуговує збірка документів благочинного Володимирського міського та 3-го округів, настоятеля Мстиславового собору протоієрея Арсенія Бордюговського (1898–1924). Крім традиційного набору, збірка містить також унікальні документи, які прийнято називати «свідченнями епохи». Це листи до протоієрея від дітей, родичів та друзів з 1898 по 1923 рр., інші матеріали, найцікавіші з яких висвітлюють події революцій 1917 р. та періоду громадянської війни, зібрані та збережені прот. А. Бордюговським. Серед них маніфести Миколи II про зречення престолу (2 березня 1917 р.) та великого князя Михайла Александровича про прийняття престолу (3 березня 1917 р.), декрети, накази військової влади, відозви до робітників і селян, вирок трибуналу та ін. — з часу окупації Володимира Волинського Червоною Армією влітку 1920 р. Крім того, доповідь протоієрея Бордюговського на з'їзді духовенства і церковних старост Православної Української церкви на Володимирщині 30 січня– 1 лютого 1921 р. Див.: ЦДІАЛ України, там само, спр. 1558 а-г.

³⁹ До 2-го округу у зазначений період входили села Андруга, Вараш, Володимирець, Городець, Долговоля, Лозки, Озеро, Осниця, Островець, Полиці, Полонне, м-ко Рафалівка, сс. Суха Воля, Цміни, м. Чарторийськ та ін.

⁴⁰ До першого округу входили села і містечка Білосток, Буяни, Ватин, Вишнів, Гнидава, Городище, Городин, Городок, Губин, Доросині, Жуковець, Іванчичі, Колодежі, Коршів, Кульчин, Лаврів, Любче, Міхлін, Мстишин, Несвіч, Озденіж, Оздів, Пожарки, Радомишль, Ратнів, Рожиче, Садів, Седьмярки, Сирники, Скурче, Торчин, Угринів, Хорошин, Чаруків, Шепель, Шклинь, Щурин. З 1844 р. 1-й округ став другим, пізніше — знову першим (коли саме встановити важко, оскільки обидва номери вживалися одночасно). Після 1865 р. 1-й округ повернувся до первісного положення.

⁴¹ Надто цікавими є приватні документи прот. Горбачевича: записна книжка та листування з друзями та рідними. Див.: ЦДІАЛ України, там само, спр. 1533-1543.

⁴² Довідка Львівського повітового уряду про скасування монастиря кармелітів босих і про наявність відповідного запису в Табулі (1786), див.: ЦДІАЛ України, там само, спр. 1894.

⁴³ ЦДІАЛ України, там само, спр. 224-237.

⁴⁴ Хоча в ЦДІАЛ України є окремий фонд № 358 «Митрополит Андрей Шептицький», передавання великої кількості документів з 201-го фонду було визнано недоцільним.

Іван Оков (Луганськ)

ДЖЕРЕЛА ДО ЦЕРКОВНОЇ ІСТОРІЇ
У ФОНДАХ ДЕРЖАРХІВУ ЛУГАНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У фондах державного архіву Луганської області зберігаються документи з історії церков області. Це креслення церковних будівель, церковні літописи, а також метричні книги про народження, шлюб та смерть жителів Луганщини кінця XVIII ст. до початку XX ст. Цінні джерела церковної історії містяться у фондах: № 45, 49, 54, 57, 111, 126.

Науковий інтерес має, зокрема, фонд 45 «Соборно-Миколаївська церква, місто Луганськ Слов'янського повіту Єкатеринославської губернії», документи якого вкладаються в хронологічні межі 1914–1916 рр. Хоча в назві фігурує одна церква, фонд складається з клірових відомостей та послужних списків церков Слов'янського повіту. Звернемося коротко до основних віх їхньої історії.

Першою православною церквою міста Луганська була Петро-Павлівська церква в Кам'яному Броді. Хоч прихід було засновано у XVIII ст., церква постала лише 1905 р. коштами прихожан. Це був кам'яний храм із дзвіницею і 3-ма престолами (святих апостолів Петра і Павла, Покрови Богородиці та Стретіння Господня). У фондах збереглися копії метричних книг (з 1840 р.), відомості про школи приходу (міщанську — Луганську початкову школу, дві міські початкові церковно-приходські школи і двокласне училище Гартманівського заводу, список священників. У грудні 1929 р. церква була зачинена і перебудована під школу. Майно передано іншим общинам, а ікони, «які не мають історичної цінності», знищено. Під час нової перебудови (1935 р.) під кіноклуб «Безбожник» з церкви знято дзвіницю. Прихід було відновлено в серпні 1942 р.

Друга — Казанська церква — побудована 1864 р. У фонді збереглися копії метричних книг (з 1864 р.), відомості про церковну бібліотеку та церковно-приходську школу. Під час будівництва житлового будинку (1928–1929 рр.) було зруйновано частину пагорба — опору фундаменту дзвіниці. Казанський собор почав осідати, з'явилися тріщини. 1934 р. церкву пограбовано, пошкоджено престол, забрано всі гроші та срібні речі, а в жовтні 1935 р. — закрито, пізніше — зруйновано.

Окремі факти з історії цієї церкви знаходимо і в фонді 48 «Казанська церква, місто Луганськ Слов'янського повіту Єкатеринославської губернії», що охоплює період 1834–1924 рр. — креслення церкви та її підсобних будівель, книга перепису прихожан, записи шлюбів.

У фонді 45 зберігається й описання Соборно-Миколаївської церкви, збудованої 1841 р. коштом, виділений із казни (29 607 карб. 75 коп.). Будівлі церкви й дзвіниці кам'яні, з кам'яною та залізною огорожею, побудованою на кошти прихожан. Церква мала один престол — святого Миколи Чудотворця. Прихід заснував церковно-приходську школу, для окремо для юнаків та дівчат, міщанську змішану, особисту і Пушкінську змішану. У фонді є список священнослужителів. 1929 р. церкву було зачинено і перебудовано у Будинок червоноармійців. 1935 р. її було зруйновано. Зараз на цьому місці знаходиться Будинок техніки, а колишня Соборна площа поки що має назву Червона.

Фонд містить дані про Преображенську церкву, збудовану 1897 р. коштом прихожан. Її історія подібна до попередніх. 1929 р. церква була закрита, майно віддано іншим общинам, частково клубу металістів і театру для декорацій. На місці, де височіла церква, 1934 р. пройшла перша в Луганську трамвайна колія.

У фонді відкриті також дані про церкви, побудовані коштом меценатів. Це Воскресінська церква, побудована 1905 р. купцем Ф. Подкопаєвим. Кам'яна будівля, із дзвіницею, престол в ім'я Воскресіння Христа. Опис церковного майна починається з 1905 р. Копії метричних книг — з 1913, є дані про священнослужителів. 1935 р. церкву було закрито, споруду перебудовано під клуб заводу ім. Артема. Зараз на її місці знаходиться Луганський обласний державний телекомітет, а на території колишнього цвинтаря церкви — сквер імені 30-річчя ВЛКСМ.

Вознесенська церква, побудована 1849 р. коштом поміщика М. Сомова, має три престоли: середній — в пам'ять Вознесіння Господня, правий боковий — Благовіщення Пресвятої Богородиці, лівий боковий — преподобного Свиридона Триміорійського. Опис церковного майна заведено 1894 р, копії метричних книг — з 1795 р., список священнослужителів. Після 1937 р. Вознесенська церква залишилася в області єдиним діючим храмом. 1940 р. її було закрито, але через декілька місяців вона знов почала діяти.

Покровську церкву в селі Біле побудовано 1858 р. коштом вдови, надвірної радниці Софії Гнатівни Штерич. В 1930-ті рр. храм було закрито, в ньому розташувався клуб, потім зерносклад колгоспу «Шлях Серго». Богослужіння відновилися 1942 р. Фонд 52 містить історію побудови цієї церкви, шлюбні свідоцтва 1914–1917 рр. та церковний літопис 1897–1899 рр.

У фонді 49 «Олександрівська церква, селище Кам'янка Слов'янського повіту Єкатеринославської губернії» дані про будівництво церкви відсутні. Є звіти про грошові прибутки церковного старости (1862–1865 рр.), дані про сільські училища 1872–1903 рр., про початкову церковно-приходську школу, про стан церкви та приходу наприкінці 1907 р., шлюбні свідоцтва з 23 жовтня 1906 р. до 10 листопада 1910 р. та з 7 листопада 1912 р. до 11 лютого 1918 р.

Дуже цікаві історичні документи відкриті у фондах 54, 57, 111, та 126 — це церковні літописи, відомості про народжених та померлих, укладання шлюбів, списки священнослужителів.

Церковні літописи в добу відродження втрачених традицій та духовних цінностей набувають особливого значення як цінне джерело вивчення історії та місця церкви у житті українського народу на різних етапах його історичного минулого. Один із таких літописів містить фонд 57 «Соборно-Стефановская церковь г. Славянськ Єкатеринославской губернии», який складається з однієї справи обсягом 11 аркушів. Записи в ньому велися російською мовою протягом 1901–1916 рр.

Архівна інформація даного фонду тим більш важлива, що літописець звертається до минулого і коротко

розповідає про заснування Слов'яносербська та побудову Соборно-Стефанівської церкви. Цінність цих записів полягає у тому, що під час написання літопису автор використовував відомості старого літопису та клірові відомості, які до нашого часу не збереглися.

У перших рядках літопису повідомляється, що «уездный город Славяносербск находится от губернского города Екатеринослава на расстоянии 365 верст. Расположен на правом берегу Северного Донца, под горой, откуда произошло и название его — село Подгорное — в то время, когда он был населен запорожцами (в 1740 г.), жившими здесь зимовниками и хуторами»¹.

У часи царювання імператриці Єлизавети Петрівни, за словами літописця, 1753 р., сербські полковники Іоанн Шевич та Райко Прерадович, які до цього часу перебували на службі у австрійській імператриці Марії Терезії, «с ополченнями земляков своих сербов, волохов и молдаван» прийняли російське підданство і вступили на службу до російської армії. «Разделившись на 16 рот, они заняли села от истоков Лугани до Северного Донца». У селі Підгірному, що згадувалося на початку літопису, поселилися воїни 8-ої роти на чолі з командиром Стефаном С... (через пошкодження аркуша прізвище командира не читається). З наступних записів, також частково пошкоджених, можна зрозуміти, що вказаний командир вирішив побудувати у Підгірному церкву «во имя своего патрона Святоапостола Первоученика архидиакона Стефана»².

У записках зафіксовано дату початку будівництва церкви — 15 вересня 1761 р., та її освячення 2 серпня 1762 р., у день перенесення до новозбудованої церкви мощей св. архидиакона Стефана. Церква була дерев'яною і, як і всі перші церкви у поселеннях сербів, збудована «на скорую руку и весьма малого размера»³. Автор зазначає, що церква кілька разів ремонтувалася і навіть зовсім перебудовувалася. Так, вперше церкву перебудували 1783 р. і освятили в ім'я св. архидиакона Стефана 13 липня 1784 р. З 1805 р. церква почала йменуватися Соборно-Стефанівською. Відтоді «сельцо Подгорное переименовано в город Донецк». 1818 р., коли місто Донецьк перейменували на Слов'яносербськ, церкву було вкрито залізом та поставлено на новий кам'яний фундамент. Із записів, що містяться на пошкодженій частині аркуша, можна встановити, що 1848 р. церкву разом з її парафією було віднесено до поселення Сокольник і цього ж року вона була «совсем переделана» на пожертвування парафіян та «бывшаго предводителя дворянства Славяносербского уезда (в свое время великого магната) штаб-ротмистра Михаила Александровича Сомова», після чого знову освячена. Нижче повідомляється про перейменування даної церкви 1874 р.: «церковь, построенная в 1848 году... сделана прописною во имя Казанской Божьей Матери, празднуемой 22 октября». А Соборно-Стефанівською з цього часу почала йменуватися нова кам'яна церква, зведена у Слов'яносербську 1874 р. «ревностным старанием бывшего настоятелем собора Протоиерея Федора Ермоленко»⁴.

Наступні записи літопису докладно змальовують зовнішній вигляд та внутрішнє оформлення Соборно-Стефанівської церкви. Зазначається, що церква була «в Византийском стиле о пяти куполах, покрыта листовым железом... Главы на церкви — маковицы, размещены на углах церкви 4 и посередине большая 5я». У північно-західній бані церкви розміщувалася

дзвіниця з п'ятьма дзвонами, найбільший з яких мав вагу 53 пуди, а один з решти дзвонів мав напис «кертвователей Ермоленкова и Андриевского». Хрести на банях були дерев'яні, оббиті міддю й визолочені. 1898 р. до церкви було добудовано бокові, південний та північний, приділи та приділ-ліхтар на паперті. Церква мала троє дверей (з північного, південного та західного боків) та одинадцять вузьких видовжених вікон (три у вівтарі, шість у середній частині храму, два у притворі)⁵.

«Внутри церковь устроена в виде квадратной палаты, алтарь от храма отделяется иконостасом. Свод покоится на четырехгранных колоннах... вокруг стен с северной, за-падной и южной сторон устроены деревянные возвышения для того, чтобы толпе удобно было следить за службой... Алтарь — полукруглый, без разделений, возвышается от средней части храма тремя ступенями, престол деревянный, горнее место находится на открытом месте... Солея деревянная, возвышена от помоста на три ступени. Клиросы сплошные из дерева, у восточной колонны огорожены решетками. Печь в церкви единственная, находится в алтаре». Літописець зазначає, що до 1890 р. у Соборно-Стефанівській церкві знаходився іконостас старої церкви, а у названому році парафіяни виявили бажання мати «более благолепный» і влаштували новий, вартістю 6000 крб., «старый же был водворен на прежнее место, в старую церковь»⁶.

Про церкву в ім'я Казанської ікони Божої Матері говориться, що вона була дерев'яною, «устроена в виде креста, двухглавая, в одной помещается колокольня». Хрести були також дерев'яні, оббиті залізом⁷.

Підсумовуючи описання церков, літописець відмічає, що «шитой утварью, богослужбными сосудами и вообще всеми необходимыми принадлежностями церкви достаточны». Церковна бібліотека Соборно-Стефанівського храму налічувала 109 книг для богослужіння, 319 книг для читання, метричні, сповідні книги, клірові відомості, а також зберігалася книга для запису всього церковного майна, видана Катеринославською духовною консисторією 1895 р.⁸

Посилаючись на клірові відомості, автор літопису називає священиків Соборно-Стефанівської церкви з 1843 по 1901 рік, вказуючи їх сан, прізвище, ім'я, по батькові та роки служби, згадує про відвідування парафії «преосвященными» (зафіксовано рік відвідання та ім'я преосвященного).

Зазначається, що «причт до сего времени и теперь землей не владеют»⁹.

Привертають увагу записи літописця про парафіян: «прихожане, племени славянского: поселенцы — сербы, волохи, молдаване. В настоящее время всех прихожан числится по исповедным росписям мужеска пола 1815, женска — 1728 душ, состоят из: дворян, купцов, мещан, чиновников и крестьян. В религиозной степени прихожане развиты, преимущественное занятие — земледелие. В приходе раскольников одна семья, сектантов нет, брожений в среде не замечается»¹⁰.

З літопису дізнаємося також про існування в парафії на початку ХХ ст. таких навчальних закладів, як трикласне міське училище, двокласна та однокласна церковно-парафіяльні школи¹¹.

На цьому записи першого літописця закінчуються. Протягом 1902–1911 рр. щорічні записи не велися, на-

водяться лише короткі відомості про священнослужителів церкви. Наступна частина літопису, що охоплює 1912–1916 рр., й становить щорічні описи священником Павлом Захаревським найзначніших подій життя міста Слов'яносербська та Соборно-Стефанівської церкви.

Оскільки заняттям населення Слов'яносербщини було землеробство, значна частина записів літописця присвячена природним спостереженням, впливу природних умов на врожаї. Наприклад, зима 1913 року, мало-сніжна, з частими відлигами та дощами, «пагубно повлияла на озимые посевы», а посуха, що встановилася з початку травня цього ж року «была причиной того, что хозяева стали беспокоиться о своих посевах, а следовательно и об урожае». 1914 р. «снежная зима уже заранее подготовила плодородную весну. Донец вышел из берегов и залил лес и луг. Богата была весна и дождями», «лето 1914 года было жарким и изобиловало грозами». «Лето 1915 года было хорошее, теплое. Дожди перепали часто, вследствие чего урожай был выше-средний». 1916 р. «в мае начался сенокос. Вследствие плодородной весны и частых дождей сено было хорошее»¹².

У літописі згадується також про стихійні природні явища та про заповідяну ними шкоду. Так, 10 грудня 1913 року «поднялась страшная снежная буря. Несколько соломенных крыш были сорваны ветром с хат». Влітку 1914 р. «часто ударами молний разбивались вдребезги телеграфные столбы. 16 июня произошел пожар». 30 червня 1916 р. «...над городом пронесся циклон. Ветер достиг ужасающей силы. Огромные деревья были повалены, многие соломенные крыши изб были или совершенно сорваны или же значительно повреждены... Почти одновременно с ветром начал падать град, величина которого достигала размеров куриного яйца... Почти во всех домах были выбиты стекла... Хлеб, находившийся в полосе падения града, был уничтожен...»¹³.

Літопис свідчить, що церква у повсякденному житті громади Слов'яносербська відігравала значну роль. Усі життєво важливі для парафіян події супроводжувалися молебнями, літургіями, новозбудовані будинки освячувалися, розпочинаючи ту чи іншу важливу справу, до церкви йшли за благословенням.

Так, на прохання парафіян, які через посуху навесні 1913 р. непокоїлись долею врожаю, «6 мая было совершено молебствие о даровании дождя. Рано утром при большом стечении народа причт, в составе первого священника о. Павла Захаревского, диакона Петра Сидоренко псаломщика Михаила Могуцаго, с хоругвями и иконами вышел из города, совершая по просьбе хозяев молебны на их полях»¹⁴.

Цікавим є запис про встановлення 1913 р. у Слов'яносербську пам'ятника Олександрю II: «5 октября по просьбе крестьян г. Славяносербска был освящен памятник царю-освободителю Александру II. Оба священника Соборно-Стефановской церкви с диаконом и псаломщиком с хором певчих при большом стечении молящихся совершили богослужение на месте постановки памятника, а именно около Славяносербского волостного правления. При освящении памятника присутствовал предводитель дворянства Ильенко. Памятник представляет собой бюст царя-освободителя, установленный на пирамидальном камне»¹⁵.

10 жовтня 1915 р. «в городе освящена четырехкомплектная земская школа». За свідченням літописця «здание школы прекрасное — большое, светлое. Израсхо-

довано на постройку этого здания земством 46 000 рублей»¹⁶.

Літопис містить відомості про епідемію черевного тифу, що спалахнула у Слов'яносербську у березні 1914 р. «Вследствие недостатка в медицинском персонале смертность была значительная. Бывали случаи, что в одной семье умирало по 3–4 человека». Для боротьби з епідемією «был оборудован тифозный барак, прислан эпидемиологический врач, сестра, нанято несколько сиделок. Больных теперь увозили в барак и совершенно изолировали от семьи». До середини травня епідемію було ліквідовано¹⁷.

Для боротьби з захворюванням на туберкульоз 1915 р. у Слов'яносербську була відкрита на кошті земства «колония для призрения детей, больных туберкулезом. Заведовал колонией учитель Высшего начального училища Ф. В. Любомудров»¹⁸.

Майже всі події 1914–1916 рр., висвітлені в літописі, пов'язані з першою світовою війною. 19 липня 1914 р. «после литургии был прочитан Высочайший манифест о войне с Германией... В тот же день была объявлена общая мобилизация... В первую мобилизацию из города пошло до 50 человек... масса народа с причтом крестным ходом провожала за город с пением «Спаси Господи» и «Боже Царя храни» уходивших на войну». Нижче повідомляється про призови 3 жовтня 1914 р., 10 квітня 1916 р. Окремо зазначається, що 1 січня 1916 р. «взят на военную службу псаломщик Соборно-Стефановской церкви Евфимий Никифоров Худой». 23 вересня цього ж року «были взяты ратники 1 разряда в возрасте 42–43 лет. Из города уходило до 50 человек... уходившие оставляли дома по 4–6 детей»¹⁹.

У записах 1914 р. згадується про діяльність «Попечительного Совета» та «Общества имени Великой княгини Елизаветы Федоровны», які займалися збором пожертвуваних на користь сімей воїнів та Червоного Хреста²⁰.

Цікавою є розповідь літописця про прибуття полонених 1915 р.: «10 марта в город Славяносербск прибыли пленные в количестве 100 человек... Посмотреть на пленных собралось много народу. Однако озлобления не было, население отнеслось к ним с христианской любовью. Женщины наделили их съестными припасами». Таке доброзичливе ставлення парафіян літописець пояснює тим, що більшість полонених були поляками, чехами та русинами²¹.

Крім цього, в літописі йдеться про прибуття до Слов'яносербська учнів з Луганську для допомоги у збиранні врожаю, про відкриття на час польових робіт дитячих ясел, про ремонт церкви, трагічні випадки загибелі парафіян тощо.

Отже, церковний літопис Соборно-Стефанівської церкви — цікаве історичне джерело з історії одного з населених пунктів Донбасу кінця XIX–початку XX ст. Його відомості можуть бути корисними як для дослідників, так і для широкого загалу громадян, які цікавляться історичним минулим України, а документи держархіву Луганської області, пов'язані з подіями історії церкви, важлива складова джерельної бази наукових студій.

¹ Держархів Луганської області, ф. 57, оп. 1, спр. 1, арк. 1.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само, арк. 1–2.

⁵ Там само, арк. 2.

- ⁶ Там само.
⁷ Там само, арк. 3.
⁸ Там само.
⁹ Там само, арк. 3-4.
¹⁰ Там само, арк. 4.
¹¹ Там само.
¹² Там само, арк. 4, 5, 7, 9-10.
¹³ Там само, арк. 6, 7, 11.

- ¹⁴ Там само, арк. 5.
¹⁵ Там само, арк. 5-6.
¹⁶ Там само, арк. 10.
¹⁷ Там само, арк. 7.
¹⁸ Там само, арк. 9.
¹⁹ Там само, арк. 7-8, 10-11.
²⁰ Там само, арк. 8.
²¹ Там само, арк. 9.

Лілія Білоусова (Одеса)

ДОКУМЕНТИ ДА ОДЕСЬКОЇ ОБЛАСТІ ПРО ІСТОРІЮ Й ДІЯЛЬНІСТЬ ХРИСТІЯНСЬКИХ КОНФЕСІЙ ТА ПАРАФІЙ

У Держархіві Одеської області зберігаються 10 фондів, що відображають діяльність християнських конфесій та парафій.

Найбільший з них — фонд 37 Херсонської Духовної Консistorії (ХДК), що надійшов на державне зберігання до Одеського обласного історичного архіву 9 березня 1927 р. з архіву Єпархіальної Ради — спадкоємця ліквідованої після революції Херсонської Духовної Консistorії. 7412 справ за 1776–1919 рр. було систематизовано за 6 розділами, назви яких відповідали назвам установи, що неодноразово змінювалися, а саме: 1775–1784 рр. — Слов'янська та Херсонська Духовна Консistorія (далі — ДК), 1784–1796 рр. — Катеринославська та Херсонсько-Таврійська ДК, 1798–1803 рр. — Новоросійсько-Дніпровська ДК, 1803–1812 рр. — Катеринославська та Херсонсько-Таврійська ДК, 1812–1837 рр. — Херсонсько-Таврійська ДК, 1837–1919 рр. — Херсонська ДК.

У його складі — справи щодо організації духовного життя православного населення Новоросійського краю в цілому і окремих губерній і населених пунктів. В основному, це управлінська документація про службу служителів культури, будівництво й ремонт церков, заснування єпархій, справи духовного суду, про розірвання шлюбів, про реєстрацію народжень, шлюбів та смертей і видачу метрик у православних церквах м. Одеси і Херсонської губернії, про розкольників і сектантів тощо.

Частина метричних книг надійшла з Єпархіальної Ради і безпосередньо з церков до Обласного Архіву ЗАГСу — відомчого архіву відділів (губернського, окружного, обласного) юстиції, що займався концентрацією й зберіганням протягом 75 років метричних книг та видачею громадянам метрик. З 1955 р. Одеський обласний архів ЗАГС регулярно передавав на постійне зберігання до Держархіву Одеської області документи ХДК з термінами зберігання, що закінчилися, і таким чином, фонд 37 постійно поповнювався і поповнюється й дотепер. Метричні книги надходили також у різні роки після численних адміністративно-територіальних змін і реформ із інших областей України і Молдавії. Відбувалися також несподівані виявлення нових матеріалів і в Одесі. Так, 1963 р. у помешканні, що належало колись Одеській Духовній Семінарії, виявили 925 справ канцелярії Консistorії.

Проте за понад 200-літній період свого існування архів Консistorії зазнав значних втрат. У діловодстві Держархіву Одеської області за 1920 рр. є чимало відомостей про незадовільне зберігання і розкрадання документів Консistorії до їх надходження на держав-

не зберігання. Істотний збиток фонду нанесено у періоди революцій, громадянської війни, іноземних окупацій, перших років Радянської влади. Так, у 1920-х рр. голова Єпархіальної Ради повідомляв у своїх рапортах про те, що в помешканні Ради протікав дах, а через вікна зловмисниками були викрадені численні томи протоколів і часописів Консistorії, значна кількість сповідних розписів і метричних книг за 1880–1920 рр. Дореволюційні описи справ також були втрачені, і практично до початку Другої світової війни в держархіві проводилася регулярна планова робота із систематизації фонду, результатом якої стало завершення в 1939–1940 рр. упорядкування перших 7-ми описів справ (№№ 1, 1-а, 2, 2-а, 2-б, 3, 3-а).

На початку Великої Вітчизняної війни фонд ХДК серед інших найцінніших фондів був частково евакуйований — спочатку до Сталінграду, а потім до м. Уральськ Західно-Казахстанської області. У квітні 1944 р. документи архіву повернені в Одесу. В результаті переміщень і перебування в зоні військових дій загинуло понад 70 відсотків документів Консistorії (біля 10,5 тис. справ із 15 тис.)

Документи фонду систематизовано за предметним принципом з дотриманням хронології в межах кожного опису. Описи 1–2-б — по канцелярії, 3–17 — по метричних книгах. Хронологія в описах не витримана. Проведена перевірка наявності справ 1950, 1954, 1997 рр.

Стан збереженості більшої частини фонду задовільний. Справи першої половини XIX ст. потребують реставрації. Частина справ не закартонована.

Інтерес становить й фонд 630 Євангелічно-Лютеранського приходу церкви св. Павла в Одесі. Його документи систематизовано за хронологічним принципом. Відомостей про час надходження фонду на державне зберігання немає. Аркуш фонду вперше складено 1952 р., фонд складався з 357 справ. Перевірки наявності справ були проведені 1966, 1979, 1990 (виявлено ще 8 справ), 1994, 1996, 1998 рр. Опис його документів включає 365 справ за 1811–1925 рр.

За формою й змістом документи різнопланові. Це накази Консistorії (про святкування 300-річчя Аугсбурзького сповідання, про збори пожертвувань, порядок конфірмації, шлюби священників різних віросповідань, обов'язки дячка і учителя, організацію учбового процесу, порядок проведення свят, порядок реєстрації шлюбів підданих Швейцарії (1863) та ін.). Протоколи провінційних та окружних синодальних засідань, протоколи засідань церковної ради, листування про при-

VI. Огляди архівних фондів

значення та звільнення вищого духовництва, відомості про священників і проповідників одеського приходу (Голле, Бетінгера, Флетніцера, фон Гейнлета, Й. Гарца та ін.), формулярні списки священників (1914–1915). Відомості про нагороджених священників (1850–1854). Хроніка Євангелічно-Лютеранської церкви і общин Олександрівського повіту Катеринославської губернії (1835–1842). Маніфести імператора Миколи I про війну з турками, англійцями та французами (1853). Листування про збір пожертвувань у касу взаємодопомоги приходів Арциз, Фершампенуаз, Сарата, Клястіц, Кишинів (1859–1865), Гюльдендорф Одеського приходу (1860–1866), общин Александрігель та Нейбург (1860–1861); про грошову допомогу колонії Ней-Глюксталь (1862), Йосефдорф (1863), Айгенгейм (1863), Ней-Люстдорф (1864). Статистичні відомості про Одеський приход. Фінансова документація, книги приходу та витрат на будівництво Євангелічно-Лютеранської церкви в Одесі, будинку пастора та ін. Відомості про пожар в колонії Бергдорф (1858). Проповіді Карла Августа Беттнера та ін. священників. Тексти молитов, в т.ч. проти епідемічних захворювань (1830). Листування та відомості про церковну вчительську та дяківську семінарію при лютеранській церкві (1840), про заснування богадільні. Списки іноземців, листування про приведення їх до присяги. План колонії Люстдорф (1834). Листування про відокремлення від Рорбахського приходу філіалу Гюльдендорф (1839–1853), про вимоги французько-реформатської общини до євангелічно-лютеранської (1844), про виділення на міському цвинтарі місця для реформатської церкви (1847–1848); листування про збір пожертвувань на затвердження стипендії імені міністрів Толстого та Голубцова (1867–1870), а також на користь лютеранського сирітського дому (1869, 1873–1881), списки сиріт (1888–1889); про організацію 1-ої і 2-ої одеської похоронної каси та їх статуту (1878–1893). Відомості про збір пожертвувань на користь організації фонду Лютера (1883–1884); звіти про стан справ у реальному училищі св. Павла (при церкві) (1884–1889); метричні книги за різні роки (Одеса, Люстдорф, Гюльдендорф, Петерсталь, Фрейденталь) Списки (в тому числі посімейні) прихожан (Одеса, Гюльдендорф, Петерсталь, Фрейденталь, Одеський приход), відомості про конфірмованих та їх списки, справи про розірвання шлюбів, свідоцтва про хрещення, справи про спадки, про позашлюбних дітей по Одеському приходу. Відомості про громадян, що перейшли з євангелічного до інших віросповідань.

Не менш цікавий фонд 628 (Правління римо-католицької церкви св. Петра в м. Одесі). Документи в ньому систематизовано за хронологічним принципом. Фонд надійшов з Одеського Державного музею Західного та Східного мистецтва 1 березня 1951 р. в розсіпу, з якого була сформована одна справа. 1991 р. в результаті перевірки стану та наявності справ фонду ХДК було виявлено три справи, а 1998 р. — ще одна справа, що були віднесені до фонду церкви св. Петра. В 1 описі представлено всього 5 справ за 1814–1919 рр. Інтерес для дослідників становлять метричні книги Мангеймського приходу (німецьких колоній Мангейм, Зельц, Ельзас, Баден та ін.): про шлюб (1814–1847), про народження (1819–1835); Одеси — про шлюб (1867–1878); с. Северинівка (поляки) — про смерть (1844–1858). Договори, купчі, плани та креслення Одеської

Римо-Католицької церкви св. Петра, її фінансові документи, управлінська переписка (1913–1919).

Фонд 762 Балтське Духовне Правління (2 описи, 216 справ за 1798–1865 рр.). Надійшов 11 червня 1957 р. з Держархіву Хмельницької області.

Опис 1: Укази Подільської Духовної Консисторії. справи про рукоположення у священники, диякони; про їх переміщення та звільнення, про накладення штрафів та стягнень на священнослужителів за різні порушення. справи про звинувачення прихожан у порушенні етичних норм, про конфлікти між священнослужителями та прихожанами, між поміщиками та селянами. Документи про відмежування ділянок землі церквам сіл Балтського повіту (1835–1836, 1843, 1852–1856), будівництво та ремонт православних церков у сс. Дорожинка, Стрєнці, Чаусово, Красногорка, в мм. Голованівську, Рибниці, костелу в с. Крутенькому Балтського повіту. Відомості про доходи та витрати грошей церков Балтського повіту та правління (1836, 1839, 1842, 1866–1876); про організацію секти молкан у с. Кричуново (1800) та про розкольників. справи про дозвіл вступати у шлюб, розірвання шлюбів, про перехід у православ'я з інших віросповідань (католицького, іудейського та ін.) та перехід з православної віри в інші або в сектантство. Ревізькі казки духовенства по церквах правління за 1816 р. (оп. 1, спр. 76). Документи про розшук старовинних літописів та манускриптів по церквах Балтського правління (1839). Звіти правління (1847–1848), ревізії церков єпископом Подільської губернії (1856–1857). Відомості про поміщиків Балтського повіту. Опис 2: про відмежування землі церквам Дубосарської волості (1798).

Цікаві за змістом документи фонду 141 — Особовий фонд Гагаріних-Стурдза (1 опис, 75 справ за 1873–1919 рр.), що надійшов до держархіву у квітні 1930 р., пізніше був доповнений листами О. Стурдзи, що надійшли з Одеського Окружного архівного управління. На 1939 р. у фонді було 116 справ, 40 з яких втрачено під час Великої Вітчизняної війни. 1990 р. здійснено переробку опису з редагуванням заголовків справ, каталогізацією документів, складанням передмови та перевірної таблиці старих та нових шифрів справ. Систематизація документів — за хронологічним принципом.

У фонді зберігаються особисті документи російського дипломата і богослова Олександра Скарлатовича Стурдзи (1815–1845); листування з грецькими кореспондентами (грецькою мовою) з питань благодійності (1845–1881), про стипендіатів ім. Стурдзи в духовних училищах (1881–1897), з Синодом, також листи О. Стурдзи до протоієрея М. Павловського (1823–1851), гр. К. Несельроде (1834–1849 рр., французькою мовою), О. Голіцина (1842–1844 рр., французькою мовою), кн. Є. Воронцової (1843–1851 рр., французькою мовою) з питань благодійності; його щоденники, поезії, церковні проповіді, рукописи богословських праць (російською та французькою мовами); документи з історії Архангело-Михайлівського монастиря в м. Одесі (1818–1891).

В архіві зберігається особовий фонд Доброклонського Олександра Павловича, професора церковної історії Новоросійського університету — фонд 157 (1 опис, 148 справ за 1852–1919 рр.). Документи систематизовано за хронологічним принципом. Надійшов з Одеського Окружного архівного управління 8 грудня

1929 р. у кількості 172 справ. 25 справ були втрачені в роки Великої Вітчизняної війни.

Фонд зберігає особисті документи О. Доброклонського, сімейне листування, рукописи праць О. Доброклонського з історії церкви, Новоросійського університету, про життя та діяльність його професорів.

Особовий фонд Клітіна Олександра Михайловича, професора богослов'я Новоросійського університету — фонд 170 (1 опис, 13 вправ за 1737–1841 рр.). Його документи систематизовано за хронологічним принципом. Надійшов з Одеського Окружного архівного управління 8 грудня 1929 р. у кількості 16 справ. 3 справи були втрачені в роки Великої Вітчизняної війни, проходив перевірку стану і наявності справ 1950, 1997 рр.

Зберігає приватні документи, листування О. Клітіна, тексти лекцій з історії інквізиції, містики середніх віків, іоакимізму до 1254 р., релігійних рухів в Італії XI–XII ст., пророцтва, питань православно-християнського богослов'я.

Інтерес представляє й особовий фонд Кудрявцева Олександра Миколайовича, професора богослов'я Новоросійського університету. Фонд 631 (1 опис, 63 справи за 1859–1888 рр.). Надійшов від Центрального Державного Літературного архіву (Москва) 24 січня 1952 р.

В ньому представлені документи, що відображають педагогічну та наукову діяльність О. Кудрявцева — звіти про нагляд за викладанням закону божого в учбових закладах Одеси, програми з богослов'я та церковного закону, відомості про кількість законоучителів у приватних учбових закладах Одеси, ділове листування з колегами та студентами, грамота про нагородження О. Кудрявцева орденом св. Анни 3-го ступеня та ін.

Наукові, літературні твори, його лекційні роботи — про устрій і традиції православної церкви, уніатство, греко-східно-романські церкви в Угорщині та Семиградській області, релігійні свята, суть та значення благодійності, історію православної церкви, рекомендації до вивчення Євангелія, проповіді на релігійно-моральні теми, лекції з богослов'я, релігії Ірану, Греції, критичний огляд підручника з закону божого. Студентські твори на богословські та історичні теми. Статут младосербського товариства «Заря», листи О. Кудрявцева від архієпископа холмсько-варшавського Леонтія, архієпископа херсонського Платона, єпископа Нафанаїла, П. Афанасьєва, Н. Катаєва, С. Виноградова та ін.

Приверне увагу фахівців особовий фонд Інокентія (Борисова Івана Олексійовича, 1800–1857 рр.), архієпископа херсонського і таврійського — фонд 167 (1 опис, 2 справи за 1836–1837 рр.), що надійшов з Одеського Окружного архівного управління у березні 1930 р. у кількості 5 справ. 3 справи були втрачені в роки Великої Вітчизняної війни. Його документи — це наукове й службове листування архієпископа Інокентія.

Не можна залишити поза увагою особовий фонд Никанора (Бровковича Олександра Івановича), архієпископа одеського і херсонського. Це фонд 196 (1 опис, 6 справ за 1870–1883 рр.), що надійшов з Одеського Окружного архівного управління 26 лютого 1930 р. у кількості 85 справ. 79 його справ було втрачено в роки Великої Вітчизняної війни. Особливу цінність мають щоденники архієпископа з записами проповідей.

Таким чином, безцінні документальні скарби, що зберігаються в Держархіві Одеської області чекають допитливого науковця, закликають до пізнання минувшини України, історії християнства.

Ірина Преловська, к.і.н. (Київ)

ДЖЕРЕЛА З ІСТОРІЇ ПЕРШОГО ВСЕУКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВНОГО ЦЕРКОВНОГО СОБОРУ 14-30 жовтня 1921 р.

Аналіз архівних документів, пов'язаних з історією I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р. має велике значення у справі неупередженого підходу до цієї проблеми. Дослідження оригінальних джерел уможливило залучення до наукового обігу нових історичних фактів, досі або маловідомих, або свідомо замовчуваних через ідеологічні та політичні причини. Це також необхідно для створення цілісної історичної картини.

Джерела з історії Першого Всеукраїнського Православного Собору 14-30 жовтня поділяються на три групи: 1) документи, які виникли в результаті діяльності Всеукраїнської Православної Церковної Ради в процесі створення нею організаційної структури УАПЦ та скликання I Собору УАПЦ 1921 р.; 2) документи самого Собору; 3) теоретичні праці ідеологів УАПЦ по обґрунтуванню ідей теоретичних засад Української Автокефальної Православної Церкви. Хронологічно документи перших двох груп відповідають подіям, які вони відображають. Третя група джерел значно відстає від подій, яким вона присвячена. Теоретичне обґрунтування закономірності появи Української Автокефа-

льної Церкви у працях ідеологів та теоретиків УАПЦ з'являється через декілька років після організаційного Собору цієї Церкви.

Першу групу складають архівні документи, в яких зафіксовано інформацію про діяльність ВПЦР, починаючи з 1919 р. Серед них вирізняються документальні джерела (установчі документи — статuti, накази, обіжники, протоколи та стенограми засідань); та епістолярні — приватні листи діячів ВПЦР та листування з різними установами та особами з початку її діяльності до скликання Собору УАПЦ у жовтні 1921 р. Майже в усіх вказано авторство, дата написання, приналежність до канцелярії Всеукраїнської Православної Церковної Ради. Більшість із них не викликає сумніву щодо автентичності, окрім затверджених копій. Внутрішня критика джерел переконує у високому ступені цінності інформації, яку вони містять. Практично всі вони цілком вірогідні.

До другої групи документів слід віднести документи безпосередньо самого Собору, які також поділяються на власне соборні документи та епістолярні. Перші — всі наявні варіанти стенограм засідань, протоко-

VI. Огляди архівних фондів

ли засідань різних соборних комісій, листування з урядовими колами щодо діяльності по скликанню Собору, тексти доповідей делегатів, списки учасників та ін. Епістолярна частина є досить невеликою і включає листування між керівництвом ВПЦР, митрополитом УАПЦ Василем Липківським, а також, листи, від діячів по українізації Церкви на місцях.

Третю групу документів складають праці теоретиків та ідеологів УАПЦ, які за часом відстають від подій I Собору УАПЦ 1921 р., але їх тематика свідчить, що навіть через 6-8 років після того, як відбувся Собор, пристрасті навколо питання про утворення національної Церкви в Україні, її засадничих позицій, проблеми канонічності висвітаї її первоієрарха ніяк не згасли. Огляд цих праць, є на нашу думку, необхідною складовою для докладнішого з'ясування окресленої проблеми.

Деякі документи з архівного фонду 3984 ЦДАВО України «Українська Автокефальна Православна Церква. Відділ керівничий» вже частково залучені до наукового обігу, в тому числі в дисертаційних дослідженнях з історії Української Церкви ХХ ст., але для подальшого ґрунтовного вивчення історії УАПЦ і I Всеукраїнського Православного Церковного Собору 14-30 жовтня 1921 р. існує необхідність дослідження самого архівного фонду.

Спроба тематичного та хронологічного огляду справ фонду 3984 ЦДАВО України, на наш погляд досить вдалу, було зроблена запорізьким дослідником О. Ігнатушею. Він запропонував поділ архівних документів на 2 групи: 1) церковних організацій та 2) державних органів, які містять відомості про діяльність Церкви. Дещо іншу класифікацію джерел пропонує в своїй статті Л. Пилявець. Ступінь дослідження джерельної бази УАПЦ автор визначає як «зародковий» і як такий, що вимагає додаткового дослідження.

Фонд 3984 «Українська Автокефальна Православна Церква. Відділ керівничий» складається з 2903 од. зб. Його документи хронологічно охоплюють період з 1918 по 1929 роки, документально відтворюючи змагання за автокефалію Української церкви 1918–1920 рр. та майже весь період діяльності цієї церкви до так званого її «саморозпуску». Він має 4 описи, в яких відсутня історична довідка та інформація про фондоутворювача, але відомо, що до того документи зберігалися у Центральному історичному архіві УССР.

Заголовком опису 1 зроблено українською мовою: «Українська Автокефальна Православна Церква». Хронологічно він охоплює період з 1920 по 1924 рік і містить різнопланові документи, що відрізняються за обсягом, інформативністю та значенням. Спочатку до нього було внесено 503 справи.

Пізніше 19 справ було вилучено. Опис містить перелік великої кількості документів, які стосуються відносин Української автокефальної церкви з радянськими державними та партійними установами, статуту УАПЦ різних років, листування ВПЦР з різними установами та особами, постанови собору Київщини 22-26 травня 1921 р., відомості про скликання I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р., частину стенограм цього собору (в основному — машинописні варіанти).

Справи даного опису нерівноцінні за своїм змістом і, відповідно, за значенням. Деякі з них невеликі за обсягом і містять другорядну інформацію, яка тільки ілю-

струє загальну тенденцію і не впливає на головний напрямок розвитку подій. Але більшість справ має значну цінність і велику інформаційну віддачу через те, що це оригінали важливих документів, на основі яких можна документально відтворити хід подій. До документів, які стосуються зовнішніх відносин Всеукраїнської Ради з іншими установами та організаціями належить, скажімо, листування ВПЦР з радянським урядом про відокремлення церкви від держави та інших питань. Це спр. 1 «Листування представників церкви з радянським урядом про відокремлення церкви від держави», спр. 13 «Інформація про радянське законодавство щодо питань релігії й церкви», спр. 54 «Накази та розпорядження радянського уряду про відокремлення церкви від держави, декрет про звільнення від військової служби за релігійними переконаннями та про трудову повинність віруючих».

Важливі для з'ясування стосунків між владою та ВПЦР документи спр. 5 «Листування Всеукраїнської Православної Церковної Ради з Київським губернським революційним комітетом і Київським губернським виконкомом ради робітничих та селянських депутатів про повернення будівель зайнятих раніше денікінцями та проведення церковних служб українською мовою», а також заяви Михайла Мороза до НКВС УСРР (спр. 22 «Заява Всеукраїнської Православної Церковної Ради до НКВС УСРР про дозвіл скликання зборів церковної ради»).

Більшість справ цього опису містять установчі документи самої Всеукраїнської ради та Української церкви в цілому: статуту УАПЦ та її підрозділів різних років (спр. № 3 «Статут Української Автокефальної Православної Церкви», № 4 «Статут українських автокефальних парафій», № 403 «Статут Всеукраїнської Спільки Православних Парафій»; № 404 «Статут волосних і повітових Спілок», № 405 «Статуту ВПЦР, братств»), а також протоколи зборів самої Всеукраїнської ради та підпорядкованих їй церковних рад (КПР. 95 «Протоколи засідань Київської міської церковної ради» за 1921 р., № 98 «Протоколи Малої Ради від 28 листопада 1921 року», № 108 «Протоколи засідань Старокиївської церковної ради при соборі Святої Софії» та ін.).

Докладну інформацію про підготовчу працю Всеукраїнської православної церковної ради по скликанню нею церковних соборів вміщено в декількох справах. Це переважно офіційне листування керівників ради з установами та особами (спр. 55 «Листування про скликання Всеукраїнського собору»; спр. 56 «Листування про скликання передвиборних зборів»; спр. 64 «Документи парафіяльних рад про скликання I Всеукраїнського православної церковно-визвольного собору 14 жовтня 1921 року»; спр. 65 «Листування про підготовку Всеукраїнського церковного православного Собору»).

Інші справи стосуються заходів ВПЦР по загальній українізації церковного життя в Україні, які також представлені в основному листуванням з різними установами та особами (спр. 10 «Листування про призначення уповноважених в справах заснування українських православних парафій і організації церковних служб українською мовою»; спр. 12 «Листування з парафіянами про проведення церковних служб українською мовою»; спр. 31 «Листування Полтавського архієпископа з Київським про проведення обрядів та українізацію парафій»; № 99 «Листування з Малою Радою про українізацію»; № 104 «Листування з єпископами про

VI. Огляди архівних фондів

українізацію церкви», де збереглися варіанти проектів листів-запрошень до єпископів Російської церкви в Україні з запрошеннями, посвідчення Антоніна (Грановського); № 105 «Офіційна довідка Київської єпархіальної канцелярії про проведення церковних служб українською мовою».

Окремі справи містять документи, пов'язані з заходами Всеукраїнської церковної ради по вшануванню пам'яті українського поета Тараса Шевченка (спр. 17 «Циркуляри до парафій спілки про святкування роковин смерті Т. Шевченка православними парафіянами, відправлення церковних служб, здійснення в життя постанов Собору та з інших питань»; № 277 «Документи про святкування роковин Тараса Шевченка»). Це оригінали і копії обійзників ВПЦР до українських парафій із запрошеннями на панахиди та літургії, присвячені роковинам смерті поета, якого УАПЦ визнала своїм пророком, програми урочистостей з цього приводу.

Важливі для дослідження постанови собору Київщини знаходяться в справі № 76 «Ухвала Першого Українського Церковного Собору 22-26 травня 1921 р. Київщини». На титульному листі цієї справи зазначено: «Канцелярія Всеукр[аїнської] Прав[ославної] Церковної Ради» [напис зроблено від руки чорнилом], а також до тексту прикладено печатку Всеукраїнської ради. Постанови надруковано на 16 сторінках, що відповідає арк. 1-8 зв. тексту архівного документа. Друкований примірник віднайдено тільки серед архівних матеріалів. Ніяких відомостей про те, де він друкувався і який був його загальний тираж, поки не виявлено.

Інші документи, пов'язані зі скликанням та проведенням цього собору, відклалися в справах № 74 «Реєстри членів церковного собору Київщини від 22 травня 1921 р.», № 75 «Реєстри делегатів від різних повітів на церковний з'їзд Київщини від 22-26 травня 1921 року». Декілька справ містять запрошення на цей з'їзд представників Київщини. Документи про підготовку і скликання I Всеукраїнського собору 14-30 жовтня 1921 р. знаходяться в справах: № 55 «Листування про скликання Всеукраїнського церковного собору»; № 56 «Листування про скликання передвиборних зборів»; № 64 «Документи парафіяльних рад про скликання 1-го Всеукраїнського православного церковно-визвольного собору 14 жовтня 1921 р.»; № 65 «Листування про підготовку до Всеукраїнського церковного православного Собору»; № 71 «Доповіді представників від різних парохій про стан церковних справ. 1921 рік».

Важливі для з'ясування причин конфлікту між Святійшим Синодом Єпископів України на чолі з єпископом Назарієм (Бліновим) та прихильниками автокефалії Української церкви на чолі з ВПЦР є документи спр. 93 «Відозва єпископа Назарія до визнаючих Автокефальну Церкву». Вся справа складається з машинописних копій цієї відозви: 1) копія відозви, завірена підписом діловода канцелярії та печаткою Управляючого Київською єпархією (машинопис, правки олівцем в тексті), 2) 4 однакових за текстом копій цієї відозви, зроблені пізніше в канцелярії Всеукраїнської православної церковної ради.

Частина стенограм собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р. у вигляді машинописних копій є в спр. 57 «Собор Всеукраїнської Православної Церкви 14 жовтня 1921 р.», № 58 «Засідання Всеукраїнського Православного Собору 15 жовтня 1921 р.» (у цій справі є друкований примірник стенограми за 16 жовтня, але це не

відображено в назві справи); № 59 «Засідання Всеукраїнського Православного Собору 17 жовтня 1921 року», № 62 («Засідання Всеукраїнського Православного Церковного Собору 20 жовтня 1921 року»), № 63 («Засідання Всеукраїнського Православного Церковного Собору 21 жовтня 1921 року»).

Ухвали собору упорядковано в справі № 66 «Ухвали Всеукраїнського Церковного Собору 14 жовтня 1921 р.» і є попередньою редакцією ухвал собору (машинопис, направлена копія, згасаючий текст). До матеріалів собору відноситься також справа № 67 «Доповідь на Всеукраїнському Православному Церковному Соборі про діяльність Церкви, духовенства» (в справі немає титульного аркуша і заголовок справи тут і далі подається за назвою, яка є в описі), куди підшито документи: доповідь Ксенофонта Соколовського, датована 13 жовтня 1921 р. (машинопис, направлена копія); доповідь Василя Липківського «Стан духівництва православної Церкви» без зазначення дати (машинопис, копія, згасаючий текст). В цій же справі знаходиться документ, в якому йдеться про останню спробу примирити між собою представників Російської церкви і новоутворені українські парафії на чолі з ВПЦР перед собором 1921 р. Це «Записка о примирении разделяющихся в Украинской Церкви» (російською мовою), датована 21 серпня / 3 вересня 1921 р. (машинопис, копія, згасаючий текст). Автор цієї записки Павло Погорілко, про що зазначається на першій сторінці документа (запис від руки чорнилом), а також текст послання Св. Собору Єпископів України, (машинопис, направлена копія), на якому від руки написано, що цей текст читано на засіданні I Всеукраїнського православного собору 17 жовтня 1921 р.

Надзвичайно важливий для дослідження відносин між УАПЦ та керівництвом Російської церкви в Україні оригінал рукопису приватного листа патріаршого екзарха в Україні митрополита Київського Михайла (Єрмакова) до Голови ВПЦР Михайла Мороза від 28 вересня / 11 жовтня 1921 р. Він повідомляє про його відмову бути присутнім на соборі УАПЦ 1921 р. з поясненням причин. Цей лист внесено до спр. 65 «Листування про підготовку Всеукраїнського Православного Церковного Собору» без будь-яких додаткових даних і тому відомості про адресата та автора листа можна було одержати тільки із звертання на початку листа та дописом наприкінці тексту.

У стенограмах собору УАПЦ 1921 р., під час дискусій про необхідність запрошення єпископів Російської православної церкви в Україні і особисто патріаршого екзарха в Україні Михайла (Єрмакова), головуючий на соборі Михайло Мороз зачитує цей лист, коли пояснює чому вони не відгукнулись на запрошення ВПЦР на засіданні 14 жовтня.

Опис 2 має заголовок «Украинская автокефальная православная церковь г. Киев», (підзаголовок «Личные дела духовенства. 1922–1929 гг.»). Це також є машинописна копія з попереднього варіанту опису, без вказівок на останній. Опис містить перелік особових справ священнослужителів УАПЦ. В анотації вказано, що хронологічно матеріали опису охоплюють період з 1922 по 1929 рік, але після додаткового внесення справ до опису там опинились особові справи духовенства УАПЦ, датовані 1921 р. Справ з іншими документами, крім особових, в описі немає.

VI. Огляди архівних фондів

Згідно запису від 2 лютого 1982 р. в описі 1276 справ. Три справи (№№ 70, 394, 462) були списані за відсутністю актом від 18 лютого 1964 р. Перелік справ зроблено в алфавітному порядку із зазначенням року початку особової справи. Приблизно до середини опису є додаткові вказівки щодо церковної посади даної особи, які також зроблені російською мовою («поп», «протоіерей», «дяк», «псаломщик» тощо). Починаючи з літери «М» в описі відсутні примітки про рік заведення справи. Практично відсутні всі особові справи керівників УАПЦ, членів ВПЦР, причетних до справи скликання та проведення I Собору 1921 р., окрім другорядних осіб. Вірогідною причиною відсутності цих справ може бути процес «СВУ». Причини вилучення справ заслуговують на окреме дослідження.

Серед особових справ, які є в описі № 2 можна назвати декілька прізвищ, причетних до діяльності собору УАПЦ: Болсуновський В. (спр. 27, індекс 92-б), Босовол С. (спр. 96), Дросенко П. (спр. 372). Декілька справ стосуються осіб інших діячів Української автокефальної церкви після 1921 р.: спр. 225, індекс 19-г «Гей Іван Федорович, протоіерей»), (спр. 489 «Кавунський Епифан Іванович, протоіерей»), спр. 1030 «Погорилко Павел, поп»), (справа № 1247 «Стеценко Кирил Григорьевич, протоіерей»).

Заголовок опису 3 зроблено українською мовою: «Українська автокефальна православна церква», а інші слова на титульному листі опису — російською. На початку опису зазначено назву попереднього місця зберігання: «Центральный государственный исторический архив УССР» (попередній номер фонду — № 880). До опису внесено справи, датовані 1918–1929 рр. (з позначкою «новый стиль») (опис № 3, арк. 1-52), а також декілька справ без зазначення дати №№ 794-842 (опис № 3, арк. 52-55).

До недатованих справ належать особисті справи священників та дяків УАПЦ (справи №№ 794-839). До опису внесено 843 од. зб. (з них одна літерна — спр. 21-а), про що свідчить запис від руки чорнилом, зроблений 8 жовтня 1953 р. Сам опис складено 22 грудня 1951 р., про що свідчить окремий запис наприкінці тексту. Особливістю опису є зазначення року або точної дати до кожної справи. На початку опису вміщено перелік справ, які стосуються Всеукраїнського собору 1918 р.

Про діяльність ВПЦР з організації церковної справи в Україні свідчать статuti, вміщені в спр. 28 «Статут Української Автокефальної православної Церкви» (1919 р.); спр. 29 «Статут Всеукраїнської спілки православних парафій». Це також протоколи засідань та листування церковних рад (спр. 30 «Протоколи засідань Софіївської Церковної Ради м. Києва, 29 червня – 5 серпня 1919 р.»; № 34 «Листування з Софіївською церковною радою про призначення священників і дяків в парафії, про дозвіл вести релігійну службу на українській мові (1919–1920 рр.)», № 107 «Протоколи засідань Софіївської Церковної Ради (5 березня – 18 серпня 1921 р.)», № 108 «Протоколи засідань Софіївської Церковної Ради (16 вересня 1921 р. – 20 березня 1922 р.)», № 109 «Протоколи засідань Софіївської церковної ради (2-7 жовтня 1922 р.)»).

Окремого дослідження вимагає інвентарний опис майна Софіївського собору, складений Відділом по ліквідації майна колишніх релігійних установ 1919 р. (спр. 35 «Інвентарний опис Софіївського собору»).

Важливу інформацію щодо еволюції головних заasad протягом церковно-визвольних змагань містять протоколи засідань комісії ВПЦР, де в стислій формі, обумовленій правилами ведення протоколів, можна прослідкувати хід робіт по перекладу Святого Письма членами комісії ради (спр. 31 «Протоколи засідань комісії по перекладу релігійних книжок на українську мову за 1919 рік»), українізації богослужіння української церкви, створення хорів при парафіях, їх репертуар та фінансування праці диригентів і співаків.

Документи містять інформацію про суперечки між радикально налаштованими та поміркованими членами ВПЦР (справи № 33 «Звітні доповіді музично-хорової комісії за 1919–1920 рр.»; № 48 «Справа про організацію об'єднаної хорової капели Старокиївської, Андріївської, Петро-Павлівської парафій м. Києва» 1920 р.; № 53 «Звітні доповіді лекційної, церковно-професійної та пресово-реформаційної секцій за 1920 р.» та спр. 54 «Справа про роботу музичної секції»).

Важливі для дослідження справи, документи яких відображають відносини між ВПЦР та єпископами, які підтримували автокефальний рух і особливо архієпископом Полтавським Парфенієм (Левицьким) (спр. 40 «Спогади священників про архієпископа Парфенія Левицького (рукопис)»).

Окремо розміщені списки громадян, які бажали розторгнення шлюбів, під однаковою для кожної з нижчеподаних справ назвою: «Справа про розторгнення церковного шлюбу...» (спр. 58-59, 61-74, 76-79, 82-101, 127-129). Три справи стосуються дозволу на другий церковний шлюб (спр. 75, 80, 81). Всі вони є типовими, і тому перелік справ подається без зазначення заголовку. Практично всі справи — це рукописні списки громадян, які бажать розторгнення церковного шлюбу через ВПЦР.

В описі № 3 зберігається певна кількість справ, які стосуються скликання травневого собору Київщини 1921 р. та собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р. Це листування ВПЦР з приводу скликання собору (спр. 102 «Листування з округовими Церковними Радами про скликання і проведення Церковного Собору 14 жовтня 1921 р. (6 липня – 23 жовтня 1921 р.)», ще один варіант рішень собору Київщини (спр. 103 «Рішення церковного собору Київщини 22-26 травня 1921 р.»).

Стенограми засідань собору Київщини збереглися у двох варіантах, які містяться в одній справі (спр. 19 «Протоколи засідань і рішення Українського православного собору»). I варіант — арк. 1-35 зв. (машинописні та рукописні тексти); II варіант — арк. 37-53 зв. (машинопис, згасаючий текст). Невелика частина текстів — це різні рукописні та машинописні варіанти доповідей. В справі є проекти постанов, розкидані по тексту стенограм в різних місцях після кожної доповіді.

Стенограми I Всеукраїнського собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р. містяться в 2-х справах: спр. 104 «Стенограми засідань Всеукраїнського Православного Церковного Собору. Частина I. 1921 рік.» та спр. 105 «Стенограми засідань Всеукраїнського православного церковного собору. Частина II. 1921 рік.»). У справі № 104 на початку вміщено стенограми засідань собору за 21-30 жовтня 1921 р. (арк. 1-81), потім ідуть машинописні та рукописні варіанти та уривки стенограм за 20-24 жовтня (арк. 82-197). Наприкінці справи підшито різні варіанти рукописів стенограм за 19 по 14 жовтня (арк. 199-307). Останньою вміщено рукопис стеногра-

VI. Огляди архівних фондів

ми за 15 жовтня (68, арк. 326-351). Між стенограмами зустрічаються окремі аркуші, на яких від руки записано дату та кількість присутніх делегатів собору на кожному засіданні.

Списки делегатів в 2-х примірниках, підшиті до однієї справи (спр. 106 «Список членів Всеукраїнського Православного Церковного Собору, що відбувся в м. Києві 14-30 жовтня 1921 року»), містять інформацію про кожного делегата: ім'я, прізвище, вік, освіта, де працює, якою церковною радою обраний, іноді подається номер мандата, зазначається членство в ВПЦР. Списки віддруковано на машинці (арк. 1-48 зв.). До справи підшито також частину варіанту списків делегатів собору (рукопис чорнилом) (арк. 49-55). Декілька сторінок у справі переплутані і тому в деяких місцях відповідність двох частин одного аркуша і його копії треба встановлювати додатково.

Опис № 3 містить також редакційні матеріали часопису УАПЦ «Церква і Життя» за 1927–1929 рр., які мають однаковий заголовок справи. Заголовки відрізняються тільки датами та зазначеннями частин часопису. Це спр. 561 «Машинописні і рукописні тексти статей журналу «Церква і Життя», ч. I за 1927 рік; № 562 — ч. II за 1927 рік; № 563 — ч. III за 1927 рік; № 705 — ч. I за 1928 рік; № 706 — ч. II за 1928 рік; № 707 — ч. III за 1928 рік; № 708 — ч. IV за 1928 рік; № 709 — ч. V за 1928 рік та № 710 — ч. VI за 1928 рік.

Серед матеріалів часопису збереглися оригінали листів архієпископа УАПЦ Івана Федоровича (Теодоровича) про його діяльність з влаштування парафій УАПЦ після його від'їзду до Канади (1924 р.). У редакційних матеріалах, які збереглися в архіві містяться оригінали творів Василя Липківського, Володимира Чехівського, Нестора Шараївського, Василя Юхимовича, поетичних та прозових творів на євангельські сюжети, які надіслали до редакції часопису вірні УАПЦ. Переважно це машинописи, які правлені самими авторами або редакцією (рукописні правки зроблено олівцем та чорнилом).

Матеріали, які надходили від вірних, в абсолютній більшості є рукописними. Це твори, надіслані з віддалених міст і сіл України. Там же містяться рукописи «Української Ранішньої», «Української Літургії» та «Української Вечірні» Олександра Левицького (оригінал, рукопис чорнилом), який так і не був надрукований, хоча після в справі тексту кожної з частин є пропозиція редакції часопису «Церква і Життя» обговорити ці тексти богослужб всіма церковними радами і надіслати свої пропозиції до редакції з метою створення єдиної літургійної служби для всієї Української автокефальної православної церкви.

На нашу думку, названі матеріали потребують окремого дослідження та перевидання, оскільки містять оригінальні праці теоретиків Української автокефальної православної церкви і є недослідженою богословською спадщиною ідеологів УАПЦ 20-х років. Більшість цих матеріалів не була надрукована, а ті числа часопису, які вийшли друком у 1927–1929 роках, сьогодні бібліографічна рідкість.

Опис 4 має назву: «Украинская автокефальная Церковь» (російською мовою). На титульній сторінці цього опису також зберігся попередній номер фонду (№ 880). Хронологічно опис охоплює період з 1918 по 1929 рік і містить 300 од. зб.

Спочатку до нього було внесено 276 справ. У зв'язку з поповненням у різні роки нововіднайденими документами з історії УАПЦ багато справ на сьогодні є літерними. З першим надходженням 1953 р. було внесено 15 літерних справ (літера «а») (№№ 1, 7, 8, 10-12, 35, 47, 65, 75, 116, 151, 203, 251, 262). Про це та про те, що опис містив 291 од. зб., свідчить запис про інвентаризацію опису від 8 жовтня 1953 р. 30 листопада 1953 р. було додано ще декілька справ: літерні «а» (№№ 79, 99, 118, 228, 234, 254) та «б» (№№ 65 та 151, які в попередньому записі проходили як літерні «а»). Того ж року 11 грудня додали ще 1 справу за № 149-а. Останнє надходження відбулось 2 квітня 1960 р., коли до опису внесли ще одну справу за № 165-б.

Загальна кількість справ в описі складає 300 од. зб. Більшість справ датована, їх перелік міститься на початку опису (оп. 4, арк. 1-19). Інші справи не мають дати і вміщені наприкінці опису (оп. 4, арк. 19-20). В цьому описі, як і в попередніх, містяться документи щодо відносин між церквою і державою. Це спр. 13 «Витяг із протоколу засідання президії Губвиконкому про передачу церковного майна Київськими церквам» та спр. 33 «Листування з повітовими ревкомми про дозвіл на скликання церковних зборів».

Наявні документи про діяльність єпископату РПЦ в Україні за період 1917–1920 рр., уможливають встановлення початку та причин конфлікту між прихильниками автокефалії Української церкви та захисників позицій Російської церкви в Україні. Є документи, що стосуються Всеукраїнського собору 1918 р., які потребують окремого дослідження. Як приклад можна навести справи № 10 «Звернення Комітету Російської Православної Церкви до Всеукраїнського з'їзду 1918 року»; № 12 «Меморандум протоієрея Тітова і інших священників про шовіністичну політику групи українського духівництва, очолюваного Миколою Безсоновим, колишнім Енісейським єпископом Ніконом»; № 14 «Відозвів управляючого Київською єпархією єпископа слов'янської орієнтації до віруючих»; № 26 «Листи Київської єпархіальної ради про заборону священникам нести службу в автокефальних церквах, 1920–1921 рр.»

Документи відбивають інформацію про церковно-організаційну діяльність Всеукраїнської ради у справі реформування церковного мистецтва — переклади богослужбової літератури (спр. 16 «Протоколи засідань перекладової секції»; спр. 51 «План роботи церковно-просвітницького відділу Всеукраїнської православної церковної ради, 1921 р.»; спр. 54 «Проект організації «художньої капели» при Всеукраїнській православної церковній раді»).

В описі 4 зібрані матеріали про діяльність Пастирських курсів (в назвах справ скрізь написано «Пасторських») при ВПЦР, які також потребують окремого дослідження (спр. № 37 «Протокол зборів українських пастирських курсів від 5 липня 1921 р.», № 55 «Список слухачів Пастирських курсів»; №№ 56-63 тексти вступних заяв слухачів Пастирських курсів; № 64 «Письмові роботи слухачів Пастирських курсів на тему: «Підвалини устрою УАПЦ»; № 66 «Статут української богословської школи» і багато інших).

Редакційні матеріали часопису УАПЦ «Церква і Життя» містяться тільки в одній справі (спр. 158 «Машинописні тексти статей журналу «Церква і Життя» за 1926 р.». Серед них є документи за інші роки.

VI. Огляди архівних фондів

Важливими для подальшого наукового дослідження є документи справи № 149-а «Псалми та літургії УАПЦ» з варіантами перекладів богослужбових книжок та молитов. Більшість матеріалів справи — це машинописні варіанти перекладів літургії Івана Златоуста українською мовою. Зустрічаються й інші матеріали та статті, які дають можливість дослідити діяльність ВПЦР у справі українізації церкви.

Стенограми та інші соборні документи є серед матеріалів опису 4, хоча і в невеликій кількості порівняно з описами 1 і 3. Практично, це одна справа № 30, яка містить стенограми за 21 жовтня 1921 р. (рукописи олівцем і зеленим чорнилом). В інших справах цього опису немає стенограм I Всеукраїнського собору 14-30 жовтня 1921 р.

Важливим для з'ясування подробиць підготовчої роботи ВПЦР по скликанню собору є листування з делегатами собору 1921 р. (спр. 31 «Листування з делегатами Всеукраїнського православного Собору про скликання підготовчої наради і собору»). Серед матеріалів опису зберігся оригінал передмови Володимира Чехівського до його проповідницької відправи «Визволення», яка має свою власну назву «Життя в богослужінні». Але в назві справи її названо «стаття». Текст цієї передмови знаходиться в окремій справі № 273 «Стаття В. Чехівського «Життя в богослужінні».

Документи цього фонду досить повно і всебічно віддзеркалюють основні події історії утворення і функціонування Української автокефальної церкви протягом 1918–1929 рр. Багато документів є оригінальними (стенограми, записки, листи, протоколи, статті, обіжники до парафій, інші документи), в тому числі трапляються рукописи документів. Абсолютна більшість матеріалів — машинописи (копії і оригінали), до яких частково внесено рукописні правки олівцем або чорнилом.

Деякі документи з канцелярії завірено печатками та штампами ВПЦР і підписами її керівників і обов'язково секретаря Всеукраїнської ради (або з вказівкою «за секретаря») з вихідними номерами, датами і резолюціями. Частина документів мають декілька копій, з підшитими рукописними оригіналами, з яких і були зроблені машинописні копії. Особливо це стосується великої кількості обіжників до підрозділів Всеукраїнської православної церковної ради та підпорядкованих їй українізованих парафій. Деякі копії документів залишилися без підписів і виправлень.

Є також копії перепусток, протоколів. Більшість матеріалів правлено від руки чорнилом або олівцем з внесенням орфографічних та стилістичних виправлень, дописів до тексту з метою надати йому більш літературного вигляду та виправлення недоречностей та русизмів. Тексти богословських та програмних праць керівників Української автокефальної церкви можливо були редаговані самими авторами після передруку цих матеріалів.

Всі документи в справах написані або надруковані на папері поганої якості, іноді на бланках різних установ УАПЦ або випадкових сторонніх установ. Зустрічаються брудні та пошкоджені папери (в основному записки та листи з місць, написані від руки чорнилом або олівцем — див., наприклад, додаток № 2 до стенограми від 15 жовтня 1921 р. До справ іноді підшиті матеріали у вигляді учнівських зошитів, заповнених текстом від руки чорнилом (як правило це редакційні матеріали часопису «Церква і Життя»). Є також оригі-

нали бланків телеграм, надісланих до канцелярії ВПЦР та під час собору 1921 р.

Справи скомпоновано за тематичним принципом, про що свідчать їх заголовки. В багатьох справах збереглися старі титульні сторінки із заголовком: «Українська Автокефальна Православна Церква. Відділ керівничий» (напис від руки чорнилом). Іноді в назвах справ є фактичні помилки: наприклад в назву справи, де містяться листи ВПЦР до архієпископа Антоніна (Грановського) і його відповіді до керівництва ради та особисто до члена ВПЦР Нестора Шараївського, внесено ім'я «Антоній», замість «Антонін», в тексті назви іншої справи його названо «Антоніком».

В кожному описі справи розміщено в хронологічному порядку, кожний опис нерівномірно репрезентує різні напрямки діяльності УАПЦ, справи, які містять документи про одні й ті ж самі події, можуть зберігатися в різних описах. Це стосується матеріалів про церковно-визвольний рух 1917–1920 рр., друканих та рукописних стенограм травневого собору Київщини 22-26 травня 1921 р., I Всеукраїнського церковного собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р., листування з органами влади, редакційних матеріалів часопису «Церква і Життя» та ін. Матеріали I Всеукраїнського собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р. містяться в кількох справах і в різних описах.

Велика кількість справ містить документи про підготовчу роботу Всеукраїнської православної церковної ради з питань скликання собору (листи, обіжники, повідчення уповноважених ВПЦР на місцях, відозви, протоколи засідання передсоборних нарад, тощо). Саме з цих документів можна дізнатися про те, що собор з метою організаційного оформлення УАПЦ планувалося скликати набагато раніше, 1921 р.

Стенограми та постанови собору частково є в рукописах, а також у вигляді машинописних текстів. Частина текстів стенограм та інших документів через погану якість паперу, копіювального паперу, чорнил, а також великою мірою внаслідок тривалого зберігання, є згасаючою, про що й зазначається записами наприкінці таких справ.

Тексти стенограм собору мають стале оформлення із зазначенням дати, часу початку та закінчення чергового засідання (відсутні тільки в небагатьох випадках), прізвища стенографістки (вказано прізвища Н. Щадилової, О. Кононенко, К. Ліндеман). Зустрічаються записи у лівому верхньому кутку із зазначенням кількості осіб, присутніх на даному засіданні. Майже до кожного окремого засідання підшито до справи додатки у вигляді оригіналів записок окремих делегатів до президії собору (в тому числі приватного змісту).

Це телеграми з привітанням, програми виступів хору, накази від українізованих парафій, тексти промов тощо. Більшість вихідних документів ВПЦР мають оригінали підписів Михайла Мороза, Василя Липківського, Нестора Шараївського та інших керівників ВПЦР. До своєї трагічної смерті 1922 р. за секретаря Всеукраїнської ради документи підписував Іван Тарасенко. Деякі підписи розібрати не вдалося.

Багато справ містять інформацію про розгортання автокефального руху, його соціальний склад, діяльність Всеукраїнської православної церковної ради з його керування. Ця проблема докладно досліджена в дисертації О. Ігнатуші.

Практично вдалось віднайти більшість стенограм I Всеукраїнського православного церковного собору 14-30 жовтня 1921 р., хоч вони і не зібрані в окремому описі, а знаходяться в декількох описах — першому третьому й четвертому. Не вдалось віднайти стенограми засідань собору за 27, 28 та 29 жовтня 1921 р. Можливо, в ці дні зовсім не було засідань, оскільки непрямі відомості про це містяться в повідомленні постійного голови собору Михайла Мороза наприкінці засідання від 26 жовтня.

Аналіз архівних документів показує, що матеріали фонду № 3984 «Українська Автокефальна Православна Церква» ЦДАВО України досить повно відображають діяльність Всеукраїнської православної церковної ради другого скликання (1919 р.) зі створення нею організаційної структури Української автокефальної православної церкви та хід подій на I Всеукраїнському православному церковному соборі 14-30 жовтня 1921 р.

Джерелознавче дослідження показує, що більшість документів із керівничого відділу ВПЦР є оригінальними і мають високу інформаційну цінність. Наявність декількох варіантів одного документа певною мірою дає можливість прослідкувати процес його утворення. Віднайдені варіанти стенограм соборів та інших зборів УАПЦ ускладнюють процес пошуку, але це надає можливість більш повно відтворити тексти доповідей.

Всі вони мають безпосереднє відношення до підготовки, скликання та проведення цього собору, а також подій, з ним пов'язаних.

Через аналіз документів можна дослідити інші напрямки діяльності УАПЦ після собору 1921 р. по втіленню затверджених ним канонів та організаційних засад в церковне життя.

Окремого дослідження вимагає проблема зберігання справ в архіві до 1950-х років, впливу процесу так званої «Спілки Визволення України» та інших подій, а також причини надходження та вилучення справ фонду 3984 ЦДАВО України в різні роки. Цікавим є питання про відсутність першого екземпляру деяких документів, хоча наявними є декілька примірників завірених копій того ж самого документа.

Вважаємо за доцільне продовження дослідження цього фонду з метою вивчення матеріалів, які стосуються II Всеукраїнського православного церковного собору УАПЦ 17-30 жовтня 1927 р., діяльності Пастирських курсів при ВПЦР та інших документів внутрішнього устрою УАПЦ. Подальшого джерелознавчого опрацювання та введення до наукового обігу вимагають оригінали богословських, історичних та теоретичних творів діячів УАПЦ, абсолютна більшість яких збереглася в архівах.

Діонізія Грицина, Любомира Бойцун (Тернопіль)

ВОЛИНСЬКА ДУХОВНА ПРАВОСЛАВНА КОНСИСТОРІЯ. ОГЛЯД ФОНДУ

Документи фонду «Волинська духовна православна консисторія» (ф. 148, 15040 справ за 1795–1939 рр.) надійшли до Держархіву Тернопільської області в червні 1961 р. з Кременецького міського архіву. Загальна кількість документів становила 25000 од. зб., 1200 кг розсипу. У липні 1952 р. згідно з розпорядженням Архівного управління МВС УРСР № 6/3/1634 від 29 квітня 1952 р. 763 од. зб. (230 зв'язок) було передано до Житомирського облдержархіву. Науково-технічне оброблення документів за 1918–1939 рр. проводилася протягом 1951–1952 рр. Документи піддавалися повторній експертизі 1961 р. Центральною експертною комісією 26 жовтня 1961 р. було затверджено відбірковий список на 5832 од. зб. за 1922–1939 рр. на знищення.

Як церковно-адміністративний орган Волинська духовна православна консисторія утворилася із Єпархіальної духовної Ради. У її віданні перебували всі справи єпархії, суд над духовенством, а також над мирянами у випадках, коли йшлося про шлюб і розлучення та богохульство.

Консисторія мала п'ять відділів-столів: адміністративний, господарських справ, судових, релігійно-просвітницьких справ, шлюботорозвідних справ та резолюційний. Крім цього, у консисторії був фінансово-контрольний відділ та архів. Документи фонду відображають основні аспекти діяльності Волинської духовної консисторії у Кременецький період.

Серед них документи про організацію у квітні 1920 р. єпархіального управління у Кременці (оп. 1, спр. 4) та Указ Собору архієреїв православного екзар-

хату в Польщі від 1 лютого 1922 р. про перейменування Волинської єпархіальної ради на Волинську духовну консисторію, її членів, організацію діяльності та першу ревізію столів-відділів (оп. 1, спр. 5). У фонді є чимало документів, що визначають місце і правовий статус Православної церкви у Польщі, справами якої займалося Міністерство релігійних вірувань і народної освіти. Тут варто виділити справи з Указами Синоду з адміністративно-організаційних питань (оп. 1, спр. 6, 7). Інтерес становлять документи про ставлення Уряду міжвоєнної Польщі до Православної церкви та її правовий статус у державі (оп. 1, спр. 8, 12, 148).

Наявні у фонді також «Правила церковного управління, дисципліни і богослужіння для духовенства Волинської єпархії» за 1924 р., представлені на розгляд єпархіального з'їзду благочинних (оп. 1, спр. 9).

Документи, внесені в опис 1, стосуються, насамперед, адміністративних питань церковного життя. Тут наявні протоколи різних церковних зібрань та з'їздів в основному за 1921–1936 рр. (оп. 1, спр. 6-31). Численна група справ адміністративного стола — це статистичні відомості про життя парафії (оп. 1, спр. 32-40), а також документи про їх утворення та функціонування (оп. 1, спр. 49-75).

Дослідник може тут почерпнути цікавий матеріал про життя монастирів Волинської єпархії (оп. 1, спр. 41-48). Декілька справ стосуються діяльності бібліотеки при консисторії (оп. 1, спр. 76-78). Значний документальний пласт становлять справи про вибори благочинних та церковних старост (оп. 1, спр. 79-105), а також

VI. Огляди архівних фондів

про нагородження духовних осіб та служителів церкви (оп. 1, спр. 106-220). Наявні списки духовенства та служителів церкви за 1921–1939 рр. (оп. 1, спр. 221-232).

У документах відображено також питання забезпечення духовенства та сімей священників, особлива увага приділяється турботі про вдів та сиріт (оп. 1, спр. 233-239). У цьому контексті привертає увагу «Статут Волинського єпархіального попечительства про забезпечення духовних осіб і церковнослужителів» 1938 р. (оп. 1, спр. 239).

Чимало справ стосується питань призначення, переміщення і звільнення духовенства та церковнослужителів (оп. 1, спр. 244-321). Зберігаються тут й особові справи священників (оп. 1, спр. 322-328).

Справи за описом 2 стосуються, в основному, церковного майна. Численні документи про земельні володіння церкви: їх кількість, користування, здавання в оренду, процеляцію, обмін та відчуження церковної землі (оп. 2, спр. 6-410), про виділення земельних ділянок для шкіл (оп. 2, спр. 411-420) та наділ землею церковних парафій, духовенства, вдів і сиріт (оп. 2, спр. 421-539).

Окрему групу становлять справи про розподіл урожаю між причтом (оп. 2, спр. 540-546).

Наявні документи, що відображають майнові стосунки між римо-католицькими та православними церквами (оп. 2, спр. 547-563). У ряді справ порушено майнові питання під час об'єднання та утворення церковних парафій (оп. 2, спр. 564-574).

Певну групу становлять документи про передавання майна церков та монастирів у випадку зміни настоятелів (оп. 2, спр. 575-582). В них знайшло відображення будівництво і ремонт церков та церковних будівель (оп. 2, спр. 592-624). Збереглися окремі плани спорудження церков (оп. 2, спр. 614-623).

Серед документів про майновий стан церков інтерес для дослідників становлять реєстраційні картки православних церков на території Кременецького повіту за 1928 р. (оп. 2, спр. 626) та анкетні відомості про майновий стан парафій Володимирського, Горохівського, Дубенського, Здолбунівського, Ковельського, Костопільського, Кременецького, Луцького, Любомильського, Ровенського повітів за 1932 р. (оп. 2, спр. 627-636). Так, звіт Миколаївського Обицького монастиря містить вичерпні дані про нього (оп. 2, спр. 637).

Цікавий фактичний матеріал можна почерпнути з відомостей окружних благочинних про церковно-парафіяльне життя за 1938 р. (оп. 2, спр. 639). Вони інформують про хор, місійні курси й дні, катехізацію молоді, мову відправи, кількість членів братства (громади), витрати братства (громади).

Статистичні відомості окружних благочинних відображають такі відомості про парафії: кількість прихожан, розподіл за статтю, кількість народжень, смертей, шлюбів (оп. 2, спр. 638).

Численну групу становлять акти ревізій церковного майна за 1936–1937 рр. (оп. 2, спр. 640-650), які охоплюють всю Волинську єпархію. До них примикають описання церковного майна, в основному, за 1925–1937 рр. (оп. 2, спр. 651-671).

Окрему групу складають справи, що стосуються єпархіальних податків та зборів (оп. 2, спр. 682-700). Документи фонду розкривають також фінансову діяльність церкви (оп. 2, спр. 704-733). Збереглися навіть приходо-витратні та касові книги окремих монастирів (оп. 2,

спр. 704, 714). Цікаві справи про утримання духовних навчальних закладів (оп. 2, спр. 713, 716, 717, 718, 719) та передачу їм церковного майна (оп. 2, спр. 78, 722). Збереглися відомості про функціонування каси взаємодопомоги службовців Волинської духовної та єпархіальної позичкової каси (оп. 2, спр. 764, 765).

Інтерес представляють документи про відкриття музею при консисторії, стан церковної бібліотеки та впорядкування документів консисторії (оп. 2, спр. 768, 771, 775). Зберігся опис документів, переданих у зв'язку з відходом парафій Сарненського й Камень-Каширського повітів до Подільської єпархії (оп. 2, спр. 772).

Документи фонду відображають благодійну діяльність церкви. Так, згідно з Указом Синоду православної митрополії в Польщі № 116 від 27 вересня 1922 р., проводився збір пожертвувань по всій митрополії 21 листопада у відповідь на звернення представника Червоного Хреста. Збиралися кошти та речі для влаштування дитячого притулку (оп. 2, спр. 740). У день Миколая Чудотворця 19 грудня 1922 р. проводився збір коштів на користь українських інвалідів у відповідь на клопотання Центрального правління інвалідів УНР на ім'я митрополита варшавського Георгія (оп. 2, спр. 739).

Збереглися звернення Міністра ісповідань УНР І. Огієнка за 1921 р. до єпископа Закордонної української єпархії Преосвященного Діонісія про організацію допомоги дітям українських емігрантів. Проводилися збори пожертвувань до свята Нового року та Богоявлення господнього по всій території Волинської єпархії у межах Польщі (оп. 2, спр. 738). Єпископ Діонісій надіслав 195 939 польських марок як дар Православної церкви. У збиранні пожертвувань брала участь і Греко-католицька церква Галичини. Є відомості комітету «Хліб для голодних дітей», який збирав не тільки грошові пожертвування, а й льон і зерно. Ці продукти обмінювалися на хліб та полотно для бідних дітей, яких налічувалося в 1924–1925 рр. на Волині 1400 осіб (оп. 2, спр. 741, 742). Проводився церковно і широкомасштабний збір пожертвувань для біженців із СРСР 1930 р. (оп. 2, спр. 744, 757). Зокрема, збиралися кошти для надання допомоги священникам, що емігрували з Радянського Союзу.

У документах також відображено збирання церквою пожертвувань для потерпілих від землетрусу в Болгарії (оп. 2, спр. 744; оп. 6, спр. 191).

Документи засвідчують факт створення притулку для священників похилого віку (оп. 2, спр. 761) та організацію допомоги безробітним (оп. 2, спр. 760).

У 2477 од. зб. за 1920–1939 рр., (описи 3 та 3-а) відклалися документи, що стосуються внутріцерковного життя. Це справи, пов'язані з розглядом різних скарг про порушення церковних норм та правил, а також розподілу доходів і майна. Збереглися тут розпорядження Волинського воєводського управління та циркулярів духовної консисторії за 1923 р. про заборону проводити політичні зібрання у церковних приміщеннях (оп. 3, спр. 2), а також правила відбування покарань духовенством у монастирях і проведення дізнань (оп. 3, спр. 11).

У четвертому описі фонду «Волинська духовна консисторія», який обіймає 9033 од. зб. за 1919–1939 рр., відклалися, в основному, документи, які стосуються укладання й розірвання шлюбів. Однак, є тут і такі справи, як списки гмінних управ на незаконнонароджених дітей, копії свідоцтв про народження дітей. Збереглися

VI. Огляди архівних фондів

циркуляри Волинської духовної консисторії і військового міністерства за 1922 р. про порядок вступу у шлюб офіцерів та інвалідів війни. Указ Синоду про правила оформлення метричних книг за 1933 р. засвідчує спроби полонізації Православної церкви офіційною владою.

Документи, внесені в опис 5, стосуються, насамперед, діяльності місіонерсько-законодавчальних комітетів, навчання Закону Божого в різних навчальних закладах. У документах відображено створення так званого 5-го стола та його ліквідацію й утворення Волинського єпархіального місіонерсько-законодавчого комітету (оп. 5, спр. 3, 4). Інтерес становлять інформаційні бюлетені Синодального місіонерського комітету за 1983 р., 1936 р. та інформаційні бюлетені про життя православної церкви в Польщі (оп. 5, спр. 6-8).

Правила організації церковної місії у Волинській єпархії та положення про повітові місіонерські комітети визначають засади діяльності цих структурних частин церковного управління (оп. 6, спр. 9). Окреме місце займає «Положення про чеську духовну місію на Волині та рапорти Чеського про відвідання парафій» (оп. 5, спр. 10) і «Положення про місіонерську діяльність православної церкви у Польщі, затверджене Синодом 1 березня 1934 р.» (оп. 6, спр. 11). Наявні справи, які відображають організацію повітових місіонерських комітетів та їх діяльність (оп. 5, спр. 12-66). Значну групу становлять документи, що відображають релігійно-церковне життя парафій (оп. 5, спр. 69-215), боротьбу з атеїзмом та сектантством. Практичну цінність, особливо для довідкової роботи, становлять списки церковних парафій і монастирів Волинської єпархії (оп. 5, спр. 68).

Окремий комплекс становлять документи, що стосуються діяльності братств (оп. 5, спр. 213-219, 222-226). Це статuti, протоколи, рапорти, списки братств при окремих церквах. Зберігся, зокрема, статут Волинського православного місіонерського товариства (оп. 1, спр. 211). Частина справ розкриває питання організації різних курсів, включаючи курси псаломщиків-регентів (оп. 5, спр. 230-242). Рапорти, описання та плани маршрутів, листування висвітлюють проведення місіонерських хресних ходів (оп. 5, спр. 243-270). Значне місце у фонді займають документи про викладання релігії у навчальних закладах (оп. 5, спр. 272-489). У них відображено кількість викладачів релігії та їхній освітній рівень. Тут можна почерпнути відомості про кількість шкіл, класів, учнів. Окрему групу становлять справи про призначення на посаду вчителя Божого закону (оп. 5, спр. 496-593). Територіально тут охоплено усе Волинське воєводство (нині — це частина Тернопільської та Волинської областей). Справи податкового стола за 1924–1936 рр. (оп. 6, спр. 1-262) висвітлюють надходження єпархіальних складок у Володимир-Волинському, Горохівському, Дубенському, Здолбунівському, Камень-Каширському, Ковельському, Костопільському, Кременецькому, Любомильському, Луцькому, Ровенському та Сарненському повітах. Є тут справи про збирання пожертвувань на ремонт церков та монастирів (оп. 6, спр. 114, 115, 147).

196 од. зб. за 1921–1937 рр. (оп. 7) стосуються в основному фінансових аспектів життя церкви. Це справи фінансово-контрольного стола/відділу. Тут знаходяться звіти про надходження та витрати грошей, касові книги, кошториси (оп. 7, спр. 1-9; 23-48, 52-191). У цих документах відображено витрати на утримання

духовних навчальних закладів та монастирів. Є також відомості про надання допомоги бідним та виплату платні учителям братських шкіл та службовцям консисторії (оп. 7, спр. 10, 114, 163, 192, 196).

Цінним джерелом з історії церков є клірові відомості за 1920–1938 рр. (оп. 8, спр. 1-831), які охоплюють усю Волинську єпархію. В них відображено дати породження церков, наводиться описання церков та дзвіниць, є відомості про збитки, завдані церквам під час війни. Тут містяться дані про кількість престолів та їх найменування, штати церкви, церковні свята, карнавальні пожертвування. Внесено у них відомості про церковну бібліотеку та наявність грошей готівкою. Є відомості про церковно-приходські школи та церковних старост. Окремий розділ охоплює послужні списки священноцерковнослужителів з їх сім'ями і церковних старост та відомості про вдів і сиріт. Тут зібрані відомості про священників, псаломщиків-дияконів та проскуриниць. Зазначено походження, освіту, дату призначення й відомості про сім'ю та родинні зв'язки.

В останньому розділі зосереджено дані про парафію. Названо села, які входять до складу парафії. Вказується число будинків або господарств, число жителів, в тому числі окремо чоловіків і жінок. Наводиться відстань від церкви і зазначається, чи немає перешкод у спілкуванні. Статистичні відомості про кількість населення із зазначенням соціального стану: духовних осіб, дворян, міщан, селян загалом по парафії та окремих селах. Зазначається кількість іновірців: євреїв, магометян тощо, відзначається наявність розкольників і сектантів.

Документи Волинської духовної консисторії — багате джерело для вивчення історії церков та українських старожитностей.

В Держархіві Тернопільської області відклався також значний документальний масив, який відтворює багатогранні процеси міжконфесійного життя регіону.

До таких фондів належать: Кременецький римо-католицький деканат (ф. 426), римо-католицькі парафіяльні управління — Бережанського, Борщівського, Збарзького, Копичинського, Підгаєцького, Тербовлянського, Чортківського повіту та м. Тернополя (ф. 485); православні парафіяльні управління Кременецького повіту (ф. 486); греко-католицькі парафіяльні управління Бережанського, Бучацького, Заліщицького, Зборівського, Копичинського, Скалатського, Тербовлянського, Тернопільського повітів (ф. 407). Життя церков різних конфесій знайшли відображення у фондах: Уповноважений Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР по Тернопільській області (ф. Р-3239), Уповноважений Ради у справах Руської православної церкви при РМ УРСР по Тернопільській області (ф. Р-3240), Уповноважений Ради у справах релігії при РМ УРСР по Тернопільській області (ф. Р-3241).

Докладніше зупинимося на огляді окремих із них.

Кременецький римо-католицький деканат (ф. 426, оп. 1, 2, 420 од. зб., 1766–1946 рр.) налічує 420 справ, які охоплюють 1792–1946 рр. Укази й приписи Луцько-Житомирської римо-католицької духовної консисторії (9 справ) з 31 серпня 1820 р. по 22 грудня 1894 р., прислані до відома і виконання, свідчать про підпорядкованість їй Кременецького повітового римо-католицького деканату. Укази й книги розпоряджень деканату за 1845–1872 рр. написані від руки польською мовою (оп. 2, спр. 4-11, 7-а).

VI. Огляди архівних фондів

У трьох справах (оп. 2, спр. 1-3) викладена історія Кременецького римо-католицького костелу, будівництво якого розпочато 20 червня 1854 р. з дозволу імператора Миколи I. Богослужіння в ньому введено 10 листопада 1857 р. (оп. 2, спр. 12, арк. 2).

238 справ (оп. 1) складають: метричні книги римо-католицьких парафіяльних костелів за 1823–1938 рр., що входили до Кременецького римо-католицького деканату, метричні виписки з книг, метричні свідоцтва за 1906–1938 рр., метричні книги та свідоцтва про одруження за 1859–1900 рр., книга протоколів показань свідків про встановлення року народження, алфавітний показчик метрик про народження і зареєстрованих у Кременецькій римо-католицькій парафії з 1848 по 1919 рік, книги запису передшлюбних екзаменів римо-католицьких парафіяльних церков і костелів за 1604–1937 рр., метричні книги про народження, одруження та смерть (1870–1907 рр.), таблиця померлих за 1902–1903 рр., відомості про народонаселення та особливі книги Лановецької римо-католицької парафіяльної церкви, в яких ідеться про бажання парафіян інших християнських сповідувать приєднатися до римо-католицької церкви (1906, 1913, 1917 рр.).

Характеристики та інвентарні описи майна та матеріалів парафіяльних костелів, церков і каплиць (1844–1943 рр.) (оп. 2, спр. 13-20, 22, 24, 25, 28).

Зберігаються в фонді прийомо-здавальні описи майна римо-католицького костелу, які склалися при зміні священнослужителів (оп. 2, спр. 12, 21, 23, 27), за 1883, 1909, 1916–1917 рр. Візитаційні відомості за 1866–1875 рр. дають повну характеристику римо-католицьких парафіяльних церков та костелів, розкривають їх діяльність (оп. 2, спр. 29-34).

Уже 1851 р. складалася річна статистична відомість про кількість дворів, народжених, одружених, померлих і тих, що прийняли св. причастя Махновецької парафії (оп. 2, спр. 35). Маємо статистичні дані про кількість народжень, хрещень, економічний стан Катербузької парафії за 1928–1934 рр. (оп. 2, спр. 36).

Чимало справ укомплектовані з книг обліку населення та списків парафіян, які сповідалися у 1833–1925 рр. (оп. 2, спр. 42-86).

Про облік грошових коштів, що витрачались на утримання духовенства Кременецького деканату, можна дізнатись із касової книги за 1827–1934 рр. (оп. 2, спр. 120), 40 книг прибутку і видатку за 1792–1927 рр. (оп. 2, спр. 121-161).

Вхідні та вихідні документи Кременецького деканату за 1842–1937 рр. зареєстровані у журналах, які теж складають частину фонду, що зберігається в Держархіві Тернопільської області (оп. 2., спр. 162-181).

Римо-католицькі парафіяльні управління (ф. 485, оп. 1, 82 од. зб., 1784–1907 рр.) Надійшли 1986 р. від загсу. У фонді містяться документи римо-католицьких парафіяльних управлінь восьми повітів (Бережанського, Борщівського, Збаразького, Копичинського, Підгаєцького, Скалатського, Теребовлянського, Чортківського) і м. Тернополя за 1764–1907 рр. Це метричні книги про народження, одруження і смерть жителів сіл названих районів і м. Тернополя із зазначенням дати, коли відбувались ці події.

Збереглися документи лише окремих парафій. Значна частина метричних книг римо-католицького обряду вивезені у Польщу і зберігаються в архівах. Був факт

передачі метричних книг римо-католицького костелу Республіці Польща із державного архіву Тернопільської області. Серед них було помилково передано й окремі справи греко-католицьких парафій.

Православні парафіяльні управління Кременецького повіту Волинської губернії (ф. 486, 293 од. зб., 1838–1907 рр.). 293 справи фонду надійшли 1964 р. із загсу. Це, в основному, метричні книги про народження й смерть парафіян колишнього Кременецького повіту за 1838–1907 рр. Територіально вони охоплюють Кременецький, Лановецький і Песький райони, а також частину Збаразького (колишній Вишнівецький куш).

Метричні книги — цінне джерело для генеалогії, а також для демографічних досліджень. Є окремі книги сіл Ледихів (1860–1890 рр.) і Дранча (1880–1890), що належать до Рівненської області.

Греко-католицькі парафіяльні управління (ф. 487, 330 од. зб., 1777–1910, 1920, 1940–1944 рр.). 272 справи фонду надійшло від загсу 1986 р. До цього фонду було приєднано 21 справу Скалатського парафіяльного управління (ф. 342), що надійшли на державне зберігання 1953 р., а також 4 справи (ф. 344) Коцюбинського парафіяльного управління (с. Коцюбинці Копичинського повіту), що надійшли в архів 1953 р. Сюди ж було занесено 3 справи ф. 345 Товстенське парафіяльне управління (с. Товсте Скалатського повіту), 4 справи (ф. 346) Гадинківського парафіяльного управління (с. Гадинківці Копичинського повіту), 5 справ (ф. 347) Кривенецького парафіяльного управління (с. Кривеньки Копичинського повіту). Всі вони надійшли на державне зберігання 1953 р. 1989 р. фонд поповнили 3 справи від церкви с. Боришківці Борщівського району за 1888–1920, 1940–1944 рр.

Це метричні книги про народження, шлюб та смерть в основному Бережанського, Борщівського, Буцацького, Заліщицького, Зборівського Копичинського, Підгаєцького, Скалатського, Теребовлянського, Тернопільського повітів. Є 3 книги протоколів дошлюбних заяв м. Скалат та с. Старий Скалат). (оп. 1, спр. 149, 155, 156). Документи парафій названих повітів збереглися, в основному, частково.

В архіві зберігаються також фонди: Уповноважений Ради у справах релігійних культів при РМ УРСР по Тернопільській області (ф. Р-3239, 121 од. зб., 1945–1965 рр.); Уповноважений Ради у справах Руської православної церкви при РМ УРСР по Тернопільській області (ф. Р-3240, 141 од. зб. за 1950–1965 рр.); Уповноважений Ради у справах релігій при РМ УРСР по Тернопільській області (ф. Р-3241, 420 од. зб.)

Наукову цінність становить і релігієзнавча література науково-довідкової бібліотеки Держархіву Тернопільської області, де зберігається до 500 томів друкованої продукції, що стосуються питань релігієзнавства. Серед довідкової літератури, яка дає коротку, але вичерпну характеристику парафій, слід виділити шематизм. У шематизмі наводиться назва церкви, рік будови, освячення, з якого матеріалу збудована, час візитацій, число вірних, священник. Часто вказується наявність парафіяльних приміщень, шкіл, товариств. Збереглися шематизми греко-католицької архієпархії за 1882, 1892, 1896, 1897, 1918, 1927, 1928, 1930, 1935–1936 рр.; Станіславівської єпархії за 1903, 1910, 1912, 1930, 1935 рр.

Інтерес представляють такі періодичні видання про християнські конфесії:

VI. Огляди архівних фондів

«Богословія» — науковий тримісячник за 1923–1926, 1928–1934, 1936 рр., який видавався «Богословським науковим товариством» у Львові. Редактор Й. Сліпий. Журнал «Вісник Марійських товариств» — орган управи Марійського товариства молоді, виходив у Львові. Збереглося ч. 6 за 1937 р.; ч. 1-2 за 1938 р. Редактор о. Іриней Назарко.

Квартальник «Вісник Станіславівської єпархії» видавався єпископським ординаріатом у Станіславі. Зберігся за 1933–1939 рр. частково.

Календар «Місіонаря» за 1942 р. Видавався у друкарні о. Василян у Женеві.

Журнал (квартальник) «Львівсько-архієпархіальні відомості» за 1930, 1931 рр. Видавець — Львівська митрополіча консисторія.

Журнал «Місіонар Пресвятого Серця Носового» — місячник, за 1930, 1936–1939, 1944 р. Видавався о. Василян у Женеві.

Журнал «Нива» — місячник, присвячений церковним і суспільним справам за 1921–1935, 1937–1939 рр.

Видавався у Львові, відповідальний редактор Гавриїл Костельник.

Журнал «Православна Волинь» — орган Волинської духовної консисторії у Кременці, двотижневик, ч. Т-4 за 1922 р.

Журнал «Церква і народ» — двотижневик, видавався Волинською духовною консисторією у Кременці. Зберігся за 1935–1936 рр. частково.

Журнал «Шлях» — релігійно-громадський часовик для народу. Орган товариства ім. митрополита Петра Могили у Луцьку. Збереглися окремі числа за 1937–1938 рр.

«Волинські єпархіальні весті» збереглися за 1868, 1870, 1873, 1875, 1899, 1902, 1903, 1905, 1908 рр.

Виходячи з вищезазначеного, можна стверджувати: документальні та книжкові колекції Держархіву Тернопільської області — цінна складова історії українського народу, його духовного багатівікового стрижня християнства.

Вікторія Резнікова (Харків)

ХАРКІВСЬКА ДУХОВНА КОНСИСТОРІЯ. ОГЛЯД ФОНДУ

Слобідсько-Українська духовна консисторія (з 1836 р. — Харківська духовна консисторія в зв'язку з перейменуванням Слобідсько-Української губернії у Харківську) заснована на підставі указу Синоду від 16 жовтня 1799 р. Консисторія була адміністративно-судовим органом Синоду з управління церквами та монастирями на території єпархії, відала навчальними закладами, заснуванням та ліквідацією церков, парафій та монастирів, провадила суд над особами духовного звання. Консисторія була підпорядкована Синодові і до 60-их рр. XIX ст. мала у своєму підпорядкуванні повітові духовні правління, а після їх ліквідації — окружні благочинія, по 2-3 у кожному повіті. Ліквідована в кінці 1918 р. на підставі постанови загально-російського церковного Собору про реорганізацію консисторій у єпархіальні ради.

Документи консисторії надійшли на державне зберігання в архів 1927 р. в кількості 130 тис. справ і 200 кг розсипу неописаними.

Науково-технічне оброблення документів здійснювалося в архіві в декілька етапів. Вперше документи були взяті на державний облік у 1939 р.

За 1949–1963 рр. внаслідок науково-технічного оброблення документів до актів на знищення було включено 48339 справ і 178 кг розсипу. Акти на знищення були затверджені ЦЕПК Архівного управління та ЕПК Архівного відділу Харківського облвиконкому.

Документи фонду містять цінну інформацію з історії Харківської єпархії та губернії. З метою полегшення пошуку інформації 1983 р. було складено предметно-тематичний покажчик до фонду, у 1990-ті рр., у зв'язку зі зростанням інтересу до родовідних пошуків, складено покажчик до метричних книг.

Діяльність Харківської духовної консисторії, повітових духовних правлінь, окружних благочиній знай-

шла відображення, насамперед, в указах консисторії, журналах зборів членів консисторії, щорічних звітах про стан єпархії, рапортах повітових духовних правлінь і окружних благочиній. В цих документах є відомості: про устрій і становище єпархіального управління, про особовий склад присутствія консисторії, канцелярії і єпархіального попечительства, про діяльність попечительства, надходження коштів і їх витрати, про благочинних і їх помічників, про депутатів по проведенню розслідувань, про становище церков, монастирів, церковнослужителів, про паству, чисельність православного населення, приєднання до православ'я представників інших конфесій, наявність сект, чисельність розкольників і інших сектантів, про видання «рописи родства» і внесення змін у метричні книги.

Заслужують на увагу «обозрения» церков про перевірку нагляду благочинних за справністю й поведінкою причтів єпархії, складені архієпископами під час щорічних поїздок по єпархії, «маршрути» цих поїздок, де докладно розписано час від'їзду, прибуття в пункти призначення, зупинок для оглядання церков і монастирів, відпочинку, обіду, ночівлі, рапорти й звіти про результати цих поїздок.

Значне місце у фонді посідають документи про діяльність церков і церковнослужителів: звіти, зведені і клірові відомості, рапорти, донесення повітових духовних правлінь і окружних благочиній про стан церков єпархії (коли побудовані, наявність церковного начиння, санітарний стан церков), про церковно-приходські школи тощо. Відомості про домові церкви єпархії, їх місцезнаходження, їх власників, правила відкриття і закриття (оп. 13, спр. 18, 19; оп. 16, спр. 173; оп. 25, спр. 367).

Цікаві документи про старовинні храми Харківщини, зокрема, про кафедральний Покровський собор

VI. Огляди архівних фондів

древньої архітектури (збудований в 1689 р.): його освячення, художній розпис, дзвони, улаштування вівтаря і інше (оп. 21, спр. 10; 1834 р.) і церкви Покрова Пресвятої Богородиці в с. Романівка Харківського повіту (оп. 110, спр. 944-а; 1779 р.).

Численну групу становлять документи про священників і церковнослужителів єпархії — формулярні та послужні списки, «справочні листки», в яких вказані: національність, вік, соціальний та сімейний стан, освіта (де й чому навчалися — поезії, риторичі, філософії, географії, мовам і іншим наукам), коли й де висвячений, які займав посади, загальна чисельність церковнослужителів. Серед цієї групи документів є цікаві «відомості про якість священно-церковнослужителів», де вказані: штат причту, як промовляє проповідь священник, чи розуміє паламар те, що читає, чи знає нотний спів і напам'ять катехізис, освіта, якої поведінки, які має пороки («чи не заражений пияцькою пристрастю»), чи підлягав штрафам, чи має власний будинок, яких має родичів, в якій церкві служить (кам'яна чи дерев'яна, скільки має дзвонів і інше).

У фонді зберігаються «ревізські казки» церковнослужителів і їх сімей, де є дані про місце проживання, вік, склад сім'ї (оп. 102, спр. 464; оп. 110, спр. 1911-1927. 1811-1858 рр.). Документи про дозвіл священникам промовляти проповіді власного складання (списки священників і розклад їх проповідей).

Зберігаються оригінали архірейських грамот про благословення і висвячення на ступінь ієрейства, підписані і затверджені архієреями (оп. 110, спр. 2190; 1834, 1841, 1870 рр.).

Значна кількість справ про відзнаку церковнослужителів різними нагородами: грамотами, медалями, орденами та ін. Це — нагородні списки, відомості про кавалерів, які перебувають на службі в єпархії.

Заслужують на увагу справи про нагородження протоієрея Василя Фотієва, вчителя богослов'я і красномовства Харківського головного народного училища Золотим Хрестом. Цю нагороду доставив із Москви колезький радник Василь Назарович Каразін, про що свідчить його власноручний лист до єпископа Христофора від 29 жовтня 1801 р. (оп. 1, спр. 106, 1801 р.) і про нагородження Слобідсько-Українського єпископа Христофора орденом Святої Анни 1-го ступеня (оп. 5, спр. 423; 1805 р.).

У фонді зберігається велика кількість документів про службові та побутові проступки священно-церковнослужителів та їх покарання; відомості про колодників, яких тримали при монастирях і духовних правліннях, де вказано, за що вони покарані.

Всебічно відображено життя і діяльність ченців і монастирів єпархії в численних звітах і відомостях про становище чоловічих і жіночих монастирів, де вказані місцезнаходження, найменування монастирів, штатність, клас, чисельність ченців і послушників, наявність церков, каплиць і інших монастирських будівель, час їх заснування, наявність церковного начиння, про чернече життя, про вплив монастирів на громадськість, про відомих осіб, які відвідували монастирі. У послужних, формулярних списках, табелях, відомостях про настоятелів і настоятельниць монастирів, ченців і послушників є дані про їх вік, національність, стан, де і коли посвячені, яке отримали чернече ім'я, якої поведінки і здібностей.

У фонді зберігається велика кількість справ про прийняття в послушники, постриг у ченці, про «якість» ченців і послушників.

Економічно-господарське життя монастирів зафіксоване в численних звітах, відомостях, книгах обліку прибутків і витрат, де вказано: кількість орної і присадибної землі, луків, садів, лісів, водних «просторів», домобудівель, млинів, пасік, худоби і птиці. Відомості про монастирські майстерні: іконописні, кравецькі, шевські, столярні, бондарні, ковальські, покрівельні, малярні, живописні, палітурні, слюсарні, вишивальні, килимові, золотошвейні, рукодільні, білошвейні.

У фонді зберігається Статут Верховоарківського жіночого монастиря (оп. 110, спр. 2038; 1860 р.).

Заслужують на увагу нормативні документи, які визначали правила щодо будівництва церков: укази Синоду від 27 грудня 1800 р. про заборону будувати дерев'яні церкви там, де вони згоріли, а будувати тільки кам'яні (оп. 1, спр. 2, 151); від 2 жовтня 1835 р. про дозвіл будувати дерев'яні церкви повсюди, але обов'язково на кам'яному фундаменті (оп. 22, спр. 500); указ про необхідність погодження будівництва церков з губернським архітектором (оп. 25, спр. 737; 1838 р.); інструкції будівельним комітетам, які спеціально створювались для будівництва церков (оп. 29, спр. 70; 1842 р.; оп. 35, спр. 530; 1847 р.). Згідно з вказівками Синоду церковні будівлі треба було споруджувати відповідно з «Книгою собраний планов и фасадов для строения каменных церквей», яка була видана Товариством заохочення художників (С.-Петербург) і кресленнями церковних споруд архітектора Костянтина Тона. Ці книги були придбані Харківською консисторією (оп. 23, спр. 378; оп. 27, спр. 481).

Численна група документів розкриває хід будівництва, перебудов, ремонту й освячення церковних будівель. Це рапорти священників про постанови церковно-приходських сходів «збудувати нову церкву та заснувати тимчасовий будівельний комітет», про збирання пожертвувань на будівництво, дозволи консисторії на будівництво й освячення церков, відомості консисторії, повітових духовних правлінь і окружних благочиній про кількість збудованих, освячених, що будуються та згорілих церков у Харкові, повітових містах, селах та зведені по губернії.

Викликають інтерес справи, в яких зберігаються «грамоти по освяченню» збудованих храмів, описи їх церковного начиння, ризниць, церковних книг та інше, а також справа про будівництво і освячення домової церкви Харківського Університету (оп. 14, спр. 438; 1823–1831 рр.).

Багато церков єпархії були збудовані за проектами відомих архітекторів. Збереглися документи про професора архітектури Харківського університету і миського архітектора А. Тона: «о безвозмездных трудах» А. Тона при будівництві монастирської церкви і інших споруд Хорошевського Вознесенського дівочого монастиря, будівництві Харківського Успенського собору, перебудові Покровського кафедрального Соборного храму, Харківської Холодногірської кладовищенської церкви та про його нагородження орденом Святої Анни 3-го ступеня (оп. 28, спр. 378, 1841–1842 рр.; оп. 29, спр. 538, 1843 р.; оп. 32, спр. 314, 1844–1846 рр.).

Справа про нагородження єпархіального архітектора В. Покровського орденом Святої Анни 2-го ступеня

VI. Огляди архівних фондів

за участь у спорудженні храмів єпархії (оп. 99, спр. 1369; 1913–1915 pp.).

Збереглися документи про страхування та оцінку церковних споруд — річні звіти відділу страхування консисторії, страхові оцінки, картки церковних споруд (оп. 100, спр. 512, 513, 1181; оп. 101, спр. 2826, 2827, 2830, 2831, 2838, 2861; оп. 103, спр. 324; оп. 104, спр. 99, 619; оп. 110, спр. 1931; 1914–1918 pp.).

Знайшла відображення у «перечневих» відомостях та книгах прибутків і видатків коштів консисторії, річних прибутково-видаткових відомостях єпархії та церков, де докладно розписані джерела надходження прибутків та статті витрат, про продаж свічок при церквах і храмах, що було одним з джерел церковних прибутків, у відомостях і книгах свічкових прибутків та їх витрати по церквах єпархії.

Ряд документів свідчить про відкриття і діяльність свічкових, цегляних заводів та винокурень: Харківського єпархіального свічкового заводу та свічкового заводу при Святогірській Успенській пустині (оп. 1, спр. 649; 1801 р.; оп. 66, спр. 1384; 1879 р.; оп. 100, спр. 572; 1914–1915 pp.; оп. 104, спр. 459; 1914 р.) та цегляних заводів в с. Губарівка Богодухівського повіту, в сл. Боромля та селі Семеренки Охтирського повіту і селі Андріївка Зміївського повіту (оп. 98, спр. 86, 300, 314; оп. 102, спр. 19; оп. 103, спр. 19; оп. 104, спр. 459, 1901, 1908; 1913–1914 pp.); про відкриття лавок з продажу церковного начиння.

Збереглися описання та відомості про церковну нерухомість, землі, лісоволодіння, лісові дачі, де вказано: коли придбані, розмір володінь, наявність планів, межових книг, кількість будівель, лавок, пасік, дерев, прибутки з цих угідь, про відчуження церковних земель при будівництві залізниць та про здавання землі в оренду (оп. 8, спр. 628, 768; оп. 29, спр. 535; оп. 41, спр. 114; оп. 66, спр. 586; оп. 98, спр. 164; оп. 100, спр. 571, 2035, 2036, 2063, 2064; оп. 101, спр. 2865; оп. 102, спр. 459, 562, 729, 730, 869, 871, 874; оп. 111, спр. 19; 1801–1917 pp.).

Благодійну діяльність православної церкви засвідчує величезна кількість документів фонду. Заслуговує уваги указ Синоду про проголошення проповідей, що викликають милосердя до людства і закликають надавати допомогу стражденним, та рапорти і підписки церковносвященнослужителів про його виконання (оп. 21, спр. 140; 1834 р.).

Відомості, рапорти, підписні листи про надходження пожертвувань на будівництво церков, на допомогу бідному духовенству, постраждалим від стихійного та воєнного лиха, голодуючим, біженцям, на улаштування притулків, лікарень, богодільень для сиріт і калік, лазаретів для хворих та поранених воїнів, на утримання духовних навчальних закладів та церковно-приходських шкіл.

Документи про пожертвування на будівництво православних храмів Російської імперії — в Москві, Києві, Рязі, Моздоку, Новгороді, Благовіщенську, Владикавказі і інших містах та за кордоном — в Женеві, Нью-Йорку, Брюсселі, Сараєво, біля півніжжя Балкан.

Відомості про пожертвування місіонерським товариствам (Палестинському та Біблейському товариствам, Комітету «Церковная лепта», Товариствам Цариці Небесної й Святої Ольги) та окремим місіям (на Далекому Сході, в Японії, Туркестанському краї, Сибіру, Палестині, Кавказі, Західному краї).

Свідчення про пожертвування різним благодійним товариствам, союзам, комітетам, попечительствам (Товариство опікування дітей осіб, які загинули при виконанні службових обов'язків, Товариство Червоного і Білого Хреста, Російське товариство захисту жінок, Союз боротьби з дитячою смертністю, Скобелівський комітет, Комітет по увічненню воїнів, загиблих у війні з Японією, Російський рятувальний комітет у Львові, Всеросійське товариство пам'яті воїнів російської армії війни 1914–1915 pp., Покровський благодійний комітет, Попечительство по наданню допомоги сім'ям воїнів, призваних в діючу армію та запасним воїнам, Попечительство глухонімих і сліпих, переселенцям Сибіру та ін.).

Є відомості про збір коштів на спорудження пам'ятників Богдану Хмельницькому, М. Ломоносову, на місці Куликівської битви та ін.

Особливий інтерес представляють документи про пожертвування коштів, земель, маєтків, церковного начиння церквам, монастирям, учбовим і благодійним закладам приватними особами — священнослужителями, дворянами, поміщиками, міщанами, купцями, селянами. Це — заповіти, списки жертвувателів, рапорти про надходження пожертвувань та ін. Зокрема, справи про пожертвування князя Д. Голіцина Харківському колегіуму 10 тис. крб. (оп. 1, спр. 12. 1801 р.; оп. 2, спр. 71; 1802 р.), про заповіти поміщиків Квіток землі та коштів на будівництво церков і шкіл (оп. 36, спр. 455, 1846 р.; оп. 66, спр. 875; 1892 р.; оп. 98, спр. 255; 1912 р.; оп. 100, спр. 554; 1914 р.), про пожертвування князя О. Потьомкіна Святогірський Успенський пустині 1,5 дес. землі з садом (оп. 45, спр. 470; 1862 р.), про пожертвування почесним громадянином і потомственным дворянином П. Харитоненком 87079 крб. на спорудження церкви в с. Мурафа Богодухівського повіту і землі на будівництво церковно-приходської школи в м. Суми (оп. 66, спр. 379; 1891 р.; оп. 70, спр. 39; 1900 р.), про пожертвування кафедральному Покровському собору в м. Харкові (список жертвувателів, опис речей: оп. 32, спр. 316; 1844 р.).

Є відомості про нагородження Синодом жертвувателів грамотами й орденами. (оп. 27, спр. 215; 1840 р.; оп. 40, спр. 58; 1854 р.; оп. 70, спр. 39; 1900 р.; оп. 100, спр. 1458; оп. 108, спр. 163; 1889 р.).

У фонді зберігається численний масив справ про діяльність духовних навчальних закладів церковно-приходських шкіл та училищ Харківського колегіуму з відомостями про історію заснування, призначення ректорами колегіуму протоієрея Андрія Прокоповича і ієромонаха Іоанна Оболенського, їх послужні списки. Збереглися іменні, формулярні й послужні списки викладачів колегіуму, де вказано: національність, вік, стан, освіта, нагороди. Відомості про студентів колегіуму по класах (богословський, філософський, грецький, синтаксичний, грецької граматики, ніжчий, середній і вищий граматичні класи, пітичний, риторичний і інші) — вік, походження, здібності, чисельність по класах. Списки студентів колегіуму — слухачів лекцій в Харківському університеті, документи про направлення здібних студентів для навчання в Київській духовній Академії і Петербурзькій медико-хірургічній академії, їх успіхах у навчанні.

Збереглася велика кількість документів про призначення студентів колегіуму на церковну службу.

Представляють інтерес «Расписание каким образом преподавать учение в Харьковском коллегииуме сообразно учения в Киевской академии преподаваемого»

VI. Огляди архівних фондів

(1801 р.), посадова інструкція вихователя колегіуму (1800 р.), документи про нагородження кращих студентів срібними медалями «по п'ять щорічно». Є документи про економічне становище колегіуму — книги надходження прибутків і їх витрати, генеральні економічні звіти, кошториси та фінансові звіти про будівництво нового учбового корпусу колегіуму.

У фонді Харківської духовної семінарії зберігаються списки вихованців семінарії, атестати і свідоцтва про закінчення семінарії, відомості про моральні якості вихованців, протоколи іспитових комісій на право отримання священницької посади, відомості про виділення коштів на утримання семінарії (оп. 29, спр. 476, оп. 42, спр-386, 473; оп. 59, спр. 663; оп. 66, спр. 1342; оп. 67, спр. 157; оп. 88, спр. 226-а; оп. 95, спр. 350; оп. 99, спр. 907, 1283, 1285, 1290, 1293, 1319, 1322, 1324, 1336; оп. 103, спр. 81, 193, 944, 945; 1842–1909 рр.).

У фонді духовного училища знаходимо відомості про відкриття духовних училищ, будівництво приміщень для них, статистичні дані про кількість училищ, програми навчання, чисельність викладачів та учнів, послужні списки вчителів, списки учнів, відомості про їх успіхи в навчанні і поведінці, атестати і свідоцтва учнів про закінчення училищ, відомості про кошти на утримання училищ (оп. 2, спр. 175; оп. 3, спр. 21; оп. 10, спр. 152; оп. 11, спр. 1795; оп. 12, спр. 1248; оп. 13, спр. 108, 1457, 2041; оп. 14, спр. 220, 879, 962; оп. 18, спр. 1820; оп. 19, спр. 252; оп. 26, спр. 94, 123, 356, 393; оп. 29, спр. 633; оп. 30, спр. 370 та ін.).

Величезна кількість документів фонду висвітлює стан народної освіти — донесення й рапорти благочинних про відкриття і будівництво шкіл і училищ при церквах і монастирях єпархії, звіти, доповіді, відомості про церковно-приходські школи і училища, де вказано: дату відкриття, чисельність наставників, учнів, предмети навчання, на чий кошти утримуються, кількість шкіл і училищ в єпархії.

Відомості про вчителів шкіл, їх чисельність, вік, стан, освіту, нагороди та списки учнів з даними про їх вік, чисельність, соціальний стан батьків, поведінку, успіхи в навчанні. Документи про призначення законвчителів, відкриття недільних шкіл в єпархії. Є відомості про навчання дітей священноцерковнослужителів «в домах отцов своих», колегіумі, Київській духовній академії й інших навчальних закладах.

В колекції документів є відомості про заснування нотних шкіл, про призначення вчителів, списки учнів цих шкіл, де вказані: вік, стан, хто батьки, які успіхи, предмети навчання (оп. 5, спр. 225-а; оп. 6, спр. 249; оп. 7, спр. 546; оп. 8, спр. 603, 606, 607, 611, 635, 636, 639, 660, 661 та ін.).

Представляють інтерес документи про навчання нотному і хоровому співу, створення півчих хорів у церквах і храмах, про пошук і відбір здібних до співу учнів у півчі хори кафедрального Покровського собору в м. Харкові та придворний хор в Санкт-Петербурзі, про прийняття в школу співу при Харківському архієрейському хорі, про створення попечительства по удосконаленню хорового співу в м. Ізюмі.

Цікава справа про введення згідно з указом імператора Олександра I «придворного простого по ноте для единообразного во всех церквах пения Божественной литургии Златоустого», створеної керівником хору придворних півчих Дмитром Бортнянським і зобов'язан-

ня церковнослужителів про обов'язкове вивчення нотного церковного співу (оп. 1, спр. 613, 723; оп. 2, спр. 268, 303, 324, 540; оп. 4, спр. 445; оп. 5, спр. 177; оп. 13, спр. 2529; оп. 18, спр. 284, 641 та ін.).

У фонді знаходимо документи про церковні бібліотеки, читальні та архіви. Рапорти, відомості про відкриття бібліотек, читальень при церквах та монастирях, їх кількості, призначення священників — спостерігачів за бібліотеками та читальнями, книгонош-співбесідників, про улаштування народних читань з показом «світлових картин» релігійно-морального змісту, є список цих картин. Статут і правила благочинницької місіонерської бібліотеки духовенства церков Ізюмського повіту (оп. 17, спр. 153; оп. 20, спр. 108; оп. 21, спр. 413; оп. 40, спр. 52 а, 93; оп. 48, спр. 91; оп. 64, спр. 84; оп. 66, спр. 758, 1663; оп. 67, спр. 147, 208, 216, 274, 283; оп. 71, спр. 902, 1233, 2181; оп. 72, спр. 23, 32, 33, 43, 67; оп. 75, спр. 65 та ін.).

Відомості, рапорти про становище архівів консисторії, церков і монастирів єпархії, де вказано, які документи зберігаються, їх кількість і хронологічні межі, про проведення перевірок роботи архівів, ведення діловодства (оп. 25, спр. 643; оп. 70, спр. 610; оп. 104, спр. 473, 659; оп. 110, спр. 2189; оп. 111, спр. 64, 66, 69, 71-73, 1870-1918 рр.).

Численна група документів стосується створення комітетів щеплення проти інфекційних захворювань, проголошення проповідей в храмах про нешкідливість щеплень та дотримання санітарно-гігієнічних правил під час епідемій, про призначення представників духовенства в санітарно-виконавчі комісії для боротьби з епідеміями (віспи, чуми, холери, дифтерії і інші), про прийняття священниками звання санітарних попечителів та навчання їх проводити щеплення. Зберігся ряд справ про створення комітетів щеплення коров'ячої віспи. (оп. 4, спр. 57; оп. 10, спр. 544, 1359, 1995; оп. 21, спр. 117; оп. 63, спр. 582; оп. 66, спр. 570; оп. 90, спр. 148; оп. 93, спр. 263; оп. 98, спр. 121. 1804–1911 рр.).

Документи засвідчують відкриття при церквах єпархій товариств тверезості для боротьби з пияцтвом, статути цих товариств, звіти про їх роботу (оп. 71, спр. 930, 1290. 1904 р.; оп. 97, спр. 534. 1909 р.; оп. 99, спр. 733; 1911 р.; оп. 103, спр. 70; 1903 р.).

Варті уваги документи про відкриття релігійно-просвітницьких братств і гуртків з метою поширення релігійно-моральних устоїв життя: Братства Пресвятої Богородиці, Братства Святителя Іоанна Златоуста, Харківського відділення православного Палестинського товариства, гуртків сестер при церквах і монастирях (це прохання, дозволи, рапорти, повідомлення і статути цих товариств та гуртків) (оп. 71, спр. 2183; 1908–1909 рр.; оп. 83, спр. 59; 1901 р.; оп. 89, спр. 2, 55; 1904–1905 рр.; оп. 99, спр. 733; 1911 р.; оп. 100, спр. 603; 1914–1915 рр.).

Збереглися цікаві справи про участь духовенства у збиранні відомостей для підготовки видання єпископом Філаретом «Историко-статистического описания Харьковской епархии» (оп. 38, спр. 587; 1849–1850 рр.; оп. 42, спр. 774; 1858–1859 рр.), про участь у роботі Російського географічного товариства у Санкт-Петербурзі (список священників, обраних кореспондентами цього товариства (оп. 39, спр. 1007; 1853 р.); збирання відомостей про пам'ятники древнього мистецтва і бойові трофеї на території єпархії для Академії мистецтв і Комісії по описанню бойових трофеїв російського

VI. Огляди архівних фондів

воїства і старовинних російських знамен (у Санкт-Петербурзі) — повідомлення про печери на території Курязького монастиря, кургани біля сел. Нижня Покровка і в с. Братениці Богодухівського повіту, городища в сел. Мохнач і Люботині, старовинну фортецю і чавунні гармати в сел. Сінна і Рубльовка Богодухівського повіту, 21 бойове знамено в Покровській церкві м. Чугуєва, старовинні ікони в Святогірській Успенській пустині, старовинну олов'яну дарохранильницю Височинівського Казанського монастиря тощо (оп. 92, спр. 41; 1905–1907 рр.; оп. 99, спр. 754; 1911 р.).

Відомості про розшук і наявність в церквах і монастирях єпархії документів і речей, пов'язаних з діяльністю імператора Петра I (Євангеліє і царські ризи, подаровані Петром I Різдва-Богородицькій церкві в с. Каплунівка Богодухівського повіту і Преображенському собору м. Ізюма, копії царських грамот Іоанна, Софії, Петра I: оп. 50, спр. 143; 1873 р.).

Документи про участь у Московській археологічній виставці (оп. 63, спр. 1134; 1889 р.); про створення Харківського єпархіального церковного археологічного товариства і музею при ньому, статут товариства, затверджений архієпископом Арсенієм (оп. 99, спр. 746; 1912; оп. 100, спр. 2102; 1916 р.).

Є відомості про участь духовенства єпархії у виборах до Державної думи (оп. 99, спр. 1162; 1912 р.).

Збереглися свідчення про роль і участь духовенства у воєнних кампаніях. Це — повідомлення про проведення «благодарственных» молебнів на честь воєнних перемог російської армії, грамота Синода православному російському духовенству, яке відзначилося «усердием» до Святої церкви і Отчизни під час нашестя в Росію ворога, яка була розіслана по церквах єпархії на вічне зберігання (оп. 10, спр. 2034; 1813 р.); прохання, рапорти, повідомлення, донесення про призов і участь священнослужителів в діючій армії й флоті, про збирання коштів на допомогу потерпілим під час воєн.

Про увічнення пам'яті загиблих в російсько-японській війні 1904–1905 рр. свідчить указ імператора про занесення імен загиблих воїнів на стіни притворів церков або на особливі дошки на їх Батьківщині, друкарський примірник «поминальної дошки», список загиблих у цій війні, які перебували на обліку Харківського повітового військового начальника (304 чол.), (оп. 9, спр. 436. 1809 р.; оп. 25, спр. 777. 1838 р.; оп. 84, спр. 258, 259. 1902-1905 рр.; оп. 86, спр. 41, 225. 1903 р.; оп. 88, спр. 58, 178, 307. 1904-1905 рр. та ін.).

Варто сказати і про наявність документів щодо чудотворних ікон в церквах і монастирях єпархії (оп. 1, спр. 4-а; оп. 2, спр. 446; оп. 4, спр. 62; оп. 42, спр. 1280; оп. 43, спр. 778; оп. 89, спр. 23, 26, 53, 54; оп. 99, спр. 738, 744; оп. 100, спр. 608, 1216; оп. 101, спр. 999, 1000; 1800–1911 рр.). Зберігся список 16 чудотворних ікон Пресвятої Богородиці, світлини яких були направлені в Комітет попечительства про російський іконопис для видання «Лицевого иконописного подлинника, заключающего образцовые снимки святых чудотворных икон в пределах России». В списку зазначено місцезнаходження ікон (оп. 99, спр. 753, 1911 р.).

Відомості про хресні ходи з чудотворними іконами: правила ходіння, прохання й дозволи на їх проведення, маршрути та описання хресних ходів. Зокрема, цікаві описання хресних ходів з чудотворною Каплунівською іконою Божої Матері (оп. 42, спр. 1407;

1859 р.; оп. 43, спр. 778; 1860 р.; оп. 99, спр. 738, 1624; 1911–1913 рр.), з Охтирською чудотворною іконою Божої Матері (оп. 89, спр. 54; 1904 р.) і з образом новоявленого угодника Святителя Йосифа Білгородського чудотворця (оп. 99, спр. 1624; 1913 р.).

Заслуговує на увагу справа про випадки чудодійних зцілень біля могили ієромонаха Іоанна Затворника в Святогорській пустині. Є список зцілених (оп. 71, спр. 2193; 1908 р.).

У фонді зберігаються також документи Харківських єпархіальних з'їздів, з'їздів духовенства училищних округів єпархії: журнали засідань, списки депутатів, звіти і доповіді про роботу з'їздів (оп. 48, спр. 73; 1870 р.; оп. 50, спр. 139, 160; 1873 р.; оп. 51, спр. 138; 1874–1875 рр.; оп. 71, спр. 1712, 2150, 2184; 1905–1908 рр.; оп. 100, спр. 613, 2086; 1914–1916 рр.).

Відомості про участь харківського духовенства у місіонерських з'їздах у Москві та Києві (оп. 63, спр. 574, 1887 р.; оп. 71, спр. 2191, 1908 р.). Слід назвати документи надзвичайного єпархіального з'їзду у травні 1917 р.: програма, протоколи засідань, постанови з'їзду і повітових з'їздів духовенства й мирян (квітень – травень 1917 р.): журнали, протоколи, резолюції (оп. 101, спр. 1014, 1014-а), про створення спілки службовців консисторії і її виконавчого комітету (листування з виконавчими комітетами духовних консисторій Російської імперії, проект статуту спілки: оп. 101, спр. 157, 1019; 1917 р.), а також документи надзвичайного єпархіального з'їзду у серпні 1917 р. щодо виборів харківського єпископа: журнали і протоколи комісії з організації з'їзду, протоколи з'їзду, правила виборів єпископа на харківську кафедру й інші (оп. 101, спр. 1014-а; оп. 104, спр. 727); і харківських єпархіальних зборів у травні 1918 р. з питань реорганізації роботи Харківської духовної консисторії: створення єпархіальної ради, її штати, вибори членів ради (їх формулярні списки) та делегатів на Всеукраїнський церковний Собор у Києві (списки делегатів) (оп. 101, спр. 1299, 1633; оп. 110, спр. 2128). Є окрема справа про Всеукраїнський церковний Собор у Києві (посвідчення делегатів, списки членів Собору від Харківської єпархії та ін. оп. 104, спр. 730).

У фонді зберігаються справи, які відкривають нащадкам цікаві сторінки з життя та діяльності Г. Квітки-Основ'яненка та Т. Шевченка. Це, зокрема, справа про прийняття Г. Квітки-Основ'яненка на послух в Старохарківський Преображенський «общежительний» монастир — (прохання, свідоцтво батьків про згоду на вступ їхнього сина до монастиря, дозвіл архієпископа Христофора й інші: оп. 4, спр. 375; 1804 р.), і справа про вилучення з обігу «Кобзаря» Т. Шевченка за клопотанням харківських священників (донесення рапорти, повідомлення оберпрокурора Синода про постанову С.-Петербурзького комітету у справах друку порушити кримінальне переслідування осіб, винних у виданні «Кобзаря» та накладати арешт на це видання, оп. 103, спр. 332. 1910–1911 рр.).

У фонді зберігається більше 4 тис. метричних книг за 1774–1890 рр., де записані відомості про народження, одруження та смерть прихожан церков Харківської єпархії (оп. 105, спр. 1-1446; оп. 109, спр. 1-563; оп. 110, спр. 1-2230), а також значна кількість іменних сповідних розписів прихожан по церквах єпархії, де вказано вік, склад сім'ї, стан, присутність на сповіді (оп. 110, спр. 817-9446 за 1783, 1804–1917 рр.).

Сподіваємося, що наш огляд зверне увагу дослідників на цей пласт історії Харківщини.

Ганна Морозова (Чернігів)

ОГЛЯД ФОНДУ «ЧЕРНІГІВСЬКА ДУХОВНА КОНСИСТОРІЯ»

Документи фонду Чернігівської духовної консисторії висвітлюють багатомісячну історію Чернігівської єпархії, 1010-річчя заснування якої відзначатиметься наступного, 1992 р. Заснована в першій чверті XVIII ст., саме вона контролювала діяльність підлеглих духовних правлінь, церков і монастирів.

Духовні консисторії на теренах Російської імперії постановою Загальноросійського церковного Собору 1918 р. були реорганізовані в єпархіальні ради. Чернігівську — скасовано постановою губвиконкому від 4 березня 1919 р.¹ Духовна консисторія — це частка культурного життя українського народу, в документах якої знайшли своє відображення усі переломні моменти історичної долі України.

Вивченню історії Чернігівської єпархії, окремих монастирів, церков, розташованих на її теренах, життєдіяльності окремих представників духовенства присвячено чимало монографій. Більшість з них опубліковано до 1917 р., кілька побачили світ в 1930–х рр.² Після цього тривалий час тема історії церкви була для досліджень небезпечною. Останнє десятиріччя позначено низкою цікавих публікацій³.

Упродовж існування Чернігівської єпархії її очолювали визначні духовні діячі України — Лазар Баранович, Феодан Прокопович, Феодосій Углицький, Філарет Гумілевський та ін. На постатях деяких із них варто зупинитися.

Лазар Баранович (1620–1693) увійшов в історію як видатний громадсько-політичний, церковний та культурно-освітній діяч XVII ст. Його діяльність проходила в надзвичайно складних умовах національно-визвольної війни, а потім лихої руїни. 1657 р. гетьман Богдан Хмельницький надав Лазареві Барановичу жалувану грамоту на маєтності Чернігівської архієрейської лаври. Відтоді він стає чернігівським та новгород-сіверським єпископом, а з 1666 р. — архієпископом. Під час його єпископства з Новгорода-Сіверського до Чернігова була перевезена школа (1689 р.), яка склала підґрунтя відкритого 1700 р. колегіуму. Л. Баранович організував у Новгороді-Сіверському і Чернігові друкарні, в яких було надруковано близько 50 назв книжок.

Становлення церковно-історичного краєзнавства на Чернігівщині в середині XIX ст. пов'язане з іменем Філарета Гумілевського (1805–1866), призначеного 1859 р. на єпископську кафедру до Чернігова. Протягом 60-х рр. за розпорядженням архієпископа Філарета в єпархії було відкрито сотні парафіяльних шкіл, Стародубське повітове духовне (1861) і Чернігівське єпархіальне жіноче (1866) училища. Зусиллями Філарета було відновлено комплекси споруд Єлецького монастиря і Чернігівської духовної семінарії, ремонтувалися церкви.

Після прибуття до Чернігова Гумілевський ознайомився з місцевими архівами і був вражений їхнім багатством. Чимало цінних історичних документів зберігалося навіть у парафіяльних церквах. У липні 1861 р. за безпосередньою участю Філарета засновано часопис «Черниговские епархиальные известия», найактивнішим автором якого став сам архієпископ. Публікувалися й окремі документи XVII–XVIII ст., які зберігалися в ар-

хіві консисторії. Нині це видання є важливим джерелом з історії єпархії. Цінність його тим більша, що окремі опубліковані документи не збереглися. В держархіві відклався лише один документ з автографом Філарета Гумілевського — його лист до губернатора від 16 квітня 1863 р. (ф. 127, оп. 7а, спр. 2026).

Загалом комплекс документів фонду Чернігівської духовної консисторії, який зберігається в Державному архіві Чернігівської області, потребує всебічного й об'єктивного вивчення. Понад 12 тисяч документів (13 описів) є важливими джерелами з історії Чернігівської єпархії, починаючи з перших десятиліть XVIII ст. до 1919 р. Вони свідчать про її місце й роль в історії української духовності. Відзначимо, що після 1919 р. у фонді відклалися виключно метричні книги деяких населених пунктів губернії.

Документи фонду надійшли на зберігання до держархіву Чернігівської області ще на початку 1920-их років (точна дата невідома) і налічували понад 1816 метрів за корінцями за 1724–1916 рр.⁴

Напередодні війни 1941 р. у фонді зберігалося 200432 справи⁵.

Разом із цими документами надійшли фонди монастирів, описані П. Федоренком⁶, Чернігівського братства св. Михайла, Чернігівського Спасо-Преображенського собору, Чернігівського архієрейського дому за 1661–1919 рр.⁷

Більшість документів загинула під час окупації міста нацистами в роки дволітньої окупації області з вересня 1941 по вересень 1943 рр. На 1945 р. їх налічувалося 7931 справа та близько 300 кг розсипу. Справи були розпорошені, не мали заголовків. Поступово документи пройшли науково-технічне оброблення й описування.

З метою створення повнішого комплексу документів, що характеризували діяльність релігійних установ і поліпшення користування ними 1976 р. до фонду були приєднані документи 64 фондів церков губернії (оп. 12) та фонди духовних правлінь і благочинних (оп. 13).

Цього ж року документи фонду було закаталогізовано на рівні справ і складено систематичний, географічний та іменний покажчик. У зв'язку з активізацією користування документами фонду останнього часу складені тематичні картотеки: метричні (крім оп. 10) та сповідні книги (ці картотеки складені за окремими населеними пунктами), клірові відомості церков та послужні списки церковнослужителів (за повітами). Зараз здійснюється введення інформації з послужних списків церковнослужителів до комп'ютерної бази даних.

Звичайно, в межах одного огляду неможливо докладно охарактеризувати всі документи фонду. Тому акцентуємо увагу на великих масивах документів та окремих з них.

У фонді збереглися Укази Синоду Православної церкви Росії та Чернігівського єпископа (1721–1851, оп. 1, спр. 579, 581, 582 та ін.), окремі укази, маніфести російських імператорів та Сенату (1718–1877, оп. 1, спр. 661, 666 та ін.). Серед документів — укази Чернігівської та Київської духовних консисторій (1724–1880, оп. 1, спр. 716, 818, 1068, 1069), укази та постанови духовних правлінь (1780–1863, оп. 2, спр. 12а; оп. 8).

VI. Огляди архівних фондів

Неабиякий інтерес для дослідників історії єпархії становлять звіти про її стан (1847–1882) та відомості про історію Чернігівської єпархії, зібрані та відправлені до Москви для використання при складанні історії Росії (1774, оп. 1, спр. 1600).

У фонді висвітлено питання будівництва (1753–1896), ремонту (1745–1872), відкриття (1745–1896) та закриття (1788, 1801) церков і монастирів.

Додаткову інформацію щодо ремонту та будівництва храмів, монастирів (плани, креслення, листування) містять документи фондів Чернігівського губернського правління (ф. 127 — будівельне відділення) та Чернігівської губернської будівельної та шляхової комісії (ф. 179).

Цікаві відомості про історію створення, діяльність та особовий склад причту містять собі клірові відомості церков (1741–1918), описання монастирів, зібрані для топографічного описання Росії, яке готувала Російська Академія Наук (1781; оп. 1, спр. 1217, 1276). Окремо хочеться відзначити літописи парафій с. Шаболинів Соницького повіту (зараз Корюківського району Чернігівської області; 1878–1919; оп. 12, спр. 553) та с. Ксензівки Кролевецького повіту (зараз Сумської області; 1867–1915; оп. 12, спр. 344, 345). У цих документах відображені не лише факти з релігійного життя громад сіл, але й спостереження священників за ставленням населення до тих чи інших подій в країні протягом десятиліть, зломом релігійного світогляду людей унаслідок бурхливих подій початку ХХ ст.

У фонді зберігається великий за обсягом комплекс документів щодо церковнослужителів. Це й ревізські реєстри (1779–1858), списки та послужні списки настоятелів, монахів та послушників монастирів (XIX, 1768–1917), відомості та послужні списки церковнослужителів (1777–1915), справи про призначення, переміщення та звільнення церковнослужителів (1732–1916).

На наш погляд, цікаві й документи про звинувачення священників і козаків у чаклунстві (1753–1775, 1817).

Церкви та монастирі відігравали неабияку роль в економічному житті краю, однак документів про їхню господарську діяльність в архіві збереглося мало. Відзначимо лише документи про передання в оренду скляного заводу, який належав Чернігівському Троїцькому Іллінському монастирю (1785; оп. 5, спр. 28); секуляризацію земель Чернігівського та Новгород-Сіверського архієрейських будинків (1798, оп. 4, спр. 538) та наділення їх новими землями (1801; оп. 4, спр. 688); діяльність Чернігівського єпархіального свічкового заводу (1876–1883; оп. 9, спр. 55); конфіскацію млина на р. Білоусі, який належав Чернігівському Єлецькому Успенському монастирю (1917–1918; оп. 3, спр. 400).

У фонді наявні описи майна монастирів та церков XVIII–XX ст., акти обліку та описання церковних земель Носівського благочинія (1807; оп. 13, спр. 104), Стародубського та Новомістського повітів (1807; оп. 9, спр. 18), відомості про рухоме та нерухоме майно монастирів (1767; оп. 1, спр. 867).

Є відомості про пожертвування на користь Біблійного товариства (1814–1821; оп. 2, спр. 2370), Палестинського православного товариства (1902; оп. 3, спр. 940), постраждалим під час Вітчизняної війни 1812 р. (1812–1814; оп. 2, спр. 1654, 5072) та воїнам, пораненим під час війни у Китаї (1900–1901; оп. 13, спр. 57,

103), збір коштів на спорудження пам'ятника імператору Олександрю I (1814; оп. 2, спр. 5080).

Інтерес становить справа про набір хлопчиків для придворної співацької капели у Санкт-Петербурзі (1832–1838; оп. 2, спр. 5116). В цій справі зберігається лист російського композитора М. І. Глинки від 26 травня 1838 р. до Чернігівської духовної консисторії з його автографом (арк. 18).

У фонді зберігаються документи, які висвітлюють існування на теренах єпархії інших релігійних конфесій: про діяльність єдиновірських церков (1800–1900; оп. 9, спр. 15, 19) та перехід з православ'я до римо-католицького (1912; оп. 3, спр. 959) та іудейського (1900, оп. 3, спр. 2) віросповідань, старообрядництва (1811, 1813; оп. 2, спр. 1115, 1309), секти євангельських християн-баптистів (1911–1912; оп. 3, спр. 959).

Про прагнення всіляко зміцнювати позиції російської православної церкви на східно-українських землях свідчать документи про переміщення монахів-українців із православних монастирів на території Польщі до монастирів Чернігівської єпархії (1758–1779; оп. 1, спр. 757, 920, 1149).

Становить інтерес група документів про діяльність духовних та парафіяльних училищ, духовної семінарії, слов'яно-латинського колегіуму. Це відомості про діяльність семінарії (1804; оп. 2, спр. 213), відкриття духовних училищ (1816; оп. 2, спр. 2700), списки та відомості про викладачів семінарії (1798–1812; оп. 2, спр. 284, 917, 1375; оп. 4, спр. 537), духовних та парафіяльних училищ Новгород-Сіверського повіту (1849; оп. 9, спр. 41), відомості про учнів колегіуму (1768–1783; оп. 1, спр. 941, 1247, 1253, 1254, 1293), духовних училищ (1867; оп. 4, спр. 1527), документи про направлення учнів колегіуму та семінарії до медико-хірургічної академії (1774–1815; оп. 1, спр. 1065, 1067; оп. 2, спр. 182, 392, 940, 1933, 1987, 1988, 2540, 2748).

Відзначимо, що ці документи доповнюють інформацію фонд 682 — «Чернігівська духовна семінарія».

Для демографів, генеалогів неабиякий інтерес становлять метричні книги, в т.ч. єврейські та римо-католицькі (1722–1921), сповідальні книги (1739–1898), справи про розірвання шлюбу (1732–1919) та видання метричних свідоцтв (1732–1918).

Відображено у фонді роботу архіву консисторії. Це записка чернігівського регента В. Левицького про необхідність упорядкування архіву (кін. XVIII; оп. 4, спр. 609) та справа про підбір архівних кадрів до Чернігівської духовної консисторії (1768; оп. 9, спр. 6).

Комплекс документів фонду Чернігівської духовної консисторії має велику науково-історичну цінність. Незважаючи на активізацію їх використання у зв'язку із зростанням інтересу до історії духовного життя народу, більшість документів ще чекають на своїх дослідників.

¹ Известия Черниговского губисполкома. — 1919. — 19 березня.

² З історії Чернігівської єпархії: бібліографічний покажчик. — Чернігів, 1993.

³ Віроцький В. Храми Чернігова. — К., 1998; Адрюк А. Чернігівська чудотворна ікона блецької Богоматері // Родовід. — 1996. — № 2; Бойченко С., Ігнатенко І. Некрополі давньоруських храмів Чернігова // Сіверянський літопис. — 1997. — № 5; Воробей Р. Чудодійні ікони Божої Матері з Рудні (Редьківки) та Мохнатина // Сіверянсь-

VI. Огляди архівних фондів

кий літопис. — 1995. — № 5; *Ворожей Р.* Одна з чудотворних ікон Чернігівщини // Сіверянський літопис. — 1997. — № 5; *Дзюба О.* Чуда Густинського монастиря // Пам'ятки України. — 1993. — № 1-6; *Дрозденко В.* Густинський монастир // Сіверянський літопис. — 1998. — № 6; *Коваленко О., Гейда О.* Біля джерел церковно-історичних студій на Чернігівщині // Сіверянський літопис. — 1998. — № 3; *Мицик Ю.* З нових джерел до історії церковного землеволодіння на Чернігівщині XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. — 1997. — № 1-2; *Микитась В.* Давньоруські студенти і професори. — К., 1994; *Половникова С. О.* Реліквії з любецьких храмів // Любецький з'їзд князів 1907 р. в історичній долі Київської

Русі. Мат-ли міжнар. наук. конф. — Чернігів, 1997; *Пуцко В.* Ікони Чернігівщини // Сіверянський літопис. — 1997. — № 4; *Тарасенко О.* Філарет Гумілевський як історик Чернігівщини // Сіверянський літопис. — 1996. — № 2-3; *Ткаченко В.* Монастир на Чернечій горі (Глухівсько-Петропавлівський) // Сіверянський літопис. — 1999. — № 1.

⁴ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 11, арк. 42.

⁵ Там само, спр. 166, арк. 16 зв.

⁶ *Федоренко П.* До історії монастирських архівів // Архівна справа. — 1929. — Кн. 9-10.

⁷ Держархів Чернігівської обл., ф. Р-651, оп. 1, спр. 11, арк. 42.

Любов Соловка (Івано-Франківськ)

ДОКУМЕНТИ СТАНІСЛАВСЬКОЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ КОНСИСТОРІЇ 1788–1944 рр.

Станіславська греко-католицька консисторія заснована в березні 1885 р. на основі декрету імператора Австро-Угорщини Франца Йосифа I від 24 січня 1884 р. Її були Папи римського Льва XIII від 25 березня 1885 р. 10 січня 1886 р. відбувся урочистий в'їзд і інтронізація першого Станіславського єпископа Юліана Пелеша, в майбутньому ними були Юліан Сас Куїловський, Андрій Александер граф Шептицький, Григорій Хомишин. Консисторія під керівництвом єпархіального єпископа здійснювала управління і духовне судочинство в єпархії, вирішувала кадрові, фінансові та господарські питання на своїй території. У складі Станіславської греко-католицької консисторії в 1887–1894 рр. було 20 деканатів: Богородчанський, Буковинський, Бучачський, Галицький, Городенківський, Гусятинський, Жуківський, Заліщицький, Коломийський, Косівський, Кудринецький, Надвірнянський, Пістинський, Скольський, Станіславський, Снятинський, Тлумачський, Тисменицький, Устецький, Чортківський. 1893 р. Галицький деканат перейменовано на Сзупільський, в 1895–1913 рр. зі складу консисторії вийшов Буковинський, а ввійшли Сучавський і Чернівецький деканати (в 1925–1933 рр. вони не входили до консисторії), а 1935 р. з'являється деканат Станіслав-місто. Таким чином, згідно з шематизмом Станіславської греко-католицької єпархії за 1938 р., Станіславська дієцезія була знову поділена на 20 деканатів. В березні 1946 р. Станіславська греко-католицька консисторія припинила свою діяльність у зв'язку з ліквідацією греко-католицької церкви на Західній Україні. Усі справи греко-католицької єпархії були передані Уповноваженому Ради в справах російської православної церкви по Станіславській області.

Перше надходження документів консисторії до архіву відбулося в 1940 р. в неупорядкованому стані. 1951 р. було проведено науково-технічне оброблення 2000 кг розсіпу документів, проведена експертиза, систематизація документів, формування справ з розсіпу, складено заголовки і опис, але тільки в 1990–1992 рр. справи були підшиті, оформлені згідно з вимогами і пронумеровані. 1993 р., в зв'язку зі створенням колекції (О.А.Ф.) метричних книг церков та костелів Станіславського воєводства, метричні книги з фонду консисторії, які надійшли в 1970 р. від Уповноваженого в справах російської православної церкви, були передані до колекції (ф. 631). Стан збереженості документів фонду в цілому задовільний. Справи в опису система-

тизовані за хронологічним принципом.

Фонд Станіславської греко-католицької консисторії (ф.504) налічує 1198 справ і відноситься до групи найцінніших фондів Держархіву Івано-Франківської області, тому що він є фондом австрійського періоду (найстарішої групи фондів), охоплює тривалий період (1788–1944 рр.), містить численну інформацію з історії релігії та діяльності церковних установ на території колишньої Станіславської єпархії, в яку входило 20 деканатів, розміщених на території Богородчанського, Борщівського, Городенківського, Гусятинського, Заліщицького, Коломийського, Косівського, Надвірнянського, Рогатинського, Снятинського, Станіславського, Теробовлянського, Тлумачького, Чортківського повітів та Буковинського дуката. Документи фонду написані латинською, німецькою, польською, українською мовами, значна частина — рукописна. Діяльність консисторії відображають такі основні види документів: протоколи засідань консисторії, єпархіального суду, церковних товариств; акти перевірки роботи приходів, церков; інвентарні описи рухомого і нерухомого майна; відомості про стан приходів, церков, господарських будівель деканатів, про облік та продаж церковної землі, прибутки й видатки, встановлення сервітуту для приходів та з інших фінансових питань; заяви, прохання парафій, парохів, студентів духовної семінарії; особові справи священиків, студентів духовної семінарії; списки випускників семінарії; метрики кліру Станіславської дієцезії; книга обліку священиків єпархії; листування Львівської митрополічної консисторії, Станіславської греко-католицької консисторії з парафіями, деканатами, священиками з різноманітних питань церковного життя.

Оскільки документи фонду датовані ще 1788 р., слід зауважити, що до створення 1685 р. Станіславської консисторії, всі релігійні питання вирішувалися зі Львівською митрополічною консисторією, тому листування парафіяльних, деканальних урядів до цього часу велося з нею.

Протоколи засідань консисторії — це невелика група документів (6 справ за 1886–1888, 1897–1901, 1909–1912, 1924–1929 рр.), в них висвітлюються такі важливі питання як будівництво, ремонт, освячення церков, продаж-купівля землі, утворення нових парафій, призначення та звільнення священиків, вибори парафіяльних рад, ведення метричних справ, утворення церковних братств та затвердження їх статутів та ін. У фонді

VI. Огляди архівних фондів

є також протоколи засідань єпархіального суду в справах про розрив шлюбів (1928–1939 рр.). За 1908–1918 рр. збереглися протоколи зборів товариства св. апостола Петра, а за 1890–1903 рр. — Товариства взаємної допомоги й звіт про його діяльність за 1889–1892 рр. Загалом, в цих документах є відомості про мету, вплив та діяльність даних товариств.

Серед документів фонду є документи під назвою «протоколи отпавленого посещения деканальной церкви», «протоколи відбутої деканальной візитації церкви, в яких є метри кальні дані про душпастиря; відомості про наявність і збереження церковного майна, фізичний стан церкви, опис її зовнішнього і внутрішнього вигляду, дата побудови (на жаль, не у всіх протоколах), дані про стан дзвіниці, цвинтаря, шкільного дому, про дотримання всіх вимог проведення церковних служб та обрядів священником, відомості про наявність парохіальних бібліотек і церковних видань та ін. Узагальнені відомості про всі церкви деканатів містяться в «табелях отпавлених осмотров деканальных у деканате, касательно церкви, прибора мнения». Цікаві відомості про рухоме і нерухоме майно церков можна знайти і в таблицях під назвою «церковний інвентар» (дати побудови і опис церков, дзвіниць, парохіальних та господарських будинків, відомості про земельні володіння, сервітути; описання церковного інвентаря; переліки церковних книг з зазначенням р. видання і в якій оправі; інформації про наявність метричних книг, дані про існування і діяльність церковних братств, про їх, статут, власність та ін.). У фонді є також таблиці опису земельних володінь церкви, завірені інспекцією кадастральних податків, підтверджені консисторією (тут є відомості про кількість орних земель, луків, городів, пасовиськ, полонин, лісів, озер та ін., про загальну церковну площу).

Найбільша група документів фонду — це листування з питань діяльності церков та володіння церковною землею (в тому числі встановлення сервітуту; страхування; фінансова діяльність; будівництво та ремонт церков, приходських та господарських будинків; стан приходів і церков; створення, об'єднання або відокремлення парафій; пожертвування прихожан на користь церкви; купівля-продаж, оренда, облік землі; відміна або погашення боргів за оплату податку на церковну землю та ін.).

В листуванні висвітлюється також діяльність священнослужителів, їх відношення до обрядової та інших богослужбових відправ, до прихожан; матеріальний стан та побутові умови священників; заміна вакантних посад, переведення в інші парафії; прийом студентів в духовну семінарію; допущення до конкурсних екзаменів. Найбільшу групу складає листування деканальних органів управління, церковних комітетів, священників з митрополічною консисторією у Львові, з греко-католицькою єпископською консисторією в Станіславі, з президією намісництва у Львові, з Міністерством віросповідань із питань заміни вакантних посад священників, призначення нових пресвітерів, парохів за період 1788–1938 рр. Цікаві дані про священників є в таких документах як «табеля поведеня», «посведчення о поведенію», «табеля свойств», «табеля кваліфікаційна». В «табелях поведеня» вказано прізвище, ім'я, по батькові священника, дата народження і висвячення, послужний список, сімейний стан, «нравственность і благорозуміє пастирьськое», відношення до влади, церквона та просвітницька діяльність, є такі графи як особливі заслуги, вади та погрішності. В «табелях свойств» дається

оцінка таких рис характеру священника як ревностність, ініціативність або байдужість, характеризуються позитивні риси характеру і пороки, відношення до парафіян, турбота про катехізацію, естетика і краса дому Божого, порядок в будинку священника і навіть його зовнішній вигляд, поведінка, «приличность в одежи» і родинне життя. В «табелях кваліфікаційних» є відомості про те, якими мовами володіє священник, які він мав знання з філософських та богословських наук. У фонді є також протоколи конкурсних іспитів на заміщення вакантних посад, письмові відповіді конкурсантів та ін. Збереглися грамоти, які вручалися священникам в разі успішного складання парохіальних іспитів з наук богословських, грамоти про призначення священниками, поздоровлення, листування з «Руським народним Домом у Львові» (1895–1898 рр.) з питань надання стипендії священникам із фонду стипендійно-богослужбової фундації ім. блаж. п. архидіякона, Бр. Шашкевича та ін. Серед особових документів фонду є метрики клира Станіславської дієцезії за 1887–1941 рр. (5 справ), в яких вказано біографічні дані; дата рукоположення; місце і термін служби в душпастирстві; дата припинення священства та її причини; час проходження конкурсних іспитів; характеристики відношення до духовної служби: визнання, похвали, відзначення або догани і покарання; в разі смерті — дата і місце смерті. В цих справах є також дані про переведення священників з Станіславської до Львівської дієцезії, або виїзд за кордон. В 1939 році з приходом радянської влади душпастирі виїжджали до Польщі, Німеччини, Австрії, Риму, де працювали з дозволу єпископського ординариату, а деякі згодом повернулися в Станіславську дієцезію. Є відомості про те, що деякі священники загинули від рук більшовиків, як, наприклад, Рачаківський Антін — 06 липня 1941 р., Стебельський Іоанн — 16 квітня 1944 р., Клецац Казимир — 26 червня 1941 р., Гладун Стефан — 3 липня 1944 р. В невеликій кількості збереглися особові справи священників, студентів духовної семінарії — 15 справ. Збереглася одна надзвичайно цінна справа — книга обліку священників Станіславської єпархії за період із грудня 1873 р. по березень 1944 р.

Серед документів фонду є відомості про стан шкіл Станіславської єпархії та викладання релігії в них за 1897–1898 рр.: дані про місцезнаходження школи, кількість учнів, їх обряд, та ін.; листування з питань оголошення конкурсів на посади вчителів греко-католицького обряду, прохання, заяви священників про надання посади в школах, гімназіях, інформація про стан викладання науки релігії та; поведінку гімназійної молоді та ін. У фонді є також річні звіти приходів про кількість дітей-гімназистів греко-католицького віросповідання, відомості про те, скільки з них закінчило учбові заклади; скільки продовжило навчання в ремісничих промислових школах, в духовних семінаріях Станіслава і Львова (1937–1938 рр.). Крім того, у фонді є відомості за 1938 рік про наявність окремих релігійних бібліотек, кількість книг, журналів; про діяльність релігійних організацій молоді та ін.

Значна кількість справ, що зберігаються в цьому фонді — це документи про пожертвування на користь церкви та богослужіння (1794–1928 рр.), серед них є й фінансові: рахунки, чеки, квитанції, а також фундаційні акти, грамоти, метрики про смерть фундаторів та ін.

Наукових досліджень за документами фонду і публікацій не виявлено.

Ганна Волкотруб (Київ)

ДОКУМЕНТИ КІЄВО-ВАСИЛЬКІВСЬКОГО РИМСЬКО-КАТОЛИЦЬКОГО ДЕКАНАТУ ДЕРЖАРХІВУ м. Києва

Перший католицький храм — Олександрівський костюль — названий в честь Олександра I, споруджений у м. Києві в 1817–1842 рр. Підпорядковувався він Києво-Васильківському римсько-католицькому деканату, який, в свою чергу, входив до складу Луцько-Житомирської римсько-католицької єпархії.

За виявленими документами, 1910 р. деканом Києво-Васильківського римсько-католицького деканату був ксьондз Шептицький, а Луцько-Житомирську римсько-католицьку єпархію очолював єпископ Карл Недзьялковський.

1835 р. до Києво-Васильківського деканату входили Білоцерківська, Бишівська, Фастівська, Київська, Макарівська, Мотовилівська, Рокитнянська, Василівська та Ржищівська парафії. Ті ж самі парафії належали до деканату і 1867 р.

Документи деканату з 1782 по 1874 рр. велися польською мовою. Це візитації (генеральні перевірки) Фастівського уніатського (1783) і Білоцерківського (1789) деканатів; уніатських церков: Храпачанської (с. Храпачі) (1782), с. Напрасніки (1785), с. Трущанки (1789), с. Фурси (1879), с. Яблунівки (1789), с. Лабуянки (1789), с. Снітинки (1790), с. Блощинець (1789), с. Наливайківки (1790), с. Паляничення (1790–1792), с. Рокитного (1790), с. Кожанки (1790), с. Улашівки (1790), с. Мотижина (1791), м. Біла Церква (1782), м. Фастова (1790), с. Пінчуки (1790), Снігурівської (1790), Забуянської (1790), Липовської (1790), Казанської (1789), Погребської (1791), Введенської (1791), Пришивальнянської (1790), Копачівської (1791), Макарівської (1790) церков; каплиць у с. Холаки (1784) і с. Нахамерні (1790); документи про побудову церков у різних селах Гружки (б/д), Підвисоке, Покотилів (1763) та ін.

До візитації входять описи будівель костюлів, каплиць, їх фізичного стану, вказано рік забудови, подані описи майна парафії: іконостасів, хрестів, дзвонів, літургійних книг, вітарних свічників, срібних церковних речей.

Особливо цікаві відомості про час постання парафії і фондушеві відомості — хто і коли фондував парафії землі та інше майно.

Польською мовою велись книги запису передшлюбних іспитів костюлів м. Біла Церква (1827–1844) та інших міст Київської губернії (1797–1815), сповідальні розписи костюлів Київської губернії (1766, 1818), метричні книги костюлів Київського і Васильківського повітів про одружених, хрещених та померлих (1773–1848), метрична книга Макарівського повіту про одружених (1845).

Російською мовою поданий опис метричних книг Златопольського і Антонівського костюлів за 1834 р.

З 1849 р. метричні книги велись російською мовою. Це метричні книги костюлу м. Ржищева про одружених (1849–1859), хрещених (1849–1859), метричні книги Олександрівського (1849–1861; 1863–1874, 1880–1882, 1902–1904, 1906, 1913–1916) і Миколаївського (1912–1915) костюлів м. Києва про одружених, хрещених та померлих, виписи із метричних книг римсько-католицьких церков Києво-Васильківського деканату (1879–1880), метричні книги Мотовилівського костюлу (1907, 1915), мет-

ричні книги костюлів Київського і Васильківського повітів про одружених, хрещених та померлих (1849–1874), виписи з метричних книг церков Луцько-Житомирської єпархії (1877–1878), метрична книга Самгородецького костюлу Липовецько-Бердичівського деканату (1894).

Свідченням того, як єпархія здійснювала керівництво і управління парафіями, є укази Луцько-Житомирської Римо-Католицької Духовної Консисторії Києво-Васильківському декану та Фастівському, Ржищевському, Макарівському, Васильківському, Рокитнянському і Білоцерківському настоятелям про представлення до консисторії різних статистичних даних: чисельність парафіян в приходах, смертність від заразних хвороб, осіб, які перейшли з православ'я в католицизм; про призначення на посади: ксьондза Вацлава Калиновського вікарним Київського приходського костюлу, вікарного Київського приходу ксьондза Олександра Савицького настоятелем Клеванського приходу, законовчителя Білоцерківської гімназії ксьондза Іоанна Шафранського настоятелем Вишівського приходу, колишнього ректора Римсько-католицької Духовної Академії Лонгіна Жарковецького Єпископом Суффроганом Луцько-Житомирської єпархії.

У зв'язку з епідемією холери 1910 р. були видані укази про обов'язкове захоронення померлих від холери в закритих гробах, про необхідність проводити приходськими священнослужителями роз'яснення серед народу не робити поминок за померлими, щоб не поширювати хворобу. Також наказувалось об'явити в приходах, що в зв'язку з холерою богомольці шести губерній: Мінської, Могилевської, Вітебської, Подільської і Київської не будуть допускатись в м. Ченстохову на поклоніння чудотворній іконі Божої Матері.

1910 р. згідно з листом Великого князя Миколи Михайловича Директор Департаменту Духовних справ іноземних віросповідань звернувся до єпископа Луцько-Житомирської єпархії Карла Недзьялковського з проханням про збір по приходах та складання реєстрів надписів на кладбищенських пам'ятниках захороненнях всередині костюлів, на внутрішніх і зовнішніх стінах костюлів, які стосуються померлих духовних осіб, дворян, а також осіб, які заслужили загальну повагу або отримали історичне значення.

Видавались накази консисторією також різного господарчого значення, як от: настоятелі повинні повідомляти консисторію про договори і підряди на роботи в костюлах, про збір пожертв на користь попечительства про сліпих; про надання костюлам бланків на метричні екстрактові книги та сповідальні розписи, про надсилання костюлам відсотків від фондушевих сум на заупокійні молитви згідно волі заповідачів.

У зв'язку зі смертю 5 грудня 1909 р. Великого князя Михайла Миколайовича всім священнослужителям наказувалось після богослужіння прочитати в костюлах Височайший Маніфест про кончину та відслужити службу (текст некролога додається).

29 березня 1910 р. видано височайший Указ про перейменування повітового міста «Зяславль» Волинської губернії на «Ізяславль».

У зв'язку з тим, що з'явилися випадки двоєженства, настоятелям був даний наказ видавати шлюбні свідоцтва, написані латинською мовою та скріплені печаткою костельною, а не цивільних властей.

В недільні та святкові дні після служби пропонувалось оголошувати про розшукуваних людей, а також переглядати метричні книги про смерть і шлюби та повідомляти консисторію, (запити про розшукуваних людей додаються). 14 березня 1910 р. видано царський Маніфест про порядок обговорення законопроектів за-

гальних для Імперії й Фінляндії, і його було наказано прочитати духовенством після богослужіння всім прихожанам.

На жаль, ці накази збереглися лише за 1910 р., тому повної картини діяльності єпархії та деканатів скласти неможливо.

Фонд Києво-Васильківського Римсько-католицького деканату нараховує більше 100 метричних справ, які мають неоціненне значення для генеалого-біографічних досліджень.

Юрій Шаповал, д.і.н., професор (Київ)

НЕВІДОМІ ДОКУМЕНТИ ПРО УАПЦ У ЗВ'ЯЗКУ ЗІ СПРАВОЮ «СПІЛКИ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ»

В останні роки в Україні виникла реальна можливість працювати з недоступними раніше документами й матеріалами ЧК-ГПУ-НКВД, що стосуються багатьох справ і процесів доби сталінізму, а серед них і відомої справи «Спілки визволення України» («СВУ»). Відкритий політичний процес у цій справі (до речі, єдиний показовий політичний процес в Україні у 1930-ті рр.) відбувався у Харкові з 9 березня по 19 квітня 1930 р. Після цього процесу, за точною оцінкою деяких дослідників, ГПУ вирішило не тільки фізично, а й морально знищити українську інтелігенцію.

Наявні на сьогодні документи переконливо свідчать, що у тому вигляді, як це зображали чекісти, «СВУ» не існувало. Проте це не означає, що в Україні не існувало спротиву більшовицькому режимові, його антигуманній політиці. Не випадково, фабруючи справу, репресивно-каральні структури прагнули одним ударом «знешкодити» ті сили і тих людей, які могли бути або вже були небезпечними для утвердження комуністичної ідеології та практики.

Зрозуміло, що поза увагою не могла залишитися і Українська Автокефальна Православна Церква (УАПЦ), яка існувала й діяла в умовах жорстокого терору, проповідувала Боже Слово та обороняла українське Православ'я від утисків безбожної інтернаціоналістської влади. Збереглося чимало недоступних і невідомих раніше документів, що свідчать, як саме партійно-державні і чекістські структури організовували боротьбу проти УАПЦ. Так, у аналітичній записці «Релігійні угруповання на Україні (станом на січень 1926 року)», що надійшла на ім'я Володимира Затонського із Секретного відділу ГПУ УСРР, було зазначено, що УАПЦ, головним ідеологом якої вважався Володимир Чехівський, виникла 1921 р. і на той час в Україні було десь близько 300 парафій, що стали на автокефальну платформу. 1922 р. таких парафій було близько 200, 1923 — близько 600, 1924 — до 1200, 1925 — до 1500¹.

Автори зазначали: «Автокефалія як релігійне угруповання по суті своїй є більш політичним, ніж релігійним. Доказом цього твердження може слугувати особовий склад автокефальних ієрархів (характеристика декого з них додається), більшість з яких кол[ишні] політичні діячі різних українських шовіністичних угруповань, від соціалістів-федералістів до петлюрівщини і гетьманщини. Для більшості з них церква є не метою, а засобом»².

Далі йшлося про те, що майже 70 відсоткове осіб у «лавах липківщини» це — «антирядянський елемент»³.

Чекісти докладно описували, якими методами вони здійснювали боротьбу проти УАПЦ. Насамперед йшлося про організацію розколу: «У автокефальній церкві, з благословення ВПЦР (Всеукраїнська Православна Церковна Рада. — Ю. Ш.) і Липківського, існувало «братерство Діяльної Христової Церкви» як добровільної організації «активно віруючих». Органи ГПУ вживали заходів до поглиблення суперечностей, що позначилися того часу між лідерами автокефальної ВЦР Ради — Липківським, Чехівським, Потієнком, Яреценком, з одного боку і з організаторами братерства, з іншого. У підсумку в Києві було організовано керівний центр ДХЦ Губернського масштабу. Відтоді липківці активно повели боротьбу з ДХЦ, як з угрупованням, що прагне захопити керівництво автокефальною церквою у свої руки»⁴.

Зокрема, у записці зазначалося, що з серпня 1925 р. органами ГПУ «було вжито заходів до підготовки, через Київську Губраду ДХЦ, Всеукраїнського з'їзду усіх опозиційних ВПЦ Ради і Липківському елементів... У жовтні місяці цей з'їзд відбувся і пройшов вельми успішно»⁵. Прогнозувалося, що за умов продовження тиску на прибічників В. Липківського можна сподіватися на те, що органи ГПУ зможуть «підготувати ґрунт для захоплення у свої руки майбутнього складу ВПЦР-автокефалістів»⁶. В першу чергу ставилося завдання посилити стеження за прибічниками В. Липківського.

Для виконання цього завдання ГПУ мало кошти і засоби. Це, зокрема, засвідчує ще один невідомий раніше документ — кошторис витраток по роботі ГПУ серед релігійних угруповань на перше півріччя 1928 р. З нього дізнаємось, що у 22 округах чекісти утримували по 3 секретних співробітники для стеження за автокефальним рухом. На півроку це коштувало 5940 карбованців, а утримання інформаторів у ВПЦР автокефалістів коштувало відповідно 1200 карбованців на півроку⁷.

Ця підривна робота принесла потрібні владі результати. 1929 р. в одному з інформаційних повідомлень, адресованому ЦККП(б)У і підписаному Головою ГПУ УСРР Всеволодом Балицьким, йшлося про викриття «СВУ» і зазначалося: «Організація об'єднувала антирядянськи настроєну інтелігенцію, колишніх визначних учасників петлюрівського руху, діячів автокефальної церкви» (підкреслення моє — Ю. Ш.).

Незважаючи на те, що багато учасників ліквідованої нині органами ГПУ України контрреволюційної організації «Спілка визволення України» були амністовані Радянською владою, вони не відмовилися від подальшої

VI. Огляди архівних фондів

злочинної контрреволюційної діяльності і створили організацію, що мала на меті об'єднати навколо себе українські антирадянські елементи і шляхом масової агітації, пропаганди і шкідництва, спираючись на підтримку міжнародної буржуазії, викликати повстання проти Радянської влади... Органами Державного політичного управління України ведеться слідство.

Обвинувачені найближчим часом постануть перед пролетарським судом»⁸.

Ті, кому було доручено підготовку цього суду, напевно, вважали, що для грандіозного політичного спектаклю, яким мав стати показовий процес «СВУ», вони обрали діячів, які найбільше підходили для цього, найповніше уособлювали в собі епоху національно-визвольної боротьби українського народу 1917–1920 рр.

На лаві підсудних у Харківському оперному театрі навесні 1930 р. опинилися 45 представників української інтелігенції, серед яких були і діячі УАПЦ: богослов Володимир Мусійович Чехівський та його брат священник Микола Мусійович Чехівський.

У Державному архіві Служби безпеки України в Києві збереглося чимало унікальних внутрішніх, робочих документів ГПУ, що свідчать: з братами Чехівськими та іншими особами «працювали», а ще раніше за ними пильно стежили, прагнучи досягти основної мети — всіляко дискредитувати УАПЦ, підготувати ґрунт для її знищення.

Збереглися й документи, які показують усю масштабність задуму «драматургів» з ГПУ щодо УАПЦ. Наприклад, велика за обсягом «Докладная записка о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья по Украине в связи с делом «СВУ», недоступна раніше дослідникам, містить чималу кількість посилок на «контрреволюційну діяльність автокефалії». Так, читаємо, що в Кам'янець-Подільській окрузі «проводили свою роботу активні діячі автокефалії, яка розвинула... велику антирадянську роботу. Окривділом ГПУ заарештовано групу автокефальних попів у кількості 9 чоловік, що очолювалась автокефальним архієпископом Пивоваровим. Учасники групи, колишні члени «Кирило-Мефодіївського братства» (йдеться про засноване на початку лютого 1918 р. «Українське Православне братство святих Кирила та Мефодія». — Ю. Ш.), ще 1925 р. прагнули створити так звану «бойову базу» для антирадянської обробки селянства, організували по селах церковні хори і були активними причіниками Липківського та Чехівського»⁹.

Надзвичайно характерний ще один документ під назвою «Орієнтовний список заарештованих, що підлягають представленню на процес». В цьому, як і в деяких інших віднайдених документах, знаходимо в систематизованому викладі чимало «ліній» діяльності «СВУ», про які потім згадувалося на процесі, а також ті, що відпали. Тобто ті, які чекістам не вдалося зробити такими, що виглядали б як реально небезпечні. Одна з ліній позначена як церковна. Серед «кандидатів» на процес вписані імена М. Чехівського, М. Хомичевського, Ю. Красицького, Л. Карпова. Та найцікавіше те, що проти них знаходимо позначку «Будет взят ряд лиц с периферии»¹⁰.

Фактично ліквідацію УАПЦ більшовики розпочали з усунення митрополита Василя Липківського від керівництва цією церквою на II Всеукраїнському Православному Соборі 1927 р., хоча арешти й розстріли окремих діячів УАПЦ мали місце з самого початку її існування. Володимир Чехівський був головою II Церковного Собору 17-30

жовтня 1927 р., вів переговори з владою у справі митрополита В. Липківського, якого згаданий Собор увільнив від митрополичого служіння. Це було зроблено з метою зберегти УАПЦ. Однак, уже 1928 р. В. Чехівському було заборонено займатися будь-якою релігійною діяльністю, а 17 липня 1929 р. він був заарештований¹¹.

Було заарештовано чимало діячів УАПЦ в тодішніх округах і районах України ще до підготовки справи «СВУ». Однак саме фабрикація цієї справи мала, на думку її організаторів, поставити крапку в історії УАПЦ, остаточно морально і практично знищити її.

Не випадково в доповідній записці на ім'я голови ГПУ УСРР В. Балицького начальник Секретного відділу (СВ) Валерій Горожанин та начальник 2-го відділення СВ Борис Козельський, яких можна вважати «головними режисерами» процесу «СВУ», докладно планували, що саме слід інкримінувати діячам УАПЦ. Насамперед це — «атеїзм більшості автокефального духовенства». Тут доречно запитати: хто і за якими критеріями мав визначати міру цього атеїзму? Далі це — «петлюрівське минуле більшості автокефалістів», використання «СВУ» УАПЦ як «знаряддя антирадянського впливу на широкі маси для ведення підпільної роботи», «українізація церкви та релігії — засіб для здійснення мети «СВУ»¹².

Співробітники ГПУ доклали великих зусиль, щоб «розшифрувати» ці напрями. Ось лише деякі приклади з віднайдених документів, датованих груднем 1929 р. Наприклад, стверджувалося, що на Полтавщині «організаційна робота по створенню автокефальної периферії проводилася членами Київського центру «СВУ» Чехівським, Липківським, єпископом Жевченком і священником Тараном.

Як на один з найяскравіших прикладів цієї діяльності можна назвати ліквідовану раніш контрреволюційну організацію автокефалістів на чолі з якимось Жовницьким (засланий до концтабору), що мала за мету організацію повстання проти Радвлади, і на ліквідовану в цей час аналогічну організацію на чолі з колишнім активним петлюрівцем, керівником автокефальної громади Ведюком і автокефальним попом Стрижаком...

Свідченнями заарештованих автокефальних попів встановлено контрреволюційну роботу автокефальної церкви, що використовувалася шовіністичними елементами з контрреволюційною метою»¹³.

Зауважимо: в черговий раз встановлено «контрреволюційну роботу» не за конкретними фактами, а за «царицею доказів» сталінського «правосуддя» — зізнаннями самих обвинувачених, видобутими під тиском «караючого меча революції».

Осип Зінкевич у своїй цікавій розвідці «Справа Української Автокефальної Православної Церкви на процесі Спілки визволення України і її ліквідація у 1930 р.» висловлює припущення, що слідчі ГПУ, побачивши задалегідь, що їм не під силу добитися під час слідства від В. Чехівського та його брата М. Чехівського поступливої, вирішили довести до скликання «надзвичайного собору» УАПЦ 28-29 січня 1930 року¹⁴. Як відомо, цей «собор», скликаний напередодні процесу «СВУ», ухвалив резолюцію про зв'язок УАПЦ з «СВУ», про «контрреволюційність» УАПЦ і, зрозуміло, про її «самоліквідацію».

Однак документи, раніше недоступні для О. Зінкевича та інших дослідників, засвідчують, що брати Чехівські ще 1929 р., до моменту скликання «собору», почали давати необхідні ГПУ свідчення, після того, як їх активно «обробили» чекісти.

Таким чином, сам «собор» був плановою акцією ГПУ УСРР, що мала засвідчити «крах» УАПЦ. За словами одного із сучасників, цей «собор» з кількох недобитих єпископів «нагадував собою акт насильства над українською ієрархією, вчинений царем Петром Першим 19 листопада 1708 року, коли до царської ставки в м. Глухові... було привезено під військовим караулом зв'язаного митрополита Київського Іоасафа Кроковського, покликано Чернігівського й Переяславського єпископів та ще кількох з ближчих російських єпархій для проголошення анафема над гетьманом Іваном Мазепою. Як тепер, так і тоді все-сильно діяла московська деспотія, лише тоді «священному» Соборові єпископів під загрозою «лишення живота» було наказано проклясти як «зрадників» Мазепу та його сподвижників, а тепер проголошено «зрадником» увесь православний український народ»¹⁵.

Нагадаємо, що протягом 1926-1929 років в Україні було заарештовано п'ять ієрархів УАПЦ, а всього в добу сталінізму було знищено її 34 єпископи, 2000 священників та інших церковних служителів.

Деякі дослідники (О. Зінкевич та ін.) на підставі видрукуваного першого тому стенографічного звіту про процес «СВУ» зауважують, що В. Чехівський на засіданнях суду 15 та 16 березня 1930 р. зробив спробу «уточнити», а фактично відмовитися від своїх попередніх сфальсифікованих свідчень. Це й справді так. Наприклад, такий діалог відбувся у нього з обвинувачем М. Михайликом з приводу участі в організації «Братство Української Державности»:

«Михайлик: Коли вперше вступили до Братства Української Державности?

Чехівський: До Братства Української Державности ніколи не вступав і не був членом.

Михайлик: Ви Ваші зізнання добре пам'ятаєте? Прийдеться пізніше вам нагадати про те, що ви були членом Братства Української Державности. До чого в основному зводилася ваша робота за час від 1921–24 року?

Чехівський: Церковна робота переважно.

Михайлик: Значить, з 1921 до 1924 р. ви займалися роботою по організації української церкви? І тоді, як зазначено у ваших зізнаннях, ви належали до Братства Української Державности?

Чехівський: Я не належав до організації Братства Української Державности.

Михайлик: Потім з'ясуємо...»¹⁶.

Наведемо ще один невеличкий уривок з діалога, за який потім В. Чехівському довелося розплачуватись:

«Михайлик: А знаєте, хто входить в склад духовництва?

Чехівський: Я показав.

Михайлик: Ви показали...

Чехівський: І зараз показую, що кандидатами обиралося, більшою частиною, у значній кількості, тих урядовців, старшин директоріанських армійських загонів, які жодної роботи не мали, залишилися безробітними, але жили легально. У нас священники обираються...

Михайлик: Мене не цікавить, як вони обираються. Мене цікавить ваша оцінка. Я наведу вам один приклад, те, що ми маємо в офіційних документах. У свій час було зроблено обслідування 577 парафій (цікаво, хто і як «обслідував». — Ю. Ш.). Це обслідування показало, що серед активу автокефальної церкви у тих парафіях було: старих офіцерів 6 ч., денікінців — 22 ч., петлюрівських бандитів — 214 ч., колишніх членів

УПСР, УСД, УКП — 55 ч., жандармів, поліцаїв — 17 ч. і членів «Союза русского народа» — 3 чоловіка. Це взято на виборку. Картина правильна?

Чехівський: У нас не було таких даних...»¹⁷. За ці та інші невідповідні «сценарію» процесу слова В. Чехівському довелося невдовзі покаятись. Після того, як йому в ніч з 16 на 17 березня 1930 р. чекісти «підказали» необхідність такого «каяття».

Засідання 17 березня почалося з його заяви, яку друкована стенограма передає так: «Вчора, 16 березня, помилково зрозумівши три запитання прокуратури, я й помилково дав три відповіді. Тепер я ці три відповіді виправляю. Я розумів слово — українська автокефальна церква в єднанні всіх трьох ознак життя церкви, але я повинен був розуміти тільки сторони політичного життя, соціально-політичного, і через цю помилку, через неправильне розуміння цього слова, я дав помилкові відповіді на такі питання: перше запитання було — чи керував БУД українською автокефальною православною церквою? Тоді я відповів, що ні, маючи на увазі тільки політичне життя церкви, отже відповідаю, що БУД керував українською автокефальною православною церквою, впливаючи на її політичне життя. На друге запитання, а саме про повстанські кадри в церкві, — я також відповів негативно. Тепер, маючи на увазі таке розуміння церкви, політичні сторони життя, свідчу й визнаю, що після того, як припинилась громадянська війна, в активних колах української автокефальної православної церкви посіли місце повстанські елементи, себто елементи з традиціями й ухилом до повстання. А третє запитання було таке — чи визнаю я за правильне вирішення останнього надзвичайного собору автокефальної церкви, що українська автокефальна православна церква є складова частина СВУ, Спільки визволення України. На це запитання я відповів, що ні. Однак, маючи на увазі, що я повинен був його розуміти як політичне життя церкви, відповідаю, що українська автокефальна православна церква щодо політичного життя права за зняряддя, бо була складовою частиною Спільки визволення України»¹⁸.

Саме відтоді В. Чехівський давав переважно вигідні організаторам процесу свідчення. Важко сказати (можна тільки здогадуватись), які методи шантажу і впливу застосовували в ніч з 16 на 17 березня, але є підстави стверджувати, що він був остаточно зламаний. Про це свідчать документи.

Протягом серпня-вересня 1932 р., під час перебування в Ярославському політизоляторі ОГПУ, В. Чехівський пише низку заяв з проханням про реабілітацію, адресуючи їх Генеральному прокуророві Найвищого суду УСРР, Президії Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету, Політбюро ЦК КП (б) У, ГПУ УСРР, ОГПУ СРСР, Президії Центрального Виконавчого Комітету СРСР.

Ось уривок з однієї із заяв, фактично однакових за змістом. Ідеться про заяву до Президії ВУЦВК від 31 серпня 1932 р.: «Мене у справі СВУ осудив Найвищий Суд УСРР до 10 років суворої ізоляції і 5 років обмеження прав вироком з 19 квітня 1930 р. Повно визнав я перед робітничою владою УСРР на суді провинність супротивних державному радянському проводу виявів моєї діяльності. Відверто, прилюдно осудив я всі мої провини перед владою робітництва УСРР, осудив також і всякий напрям угодовства з буржуазією як в соціал-демократичних, так і в націоналістичних спрямован-

VI. Огляди архівних фондів

нях, осудив і всякі внесення в церковне життя супротивних радвладі соціально-політичних моментів...

Здійснення поставлених проводом ВКП і пролетарської держави завдань, як в соціально-політичному, так і в національній житті, є метою, до якої я щиро і з захватом працюю в житті, світогляді і напрямі волі, діяльності.

Непохитна, тверда, без повороту, безпечна моя спрямованість до роботи улюбленої — піднесення великої творчості комунізму, здійснення соціалізму державного робітництва. Це моє слово не слово лашення, не слово захисного егоїзму, а слово справжнього життя. Сила непохитної моєї спрямованості до творчої пролетарської роботи над будованням соціалізму в СРСР витворилась не тільки моїм зусиллям, а й творчою будівною працею провідництва пролетаріату. В великих жертвах, трудах, боротьбі, досягненнях пролетаріату за 15-ліття викувалась, загартувалась непохитна тепер і моя воля до величної творчої спільної пролетарської роботи — боротьби. Силу безпечної непохитності спрямовання моєї волі до пролетарського революційного творчого шляху підносить і вплив тих революційних змагань і боротьби, що зазнав я в своїй діяльності до відступу по шляху революції. Вільне моє керування в житті-діяльності моїй творчими вказівками проводу пролетарського вождя, ВКП, гарантує мене від небезпеки ухилів або відступництва од революційного пролетарського шляху. Прощу Президію ВУЦВК на четвертому році моєї суворой ізоляції амністуванням дати мені змогу всі сили своєї принести, поки вони не згасли, віддати на велике творче діло будовання соціалізму в СРСР і разом в УСРР»¹⁹.

Напевно, знайдеться хтось, хто буде засуджувати цю заяву Володимира Чехівського або іронізувати над його поведінкою. Не слід робити цього, адже можна лише уявляти, що йому довелося пережити і в яких умовах перебувати, щоб написати такі рядки.

До речі, до різних керівних інстанцій, як свідчать документи, апелювало чимало інших засуджених у справі «СВУ». Дехто з них писав на ім'я Сталіна. Писав і В. Чехівський. Саме на його прикладі можемо зайвий раз переконатись, наскільки це було безнадійно.

16 червня 1935 р. нарком внутрішніх справ СРСР Генріх Ягода надіслав Сталіну заяву В. Чехівського з його ж проханням про амністію. Однак до цього було додано довідку, зміст якої не залишав сумніву в тому, яким саме буде присуд «вождя народів». Ось що, зокрема, читаємо в цій довідці, яку підписав начальник Секретно-політичного відділу Головного управління державної безпеки НКВД Г. Молчанов: «Контрреволюційна діяльність Чехівського полягала у створенні на місцях нелегальних контрреволюційних груп, в організації автокефальної п'ятірки, проводилось вербування в СВУ петлюрівських старшин, отаманів повстанських банд. Автокефальну церкву Чехівський перетворив у повстанський штаб. Чехівський винним себе визнав. У квітні 1930 р. Верховним судом Української СРР Чехівського було засуджено до десяти років ув'язнення у концтабір із суворою ізоляцією з поразкою в правах на п'ять років»²⁰.

З листопада 1937 р. В. Чехівського було страчено за рішенням трійки Управління НКВД Ленінградської області у великій групі представників української інтелігенції.

Однак характерно, що тривалий час сама дата його смерті приховувалася. Зберігся по-своєму унікальний документ, який пояснює цю ситуацію. Це — лист нача-

льника 1-го відділу КГБ при Раді Міністрів СРСР Плетньова від 29 травня 1956 р. Копія цього листа під грифом «цілком таємно» було надіслано начальнику 1-го спецвідділу МВД СРСР і начальнику 1-го відділу Управління МВД Київської області.

Прочитуємо основну частину цього документа мовою оригіналу: «В соответствии с указанием КГБ при Совете Министров СССР № 108 сс от 24 августа 1955 года направляем заявление гр[ажданки] Чеховской А. М. о розыске Чеховского Владимира Моисеевича, 1875 года рождения, урож[енца] Киевской области, осужденного вторично в местах заключения 9 октября 1937 года Тройкой УНКВД Ленинградской области к внешней мере наказания, приговор исполнен 3 ноября 1937 года, и переписку по данному заявлению [передано] для приобщения к архивно-следственному делу № 215471.

1-й спецотдел УМВД Киевской области просим вызвать гр. Чеховскую Анастасию Моисеевну, проживающую по адресу: г. Киев, Стрелецкая ул., дом № 18, кв. 1, уточнить установочные данные Чеховского В. М. (год и место рождения) и после уточнения об'явить ей устно, что Чеховский В. М., отбывая наказание, умер в местах заключения 13 января 1940 года от кровоизлияния в мозг. 1-й спецотдел МВД СССР просим произвести отражение в учете. Начальник 1-го спецотдела УМВД Ленинградской области полковник Назаров»²¹.

По-іншому склалася доля Миколи Чехівського. Він був засуджений до трьох років позбавлення волі, а 4 грудня 1937 р. трійка Управління НКВД Курської області засудила його до розстрілу. Є відомості, що вирок не було виконано і М. Чехівський опинився за ґордоном. На жаль, на сьогодні докладніших відомостей розшукати про нього не вдалося, але, поза сумнівом, це колись станеться.

Ці та інші приклади підтверджують, як багато ще належить зробити дослідникам, щоб у деталях відтворити повну картину подій, пов'язаних з підготовкою, проведенням та наслідками процесу «СВУ» в цілому і з долею діячів УАПЦ зокрема.

¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 16, спр. 97.

² Там само.

³ Там само.

⁴ Там само, арк. 81.

⁵ Там само.

⁶ Там само, арк. 108.

⁷ Там само, справа 34, арк. 92.

⁸ Там само, оп. 20, спр. 2994, арк. 185, 186, 190.

⁹ ДА СБУ, спр. 67098 ФП, т. 238, «Докладная записка о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья по Украине в связи с делом «СВУ», арк. 27.

¹⁰ Там само, «Ориентировочный список арестованных по Киеву, подлежащих представлению на процесс», арк. 1.

¹¹ Про долю В. Чехівського див: *Лозицький В.* Непоправне зло // Вечірній Київ. — 1990. — 9 жовтня.

¹² ДА СБУ, спр. 67098 ФП, т. 238, «Докладная записка Председателю ГПУ УССР В. А. Балицкому», арк. 8.

¹³ Там само, «Докладная записка о результатах работы по вскрытию украинского контрреволюционного подполья по Украине в связи с делом «СВУ», арк. 24.

¹⁴ *Зинкевич О.* Справа Української Автокефальної Православної Церкви на процесі Спілки визволення України і її ліквідація у 1930 р. // Сучасність. — 1988. — № 7-8. — С. 92-93.

¹⁵ Опера СВУ — музика ГПУ. Збірник / Упор. Ю. Хорунжий. — Кам'янськ; Шахтинський, 1992. — С. 92-93.

¹⁶ Спілка визволення України. Стенографічний звіт судового процесу. — Харків, 1931. — Т. 1. — С. 369.

¹⁷ Там само. — С. 380.

¹⁸ Там само. — С. 403.

¹⁹ ДА СБУ, спр. 67098 ФП, Справа-формуляр на В. М. Чехівського, арк. 6, б зв.

²⁰ Там само, арк. 22-23.

²¹ Там само, Контрольно-наглядова справа за кримінальною справою В. М. Чехівського, арк. 1.

Микола Тимошик, д. філол. н., професор (Київ)

АРХІВ МИТРОПОЛИТА ІЛАРІОНА В КАНАДІ: проблема повернення в Україну

Один з непізнаних феноменів української історії — мандрівна доля величезної кількості книжкових шедеврів і архівів, які в різний час і з різних причин вивозилися з України. Так було за княжих часів, за період Руїни, у драматичну й тривалу пору поневолення українських земель царською Росією, панською Польщею, монархічною Австро-Угорщиною.

Сталося так, що кращі представники кількох хвиль української політичної еміграції між двома світовими війнами, полишаючи назавжди Україну, брали з собою в дорогу переважно не тільки коштовності й гроші, які були не у всіх, а духовні набутки свого народу — рукописні й друковані раритети, архіви. Цим самим вони мріяли про створення за кордоном різноманітних наукових і культурологічних інституцій для підготовки української еліти, яка покликана буде, на їхнє переконання, далі утверджувати жовто-синє знамено української незалежності. Так постав Український історичний кабінет у Празі, Український вільний університет у Відні, згодом перенесений до Мюнхена, десятки малих і потужних наукових українознавчих центрів у близькій і далекій діаспорі.

Немало тих архівних скарбів після безкінечних переміщень і реформувань емігрантських організацій губилися в дорозі, залишалися напризволяще, здавалися до антикварних крамниць, просто пропадали в неналежних умовах зберігання. Проте немало книг і документів завдяки подвижництву й небайдужості деяких діячів українського відродження були збережені.

Серед тих, хто прилучився до цієї справи чи не найбільше, по праву можна назвати ім'я колишнього професора Київського університету, першого ректора Кам'янець-Подільського університету, міністра освіти і віровизнань Української Народної Республіки, історика і мовознавця, перекладача і поета Івана Огієнка — митрополита Іларіона.

Архівна колекція у Вінніпезі

Архів митрополита Іларіона — архів за обсягом і змістом зібраного матеріалу з-поміж подібних приватних зібрань, цей архів, напевне, немає аналогів у світовій практиці. Ретельно підібрані й підписані цупкі папки, наповнені документами, розміщуються в обсягових коробках (довжина кожної коробки — більше метра, ширина й висота — близько половини метра).

Таких коробок, вщерть переповнених папками з відібраними документами — 98.

Архів — це сотні тисяч безцінних документів доби: листів, щоденників, записок, фотографій, листівок, прохань, звернень, резолюцій, постанов, газетних і журнальних вирізок, спогадів, надрукованих і ще не виданих рукописів, написаних і прочитаних однією людиною. Здається, не було на той час в українській діаспорі такої наукової, релігійної, просвітницької інституції, такого видавництва, редакції періодичного друкованого органу, від яких би не одержав бодай одного листа митрополит Іларіон чи куди б він не писав сам. Що вже говорити про персоналії. Їх сотні. Це, передусім, українські письменники, вчені, релігійні, громадські і політичні діячі, журналісти, видавці. Це також десятки і сотні зовсім незнайомих йому прізвищ наших земляків, доля яких закинула далеко від рідної землі і вороття на яку для більшості з них вже ніколи не буде. В їхніх листах — болі й тривоги, надії і сподівання. А ще — прохання поради, допомоги, розради. Серед відомих імен, епістолярія яких у значній кількості зберігається в цьому архіві і вже стільки літ чекає на свого дослідника, варто назвати бодай перші три десятки особистостей: Є. Бачинського, Л. Білецького, В. Винниченка, Володимира і Дмитра Дорошенків, А. Животко, І. Качуровського, С. Килимника, В. Кубійович, В. Левицький, Є. Маланюк, П. Одарченка, Т. Осьмачку, С. Петлюру, Н. Полонська-Василенку, В. Плющ, Ю. Рубакін, Я. Рудницький, Ю. Русов, Ю. Сірого, Я. Славутича, П. Сомчинського, І. Тиктора, В. Трильовського, А. Чайковського, Д. Чижевського, митрополита Андрея Шептицького, О. Шулєгіна...

Сьогодні ніхто не може дати відповіді на запитання: скільки ж документів зберігається в цьому архіві? Детальний опис архіву і створення його каталогу ще попереду. Єдине, що вдалося зробити соратникам митрополита невдовзі після його смерті, впорядкувати цей скарб у згадані 98 коробок з переліком зібраних там папок за хронологією і тематикою. Ця копітка робота виконувалася у 70-х роках під керівництвом протоієреїв С. Кіцюка і А. Терещенка, а завершив її архівіст консисторії Української православної церкви в Канаді В. Сеньчук. У тому вигляді, в якому був складений опис архіву, варто познайомити з ним українського читача.

№ п/п	Тематика документів	Порядкові номери коробок
1	Особисте, родинне (особисті документи, паспорти, записки, денники, спогади, матеріали до біографії, фотоілюстрації, діти Анатолій, Юрій і Леся, господарська документація, податки)	1-5
2	Листування (організації і спільноти; особи: коробки 5-11 — за абеткою прізвищ; коробки 12-16 — за хронологією, починаючи від 1940 р.)	6-16
3	Українська Народна Республіка (Кам'янець-Подільський університет, Міністерство ісповідань УНР)	17
4	Православна церква в Польщі (теологічний факультет Варшавського університету, Холмська митрополія)	18-20

VIII. Архівознавство за кордоном

№ п/п	Тематика документів	Порядкові номери коробок
5	Українська греко-православна церква в Канаді (листування, консисторія, Колегія Св. Андрія, громади, єпархії, духовенство — переміщення, духовенство — річні звіти, собори, з'їзди, наради, владики, священники, персоналії)	21-28
6	Журнал «Рідна мова» (Варшава)	29
7	Видавництво «Наша культура» і журнали «Наша культура» та «Слово істини» (розповсюдження видань, передплатники, оголошення видань, фінансові книжки, рукописні матеріали, поодинокі числа)	30-33
8	Видавництво «Наша культура» і журнал «Віра й культура» (листування, фінанси, закуп книжок, розповсюдження видань, передплатники, дописи читачів, оголошення, матеріали до поодиноких чисел)	34-51
9	Переклад Біблії (листування, біблійні студії, різні переклади і матеріали, вирізки, рукописи перекладу Біблії, верстки, підписні аркуші, Біблія в остаточній друкованій формі, галії)	52-59
10	Твори (рукописи, картки, джерела, записки, галії за темою «Мова і література»)	60-66
11	Твори (рукописи, картки, джерела, галії за темою «Словники української мови»)	67-70
12	Твори (рукописи, картки, джерела, галії за темою «Поезії»)	71-74
13	Твори (рукописи, картки, джерела за темами «Історія — загальна українська, загальна християнська, українська церква»)	75-77
14	Твори (рукописи, картки, джерела за темами «Історія — Б. Хмельницький, І. Мазепа, церковні діячі і святі, українське монашество»)	78-80
15	Твори (рукописи, картки, джерела за темами «Теологія — послання, проповіді, ідеологія Української церкви, канони, душпастирство, церковні обряди, традиція, богослужбові книжки, молитовники, церковний спів, служебники»)	81-86
16	Бібліотека (різне, картотека, екс-лібриси, закуп книжок, мапи, програми, повідомлення, прес-релізи)	87-90
17	Бібліотека (твори митрополита Іларіона)	91
18	Бібліотека (газети, журнали, бюлетені, серійні видання, дисертації, брошури, статі, вирізки власних післямов і передмов)	92-98

Власник цієї унікальної колекції — митрополит Іларіон — неодноразово прагнув упорядкувати її, скласти повні каталоги. Велику надію він покладав у цій справі на поміч доньки Лариси, яка мешкала тоді в Монреалі і яка добре зналася на архівній справі, бо мала фах бібліотечного працівника. Він хотів відкликати її на кілька місяців до Вінніпега з тим, щоб вона приступила до складання повного каталогу архіву й бібліотеки, на що потрібно було щонайменше півроку. Про утримання саме такого архівіста за державний кошт митрополит уже мав остаточну домовленість із керівництвом Державної бібліотеки в Отаві, куди попередньо планував передати свою колекцію після своєї смерті. Більше того, після складання каталогу він мріяв про те, аби саме доньку було призначено бібліотекаркою слов'янського відділу, а згодом — завідувачкою цієї колекції.

Намірам таким не судилося здійснитися. Тому досі залишилася колекція не описаною.

Аналіз життя й діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона) показує, що власне книгозбірні й архівна колекція були найбільшим і найціннішим його багатством, яке він набув протягом свого довгого і многотрудного життя. В найдраматичніші хвилини його життя (а таких було немало) учений і релігійний діяч найбільше переймався майбутньою долею цього багатства. В канадському архіві зберігаються три письмові заповіти (завіщання), написані в різні періоди життя митрополита: перший — у Швейцарії, і два останні — в Канаді.

Написання першого заповіту було викликане тяжкою і затяжною хворобою, що проявилася в квітні 1945 р. Позначилися багатомісячні дорожні митарства під війсь-

кові канонади з Холма до Відня, нервові і фізичне виснаження. Власне, 30 квітня, перетинаючи вночі австрійсько-швейцарський кордон, митрополит Іларіон уже не міг самотійно рухатися. В Лозанні його оглянув знаний уролог доктор Секретан і практично за безплатно (при біженцеві Іларіонові з майна і грошей майже нічого не було) зголосився лікувати. Через місяць він заявив, що подальше лікування недоцільне, потрібна лише операція.

8 серпня хірург Ніганс зробив у своїй клініці таку операцію. На жаль, вона не дала бажаного результату, а лише спричинилася до погіршення загального стану. З перемінними наступами болів митрополит Іларіон протримався до грудня, коли доктор Секретан переконав його, що без негайної повторної операції той може у скорім часі померти.

Але цей суворий вирок лікаря не стривожив, а... заспокоїв митрополита Іларіона. В результаті безкінечних безсонних ночей, які тривали кілька місяців, він приходить до висновку, що «за тяжку мою провину — покинення моїх вірних (у Холмі — *М.Т.*) — Господь зволив тяжко покарати мене»⁷. Переконавшись у безрезультатності й подальшій безперспективності спроб покращання свого побутового, матеріального й морального стану через неможливість виїзду із Швейцарії туди, де б він міг сповна реалізувати себе, виснажений фізично перед, як йому здавалося, невідступною вже хворобою, митрополит Іларіон приймає тверде рішення скласти письмовий заповіт своїм трьом дітям. Анатолій і Леся мешкали поруч, у Берні, й заробляли собі на шматок хліба самотійно. До початку зими 1945 р. залишалася невідомою лише доля Юрія. Але митрополит вірив, що він десь живий,

десь неподалік, що його не могла не врятувати доля. Тому й вирішує звернутися востаннє письмово до всіх трьох.

Цей своєрідний документ — швейцарський заповіт митрополита Іларіона — являє собою машинописний текст, надрукований на двох сторінках. Перша сторінка є бланком з друкарським тисненням у верхньому лівому куті двох рядків — Dr. Parion. Metropolit und Erzbischof. Наприкінці тексту другої сторінки на віддрукованому машинкою тексті «Іларіон, митрополит Холмський і Підляський» стоїть підпис Іларіона і кругла печатка, ще холмська — «З Божої ласки Архієпископ Холмський і Підляський». Праворуч у верхньому куті першої сторінки — дата: 11 грудня 1945 р.

Таким чином, заповіт готувався й підписувався митрополитом Іларіоном буквально за день до другої — найскладнішої — операції.

Швейцарський заповіт Митрополита Іларіона «Во ім'я Отця і Сина і Святого Духа.

Знаходячись у повній умовій силі, вважаю за конче зробити таке занарядження. Коли б Милосердному Господеві було вгодно не підняти мене більше з одра хвороби й забрати мене з цього світу, то я позоставляю замість себе в родинних справах Огієнків старшого сина свого, інженера Анатолія Огієнка, якого всі члени моєї родини мають шанувати як свого старшого. В його конечний обов'язок доручаю поклопотатися долею своєї сестри Лариси та брата Юрія.

Щодо мого рухомого майна, то все його засадичне завіщаю доньці моїй Ларисі Огієнко, як майно та гроші, що зараз знаходяться при мені, так і майно в Холмі, Варшаві, Кричиці, Герцогенбургу та Сен-Пельтені, а також і мої гроші в Лендербанк у Відні та в ПКО в Варшаві, але з тим, що моєю одежею й моєю білизною донька моя Лариса щедро поділиться з синами моїми Юрієм та Анатолієм.

Опіку над моєю бібліотекою в Варшаві та в Герцогенбургу доручаю синові Анатолію. Я хотів би, щоб моя бібліотека не була продана, але знаходилась в одних руках і перейшла цілою до дітей моїх дітей, коли то буде можливе. В разі неможливості цього, мою бібліотеку поділять між собою всі троє мої дітей, Анатоль, Юрій і Лариса, а книжки, їм непридатні, пожертвують до якоїсь української публічної установи.

Тому ж синові Анатолієві доручаю опіку над усіма моїми недрукованими працями (їх багато в Герцогенбургу та в п. Юрія Тищенка), — він має постаратися, щоб усі вони були своєчасно видані в світ.

Авторське право усіх моїх друкованих і недрукованих праць, а також авторське право мого перекладу Святого Письма на українську мову позоставляю всім трьом моїм дітям у рівній частині: Анатолієві, Юрієві та Ларисі. Старший син мій Анатолій займеться цією справою.

Молю Милосердного Господа, щоб завжди мав моїх дітей у своїй ласкавій опіці. Амін.

Лозанна. Клініка «La Surse», 11-го грудня року Божого 1945-го.

Іларіон, митрополит Холмський і Підляський⁸.

Та волею долі судилося митрополитові Іларіону вийти і з тієї безнадії.

Чергова недуга нагадала про себе вже на канадській землі, куди митрополит Іларіона переїхав у вересні 1947 р.. Сталося це в урочисті Шевченківські дні 1961 р., коли мало не вся українська Канада зібралася на парламентській площі столиці Манітоби, де відкри-

вався пам'ятник Тарасові Шевченку. 9 березня Іларіон не міг піднятися з постелі.

Згодом хвороба на деякий час відступила й за щоденними клопатами та частими поїздками про неї якось не думалося. Однак після цієї хвороби він все частіше почав задумуватися над наближенням кінця свого житейського шляху. Як і в Лозанні, найбільше непокоїла його доля того величезного й безцінного духовного скарбу, який ревно і невпинно створював і оберігав в усі часи і за долю якого він не переставав переживати до останніх хвилин свого життя. Після тривалих і хвилюючих роздумів 16 жовтня 1961 р. митрополит Іларіон пише докладного листа до своєї доньки Лариси в Монреаль. То була спроба поради й розради найдорожчої для нього після смерті дружини людини. Зважаючи на величезну цінність інформації, і ту обставину, що про цей лист досі нічого не було відомо, його варто навести повністю:

«Моя кохана доню!

Богові було угодно виразно нагадати мені, що я можу відійти з цього життя кожного часу. І тільки гарячі молитви всієї Канади вернули мене назад до дальшої праці, на славу Богу і на розріст Його Церкви в Канаді.

Сильно мене турбує моя велика і цінна Бібліотека та мій Архів. Що з ним робити? Якщо я позоставлю все це Церкві, — а я це сильно хотів і сильно хочу тепер, — то сам ясно бачу, що нема ще кому передати... А коли передам, то мої скарби належно використані не будуть. Це сильно мене непокоїть...

А тим часом до мене звернулася Державна бібліотека в м. Отаві, чи не передав би я їй — по своїй смерті — всю свою бібліотеку і архів на умовах. Які я сам складу. Півурядово мені запропонували такі умови:

1. Бібліотеку й Архів забирають від мене по моїй смерті, а до того часу вона в моїм розпорядженні.

2. Бібліотека і Архів будуть зложені в Державній бібліотеці в м. Отаві в Слов'янському відділі в окремих кімнатах з окремим написом «Відділ митрополита Іларіона», чи як інакше. Відповідні картки будуть наклеєні на всіх книжках

3. До цього відділу буде призначений окремий директор бібліотеки, який знає слов'янські мови.

4. Відділ митрополита Іларіона буде існувати, поки буде існувати вся Державна бібліотека.

5. Міністерство освіти видає кошти на утримання відділу в складі всієї Державної бібліотеки.

6. Буде складений належний каталог всієї моєї Бібліотеки й Архіву.

Мене повідомлено, що до цього я можу додавати й свої умовини і що до мене приїде державний урядник. Щоб скласти докладні умовини передачі Бібліотеки й Архіву.

Сьогодні я одержав від дирекції листа, в якому мене повідомляють (довідавшись, що я каталогу не маю), що один із працівників бібліотеки може приїхати до мене й скласти туг повного каталогу і передати його мені для користування. Увесь цей опис буде зроблений за державний кошт. Я думаю, що для складання повного каталогу потрібно щонайменше півроку. Утримує бібліотекаря при цій роботі уряд.

У мене явилася думка, щоб міністерство освіти послало тебе, дорога моя доню, для складання повного каталогу з початком 1962 р. Крім того, в мене виникла думка просити, щоб ти була призначена бібліотекаркою до Державної бібліотеки в м. Отаві, а по моїм упокоєнні щоб ти була призначена бібліотекарем Відділу

VIII. Архівознавство за кордоном

Митрополита Іларіона. Бібліотекарем Державної бібліотеки тепер працює Д-р Кей Лемб. Його уповноважений, що веде зі мною переговори, є Д-р В.Ю. Кисілевський.

Сердечно прошу тебе, дорога моя доню, докладно відповісти мені на цього листа.

Обнімаю й цілую найдорожчу доню мою. Татко.»⁹

За архівними матеріалами вдалося простежити подальше листування митрополита з адміністрацією бібліотеки щодо долі свого архіву і книгозбірні.

Зберігся лише невідданий сторонами **проект угоди між Огієнком-Іларіоном і Державною бібліотекою в Отаві**, датований 12 жовтня 1961 р. (тексти виконано українською і англійською мовами). На одному з цих документів — напис митрополита Іларіона: «Проект в загальному зовсім добрий». Але тут же, на окремому аркуші — написані його рукою зауваги і пропозиції:

«Відділ цей буде поповнюватися: а) дарунками поодиноких людей; б) сталими закупками.

Матеріал цього відділу буде доступним усім зацікавленим на підставі загальних переписів Державної бібліотеки.

Якби Державна бібліотека не виконала всіх своїх обов'язків, перерахованих в попередніх пунктах, визначаються слідуєчі особи, що вирішать дальшу долю бібліотеки: очка митрополита Лариса, його син Юрій, його син Анатолій. Рішення цих трьох осіб є остаточне і невідкладне».

В цій же справі є кілька листів від державного урядника В. Кисілевського. В одному з них він повідомляв Іларіона, що на основі книги інженера А. Нестеренка «Митрополит Іларіон — служитель Божові й народові» підготував матеріал для біографічного словника про видатні постаті Канади, що його готувало міністерство, якому підпорядковані Державна бібліотека й національний архів. В іншому листі (від 14 квітня 1962 р.) йшлося про «вічне удержання архіву митрополита Іларіона в Державній бібліотеці». У відповіді на цей лист Іларіон повідомляв, що незабаром, у травні, він прибуде до Отави на митрополичі візитації і сподівається зустрітися з паном Кисілевським для докладного з'ясування усіх обставин справи.

На жаль, відповіді доньки Лариси щодо батькових пропозицій в архіві немає. Ймовірно, що вона усно виклала свої думки під час своїх чергових навідин батька у Вінніпезі. Не виявлено й інших документів щодо передачі архіву в Отаву. Скоріш за все, справа не була доведена до кінця з ініціативи власника архіву.

Сьогодні важко сказати напевне, що втримало митрополита Іларіона від прийняття остаточного рішення на користь Отави. Можливо, поступове одужання переконало його в передчасності розв'язання цього питання. Може, донька Лариса, маючи в Монреалі роботу, не виявила бажання її змінювати (поширення нею Вінніпеза було викликане сімейними обставинами: після кількох років життя з чоловіком, професором Костянтином Бідою, вона розлучилася з ним і переїхала сама до Монреаля). Не виключено, що то була спроба батька забезпечити доньку постійною роботою на випадок своєї смерті.

Найімовірніше, причина криється в іншому. Очевидно, що пізніше митрополит задумався над майбутнім використанням цього архіву. Так, довічне зберігання його в Отаві в окремому фонді забезпечувалося. Але

скільки науковців знайшлося б у Канаді для досліджень в такому архіві, де майже весь матеріал пов'язаний з українознавчою тематикою? В Отаві, так сильно віддаленій не лише рідної України, а й від таких центрів українських студій на американському чи європейському континентах, як Вінніпег, Едмонтон, Ілінойс чи Мюнхен. Такий архів, звичайно, там буде мертвим. А йому хотілося, аби цей архів «працював», давав майбутнім українським дослідникам добру поживу й безцінний матеріал для численних монографічних, підручникових, довідкових видань з українознавчої тематики. Тобто, тієї тематики, яка найбільше потрібна там, за океаном, в рідній Україні. Як покаже подальший розвиток подій, саме ця обставина й була визначальною в наступну складну пору свого многотрудного життя, коли митрополит Іларіон писав уже свій останній і остаточний заповіт.

Останній письмовий заповіт.

Та пора прийшла також несподівано і передчасно. Рівно через п'ять років, у березні 1966-го, цю людину в черговий раз звалює тяжка недуга. І цього разу така, з якою він вже не міг справитися до останніх днів свого життя.

Ця недуга припала на ювілейну дату — 85-ліття від дня народження.

Як і тоді, в Лозанні, відчуваючи особливо загострено свій прийдешній кінець, митрополит Іларіон окреслює спочатку в пам'яті, а потім викладає нерівними рядками на папері свій черговий Духовний заповіт. Як і в двох попередніх випадках, цей документ стосується найголовнішого і найбільшого скарбу, який, незважаючи на неодноразові втрати (у Кам'янець-Подільському, Варшаві, Лозанні), протягом усього свого необлаштованого життя він невинно збирав і упорядковував, — архів і бібліотеку.

Глибоко усвідомлюючи історичну, наукову, духовну, суспільну цінність і потрібність цього свого надбання не стільки для нинішнього, скільки для майбутніх поколінь українців, і ні на мить не перестаючи вірити, що колись все ж здійсниться його найзаповітніша мрія про постання самостійної, незалежної, демократичної і заможної Української держави, митрополит Іларіон вирішує відмовитися від свого попереднього рішення передати архів та бібліотеку Державній бібліотеці в столицю Канади Отаву. Така б передача означала справді довічне і безповоротне зберігання їх на канадській землі. Мрія ж була — про Україну. Тому й приходив він до думки залишити цей скарб по своїй смерті на найнадійнішому острівці українського духу в діаспорі — в Колегії Св. Андрія як підрозділі Української православної церкви в Канаді. З тим, щоб із здобуттям Україною незалежності такий скарб повернувся на рідну землю і служив рідному народові.

З огляду на те, що досі про існування цього заповіту було відомо вузькому колу людей, передусім в українській діаспорі, автор вважає за доцільне не лише докладно познайомити з ним українського читача, а й подати його у повному викладі в перекладі з англійського оригіналу.

Машинописний текст, що займає чотири сторінки, має назву:

«Справа Івана Огієнка (Митрополита Іларіона). Юридичне повноваження на управління спадщиною з доданням заповіту».

В судовому органі у справах спадщини і опіки Східного юридичного району канадської провінції Манітоба цей документ зареєстровано адвокатом С. Радчуком за № 694/73, за що стягнуто 14 доларів реєстраційного збору. З наступної сторінки подається виклад Заповіту.

«Цей акт дарування (передання) зроблений цього 15 дня квітня року Божого 1967 між Іваном Огієнком, доктором філософії, його Екселенцією Митрополитом Іларіоном Української Греко-Православної Церкви Канади (тут і далі — «Митрополитом Іларіоном») — з одного боку і Колегією Св. Андрія (тут і далі — «Колегія») — з іншого.

Виходячи з того, що Митрополит Іларіон бажає подарувати свою Бібліотеку і Архів Колегії Св. Андрія у Вінніпезі

і виходячи з того, що Колегія Св. Андрія бажає прийняти вищезгадані Бібліотеку і Архів,

і виходячи з того, що вищезгадані бібліотека і Архів, куди входять усі книги, періодичні видання, газети, рукописи, відбитки, фотографії, оригінальні ікони та інші матеріали, зазначені у списку «А», приєднуються до цього (далі називатимуться «Зібрання Митрополита Іларіона»).

Таким чином, ця угода зазначає:

1. Беручи до уваги окремі статті угоди і умови, висунуті для виконання Колегією або від її імені, Митрополит Іларіон цим передає і уступає Колегії «Зібрання Митрополита Іларіона», яке є предметом пункту 2 для користування вищезгаданою Колегією і предметом написаних угод щодо публікації і поширення книг Митрополита Іларіона.

2. Зібрання Митрополита Іларіона залишається у власності Митрополита Іларіона до його смерті.

3. Не обмежуючи п. 1 і з метою сприяти Митрополиту Іларіону зберегти зібрання Митрополита Іларіона, Митрополит Іларіон далі погоджується дозволити Колегії або уповноваженій особі від імені Колегії:

а) контролювати, створювати каталоги, індексувати та допомагати іншим чином зберігати Зібрання Митрополита Іларіона;

б) позначати книги, рукописи та інші предмети Зібрання Митрополита Іларіона відповідним екслібрисом для того, щоб вирізнити їх як Зібрання Митрополита Іларіона, що складає частину бібліотеки Колегії. Після смерті Митрополита Колегія: перемістить все Зібрання Митрополита Іларіона до бібліотеки Колегії Св. Андрія у Вінніпезі, що знаходиться на території студентського містечка Манітобського університету; буде зберігати Зібрання Митрополита Іларіона у відповідному місці, належним чином помічене як «Зібрання Митрополита Іларіона»; підготує детальний каталог Зібрання Митрополита Іларіона і буде утримувати та зберігати його під цією назвою.

5.1. Далі існує домовленість між сторонами, що вищезгадане Зібрання Митрополита Іларіона буде підтримуватися Колегією заходами спеціального Комітету, який складатиметься з:

а) Предстоятеля Української Греко-Православної Церкви в Канаді;

б) Голови Президії Консисторії Української Греко-Православної Церкви в Канаді;

в) директора Колегії Св. Андрія у Вінніпезі;

г) декана факультету теології Колегії Св. Андрія у Вінніпезі;

д) голови Ради директорів Колегії Св. Андрія у Вінніпезі;

е) Анатолія Огієнка з м. Нью-Йорка, США, сина Митрополита Іларіона;

є) директора Товариства «Волинь».

5.2. Цей комітет вирішуватиме питання частини майна, що належатиме родині і тієї частини, що належатиме Архіву.

6. У подальшому погоджено між сторонами, що коли факультет теології Української Православної Церкви буде існувати в Києві, в Незалежній і Вільній Україні, Колегія Зробить всі приготування, щоб переслати Зібрання Митрополита Іларіона в бібліотеку такого факультету теології.

7. Між сторонами погоджено, що Предстоятель Української Греко-Православної Церкви в Канаді, голова Президії Консисторії і особа, призначена комітетом у п. 5, утворять комітет, який матиме повноваження вирішувати питання: що передати в архів, а що — знищити.

В повному здоров'ї Іван Огієнко, доктор філософії, приклав свою печать і руку, і Колегія приклала свою печать і руку і були засвідчені руками належних офіційних осіб дня і року, вище зазначених¹⁰.

Отож, питання про долю архіву й бібліотеки було остаточно полагоджено. Книгозбірня митрополита Іларіона невдовзі після його смерті, згідно із Заповітом, була перевезена на територію студентського містечка Манітобського університету до Колегії Св. Андрія, де вона складає тепер окремий фонд бібліотеки цього навчального закладу. Архів же було вирішено обладнати в Консисторії Української православної церкви в Канаді (Джонс авеню, 9), де він у належних умовах зберігається й понині.

Прийде, безумовно той час, коли цей скарб, згідно з останньою волею його творця, повернеться на українську землю й постане у всій своїй величі й силі перед кожним, хто не лише розумом, а й душею та серцем доторкнеться до тих сотень тисяч дивовижних сторінок. Сторінок, що писалися кров'ю його серця і призначалися Україні...

¹ Онуфрійчук Ф. Книгозбірня митрополита Іларіона. — Вінніпег, 1963. — С. 20-21.

² Iraida I. Gerus-Tarnawecka. East Slavic Cyrillica in Canadian repositories. — Winnipeg, 1981. — P. 5.

³ Діяльність митрополита Іларіона в Холмі: довідка консисторії Холмської митрополії // Архів митрополита Іларіона у Вінніпезі, коробка 1.

⁴ Лист В. Дорошенка від 23 липня 1947 р. до митрополита Іларіона // Там само, коробка 7. Швейцарія.

⁵ Лист митрополита Іларіона від 16 серпня 1955 року до видавництва «Українська книга» // Там само, коробка 30.

⁶ Рекламна листівка видавництва «Молоде життя» // Там само.

⁷ Див.: Митрополит Іларіон. Під моїм омофором // Слово істини, 1947. — Ч. 1. — С. 20.

⁸ Заповіт митрополита Іларіона від 11 грудня 1945 року // Архів митрополита Іларіона, коробка 6. Швейцарія.

⁹ Лист митрополита Іларіона від 16 жовтня 1961 р. до доньки Лариси в Монреаль // Архів митрополита Іларіона у Вінніпезі, коробка 2 (особисте, родинне).

¹⁰ Переклад здійснено за копією Заповіту, що зберігається в архіві автора. Оригінал документу зберігається в Консисторії Української православної церкви в Канаді.

Іван Бутич, к.і.н. (Київ)

УНІВЕРСАЛИ ГЕТЬМАНА УКРАЇНИ
ПЕТРА ДОРОШЕНКА МОНАСТИРЯМ

Петро Дорошенко народився 1627 р. в Чигирині в стародавньому козацькому роді. Його дід Михайло Дорошенко був гетьманом. Він загинув 1628 р. на війні в Криму. Де Дорошенко одержав освіту — невідомо, але він добре володів латинською і польською мовами, знав історію, був прекрасним промовцем, що свідчить про тогочасний рівень шкільної освіти. Брав участь у визвольних змаганнях під керівництвом Богдана Хмельницького з 1648 р. 1649 р. він був записаний до реестру Війська Запорозького як писар Чигиринського полку. 1657 р. Хмельницький призначив Дорошенка прилуцьким полковником. Він підтримував Івана Виговського, брав участь у Чуднівській компанії, а за гетьманування Павла Тетері був генеральним осавулом, потім черкаським полковником (з 1665 р.).

Того ж року на свято Покрови правобережні полковники проголосили Дорошенка гетьманом. На початку січня 1666 р. це рішення підтвердила загальна рада у Чигирині.

Дехто з істориків вважає, що Чигиринська рада схвалила програму політичної самостійності України. Проте за тих умов новий гетьман змушений був визнати польську зверхність; бо у цей час у важливих пунктах України (Чигирин, Корсунь, Біла Церква та ін.) стояли польські загоны. 19 жовтня 1667 р. Дорошенко уклав угоду з польським королем Яном Собеським, яка була скріплена взаємною присягою.

Переконавшись, що ні Росія, ні Польща не хотять погодитись з самостійністю України, Дорошенко почав думати про допомогу Туреччини. У січні 1668 р. відбулася рада в Чигирині. Козаки вирішили не визнавати зверхності ні Москви, ні Польщі. Гетьман звернувся до Криму і Туреччини. Йому обіцяли підтримку, як і Брюховецькому, а тим часом вичікували, хто з них візьме верх.

А боротьба в краї продовжувалася, руйнуючи і знекровлюючи господарство.

Розчарований у турецькій протекції, Дорошенко вирішив зректися гетьманства.

19 вересня 1676 р. Петро Дорошенко оселився в Сосниці на Чернігівщині. Але незабаром його було вивезено до Москви. У 1679–1682 рр. Дорошенко був воеводою у В'ятці, а потім жив у селі Ярополчі Волокамського повіту під Москвою, де й помер 1698 р.

Про внутрішню діяльність Дорошенка відомо небагато. Пропонована публікація характеризує його ставлення до монастирського землеволодіння (а в цій діяльності він наслідував Богдана Хмельницького, тобто не тільки стверджував наявні володіння, але й надавав нові).

№ 1

1657, травня 27. Прилуки. — Універсал полковника Петра Дорошенка про підтвердження за Ладанським Покровським монастирем володінь, наданих йому княжною Раїною Вишневецькою

Відомо чинимъ тимъ нашимъ писмомъ, кому би о томъ вѣдати будетъ належало теперъ і на потомъ будучимъ, іжъ честная госпожа ігуменья монастира Ладинского Серафима Чебровска весьполь з сестрами своими

інокіями жадали пишно его милости пана Петра Дорошенка на тотъ часъ полковника прилуцького при правѣ своемъ от Ясневелможной ей милости княжни Вишневецкой Михайловой при листѣ велможного его милости пана гетмана Войска его царского пресвѣтлого величества Запорозского, а то о ограниченіе кгрунту монастирского, теди панъ полковникъ зослалъ з раменя своего пана Данийла, Маковецкаго, обивателя прилуцького і пана Костя Нечипоровича, бывшего войта прилуцького, а такъ будучимъ намъ zesланимъ на тотъ кгрунтъ при битности велебнаго отца Іосифа, ігумена монастира Густинского, Іляшъ Колтунъ і Антонъ Шишъ і Деконъ Сказченко, обивателѣ ладинские, люде старинние, а с Подишъ Филонъ Бѣлоцерковецъ і Грицко. Единь, зять, а з Голубовки й Радко і Данило Зайка, а Зювковци Іван Шкетъ, Яско Гришченко, и иншие люде били теди они менованние проводили насъ границею, яко з давнихъ часовъ належало до монастира Ладинскаго, почавши от Удаю мимо скитъ, берегъ рову, дорожкою в долину до гребелки Мацковой, которая роскопана, а от гребелки гостинцемъ Варвинскимъ до вершини Ладинки, а от вершини Ладинки до Робленой могилы, а от Робленой могилы чрезъ гостинець Журавский дорожкою Полонскою до рѣчки Сокулки, а от Сокулки понад Удаемъ до села Ладинского, на которихъ мѣстцяхъ і знаки починили; ажъ Дѣдовская громада меновала в томъ кгрунтѣ ниве свое і засѣвкѣ, которие засѣвки, волно забирати, а кгрунтъ до монастира надлежитъ, кгда теди сее писане отказанно. Ми било Петрови Дорошенкови, полковникови Войска его царского пресвѣтлого величества Запорозскаго прилуцькому і устне визнане о томъ учинили зослание от мене панове Даниле Маковѣцький і Костя Ничипоровичъ, прилучане, іжъ такъ старожитними вишней менованними людьми отежжали тие кгрунта пред тоя ихъ узнаня не касую і овшемъ ствержаю, а ижъ нѣкоторие отзивалися з апеляцією до самого Ясневелможного его милости пана гетмана і добродѣя моего, теди і того никому не збороняю, на чомъ і руку свою власную подписую при печати моей.

Дать в Прилуце, року 1657, мая 27 д.

Петро Дорошенко, его цар[ского] пресвѣтлого величества Войска Запорозского прилуцкий, рукою вл[асною]¹.

Після підпису: Ограничене і потверженіе монастиревѣ Ладинскому от полковника прилуцького пана Петра Дорошенка, даное ведлугъ фундуша княжни ей милости Михайловой Корпбутовой Вишневецкой .

ЦДІАК України, ф. 142 (Покровський Ладанський жіночий монастир), оп. 1, спр. 2, арк. 1-2. Копія.

№ 2

1668, січня 11. Чигирин. — Універсал Петра Дорошенка Прилуцькому Густинському монастиреві на безперешкодний вилов риби в Дніпровських озерах Вовчі

Петро Дорошенко, гетман з Войскомъ его королевской милости Запорозскимъ.

Ознаймуемъ тимъ писаніемъ нашимъ всѣмъ вовець под рейментомъ власти наше будучимъ, кому тилко будетъ показано поневаж славное памяти антецессорове наши в побожности своее виразними унѣверсалами то обваровали, абы братія монастиря Густинського, волное ловене рыбъ в озерахъ Днепрових Вовчію прозиваемыхъ на виживене свое мѣли. Теди из месца нашего до оныхъ же писмъ стосуочися то ж потвержаемъ, а оразъ пилно мѣти хочемъ и приказуемъ, абы жаденъ рейменту нашего, такъ з старшини, яко и черни Войска его королевской милости Запорозского помененного монастиря братіямъ, албо ихъ послушникомъ найменшою перешкодою в ловеню рыбъ в тихъ наданныхъ мѣсцу святому гетманскому виразними писмами [в] озерахъ быти не важилися. Когда ж за донесеннямъ наименшее скарги каждого, якъ над волю старшихъ и над самую слушность поступуючого, сурово карати декларуемъ.

Дать в Чигиринѣ 1668, януарія 11 дня².

Петро Дорошенко, рука власна³.

ЦДІАК України, ф. 57 (Ген. опис Лівобережної України), оп. 1, спр. 442, арк. 275. Копія.

№ 3

1668, квітня 29. Чигирин. — Універсал Петра Дорошенка про взяття під гетьманську оборону сіл Київського Флорівського монастиря Дмитровичі та Яблуньки

Петро Дорошенко, гетьман з Войскомъ его королевской милости Запорозскимъ.

Всей старшинѣ и чернѣ Войска его королевской милости Запорозского, меновите пану полковниковѣ кievскому, бѣлоцерковскому и серденяцкому и всему, такъ конному, яко и пѣшому в городахъ и в тягненню товариству будучому, ознаймуем, гди всѣ наши старання на то кладемо, абы мимо все церкви и монастырѣ Божій в неуставаню хвали его святой прина[ле]жнѣи з своихъ власностей и добръ в потребахъ належачихъ вспиралися, для того теди Дмитровичи, Яблонки, села любо презъ войну над пустошенніе монастиреви святыхъ мученикъ Флора и Лавра інокинъ кievскихъ належачіе под нашу взявши охорону абы мененнихъ сель жадніи з старшихъ і меншихъ становисками мимоездами, ночлѣгами, попасами и якими жъ колвекъ хлѣббовъ вимаганемъ и наименшою трудностю утяжати и в розживанюся тихъ людей ку подпоре мененному монастиру шкодити не важилися, якобы з мененнихъ сель інокинѣ з честнея тоей с обителіи своей, якую жъ колвекъ в потребахъ церковнихъ и своихъ мѣли подпору обыватели зась мененнихъ сель, абы во всемъ госпозѣ ігуменій фроловскои повиновалися и повинностъ свою полними, сурово приказуемъ и іначей жебы не было, под горломъ пригрожуемъ.

В Чигиринѣ, 29 априля 1668 года.⁴

Петро Дорошенко, гетманъ, рука власная.

Съ подленнымъ съводи́ла ігуменія Колисфена Милославская.

ЦДІАК України, ф. 167 (Київський Флорівський монастир), оп. 2, спр. 2, арк. 51. Копія.

№ 4

1668, червня 28. Табір під Ромнами. — Універсал Петра Дорошенка про підтвердження за Батури́нським жіночим монастирем всіх володінь

Петро Дорошенко, гетман з Войском Запорозским.

Всему старшому и меншому Войска Запорозского, а меновите пану полковниковѣ нѣжинскому, сотниковѣ, атамановѣ городовому и всему товариству, такъ тежъ войтови и всему вовець посполству батури́нскому ознаймуем тимъ нашимъ писаніемъ, поневажъ по смерти небожчика Бруховецкогго обѣдвѣ сторонѣ Днепра за помочю Божию зо соединения з собою по прежнему пришли и все Войско Запорозское едностайне на тое згодилося, ижъ урядъ гетманства Войска Запорозского нам вручило, такъ теди належит намъ з повинности уряду нашого того, постерегати того, аби нѣкому найменшая кривда и жадное без прав — кому жъ колвекъ в уживаню своихъ добръ належите не дѣялося, зачимъ и законници монастиря Батури́нського, яко за виразними унѣверсалами антецессоров нашихъ з побожности ихъ тое себѣ мѣли, ижъ з млина на рецѣ Ретѣ в селѣ Палчикахъ и Отяшѣ, яко тежъ в Батури́нѣ з одного камня в Новихъ Млинахъ себѣ наданного розмѣровъ такъ тежъ кгрунтовѣ до двору Жуковского в Батури́нѣ стоячого належачих, ѣжъ сею вишепомененнихъ со всѣми приналежностями и угодиями и перевозу Батури́нського спокойне ку вспартю и потребамъ своимъ заживали, такъ и ми конфѣрмуочися до воли помененнихъ антецессоровъ нашихъ законници монастиря Батури́нського при томъ всемъ заховуемъ и всѣхъ пожитковъ, яковыя ж би колвекъ могли бити з его Палчиковъ и Атюшѣ кгрунтовъ, двора Жуковского перевозу Батури́нського и розмѣровъ з млинковъ помененнихъ в спокойное уживане на вигоди и поратоване свое пускаем и симъ виразнимъ унѣверсаломъ нашимъ ствержаемъ и конфирмуемъ тие наданя пререченимъ законницамъ антецессоровъ нашихъ в чомъ аби нѣхудо з старшини и черни Войска Запорозского, яко и з людей посполитихъ воли нашей не перечил и от законницъ помененнихъ батури́нскихъ нѣчого того отбирать и онихъ турбовать не важилося, пилно жадаем и под срокгостию суду войскового приказуемъ.

З табору с под Ромны, 28 июня 1668⁵.

Петро Дорошенко, гетман, рука власна⁶.

НБУВ, ф. 1. 55673 (Лаз. 4/5, арк. 182б — 183б). Копія.

№ 5

1668, липня 5. Табір під Срібним. — Універсал Петра Дорошенка Прилуцькому Густинському монастиреві на млин

Петро Дорошенко, гетманъ з Войском Запорозскимъ.

Ознаймуемъ симъ [нашимъ]⁷ писанемъ кождому, кому о томъ вѣдати належит, а меновите пану полковникови прилуцькому, сотником, атаманомъ и всему Войска Запорозского полку прилуцького старшому и меншому товариству, ижъ стосуочися мы до унѣверсаловъ од небожчика Хмельницкого антецессора нашего отцомъ законникомъ Густинскимъ даный [на] млыны на греблі монастирской стоячий, Шкуратинин, прозываемый также Хвесков, Бриковъ и Демяновъ Давиденковъ в [ойку б]удучые, при ихъ отцехъ законникахъ Густинскихъ заховуемъ и цале оными владѣти и вшылякие пожитки одби-

ІХ. Публікації архівних документів

рати на монастир Густинский, так [те]перешному превелебному в Богу господину отцу Авксентию, игуменови з братиею, яко и по нем наступающим сукцессором. По [...]»⁸, за чим мѣти хочем и приказуем, абы такъ пань полковникъ прилуцкий, яко и жаден старшого и меншого товариства оным в по[мененных] тых млынов владѣнію и пожитковъ отбираню *найменшое* перешкоди чинити и трудности задавати не важился, иначей не чинячы.

Дан в таборѣ под Срѣбным, июля 5, 1668.

Петро Дорошенко, гетман, рука в[лас]ная.

На арк. 2: Его мил. отцу игуменови и всей братиѣ Густинского монастыра на млини Шкуратинине и Валковские конфирмація.

1668 года, июля 5 дня.

От его милости пана Петра Дорошенка, гетмана з Войском Запорозким *потверженые* на млини Шкуратов и Валковских.

ЦДІАК України, ф. 159 (Прилуцький Густинський монастир), оп. 1, спр. 25, арк. 1, 2. Оригінал.

№ 6

1668, серпня 2. Чигирин. — Універсал Петра Дорошенка про підтвердження за Паненським Печерським жіночим монастирем сіл Радичів, Іванків і Мезин, що під Новгород — Сіверським, наданих попередніми гетьманами

Петро Дорошенко, гетманъ з Войском Запорозкимъ.

[Ознаймуемъ симъ нашимъ] писаниемъ всей старшинѣ и чернѣ Войска Запорозкого, особливо пану полковникови стародубовскому, сотником, ата[маном] и всему стар[шому] и меншому того полку товариству и кождому, кому о том вѣдати належит, поневаж честная госпожа Афанасия [Соломѣвая, игум]енеа монастыра Паненского Печерского скул Радичова, Іванкова и Мѣзина под Сѣверским Новгородкомъ лежачих, яко власне [природженним] правом с[об]ѣ належачих за унѣверсалами антецессоров наших уживала. Теды и мы тепер оной цале тые села при ней за[ховавши] вшелякые з оных пожитки одбирати и подданими владѣти позволяемъ. За чим мѣты хочем и приказуем, [аби] жаден з стар[шини] и чернѣ Войска Запорозкого и нѣхто инший помененной *госпожи* игуменіѣ Паненской Печерской в держаню тих [маетностей] и од[бираню] вшеляких з них пожитковъ *найменшою* не былъ перешкодою. Подданные зас, жебы належитое и повинное отдавали з себе послушенство, счо абы такъ, а не иначе было и повторе приказуем.

Дан в Чигиринѣ, августа 2 дня 1668.

Петро Дорошенко, гетман, рука власна.

ЦДІАК України, ф. 128 (Києво — Печерська лавра), оп. 1а воч., спр. 5, арк. 2. Оригінал пошкоджений. Втрачені частини тексту відновлені за копією.

Там само: арк. 1. Копія.

Там само: ф. 51 (Ген. військова канцелярія), оп. 3, спр. 15204, арк. 79. Копія.

№ 7

1668, серпня 10. Чигирин. — Універсал Петра Дорошенка про підтвердження маестностей Глухівського Петропавловського монастыря

Петро Дорошенко, гетман з Войскомъ Запорозскимъ.

Ознаймуемъ сим нашим писаниемъ всей старшинѣ и чернѣ Войска Запорозкого, а меновите пану полковникови нѣжинскому, сотникови, атаманови и всему товариству, также войтови и посполству глуховскому и кождому, кому о том вѣдати належит, ижъ не нарушаючи мы привилеов од монарховъ и унѣверсалов од антецессоров наших и панов православных, отцом законником монастыра святых верховных апостоль Петра и Павла глуховского на добра нижей спецификаваныя даных, але оные сим унѣверсалом нашим апробуочие и подиймуючие привелебном в Богу господину отцу Иннокентию Быковскому, тепереиному игумену и всей братиѣ помененного монастыра Глуховского села Холопков и Баничы з принадлежностями и млын Стрелицк[ого] на рецѣ Клевенѣ стоячий также на их монастырских кгрунтѣ новоосѣлые деревнѣ оба селца Везонку, Ховзовку и Будища зо всѣми их пожитками и млыни их власним коштом едень под монастырем, другии (?) под Везонкою побудованыя и Каменские озера цале заховуемъ и вшелякие з оных пожитки и доходы отбираты и до уживаня монастырского привлащати позволяем, в чом абы з старшины и чернѣ Войска Запорозкого жаден и нѣхто инный перешкожати до тых скул, млынов и угодый втручати и до приходячих пожитковъ интересовати не важился пилно и срокго под войсковым каранем приказуем.

Данъ в Чигиринѣ, августа 10, 1668.

Петро Дорошенко, гетманъ, рука власна.

ІР НБВ, ф. 1, 61904, № 8, арк. 1. Оригінал.

№ 8

1668, вересня 3. Чигирин. — Універсал Петра Дорошенка про підтвердження за Лебединським Георгіївським монастирем всіх його володінь і дозволом на своїх грунтах селити людей

Петро Дорошенко, гетман з Войскомъ Запорозкимъ.

Ознаймуемъ сим нашим писаниємъ всей старшинѣ и чернѣ Войска Запорозкого, а особливо полковниковѣ корсунскому, сотникомъ, атаманомъ и всему того полку товариству и кождому, кому о том вѣдати належит, ижъ взгляд маючи на значное чрезъ прошліе внутренне войны монастыря Лебединского спустошенню, а запобѣгаючи тому, абы не только оній до остатное не приходилъ руини, але жебы в ономъ приобрѣтих достатская хвала Божия грѣшгѣла и ширилася отцом законникомъ Лебединскимъ всѣми здавна от побожних ктиторов на монастир наданными кгрунтами, полями, заходами, сѣножатми и инными угодиями владѣти, и якъ хотя до своых пожитковъ приводити позволяемъ, а до того людей на своих монастырских кгрунтах осажовати и оними диспонавати не збороняемъ, о чемъ аби кождій з старшини и чернѣ Войска Запорозкого вѣдаючи, особливо пань полковникъ корсунский отцов законниковъ Лебединских в их монастырских кгрунтах утискати не важился и подданих на землях монастырских осѣдающих и будуючихся зганяти и от монастырского послушенства отдаляти не имѣлъ, под строкгимъ войсковимъ караньемъ пилно приказуемъ.

Данъ в Чигиринѣ, септеврия 3, 1668.

Петро Дорошенко, гетман, рука власная.

ЦДІАК України, ф. 912 (Полтавський монастир), оп. 1, спр. 6, арк. 1. Копія.

Там само: ф. 1253 (Лебединський Георгіївський монастир), оп. 1, спр. 1а, арк. 3 зв. – 4. Копія з датою 2 вересня і пропусками в тексті.

№ 9

1668, жовтня 21. Чигирин. — Універсал Петра Дорошенка Полтавському Хрестоздвиженському монастиреві на млин у селі Петрівці, що на річці Ворсклі

Петро Дорошенко, гетман з Войскомъ Запорозкимъ. Ознаймуемъ симъ нашимъ писаніємъ кождому, кому о томъ вѣдати належить, а меновите: пану полковникови полтавському, сотником, атаманомъ и всему старшому и меншому Войска Запорозкого того полку товариству, ижъ хочачи, аби в обителѣ святой Полтавской чрезъ оскудность живности хвала Божия не уставала, а до [то]го вѣдаючи, же за позволенемъ антецессоровъ нашихъ той обители законники з млина Яцкового Демиденкова в Петровцахъ на рецѣ Ворсклѣ стоячого, вшелякихъ з давнихъ часовъ розмѣровъ заживали, тот же млинъ (которій былъ отдален) з побожности нашей, имъ отцомъ законникомъ, полтавский конфермуемъ, і аби спокійне всякихъ з него приходячихъ пожитковъ заживали, симъ писаніємъ нашимъ позволяемъ, зачимъ жадаемъ и пишно приказуемъ, абы такъ панъ полковникъ полтавскій и жаден з сотниковъ з старшого и меншого товариства, яко из посполитихъ людей по[менен]ной обители Полтавской отцомъ законникомъ в за[живане] спокійномъ того млина и отбираю з него на монаст[ир], або на свое в живности вспарте пожитковъ перешкоди чинити и трудности задавати не важились, счо абы такъ, а не иначе было и повторе приказуемъ.

Данъ в Чегиринѣ, октоврия двадцятого первого, року 1668.

Петро Дорошенко, гетманъ, рука власна⁹.

Свидѣтелствоваль Полтавского м[онастиря] ігумень Анфілокий.

ЦДІАК України, ф. 912 (Полтавський монастир), оп. 1, спр. 1, арк. 2. Копія, пошкоджена.

№ 10

1670, лютого 2. Чигирин. — Універсал Петра Дорошенка Канівському монастиреві про підтвердження попередніх надань

Петро Дорошенко, гетман з Войскомъ Запорозкимъ. Ознаймуемъ симъ писаніємъ нашимъ кождому, кому о томъ вѣдати належить, а особливе пану полковникови каневському, асауломъ, сотникомъ, атаманомъ и всему старшому и меншому того полку товариству и всѣмъ посполитимъ людемъ, ижъ згоджаючися мы з привиліями зешлого короля его м. из унѣверсалами антецессоровъ нашихъ гетмановъ запорозкихъ отцомъ законникомъ монастира Каневского даными, всѣ фундацѣи и наданя, то есть село Бобрицу, село Бабичи з млиномъ и село Мелчичи з полями, сѣножатми, гаями и зо всѣми кгрунтами до нихъ належачими, млинъ на Ржавци будучій, млинъ Быркозовскій, млинъ Колачинскій, Керетянкою прозиваемый на рѣчце Рясавѣ стоячіе, млинокъ Малчининъ на Потоцѣ в Каневѣ найдуючийся, хуторъ на Студенцу будучій з кгрунтами, хуторъ Гиравщину, сѣножать Шиндеровскую на рецѣ Рясавѣ лежачую, ко-

моры от козака Федора Пуха наданые в рынку в мѣстѣ Каневѣ стоячіе, млины мучныи и ступныи, млын, поле и сѣножатѣ в селѣ Пекарахъ найдуючіеся, озеро Поповимъ прозываемое на томъ боку Днѣпра лежачое, также слободку Богородичную подле монастира лежачую з двома ярмарками на ней отпрауючимися и зо всѣми от тяглыхъ людей повинотями, и иншее всѣ кгрунта и угодѣя ширей в привиліяхъ королевскихъ и унѣверсалахъ антецессоровъ нашихъ описаные цале и ненарушне при монастиру пресвятой Богородицы Каневскомъ заховуемъ и симъ унѣверсаломъ нашимъ ствердивши оныхъ всѣхъ маетностей, сють, млиновъ, хуторовъ, поль, сѣножатей, озюръ и всѣхъ кгрунтовъ отцомъ старшому и всѣмъ законникомъ помененного монастира Каневского спокійне заживати позволяемъ, мѣти теде хочемъ и срокго приказуемъ, аби пан полковникъ каневскій и нѣхто з старшины товариства и посполства полку Каневского помененного монастира отцомъ законникомъ в владѣню тихъ всѣхъ вижей помененныхъ добръ и в спокійномъ оныхъ заживаню перешкожати и жаднимъ способомъ до онихъ интересовати не важился под суровимъ войсковимъ каранемъ.

Данъ в Чегиринѣ, року 1670, мѣсяця феврала 2 дня. Петро Дорошенко, гетман, рука власна.

ЦДІАК України, ф. 2077 (Канівський монастир), оп. 1, спр. 1, арк. 1 зв. Копія.

№ 11

1673, травня 13. Чигирин. Оборонний універсал Петра Дорошенка Терехтемирівському монастиреві на перевіз через Дніпро, села, поля, грунти й озера

Петро Дорошенко, гетман з Войскомъ Запорозкимъ.

Ознаймуемъ симъ писаніємъ нашимъ всей старшинѣ и чернѣ Войска Запорозкого, а особливе пану полковниковѣ каневському, асауломъ, сотникомъ, атаманомъ и всему того полку товариству и кождому, кому о томъ вѣдати належить, ижъ яко антецессорове наши гетманове Войска Запорозкого з давнихъ часовъ монастира Терехтемировского и фундаторами и ктиторами были, такъ и мы до той побожности чуючися быти повинны, яко той монастирь в своемъ хочемо мѣти по Богу оборонѣ, такъ для обжитого хвали божое отпраованя, перевозъ на Днѣпрѣ, села, поля, кгрунта, озера и всѣ угодѣи з давнихъ часовъ до того святого мѣстца належачіе, при томъ же монастиру заховуемъ и оразъ превелебному господину отцу Артемію Силницкому, ігумену Терехтемировскому з братією всѣхъ тыхъ угодій, подлугъ давного обыкновенія, заживати позволяемъ. Зачимъ старшому и меншому товариству, особливе пану полковнику каневському приказуемъ, абы в заживаню переказа сють и всѣхъ давнихъ монастирскихъ кгрунтовъ помененному отцу ігуменови и всей его братіѣ наименшая не дѣялася перешкода, а люде тяглые в селахъ монастырскихъ живучіе, яко оддавати повинность суть должны: такъ жебы теперешному отцу ігуменови и сукцессоромъ его всякое належное отдаванемъ повинности чинили послушенство, пишно и сурово приказуемъ.

Данъ в Чегиринѣ, мая 13, року 1673.

Петро Дорошенко, гетман, рука власна.

ІХ. Публікації архівних документів

Помітка: Гогуць. Сіи крѣтести оригоналовъ выписаніе в катедрѣ Переяславской, которіе собственнаго своєю рукою прежде сей преписани при обикновенной печати видани. Катедралный намѣстникъ іеромонахъ Германъ Гогуць.

ЦДІАК України, ф. 2077 (Канівський монастир), оп. 1, спр. 1, арк. 1. Копія.

Там само: ф. 57 (Ген. опис Лівобережної України), оп. 1, спр. 306, арк. 9. Копія.

¹ Уколі написано: «Мѣсто печати полковника прилуцка».

² Далі в тексті дописано: На подлинномъ подпись таково.

³ Ліворуч нижче підпису в колі написано: Мѣсто печати гетманской.

⁴ У копії дописано: В подлинномъ подписано тако. Мѣсто печати.

⁵ У рукопису дописано: В подлинномъ тако.

⁶ Після підпису в колі написано: Мѣсто печати гетманскоу.

⁷ текст пошкоджений

⁸ текст пошкоджений

⁹ У колі написано: Мѣсто печати.

Світлана Абросимова, к.і.н. (Дніпропетровськ)

КОЛЕКЦІЯ ДОКУМЕНТІВ ДНІПРОПЕТРОВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ З ІСТОРИЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ В УКРАЇНІ ХVІІІ ст.

За два тисячоліття існування християнська культура створила колосальний масив духовних та матеріальних пам'яток. Невід'ємною складовою цього масиву є церковні архіви — цінне джерело з історії церкви, її устрою, функціонування, ролі її окремих діячів, стосунків між церковним та цивільним світами, а також визначення місця церкви в житті суспільства країни. Церковні архіви (церков, соборів, монастирів, духовних консисторій тощо) ще мало досліджені й потребують різнобічного вивчення у напрямках архівної евристики, камерального та едиційного опрацювання, джерелознавчого аналізу тощо. Актуальним є виявлення у різних архівах, бібліотеках, приватних колекціях, музеях церковних документів, що були створені безпосередньо церквою (окремими діячами і установами), і документів, створених поза церквою, але таких, що стосуються її історії.

Значні церковні архіви були зосереджені наприкінці ХІХ — поч. ХХ ст. на Катеринославщині¹. Найбільшим і найціннішим був консисторський архів, що містив документи ХVІІІ — поч. ХХ ст., а також архіви Самарського Пустельно-Миколаївського монастиря, новомосковського Троїцького та катеринославського Преображенського соборів, багатьох (колишніх запорозьких січових) церков². Документи з історії церкви в краї зберігалися також в архіві Катеринославського губерньського правління.

Місцеві церковні архіви інтенсивно досліджувалися катеринославськими архієпископами й істориками Гавриїлом Розановим (1781–1858)³ та Феодосієм Макаревським (1822–1885)⁴ в працях яких висвітлювалася церковна історія й публікувалися документи з церковних архівів⁵.

Значно активізувалося дослідження церковних архівів на поч. ХХ ст., коли 1983 р. в Катеринославі розпочала свою діяльність губерньська вчена архівна комісія, на сторінках друкованого органу якої («Летописи») був опублікований значний комплекс документів з історії церкви (передусім з архіву катеринославської духовної консисторії)⁶. Додамо, що репрезентовані в «Летописи» документи висвітлювали історію православної церкви не тільки на Катеринославщині, але й в інших регіонах України⁷. Члени комісії, насамперед, історики церкви Василь Біднов (1874–1935)⁸, Володимир Машуков (1866–?)⁹, а також історик-фольклорист

Яків Новицький (1847–1925)¹⁰ досліджували церковні архіви. Окрім того, В. Біднов провадив архівні розшуки відносно життя та діяльності архімандрита Маркарія Глухарьова¹¹. На засіданні комісії 1 березня 1915 р. обговорювалося питання щодо публікації документів з історії старовинних церков в краї¹².

Виявленню, збереженню і публікації документів з церковних архівів краю вельми прислужився академік Дмитро Яворницький (1855–1940), директор катеринославського музею ім. О. Поля (1902–1933). У 1922–1924 роках Д. Яворницький очолював губерньський архів й врятував від знищення багато документів¹³, в тому числі архіви Новомосковського собору та Самарського монастиря, які були передані до крайарху відповідно у 1929 та 1932 рр.¹⁴ Документи з історії церкви Д. Яворницький збирав протягом кількох десятиліть, приділяючи головну увагу історії запорозьких церков. Частину з виявлених ним документів учений опублікував 1929 р. у збірнику «До історії Степової України», де зазначив, що частина надрукованих матеріалів «узята з церков Катеринославщини»¹⁵. Завдяки Д. Яворницькому в зібранні Дніпропетровського історичного музею були зібрані оригінальні документи з історії православної церкви в Україні. Деякі з них надійшли в дар музею з приватних колекцій білоцерківського архівіста С. Дроздова (1863–?)¹⁶ та київського архівіста й археографа О. Андрієвського (1845–1902), який працював в архіві київського губерньського правління¹⁷.

В музейній колекції міститься комплекс актових документів, що висвітлюють соціально-економічну історію церковного життя, залежність церкви від держави, внутрішні стосунки церковної ієрархії, а також контакти останньої з цивільним суспільством тощо¹⁸. В гетьманських універсалах, купчих, відкритих листах, «писаннях» полкової старшини та інших документах йдеться про церковне землеволодіння (наприклад, Нехворощанського монастиря), про судові справи між монастирем та його «сусідами», про козаків, що їдуть до Києва на поклін святим мощам. В універсалі гетьмана Івана Скоропадського від 29 серпня 1715 р. йдеться про звільнення від усіх повинностей матері диякона Києво-Печерської лаври Веніаміна Фальковського¹⁹. У 1725–1926 рр. В. Фальковський перебував у штаті настоятелів російської посольської церкви в Стокгольмі, потім працював у лаврській друкарні, 1734 р. керував останньою²⁰.

ІХ. Публікації архівних документів

У пропонованій публікації репрезентовано 11 документів, які охоплюють період з 1719 р. до 1774 р. Де-в'ять документів (№ 2–10) — дар музею від К. Андрієвської з колекції О. Андрієвського. Всі документи оригінальні (автентичні), окрім грамоти архієпископа Київського та Галицького Рафаїла Заборовського на посвяту Стефана Яновського в ієреї до храму Успіння в Хоролі. 1742 р. (№ 6). Ця грамота представлена копією XVIII ст. В публікації подається ще один документ Рафаїла Заборовського, вже у ранзі Київського митрополита — лист (№ 7) до київського генерал-губернатора М. Леонтьєва від 04 січня 1745 р. Рафаїл Заборовський (1677–1747) — архієпископ Київський (з 1731 р.), митрополит (з 1743 р.).

Серед номінантів документів, що публікуються, окрім вже згаданого митрополита Рафаїла Заборовського, є також ігумен нехворощанського Свято-Успенського монастиря Гавриїл Шишацький (№ 1), єроченець Києво-Межигірського монастиря Пафнутій (№ 2), архієпископ Київський та Галицький Варлаам (№ 3), єпископ Чернігівський Іродіон (№ 4), архімандрит Києво-Печерської лаври Йосип (№ 8), архімандрит Слуцький Йосип Оранський (№ 5), архімандрит київського Михайлівського монастиря Іоанікій (№ 9), митрополит Київський і Галицький Гавриїл (№ 11).

За різновидами документів, це — «писання», лист-повідомлення, грамота, «пашпорт» (охоронна грамота), «сказка». Географічно документи стосуються Києва та Київщини, Чернігівщини, Полтавщини, Сум, Південної України. В окремих документах комплексу (№ 2–4) — статистичні дані щодо церков Київщини та Чернігівщини, а також інформація соціально-економічного характеру, соціальної боротьби в окремих монастирях України, передусім Києво-Печерської лаври, Київського жіночого Вознесенського монастиря (№ 7), київського Михайлівського монастиря (№ 9), Онуфріївського монастиря (№ 10) та ін. Привертає увагу лист архімандрита Києво-Печерської лаври Йосипа, в якому йдеться про різб'яра лаврської друкарні ченця Іринєя, що утік з друкарні (№ 8). В «сказці» ченців Онуфріївського монастиря інформується про золоту руду, знайдену в Умані та в Новій Сербії на Інгулі (№ 10). В грамоті київського та галицького митрополита Гавриїла від 7 червня 1774 р. — дозвіл намісникові старокодацькому Григорію Порохні закласти нову церкву (№ 11).

Документи друкуються в хронологічній послідовності мовою оригіналу із збереженням орфографії та стилістики. Кириличні літери замінюються на сучасні літери мови видання; «ъ» в кінці слів не відтворюється; скорочені літери (слова під титлами) розкриваються і вписуються у рядок. Пошкодження тексту відзначається трикрапкою у квадратних дужках. До кожного документа укладено публікаторський заголовок. Документи публікуються уперше.

1. «Писання» знатного військового товариша Гната Вовченка на власний ґрунт на річці Оріль, який він продав ігуменові нехворощанського Свято-Успенського монастиря Гавриїлу Шишацькому. — Нехвороща, 1719, червень, 28.

Року тисяча семсот 19 іюня 28 числа.

Я, Игнат Вовченко, знатний товариш воисковий, явно, значно і ведемо чиню тепер и в потомние часи, и

кому колвек о том ведати надлежит. Ознаймую сим моим рукоданим писанием, иж продалем ґрунт свой приатаманий, стоящий по том боку Орели на межу из гунчиним ґрунтом Василевим, а при том ґрунте весняний изок, прозиваемое Ачерело, также и земное изо-вище по лесом, а озеро що ест при том лесе, волне кому хотя рибу ловити, и еще помезицк при том лесе проданом Сергий Юхименко от места. А тот ґрунт проданий чесному отцу ігумену Гавриилу Шишатскому монастиря Нефорощанского Свято Успенского за готовие гроши талярей десят и за полосмачки борошна. Який ґрунт варуючи и вечне зтвержаючи при волном писаний моем доброволном так записую, же неповини близкие і дальние мои за той кґрунт турбовати не брат а не сестри. На то упросили смо обе стороны вראду нашего Гордея Савича сотника нефорощанского, Григория Криницкого старости, Лукаша Михайленка атамана городского нефорощанского і на тот час будучого Никифора Виниченка для подпису руки писарской і печати городского звиклой. Рок и месяц вишписаний.

Иван Тихонович писар рукою.

М. П.

ДИМ, Арх–636/14. Оригінал. Рукопис. Папір — 2°, 1 арк. Почерк дрібний, розбірливий. Чорнило коричневе. Печатка зелена, вощана.

2. Лист-повідомлення єроченця Києво-Межигірського монастиря Пафнутія в київську губернську канцелярію про кількість церков Києво-Межигірського монастиря. — 1727, червень, 14.

Сего 14-го іюня получили мы писменный указ от вашей княжой светлости, присланный с Киево генерал губернской канцелярии, в котором повелено нам прислать ведомость к вашей светлости, сколько в при-судствии нашем монастырей и церковей обретаецца. На который указ сим ответствуем, что в монастыре нашем Киево Межигорском 5 церковей обретаецца, а в приписных к монастырю нашему маетных в уезде Киевском обретающихся имеецца 6 церквей, а имянно 1 в селе Вышгороде, 2 в селе Петровцах, 3 в селе Демидове, 4 в селе Чернине, 5 в хуторе Лютеже, 6 в хуторе под городом Острем, да в уезде Переяславском при селе Демянчичах, в хуторе нашем, одна церковь обретаецца.

О сем всемирно извествуя пребываем навсегда Вашей княжой светлости временных и вечных благ присножелающие богомольцы и нижайшие слуги іеромонах Пафнутій, наместник Киево Межигорского монастыря з братією. З монастыря свято Преображенского Киево Межигорского іюня 14 дня 1727 года.

ДИМ, Арх–637/3. Оригінал. Рукопис. Папір–4°, 1 арк. Почерк середній, розбірливий. Чорнило коричневе.

3. Лист («писання») архієпископа Київського та Галицького Варлаама в київську губернську канцелярію про кількість церков у Києві, Ніжині, Чернігові, Переяславі, Полтаві, Переволочній та повітах. — Київ, 1727, червень, 17.

Сето 27 дня іюня 13 дня получил я, смиренный богомолец, из Киево губернаменской канцелярии за подписанием сиятельства вашего собственной руки писа-

IX. Публікації архівних документів

ніе, в котором повелено, дабы я по указу его Императорского величества, присланном сего 12 июня в Киев из высокого Сената, прислал ведомости в непродолжении времени к вашему сиятельству, сколько в Киеве и в приписных к нему городех, а имянно в Нежине, в Чернегове, в Переясловле, в Полтаве, в Переволочной и тех городов уездах, не обходя ни единого места, имеются ныне налицо монастырей и церквей. И я, смиренный богомолец, поажное вашего сиятельства писаніе получил, як мог в скорости времени какіе в дому нашем архіерейском от протопоп данные приходских церквей по протопопях обретаются реестра и монастыры и пустынек мужеских и женских, списав с них табелную выписку, кроме Чернеговской епархії, какая до нас не надлежит, и переясловской, до которой послал я, чтоб и отгуду о том же прислано ведомости, посылаю при сем писаніи моем выписную монастырей, пустынек, приходских и гарнизонских церквей табель, какіе в епархії Киевской по городех и селах приходскіе церкви, монастыре и пустынки мужескіе и женскіе вынайдуются. А которые з Переясловской епархії от консистору тамошнего получу о числе монастырей и приходских церквей ведомости, зараз и о том сиятельству вашему неумедлю подать веденіе, и при том остаюся быти

Вашого княжего сиятельства уставичный богомолец смиренный Варлаам, архієпископ Киевскій и Галицкій.

Кіев 1727

іюня 17 дня

[Далі іншим почерком] 1727 году іюня в 23 день записав, взяты к отпуску и, іс присланного реестра выписав, сообщитъ в Сенат при доношении.

ДІМ, Арх-637/4. Оригінал. Рукопис — 4^о, 1 арк. Почерк розбірливий. Чорнило коричневе.

4. Лист-повідомлення єпископа Чернігівського Іродіона в київську губернську канцелярію про кількість церков у Чернігівській єпархії. — [Чернігів], 1727, червень, 24.

Сего іюня 22 дня в присланном от вашего сиятельства до мене писме требовано ведомостей, сколько епархії моей в монастирех, городех и тех городов в уездех церквей обретаются, и чтоб такіе ведомости в Києво-губернскую канцелярію не впродолженіи з епархії нашої присланы были. И по справии с книгами записными явилося в епархії Чернеговской монастырей всех осмнадцать, а в городех и тех городов в уездех церквей четириста осмдесят три. Всего в монастирех и в городех и тех городов в уездех церквей, кроме пределов в монастирех и в приходских церквах имеющихся, пятьсот одна. А сколько именно где церквей обретаются, в том табела здес сообщена. Свидетелствуем

Сіятелотва вашего моего милостиваго благодетеля всех благ усердно желаючій богомолец смиренный єпископ Чернеговскій Іродіон.

З катедры нашої єпископа Чернеговского.

1727 года іюня 24 дня.

[Далі іншим почерком] 1727 г. іюня в 28 день записав, взяты к отпуску и присланную табель брати по указу немедленно.

ДІМ, Арх-637/5. Оригінал. Рукопис 2^о, 1 арк. Почерк розбірливий. Чорнило коричневе.

5. «Пашпорт» (охоронна грамота) архімандрита слуцького Йосипа Оранського Ф. Смержевському та В. Ясинському на проїзд від Слущька до Києва. — 1741, серпень, 10.

Іосиф Оранскій, архимандрит Слущкій, наместник метрополії кievської, ігумен заблудовскій, грозовскій, мороцкій, старчицкій.

Всем обще, кому о том ведати будет надлежало, всякаго звания и достоинства, так в державо Полскої, как и в Имперіи Россійскої, великороссійскаго и малороссійскаго чина, на тракте от Слущка до Стародуба застающим, людем по городам и селам команду имеющим и на форпостах рубежных обретающимся, известно творю.

Сего писанія оказатели, мне сведоміи Феодор Смержевскій, Василій Ясинскій да при них малчик за благословеном ясне в Богу Пресвященнейшаго [...] Рафаила Заборовскаго, архієпископа Киевскаго, Галицкаво и Малыя Россіи и за пашепортом [...] губернії Киевской віехавши за границу для обучения, нине паки в свое отчество возвращаются, которим вишшеобявленным людем тако до Стародуба, яко и з Стародуба до Києва простуючим [...] вера дана и свободній без всякаго задержанія чинем пропуск, нижайшо прошу. А вернейшаго ради сведителства сей пашепорт за подписаніем руки моеї при печати монастырской вишепоказанным людем видано 1741 года месяца августа 10 дня.

Вышшемененній архимандрит Іосиф.

М. П.

ДІМ, Арх-640/29. Оригінал. 1 арк. Почерк розбірливий, середній. Печатка кругла, сургучна. Чорнило коричневе.

6. Грамота православного архієпископа Київського, Галицького та Малої Россії Рафаїла Заборовського на посвяту Стефана Яновського в ієреї до храму Успіння Пресвятої Богородиці в м. Хорол. — Київ, 1742, липень, 10.

Божиєю милостию.

Рафаил Заборовскій, православній архієпископ Киевскій і Галицкій і Малія Россіи.

По благодати, дару і власти Всесвятого і живоначалного духа, данней нам от самага великаго архирея господа нашого Іисуса Христа чрез святія и священныя его апостоли і их наместники и преемники, благоговейного сего мужа, Стефана Яновского, всяким первее описаним істязанием прилежно іспитавше і достоверными свидетелствами, найпаче духовного его отца катедрального Ісаіи, о нем уверившеся по обычаю і чину святія апостольскія восточныя церкво благословением і рукоположением нашим, содействующу тому ж де животворящему і всесовершенному Святому Духу, посвятили ми во ієрея ко храму Успения Пресвятыя Богородицы в город Хорол на половину парохіи за настоятеля по презентам крестового хоролского наместника Мойсея Филипова и прихожан тоей же церкве. І утвердили ему власть тайнами святыми совершати: человека в жизнь християнскую духовную крещати, миропомазивати, ісповедивати, литургисати, венчати, по воли і согласію мужа і жени, и последнее елеомазаніе над болящими совершати, над здравыми же никако же дерзати творити, і вся церковная последования і чини действовати, яко служителю Хри-

стову і восприетелю тайн Божіих. Подобаєт же ему іерею, по нашему повеленію и по своей должности, вседушно прилежати чтению божественных писаний и неинако сія толковати, но яко же церковная светила, святія і богоносніа отци наши пастиріє і учителя [...] істолковали. И по завещанию Апостолскому быти торжественну, целомудру, благоговейну, честну, страннолюбиву, учителну, не пнище, не бійце, не сварливу, не [...], но кротку, не завистливу, не сребролюбцу, свой дом добре правящу, чада імущу в послушаніи, со всякою чистотою, скверних і бабіих, яко же той же апостол к Тимофею пишет, басней отрицатись. Обучати же себе по благочестию, образ бити верним словом, житием, любовію, духом, верою, чистотою, паче же ввереннаго ему люди учити благоверію, заповедем Божіим и протчіим всем християнским добродетелем повся дни, израднее же в день неделній, яко же повелеваем шестаго селенскаго собора правило же девятнадесятое, і исповедавших ему своя совести вязати і решити благоразсудно, по правилам святых апостол и учению Богоносных отец, по уставу же святія восточна церкве и по нашему наставленію і повеленію, вьящія же і неудообразсудна вина приносити і предлагати нам, от храма же к нему благословен есть и у него же служити определен, і намо без нашего благословенія прейти. А и како же дерзати по третиему правилу собора Антиохійскаго к сему же і правила в реглямент, то ест Уставу правителствующаго духовнаго Сінода пресвитерам уставленна прилежно и часто прочитовати і по оним ісполняти. А ще же он іерей начнет жити безстрашно, іли что неприлично священству деяти утоватись, іли кощунствовати, іли грабежства и хищения каковым либо образом творити, іли инако безчинствовати, іли о церкве и о пастве своей не радети, запрещение іерейства да пріймет, [додже] ісправился и покажет житие неззорное і благочитое, іереєм подобающее. А ще же что содеет вобраняющее священству, і зверженію сана іерейскаго да подложит, в он же час оноє вобраняющее содеет. Обаче сего по нем не хоцем і не желаєм, но паче тшчатися ему всегда достойно ходити званія своего і врученную себе паству пасти добре да мудрых і верных служителей мздовозданіе от руки воздающего комуждо поделом его воспріймет и не постидится в день страшнаго испитанія владична, но да речеть: «Господи се аз и дети моя», да услышит же і сладкій оній глас, глаголющій: «Добрій рабе благій і верній над малыми был еси верен, над многими тя поставлю, вніди в радость Господа твоего». Й того ради вручили ему і обыкновенное о том поучение наше, печатним тисненіем ізданное, еже должен он ізучити и памятно всегда із уст умети да удобее возможеть і жителству своему внимати і паству свою поучати. Известнаго же ради свидетельства, яко он Стефан на степень іерейства нами рукоположен і благословен, дадесе ему сія наша архиерейская грамота, рукою нашою подпisanная і печатью нашою утвержденная в богоспаемом граде Кіеве, лета миросозданія 7250, воплощения же Божія слова 1742 года, месяца іюня, 10 дня.

Вишшеіменованній Рафаил архиепископ.

ДІМ, Арх-640/25. Копія XVIII ст. Папір з водяним знаком фабрики О. Гончарова. 1 арк. Чорнило коричневе. Почерк середній, убористий, розбірливий.

7. Лист кїївського митрополита Рафаїла Заборовського кїївському генерал-губернаторові М. І. Леонтєву стосовно справи підполковниці Наталії Фонвітіної, що знаходилася у кїївському Вознесенському монастирі. — Кїїв, 1745, січень, 4.

№ 16

Высокородный и высокопревосходительнейший господин генерал аншеф, кавалер и Кіевской губерніи генерал губернатор. Ваше высокопревосходительство писменно требовать изволите, дабы по имеющемуся в войсковой генеральной канцелярії господина генерала маіора Фонвитина с подполковницею Наталією Фонвитинею делу, которая находится в Кіеведевичом Вознесенском монастыре, оную подполковницу обязать крепкими поруками, чтоб она до решения того дела никуда из Малой Россіи уехать не могла, а при том бы приказать находящіяся ей в том девичом монастыре пожитки переписать и содержать под присмотром в целости. А понеже она подполковница нине из монастыра отлучилась, того ради имеющіяся ей тамо пожитки катедральною моею печатью запечатаны, и велено онаго Вознесенскаго монастыря ігуменіи Елене, дабы она, ігуменія, как ей, Наталіи, так и никому другому оных пожитков до указа не выдавала, о чем ваше высокопревосходительство изволите быть известни.

Вашего высокопревосходительства доброжелательный

богомалец и слуга смиренный

Рафаил митрополіт Кіевскій.

1745 года

генвара 4 дня

Кіев

ДІМ, Арх-640/21. Оригінал. Рукопис. Папір — 2^о, 1 арк. Почерк великий, розбірливий. Чорнило чорне.

8. Лист архімандрита Кієво-Печерської лаври Йосипа кїївському генерал-губернаторові М. І. Леонтєву з проханням розшукати різь'яра кієво-печерської друкарні, ченця Іринєя. — 1750, липень, 31.

№ 667.

Высокородный и высокопревосходительнейший господин генерал аншеф, кавалер и Кіевской губерніи господин генерал губернатор.

Милостивій мой государ и надежнейшій благодетель. Сего іюля 27 дня 1750 года Кієво Печерскія лавры тіпографской начальник Самуил репортом представил, что находящійся при оной тіпографіи резчик монах Иринея безвестно бежал, которой приметамі: росту малого, сухощав, лицом бел, глаза темносеріє, брови беліє, носа простаго, мало на левую сторону перекрывенного, на бороде и усах волосов нет, на голове волоса длиною средніє, гнедїи, мало кудравіє, речми дроботлив и заиковат, мови тихой, на ногах раненных знаков довольно, лет от роду двадцятїи. И того ради вашего высокопревосходительства покорно прошу о сиску и поимки обявленнаго монаха по предписанным приметам и о присилки, і буди пойман будет і под караулом в Кієво Печерскую лавру, куда надлежит а паче к состоящим на форпостах афицерам з Кіевскій генерал губернанаемной канцелярії предложить указами, и в том писменным уведомленіем мене не оставитъ.

Вашего высокопревосходительства милостивого моего государя и надежнейшого благодетеля всегдашній богомолец и покорнейший слуга Киево Печерской лавры архимандрит Иосиф.

1750 года

іюля 31 дня

ДІМ, Арх-640/23. Оригінал. 2^о, 1 арк. Чорнило чорне. Почерк середній, убогистий.

9. Лист архимандрита київського Михайлівського монастиря Іоанікія до київського обер-коменданта стосовно справи шинкарів Степана Прача та Івана Гончара, котрі перебували під наглядом в острозі киево-печерської фортеці. — 1752, листопад, 2.

Высокородній и высокопочтенній господин бригадир и обер комендант киевскій.

Мой милостиводознанній добротворитель.

Присланным ко мне, ваше высокородіе, писаніем своим минувашого октябра 29 дня настояшого 752 года изволили объявить, яко де содержатся в Киево Печерской крепости в остроге под караулом долговременно Киевозолотоверхо Михайловского монастиря подданніе либедскіе шинкаре Стефан Прач да Иван Гончар. Только де по единому полского местечка Лоева от ротмистра Рокицкого писму, якобы они разбойников на разбой собирали и поили, а точного де о том никакова ни от кого на них доказательства и изобличения не ймеется. И они де шинкаре во всем том запераются. Й тем писаніем, ваше высокородіе, требуете дабы от мене приказано было кому надлежит, что оних шинкарей взять на росписку под таким прететом, когда де они вперед по тому делу спросятца, тогда бы поставлены были в киевскую губернскую канцелярію попрежнему, и о том бы писменно б ваше высокородіе уведомить, а для взятія оних, кого надлежит, означенного Михайловского монастиря из монахов прислано б было. По которому вашего высокородія писанію для взятія вышше упомянутых содержащихся в киевопечерской крепости в остроге либедских шинкарей Стефана Прача да Ивана Гончара, и для подачи во взятіи оних росписки монастиря нашего Золотоверхо Михайловского монах Амвросій посилается. О поставки же за оцими шинкарами Стефаном Прачем жителствующіе под монастирем Золотоверхо Михайловским Иван Стелмах, Макар Бондар, а за Иваном Гончарем жители киевскіе Иван Кучер да Максим Василиев Ребенскій, когда их востребуется в киевскую губернскую канцелярію, имеют в оной губернской канцеляріи росписками обовязатся. О сем вашому высокородію объявив, с почтением остаюсь

Вашего высокородія милостиводознанного моего добротворителя всегдашній молитвенник и слуга архимандрит Иоаннікій.

1752 года

ноябра 2 дня

Кіев

ДІМ, Арх-640/24. Оригінал. Папір з водяним знаком фабрики О. Гончарова. 2^о, 1 арк., 2 стор. Чорнило чорне. Почерк середній, убогистий.

10. «Сказка» ченців Онуфрїївського монастиря про золоту руду, знайдену в місті Умань, а також повідомлення запорозького козака Дмитра Слюсаря про золоту та срібну руду, знайдену в Новій Сербії. — Київ, 1755, травень, 19.

1755-го году мая в 19 день заграничного полского благочестивого Ануфриевского монастиря присудственного у Киевской епархії иеромонах Ефрем Быковский да того же монастиря иеромонах Самуил да монах Антоній в киевской губернской канцелярії сказали, что имеетца в полском местечке Умани, которое местечко во владении находится у полского крайнего коронного Потоцкого, такая гора, в которой найдена золотая руда. А она де гора положение имеет весьма на великое разстояние, и ис той де горы полские жители тайными способы оную руду емлют и, моя, возят в Великую Полшу. А какая та руда мытая и немытая и какая сверху той горы, о том означенные ігумен і иеромонах и монах привезли і в киевской губернской канцелярії объявили обрасцы. А при той горе были и оные рудные обрасцы тайным способом получили в нынешнем 1755-м годе в великой пост вышепомянутой монах Антоній да того ж монастиря монах [...]. Да они, ігумен і иеромонах и монах, объявили, что слышали они от бывшаго в том их Онуфриевском монастире на послушаніи войска Запорожского козака Дмитрея Слюсара, яко имеется де в Новои Сербії близ Ингула и близ городка Архангелского в горах золотая и серебряная руда. В чем своеручно и подписуемса. К сей сказки Святого Онуфриевского Пустинно Жаботинскаго заграничнаго благочестивого монастиря ігумен іеромонах Ефрем руку приложил. К сей сказки іеромонах Самуил руку приложил. К сей сказки вместо монаха Антонія, по его прошенію, ігумен Ефрем подписался.

ДІМ, Арх-640/3. Оригінал. Папір з водяним знаком фабрики О. Гончарова. 2^о, 1 арк., 2 стор. Чорнило коричневе. Почерк середній, чіткий.

11. Грамота митрополита Київського і Галицького Гавріїла священникам та парафіянам містечка Самарчик на дозвіл намісникові старокодацькому Григорію Порохні закласти нову церкву. — Київ, 1774, червень, 7.

Божією милостією смиренный Гаріил, митрополіт киевскій и галицкій.

№ 222.

По благодати, дару же и власти всесвятаго и животворящаго духа даннии нам от архіерея великаго прошедшаго небеса Христа спасителя мира чрез его наместники святія апостолы и их преемники, пастыри и учителя церковные друг друго преемно, а по письменному войска Низового Запорожского атамана кошового Петра Ивановича Калнишевскаго с войсковою старшиною и товариством прошенію, и по доношенію духовнаго наместніи старокодацкой правленія, благословили мы в местечке Самарчику церковь деревяную, в прежнее Святныя Живоначалныя Троицы имянованіе, воместо имеющейся ныне обетшалої, вновь на другом выгоднейшем месте, по подобію прочих святых церквей по чиноположенію церковному, наместнику старокодацкому Григорію Порохне соборне заложить и о заложеніи оной нам отрепортовать, и при том наблюдать, чтоб в той церкви как престол, по силе указа в святейшем правителствующем Сіноде 1734 года сентября 13 дня состояващаго, в вышину аршина шести верхков и соделан, в длину аршина семи верхков, в ширину аршина четырех верхков, так и жертвенник в пропорцію престола и олтаря били зделаны. По состоеніи же оной церкви и к [освященію] приличное все,

по силе ж указа в святейшем правительствующем Синоде октября 9 дня 1742 года состоявагося, изготовить, чтоб церковные сосуды были серебряные, а по самой необходимой нужде оловяные, из чистаго олова, и олтараыя одежды, и священнослужителския облачений имелись хотя б шелковые, и книга всего церковнаго круга удоволствована, и те книги на имя той церкви по листам подписаны б были. А когда та церковь построится и прилчествующее к освященію совсем изготовлено будет, тогда оное все от духовнаго наместни стародацкой правленія описав, с достоверным свидетелством ту опись прислать к нам при доношеніи, при чем и о определенной к церкви пашенной земле и сенных покосех, вся ль оная земля за священно и церковнослужителями во владеніи и коликое число имется. А буде нет, то почему. И колико ж дворового числа и в них мужеска и женска пола душ в наличіи в приходе тоя церкви находится объявить имянно. И как в освященіи оной новой, так и о розобраніи обетшалои церковей, тогда ж просить нашего пастырскаго благословенія. При коем прошеніи и освященный антиминок нам прислать для освидетелствованія. А до устроения и освященія той новой церкви священнослуженіе в старой попрержнему совершать, чего в знаменіи и сія благословителная граммата вышеозначеннаго местечка Самарчика священникам и прихожанам от нас дана, за рукою нашею при печати кафедральной, в богоспасаемом граде Кіеве в кафедре нашей Софійской митрополитанской.

1774 года, іюня 7 дня.

ДІМ, Арх-647/1. Оригінал. Папір з водяним знаком ярославської мануфактури Савви Яковлева. 2°, 1 арк., 2 стор. Почерк дрібний, розбірливий. Печатка воцана, кругла, зелена.

¹ Журба О.І. До історії архівної справи та колекціонування на Катеринославщині кінця XVIII – першої половини XIX століття // Спадщина: До 75-річчя державного архіву Дніпропетровської області. — Дніпропетровськ, 1999. — С. 9-20.

² Беднов В.А. Сведения об архиве Екатеринославской духовной консистории: (Документи XVIII в.) // Летопись Екатеринославской уче-

ной архивной комиссии (далі — ЛЕУАК). — Катеринослав, 1908. — Вып. 4. — С. 317-335.

³ Про Гавриїла Розанова див.: Журба О.І. Архієпископ Гавриїл (Розанов В.Ф.) — історик і археограф Південної України // Исторична наука на порозі XXI століття: підсумки та перспективи. — Харків, 1995. — С. 308-313.

⁴ «Про Феодосія Макаревського див.: Беднов В. А. Преосвященный Феодосий, епископ Екатеринославский и Таганрогский, и его труды по истории Екатеринославщины // ЛЕУАК. — Вып. 6. — С. 89-115; Синаевский А. С. Преосвященный Феодосий, епископ Екатеринославский // Там само. — С. 216-225.

⁵ Гавриил (Розанов). Очерк повествования о Новороссийском крае, из оригинальных источников почерпнутый // Записки Одесского общества истории и древностей. — Одесса, 1853. — Т. 3. — С. 79-129; 1863. — Т. 5. — С. 429-490; *Він само*. Историческая записка о Самарском Пустынно-Николаевском монастыре. — Одесса, 1838; Феодосий (Макаревский). Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы: прошедшего XVIII столетия. — Катеринослав, 1880. — Вып. 1-2.

⁶ Журба О.З., Абросимова С. В. Археографічна діяльність Катеринославської ученої архівної комісії // Український археографічний щорічник. — К., 1992. — Вып. 1. — С. 34-46.

⁷ «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии» (1904-1915): Библиографический довідник. — К., 1991. — 42 с. (далі — Довідник).

⁸ Див.: Ляхоцький В. Біднов Василь Олексійович // Українські архівісти: Біобібліографічний довідник. — К., 1999. — Вып. 1. — С. 47-52.

⁹ Про В. Машукова-архівіста див.: Абросимова С. Машуков Володимир Дмитрович // Там само. — С. 220-221; *Фаримець А. М.* Архівні матеріали В. Машукова як джерело з релігійної історії // Музей і майбутнє. — Дніпропетровськ, 1998. — С. 72-78.

¹⁰ Див.: Абросимова С. Новицький Яків Павлович // Українські архівісти. — С. 245-247. Див.: Довідник. — С. 32.

¹¹ Див.: Довідник. — С. 32.

¹² Там само. — С. 40.

¹³ Абросимова С. Д. І. Яворницький і розвиток архівної справи на Катеринославщині // Студії з архівної справи та документознавства. — К., 1998. — Т. 3. — С. 129-135.

¹⁴ Дніпропетровський історичний музей (далі ДІМ). ВР, ф. 1, оп. 1, спр. 29-а, арк. 13; спр. 67, арк. 175.

¹⁵ Яворницький Д.І. До історії Степової України. — Дніпропетровськ, 1929. — С. 1.

¹⁶ Про С. Дроздова див.: Геппенер Л. С.Л. Дроздов-Мишківський // Біблiологічні вісті. — 1928. — № 1. — С. 137-138.

¹⁷ Див.: Бутич І. Андрієвський Олексій Олександрович // Українські архівісти. — С. 8-10.

¹⁸ Див.: Пам'ятки писемності в збірці Дніпропетровського історичного музею: каталог музейної колекції актових джерел XVII–XIX ст. — Дніпропетровськ, 1993. — 53 с.

¹⁹ ДІМ. — ВР. — Арх-836/3.

²⁰ Кагамлик С.Р. До історії Києво-Печерської лаври та Могилянської академії (XVII–XVIII) // Арх. України. — 1995. — № 4-6. — С. 102, 105.

Леонід Пилявець, к.і.н. (Київ)

НЕВІДОМИЙ ЛИСТ С. ШЕЛУХІНА ДО АРХІЄПІСКОПА ПРАЗЬКОГО І ВСІЄЇ ЧЕХОСЛОВАЧЧИНИ

Багатотомний рух за створення незалежної Української церкви привів до проголошення в жовтні 1921 р. на Всеукраїнському православному церковному Соборі Української Автокефальної Православної церкви (УАПЦ). Ця Церква під керівництвом митрополита Київського і всієї України Василя Липківського та колективного виборного органу Всеукраїнська православна церковна рада (ВПЦР) діяла порівняно недовго (з жовтня 1921 р. по січень 1930 р.), коли під тиском комуністичного режиму Надзвичайний Собор УАПЦ заявив про свою самоліквідацію. Незважаючи на короткий період свого існування, УАПЦ користувалась значною підтримкою віруючих українців. Діяло близько 1500 парафій, які охоплювали всю територію України, єпископат налічував близько 30 ієрархів.

У той же час УАПЦ поширилась і за межами України. Так, віруючі українці Канади і США, об'єднані у понад 150 парафій, заявили про своє приєднання до УАПЦ і виступили з клопотанням перед ВПЦР прислати їм єпископа. 1922 р. до них прибув архієпископ Іоан Теодорович, який і очолив єпархію УАПЦ в США і Канаді. В свою чергу ВПЦР налагоджує зв'язки з віруючими українцями на терені СРСР: на Зеленому Клині, Кубані, Оренбуржчині. В Казахстан було направлено для місійної роботи єпископа Костянтина Кротевича, до Оренбурга — митрофорного протеієрея П. Говядовського.

Рух УАПЦ поширюється і в Західній Європі: створюються парафії в Швейцарії, Франції, Чехії, Югославії та інших країнах. Оскільки призначити для цих парафій єпископів не було можливості, то для коор-

ІХ. Публікації архівних документів

динації їхньої діяльності та встановленні контактів із православними церквами Європи було вирішено призначити уповноважених УАПЦ в Західній Європі. На ці посади було призначено два емігранти: Євген Бачинський та Сергій Шелухін. Це викликало підозрілість з боку зловісного ДПУ, яке намагалось тут відкопати якісь політичні підопліки, оскільки обидва представники в минулому були відомими українськими політичними, громадськими, науковими і культурними діячами. Є. Бачинський згодом став ще й церковним діячем — з 1955 р. він єпископ Української Автокефальної (Сборноправної) Церкви. З цього приводу митрополит Василь Липківський зазначав «схвильовало Владу в останні часи утворення нами представництва за кордоном, підозрюють тут якусь політику, а Діяльна ще й піджучує...»¹. Йдеться про Діяльно-Христову Церкву, утворену з допомогою ДПУ задля внутрішнього розкладу УАПЦ².

Особливо відчутними стали ці напади після того, як УАПЦ отримала запрошення взяти участь у «Світовому Конгресі практичного християнства» у Стокгольмі. ВПЦР делегувала на цей форум архієпископа Олександра Ярещенка і благовісника УАПЦ Володимира Чехівського, але радянські органи не дозволили їм виїзду за кордон. Тому ВПЦР була вимушена надати мандат на репрезентацію Української автокефальної православної Церкви на конференції своїм представникам у Західній Європі — Євгену Бачинському і Сергію Шелухіну, а також зачитати лист-привітання від імені Церкви. З цього приводу ДХЦ оприлюднила свій «Протест», в якому заявила що виступає «проти наглого... порушення Малою Радою (ВПЦР — Л.П.) підвалин нашого церковного соборно-народоправного будівництва»³. Далі в документі стверджується, що Є. Бачинський навіть не належить до УАПЦ, а є греко-католиком. С. Шелухін же належить до «Православної церкви російських емігрантів»⁴. Все це, вважають автори «Протесту», дискредитує Церкву. Далі вони наголошують на політичних позиціях цих представників, які свого часу активно діяли в розбудові незалежної Української держави. Зважаючи на ці наклепи, каральні органи вжили відповідних заходів і мандати Є. Бачинський і С. Шелухін своєчасно не отримали, тому на конференцію не потрапили.

Поява українських парафій в Європі поставила перед ВПЦР проблему забезпечення їх кадрами священослужителів. Але кадри з України не могли прибути: «Виїзд за кордон від нас дуже трудний» — зазначав митрополит Василь Липківський⁵. Тому він радить Є. Бачинському після обрання кандидата на священника висвятити у архієпископа Саватія в Празі за допомогою С. Шелухіна⁶. Останній тоді листувався з цим ієрархом. Він підготував для владики історичну записку про УАПЦ (на жаль, цей документ поки що не віднайдений), згодом додав до тієї записки відомості про українсько-російські церковні відносини, в яких виявив себе високоєрудованим спеціалістом в царині історії Церкви. Цей документ ми пропонуємо нашим читачам, який публікується із збереженням особливостей оригіналу.

***

ЙОГО ВИСОКОПРЕОСВЯЩЕНСТВУ
Архієпископові Пражському і всієї
Чехословацької Республіки Кір
САВАТІСВІ

Уповноваженого Української
Автокефальної Православної Церкви
С. Шелухина.

В додаток до вже поданого⁷, маю за честь представити Вашому Високопреосвященству історичну записку про Українську Автокефальну Православну Церкву і додати до неї такі інформаційні відомості.

В історичній Записці особливу увагу звернено на ворожі відносини до Української Автокефальної Православної Церкви з боку Московської Церкви, що зве себе також Російською, а потім, по розпаді її, з 1918 року, з боку різних Московських Церков, з яких кожна в наслідок колишньої російської політики має своїх ієрархів на Україні, зве себе православною і негує правдивість всіх інших.

Корінь сих ворожих відносин лежить в глибині історії й міститься в тому, що Московська Церква, яка потім назвалася Російською, а тепер розпалася на кілька партійно ворогуючих Церков, и по своїй суті та духові була не Христовою Церквою, а царською політичною установою, організація якої творила з християнської релігії засіб для політики завойовань та порабощень і вела сю роботу при допомозі неправдиво інтерпретованої релігії. Ради сього ієрархія Московської чи Російської Церкви перекичувала християнство на лад вимог політики так, що од його в Московській Церкві не зосталося майже нічого, окрім форми та обряду, якими підмінено всю релігію й скасовано дух її. Се спричинилося й до того, що в Московськiм народі утворилася безліч всяких сект, які теж потонули в формах і одійшли од Православ'я, а на решті й сама Російська Церква розпалася на ворогуючі між собою часті з поділенням між ними і ворогуючими між собою російським єпископатом. Сей розпад, однак, ні трохи не перечить їм спільно вести свої ворожі акції проти Української Православної Церкви. Для того є багато причин.

Російська, чи нині знову Московські церкви, уявляють собою кесареву політичну організацію, яка гуртується коло ідеї (Арк. 2) московського імперіалізму, а Українська Церква уявляє собою релігійну установу — Церкву Христову, яка визнає за кожним народом право на життя, свободу й утворення своєї Церкви народної, не залежної ні од якої політики, тому в цій Церкві Московські Церкви бачать перш за все однакового для них усіх ідейного противника, а по-друге, будучи релігійним фальсифікатом і претендентам на істинність, Московські Церкви не можуть не бачити в Церкві Українській наочного свідка їх неістинності, фальшу, політиканства, служіння порабощенню і князеві світу цього, а не Христові та свободі. Є ще одна річ, як причина, яка відіграє особливо велику роль для ворожнечі московської проти Української Церкви, Церкви Слов'янського народу. Сю причину найважче буде побороти.

Москвини не є слов'яне, скільки б не твердили противного сьому представники московської чи російської офіційальної науки. Тільки з 1919 року де-які з московських учених почали писати, що московська нація не славянська, а **євразійська** (Європ. Азійська).

Французькі учені — Роберт, Деламар і инш. вважають москвинів народом монгольської або урало-монгольської раси⁸. Московське державне право — татарське.

Головним аргументом за славянизм москвинів виставляється мова. Але Кельти⁹ в Галії¹⁰, перейнявши латинську мову й утворивши з неї французьку, не стали римлянами. Так і Даки¹¹, перейнявши од салдат та каторжан італійських латинську вульгарну мову і утворивши з неї румунську, хоч і назвалися римським іменем Румунів, а проте вони не Римляне, яки покинули своє старе ім'я й зветься італійцями. Московську територію заселяли Чудь¹², Вєсь¹³, Меря¹⁴, Муром¹⁵, Черемиси¹⁶, Чухлома¹⁷, Мордва¹⁸, Пермь¹⁹, Печора²⁰, Ямь²¹, Норома²², Лібь²³, Воть²⁴, Чуваші²⁵ й т.и. Фінські племена, до яких потім домішалися всякі урало-монгольські племена, татари... Сама назва Москвою Фінська /болото, багно/. Київські князі посиляли в ті землі своїх князів з військом, ті завойовували й занесли туди їм тодішню Київську книжну мову, яку ті переймали і перероблювали по своєму. З сії основи й утворилася та мова, що зветься московською й руською, бо й ті, що занесли її з Києва звалися руськими.

Сей племенний новотвір, вважаючи словян своїми ворогами, нищив і вирізував їх. Така доля Псковської, Новгородської, Смо-(Арк. 3)ленської земель, населених Кривичами²⁶. Женщин, дітей, малоліток кривичських слав'янських племен московський уряд, кого не вирізував, не вбив, не потопив і хто не втік, перегонив до себе між фінські або татарські племена, а там силою женив та видавав заміж за чужоплеменників, спорожнені ж землі наводнював або сию мішаниною, або чужинцями з фінських племен. Так утворилася та мішанина чужеплеменників з домішкою славянської крові, що зветься московським народом, або як тепер зветься руськими. А потім Москвини, як Даки, перейняли собі ім'я Римлян, так сі, з чуття мегаломанії²⁷ й для політичних цілей, за своїли собі чуже для них ім'я руських, яке належало Українцям та Білорусинам. Психологічна чужість сії композиційної народності славянству яскраво виявляється в праві, яке в старі часи творилося перш за все народом і виявляло його правосвідомість у взаємовідносинах. Московія Руською Правдою²⁸ ніколи не користувалася, як правом для неї чужим, а взагалі словянського права має в собі московське право стільки, скільки взято шляхом рецепції з писаних українських московських та новгородських джерел.

Вже з найдавніших часів ся композиційна народність, навіть в процесі свого творення, мабуть в залежності од штучності його, проявила одну особливість своєї психіки — **мегаломанів**, яка знайшла свій вираз як в окремих індивідуумах, так і в колективах. Московська асиміляція творить те саме і в асимільованих.

Медична наука вважає таку психіку хворістю. Христова наука прояви такого Духа вважає глибоким гріхом.

Можна навести сотні історичних прикладів прояву мегаломанії московською владою й переведення її в взаємовідносини. А як релігію, Церкву й Духовну ієрархію Московська, а потім Російська влада зробила своїм політичним знаряддям, то церковна ієрархія, служивши проти Божого кесаревому, проявила ту ж мегаломанію й допомогала нею владі, але разом з тим на службі кесаревому проти Божого вона зробилася холопом кесаря, який сам, як хотів, призначав і скидав митрополитів, єпископів і патріархів, і його політики та

його мегаломанії таким робом, що вніс все отсе і в московське, а потім російське церковне життя.

Ілюстрація сього історичними фактами зайняла б багато (Арк. 4) місця й часу. Вкажу тільки на те, що практика й переведення через школу мегаломанської ідеології зробили хворою всю московську церковну ієрархію та російську інтелігенцію остільки, що великі московські розуми не змогли урятуватися, бо ся психологія з її примітивизмом думання стала основою не тільки московської культури, а і взагалі думання людей московської культури. Великий московський мораліст Володимир Соловйов²⁹ з жахом писав про утворений сию культурною і московським шкільним вихованням патріотизм що «краще зовсім зрєктися патріотизму, ніж совісти».

Як відомо, Київ мав свою митрополію вже тоді, коли Москви ще й на світі не було (Москва в 1147 році ще тільки хутор боярина). Коли Московський князь переманив до себе з політичними цілями Київського митрополита Кипріяна³⁰, поставленого в 1376 р., якого сам же потім позбавив у себе сану, то Україна вважала, що Кипріян сим переселенням сам позбавив себе сану Київського митрополита, і поставила собі другого — Григорія Цамблака³¹, як і попереду ставила й мала. І от, хоч Київ ніколи не належав до Московської митрополії, але проф. Володимирський Буданов³² пише, що Київська митрополія обранням своїх митрополитів відділилася од Московської. Се психологія залежності України од Московії.

Чого тільки не робили московські князі та московська церковна ієрархія для самовозвеличення. Ради сього, виключно для цілей політичної національної мегаломанії, було в 1589 році офіційно проголошено дикю, некультурну й неграмотну Москву Третім Римом³³. З допомогою підкупів, насильства та інтриг і обману тоді ж утворено було в Москві патріаршество, скуповувалося й збиралося до Московії всякі святощі, навіть свідомо сфабриковані, аби Москва мала б їх найбільше і більш ні в кого їх не було. Московського патріарха в 1589 році титуловано: «патріархом Московським і осії Церкви Російської»³⁴ (так недавно титулювався й патріарх Тихон), тоді як ні прикарпатська Русь, ні Галицька Русь, ні Українська Русь, ні велика частина Білорусії ні з Московією, ні з Московським патріархом не мали нічого спільного, а самої Московії тоді ще ніхто не писав Росією й на сей титул Московський патріарх не мав ніякісного права. В сім титулі виявлялися тільки претензії мегаломанії. Ся мегаломанія довела до того, що Московська ієрархія церковна для свого возвеличення стала використовувати, як одну з підстав, (Арк. 5) сфальшоване папою Степаном II (752-757) так зване Віно Константина³⁵, використане папством, особливо в 11 в., для свого возвищення. Сфальшування було наочно доведено проф. Лоренцом Валлою³⁶ в 15 в. і визнано католиками, але се не пошкодило Московській ієрархії додатки до того фальсифікату ще своїх підробок, посилатися на се в підтвердження своїх прав, в тім числі й проти України, і друкувати ту вигадку, як дійсний документ, в Кормчій книзі³⁷ до останніх часів, не вважаючи й на те, що в 1805 році митрополит Платон³⁸ визнав підробку в тоді надрукований ним в Москві церковній історії. Ось до чого дійшов у Московській церковній ієрархії занепад совісті, тоді як християнство, по науці ап. Павла, уявляє собою релігію совісті.

IX. Публікації архівних документів

Одкинувши своєю практикою науку Христову, московська церковна ієрархія робила все солідарно з московськими монархами і дійшла до того, що не тільки благословляла убивства, а і сама намовляла московських монархів вести імперіалістичні війни проти православних Білорусинів та Українців і нищити сих славян, особливо в 15-17 в.в. Од Православної ж церкви ся ієрархія, придержуючись тільки форм та обрядів, які значно змінила, вона так одійшла, що в 1654 році, коли Україна прийняла протекторат Московського царя, ся ієрархія вимагала, щоб Українці хрестилося заново, бо вони не «окунанці», а «обливанці».

Треба завважити, що Українці не вважали Московинів ні за єдиноплемеників, ні за славян, а в 1654 р., як видно з актів, шукали протекторату у Московського царя, а не в кого іншого, тільки через те, що вважали його православним. Ясно, що швидко вони побачили свою помилку, та тяжкі політичні обставини не дали можливості залагодити її.

Життя Московської Церкви, яка стала зватися Російською й закінчила розпутинщиною³⁹, йшло все більше й більше по наклінній площі політичної та поліційної служби російському царському режимові та московському націоналізмові, який перейшов межі шовінізму і дійшов до зоологічного нищення на користь москвинам усіх народностей, як уже порабощених, так і намічених до порабощення. Се разом з розпутинщиною остаточно вбило Московську ієрархію церковну, як релігійне, так і взагалі моральне.

Се й довело Російську Церковну ієрархію ще до революції (Арк. 6) до того стану, який так виразно охарактеризував з сердечним болем російський міністр царів Олександра III і Миколая II С.Ю. Вітте⁴⁰ константуванням, що російська Церква зробилася поліційною установою. Він довго добивався церковного оновлення та нічого добутися не міг. В своїх спогадах він між иншим пише: «у нас церковь обратилась в мертвое, бюрократическое учреждение, церковные служения — в службы не Богу, а земным богам, всякое православие — в православное язычество» («Воспоминания», Т. 1. Берлин, 1922 г., стр. 328-329). А далі: «Наше высшее церковное управление с каждым годом все расстраивается... оно теряет всякий церковный авторитет... События со старцем Распутиным, иеромонахом Иллудором⁴¹, архиепископом Гермогеном⁴², какими то кликушами, Митькой и др. показывает, в какую бездну пало высшее управление Православной Церкви, несомненно, что это не может не отражаться на всей Церковной жизни России» (Т. II. вид. 1923 р. ст. 411). Вітте як показали події після 1917 року, був пророком, бо наступило те, що він передбачав.

Відомий поборник православія Н. Бердяєв⁴³ про Московську Церкву пише, що ієрархія її настільки одійшла геть од церковного учительства, що «Русская религиозная мысль, русская религиозная идея нашли себе выражения не у официальных богословов, а у светских мыслителей и писателей» (ст. 71), як Хомяков⁴⁴, Вл. Соловйов, К. Леонтьєв⁴⁵, В. Розанов⁴⁶, М. Федоров⁴⁷, Достоевський⁴⁸ і инш. (стр. 72, 73, 97 і др.) та й що й самі ідеї істинного духовного та діяльного християнства миру, братства, любови й свободи «противилось казенное православие, официальное богословие, его не хотели знать наши князья церкви» (стор. 118), які не хотіли також визнавати те, що «Церковь Христова есть

не внешний иерархический авторитет, не учреждение и организация по делам спасения, а Соборный христианский народ, соборное христианское человечество» («Проблемы русского религиозного сознания»: збірка статей, Берлин 1924 р. стор. 127). Увага Бердяєва, що Російська церковна ієрархія «не пытается даже направить и организовать русскую религиозную мысль» (стор. 73) знайшла собі підтвердження й в сучасности, коли вся Московська література на релігійні теми належить майже цілком не духовним, а світським авторам — і в цитованій збірці заміщено праці Вишеславцова⁴⁹, Бер- (Арк. 7) дяєва, Карсавіна⁵⁰, Зеньковського⁵¹, С. Франка⁵², Н. Лоского⁵³, Н. Арсеньєва⁵⁴ — автора з духовенства немає. Політика, усьобиці й служба князеві світу цього забрали од церковної Московської Ієрархії весь розум, всю енергію й всі обов'язки так що для релігії нічого не зосталося, — окрім форми.

В цій атмосфері низького кар'єризму, політиканства, егоїзму й підкопування розрослися пишним квітом загальна деморалізація Російського єпископату та духовенства й упадок моралі та всіх кращих прикмет християнства. Як видно з секретного паперу, знайденого у Полтавського губернатора Боггувуга⁵⁵, з 4 лютого 1914 р., Ч. 201, на Україну могли призначатися єпископи тільки «великороссы», як і в ректори духовних семінарій. Наче благодать Св. Духа монополізована тільки за москвинами. А сі москвини-єпископи тягли за собою сотнями своїх родичів та приятелів на священницькі приходи на Україні й таким чином вся Україна до 1917 р. була обсажена російськими жандармами в рясах та митрах, а духовних пастирів у народа майже не було. Натурально, що відродження релігійного життя на Україні й організація Української Автокефальної Церкви православної в отсій ієрархії могли стринуті тільки найбільшу ворожнечу, бо ся ієрархія мала своєю спеціальністю й місією жандармське діло душили всякий прояв українського життя, в тім числі й релігійного, а про релігію загубила навіть поняття.

Єпископ Євлогій⁵⁶, який працював в «Союзе Русского Народа»⁵⁷ та «Партии Националистов», організаціями, які творили погроми і політичні убивства та сіяли розбрат, злобу, усьобиці, ненависть і всяку низость та підлоту, під час великої війни взяв на себе під покровом релігії політичну місію з попівством нищити в Галичині українських національних діячів і національно свідомих людей та прояви української культури. Через його з Галичини було заслано на Сибір та в Північні краї звиш ста тисяч галичан, з яких більша часть там і загинула в холоді та голоді. Теж саме в ріжних степенях провадив і єпископат на Україні. І характерно, що проти кривавої роботи Євлогія та його співробітників виступили в органі Штабу Армії військові люди, а єпископат на Україні мовчав, бо Євлогій був їх колегою по Празі. Сі діячі з націоналістами та Союзом русского народа організували також негайне переселення в Прикарпатську Русь триста тисяч москвинів і виселення звідти місцевих діячів тубольців на Сибір, щоб з окупацією Чехії перекинути в неї з Прикарпаття колоністів і утворити з Чехії Богемську Російську губернію. «Русское слово»⁵⁸ пробалакалося про цей проект і розтріло приготування. З Російського єпископату архієпископ Тобольський Никон⁵⁹ так був обурений сією Каїновою роботою, що видав про неї книжку «Черные вороны» і зрікся єпископського сану.

Другий єпископ на Україні, який прославився особливою жандармською енергією та заїлостю проти української нації, її життя й розвитку — се Антоній Храповицький⁶⁰, якого насланий на Україну Московський єпископат за се обрав в 1918 році на Київського митрополита з очевидною для всіх політичною ціллю. Євлогій співробітник Антонія на Україні, а тепер вони працюють солідарно за кордоном теж в політичних справах. Антоній свою злобу і зненависть проти українського простяг до хули на Святого Духа в своїх проповідях за те, що існує на світі українська мова. Його через солідарність в ворожості проти українського обрав на Київського митрополита, не вважаючи навіть на те, що він zostався очерненим за ганебну ревізію Київської духовної Академії, бо проф. Екземплярський⁶¹ і два архієреї видали книжку, в якій з документальним обґрунтуванням і фактами міститься цілий акт обвинувачення Антонія в недобросовістності, перекручуванні й вигадках на Академію ради кар'єри. Коли на Україні утворилася українська влада, то Антоній його ближчих співробітників за їх політичну роботу вона примушена була посадити в тюрму⁶². Перед тим українське громадянство православне проголосило в часопису, що ці єпископи своєю протихристиянською роботою та хулою на Духа самі себе давно вже відлучили од християнської Православної Церкви й тому їх не можна вважати за єпископів.

Сих фактів самих досить, щоб бачити, що Українська Православна Церква поступила правильно утворюючи свій єпископат, бо на Україні з насланий на неї з Московщини ради політичних цілей російських єпископів не було пастирів, а були тільки вороги Церкви Христової, по Св. Письму «Вовки в овечих хутрах». Існують ще й другі факти того ж характеру.

Російська Церква з моменту революції проявила такий дух розпаду й розвалу та безсовістності ієрархії, що од сієї ієрархії всякий побожний християнин мусів рятуватися й рятувати справу (Арк. 9) Церкви Христової. Ся ієрархія показала себе ще гіршою й ще нижче впалою, ніж схарактеризували Вітте, Бердяєв і інші православні побожні люде.

Як тільки впала в Росії царська влада, так зараз же почався процес повного розвалу і російської церкви, бо вона держалася не духом Божим і благодаттю, а тільки брутальною силою кесаревою влади та орієнтації єпископату і духовенства на сю владу. Сей процес розвалу хоч од Московської церкви, що звалася Церквою російською, зосталася вже тільки руїна, продовжується ще й далі. Московська Церква назвалася Російською ради мегаломанії, а в останні часи ця назва відповідала формальній дійсності, бо Московська Церква способом противним християнству, силою кесаревої узурпації влади поширилися в ролі окупанта і за межі Московії на інші території Російської імперії. Тому й розвалилася вона перш за все на окупованих нею землях, а потім і в самій Московії. На місці колишньої політичної єдиної Російської православної Церкви з 1917 р. в процесі розпаду виникли Московські Церкви: Обновленська⁶³, Жива⁶⁴, церква церковного відродження⁶⁵, Союз древнеапостольської Церкви⁶⁶, Славянська⁶⁷, свободна трудова⁶⁸, Тихонівська⁶⁹ т. и., а за кордоном ще й Антонівсько-Євлогівська. Всі церкви сі, окрім Тихонівської та закордонної, ввели в себе жонатий єпископат. Але до них дедалі все більше прилуча-

ється й Тихоновський єпископат, а сам Тихон вмер і цей єпископат все більше вичерпується, а з ним зникає й Тихонівська Церква. Кожна з цих Церков має свій єпископат і своє священство і між ними ведеться велика ворожнеча, конкуренція за прихожан та Церкви і боротьба. Ся боротьба йде й за кордоном, дискредитуючи та компрометуючи між чужинцями в найганебніший спосіб саму ідею православля, яке нітрохи неповинно в тім, що Московська ієрархія піддалася іскусам і зрадила Христові.

Архімандрит Смарагд, колишній діяч з Євлогієм, Антонієм та Союзом русского народа в Варшаві з револьвера застрелив митрополита Георгія прихильного до українського відродження⁷⁰. В Америці, в Нью-Йорку єпископ Іван Кедровський⁷¹, митрополит Платон⁷² так завелися за Церкву й помешкання, що судилися, а архієпископ Адам Філіпповський⁷³ так завівся з тим же Платоном, приїхавши од Антонія та Царгородського патріарха, що діло дійшло не тільки до Суда, а і до бійки в Церкві між сторонниками. В кінці липня (Арк. 10) 1925 року Платонівці порубали сокірами двері в Церкві, щоб вигнати звідти Адамовців і вчинили таку бійку, що розігнала поліція, а архієпископа Адама 31 липня за зневагу Суду посаджено 30 день в тюрму. Так і в Франції, в Ніцці, 30 серпня 1925 року на зібранні з приводу призначеного в Москві Церковного Собору, коли священник Соколовський приналіжний до обновленської Церкви, почав читати «Отче наш», між обновленцями і Антоніо-Євлогієвцями учинилася бійка, яку припинила Французька поліція арештом п'ятнадцяти борців. Але ще більшого скандалу наробив бувший митрополит Київський і патентований ворог української Церкви Антоній Храповицький, — гонитель Української Православної Церкви Христової й побожного народу українського і його діячів.

Утікши з України за кордон разом з армією барона Врангеля⁷⁴ й опинившись в Сербії він не покаявся й продовжував свою попередню роботу, повну мегаломанії, владолубія, злоби, зненависти, ворожнечи й позбавлену всіх внутрішніх прикмет християнина, утворив свої наради, яким самочинно дав назву Церковного Собору і веде стару кесареву політику. Знайшовши осуд своєму поступуванню з боку Московського патріарха Тихона⁷⁵, єпископ Антоній повів проти нього намови у патріарха Константинопольського Григорія 7-го⁷⁶. Він став на католицький шлях папізму Римського і підводив під владу Царгородського патріарху подібну основу, як сфальшоване Віно Константина, ніби то Царгородський патріарх, як патріарх другого Риму, старшого за перший, є такий же Суддя вселенної, як і патріарх першого Риму, цеб то Папа Римський, на підставі чого має право над Московським патріархом Тихоном. По сій намові патріарх Царгородський Григорій 7-й видав 6-го Травня 1924 року відозву про позбавлення сану Московського патріарха Тихона і надіслання ним якоїсь місії для розгляду непорозумінь в Російській Церкві (див. Церковні відомости Ч. 1. 1923 р.). Безумовно, в порядку братерської допомоги кожна православна церква навіть повинна звертатися до другої Церкви, в якій бачить незгоду та розвал, з братерською пороудою й можливою допомогою, але ж ніякий керівник хоч би і найвпливовішої в минулому православної Церкви, не може сидати на Вселенський стілець для суду над іншими

ІХ. Публікації архівних документів

Церквами вільними і надягади на себе тогу судді вселенної. Це явне противне Христовій науці (Арк. 11) і основам православля поступовання на шлях Римського папізму було повчаючим для патріарха Тихона, який, по Московському розумінню православля й вжитку сфальшованого Римом Віна Константина, — сам став на той же неправдивий шлях і з своїми сторонниками заявив такі ж гріховні претензії проти вільних грузинської та української церков, до яких поставився не по-братерськи і з християнською любов'ю, а як до своєї власности. Очевидно, що таке відношення ієрархів, направлення не к службі Церкві христовій, а к пануванню над церквами Христовими й поневоленню їх, ніяк не може сприяти єднанню церков і може творити тільки роз'єднання та роздори. «До миру призвав нас Господь» — каже апостол Павел (I кор. 7-15).

7 квітня 1925 року Московський патріарх Тихон написав опубліковану після його смерті Митрополитами Крутицьким Петром та Уральським Тихоном відозву, в якій патріарх, каючись в попереднім, осуджує утворений Антонієм Храповицьким Карловицький Собор, наказує єпископам та пастирям, що утікли за кордон, покинути політичну роботу й віддатися Церкві Христовій, загрожуючи за непослух заборонаю священнослуження та судом і доручає Комісії обслідувати діяльність тих архіпастирів, що повтікали за кордон, особливо бувшого Київського митрополита Антонія, архієпископа Платона й інших, а як не послухають, то судити їх заочно. Після смерти патріарха Тихона Митрополит Петербурзький Веніамин, Московський Серафим, Кавказький Олександр, архієпископ Георгій і інші, рукоположені так же, як і Антоній Храповицький, 11-го квітня 1925 року розіслали відозву готуватися до Церковного Собору в Москві. У відповідь на сей заклик бувший Митрополит Антоній Храповицький, пробуваючи в Сербії, другого вересня 1925 р. надрукував (напр. в «Руси», Ч. 724, Софія, Болгарія 1925 р.) своє «послание», в яким називає будучий оцей Московський Собор Російської Церкви «скверным сборищем», «разбойничим собором», «иудейскими Христоубійцами», «об'єдинением безбожия и иудейства» і т. и. непристойними епитетами, каже «не почитать оное зборище за Церковний Собор, не верить ложному свидетельству, будто в нем участвует представитель Вселенского патриарха архимандрит Василий Димопуло, на самом деле отпавший от святой Церкви и приложившийся к безбожникам», а закінчує додатковою заявою, що той Собор Російської Церкви складається з «нечестивих отступ-(Арк. 12)пников, обновленцев, живоцерковцев, самосвяттов и прочих безбожников еретиков, и раскольников». По сій кваліфікації в Москві ніякого Собору Церковного бути не може, бо інших Російських єпископів, як ті, що скликають Собор, і інших церков не має. Але в сій відозві кидається в вічі ще осуд дійсного представника Царгородського патріарха Константина — архімандрита Василя. Нестемнісінько так обвинувачували католики Єрусалимського патріарха Теофана⁷⁷, який, висвятивши в 1620 році в Москві патріарха Московського Філарета⁷⁸, в 1620 році вертався через Україну, відновив на Україні знищений католиками та уніятами православний єпископат і допоміг відбудуванню Української Автокефальної Православної Церкви. Польська влада і католицький

єпископат казали, що патріарх Теофан самозванець, Турецький шпійон і т. п., потрібне їм, щоб дискредитувати та скомпромітувати неприємну і не вигідну для них роботу сього високого пастиря Христового. Сей другий факт ідейної спільности Антонія Храповицького з Римом разом з першим примушує звернути увагу на сього єпископа ще по тій причині, що недавно в часописах опубліковано було звістку, що митрополит Антоній звернувся до титулюючого себе царем Російським Кирила Романова⁷⁹ з листом, в яким пропонує себе на вищу посаду, тобто в митрополити петербурзькі або в патріархи московські, і обіцяє поминати Кирила в Церковних службах. Як відомо, Кирило в 1920 році утворив з Ватиканом конкордат⁸⁰ про допомогу йому зайняти царський престол за ріжні концесії, як то за заведення в Московії й на Україні католицизма та унії. Тому в Велеграді на католицькому з'їзді по питаннях для ширення між славянами католицтва та унії, що відбувся 31 серпня — 3 вересня 1924 року, були представники Кирила — барон Константин Врангель та Карлов з Полтавської губернії.

Сей Антоній, вийшовши з тюрми, пристав до Денікінської армії й був її вдохновителем. Діячі сій армії палили українські книжки, палили українські села, розстрілювали або вішали українських патріотів і навіть матерів, жінок та сестер за те, що їх діти, чоловіки та брати були в Українській армії, яка воювала проти большевиків та проти денікінців. На Кубані по розпорядженню бар. Врангеля повішено було священника Православної Церкви Калабухіна і на глумоставлено висіти цілий день за те, що він, бувши сам народности московської, співчував українцям. Митрополит (Арк. 13) Антоній поводився так, наче все отсе і повинно робитися по християнські.

Я особисто знав священника Калабухіна: це була людина надзвичайно високої побожності й глибоко релігійна, добра, спокійна. Він не пропускав ні єдиного богослужіння і надзвичайно усердно молився.

Коли до сих фактів додати, що в останні 4 роки почався серед московської інтелігенції, особливо серед монархичних кол, рух до католицтва або унії (в Вільно навіть ректор православної духовної семінарії архімандрит Пилип Морозов перейшов у католицтво, в Польщі утворено школу для католицьких місіонерів на Україну й в Московщину, те ж саме сталося й в Франції, а в Празі москвини мають уже московську уніятську і католицьку свою церкву), то картина сучасного стану російської Православної Церкви стане більш чи менш повною. Се картина занепаду і руїни. Од такої Церкви треба рятуватися й таку Церкву саму треба рятувати, бо вона перестане бути Церквою Христовою, Церквою миру, любови, братерства й згоди. Ясно, що Українська Автокефальна Православна Церква була в дійсно смертельній небезпеці, коли б довше зоставалася з російським єпископатом, гаяла б час, не рятувала б себе і не утворила б свого Українського єпископату і своєї церковної організації. Бог урятував її й вона живе і розвивається.

«Ми певні, — каже апостол Павел, — що маємо добру совість, бо всі ми хочемо поводитися чесно» (Посл. до жидів, 13-18) і «Старайтеся мати мир з всіма і святість, без якої ніхто не побачить Господа» (до Жид. 12-14). Українська Автокефальна Православна Церква іде сим шляхом і шукає братерства, миру, зго-

ди, любови з другими Православними і Християнськими Церквами Божими.

Уповноважений Української Автокефальної
Православної Церкви

Сергій Шелухин

12 сентября 1925 року
Прага

- ¹ Митрополит Василь Липківський: Матеріали до біографії / Упоряд. Леонід Пилявець. — К., 1993. — С. 29.
- ² Про це церковне формування див. докладніше: *Пилявець Л.* Хрещення ДПУ // Людина і світ. — 1992. — № 5.
- ³ ЦДАВО України, ф. 3984, оп. 3, спр. 168, арк. 7.
- ⁴ Там само.
- ⁵ Матеріал Василь Липківський: Матеріали до біографії. — С. 32.
- ⁶ *Шелухин С.* Во істину воскрес! // Нова Рада. — 1917. — 11 квітня.
- ⁷ Згадуваного документа не віднайдено.
- ⁸ Згадану точку зору поділяв російський мовознавець М. Трубецької, який вважав, що «русські (великороси) разом з угрофіннами і волзькими татарами складають окрему культурну зону», «мова, і тільки мова пов'язує слов'ян» (*Трубецької Н. К.* Проблема русского самопознания // *Верхи и низы русской культуры.* — Берлін, 1927. — С. 21-23).
- ⁹ Кельти (галли) — давні індосвропейські племена, які проживали в 2-й пол. 1-го тисячол. до н.е. в західній Європі. До середини 1 ст. до н.е. підкорені римлянами.
- ¹⁰ Галлія — стародавня область між р. По й Альпами, Середземним морем, Піренеями, Антлантичним океаном. З 6 ст. до н.е. заселена кельтами. З кінця V ст. н.е. ввійшла у Франкську державу.
- ¹¹ Даки — в старовину північно-фракійські племена, які розселились на північ від Дунаю до схил Карпат. В кінці 1 — на початку 11 ст. н.е. були завойовані римлянами, а територія була перетворена в провінцію Дакия (тепер — частина території сучасної Румунії).
- ¹² Стародавня назва остів та інших фінських племен, які проживали на сході від Онезького озера, по ріках Онега та Північна Двіна.
- ¹³ Весь — прибалтійсько-фінське плем'я, яке проживало в басейні р. Ладоги. З IX ст. в складі Київської Русі. Насадки — вепси.
- ¹⁴ Меря — фінсько-угорське плем'я, яка розташовувалась у Волго-Окському міжріччі. На рубежі 1-11 тисячоліть н.е. асимільовано східними слов'янами.
- ¹⁵ Мурова — фінсько-угорське плем'я в басейні Оки. В XII ст. асимільоване.
- ¹⁶ Чоромиси — застаріла назва марійців.
- ¹⁷ Чухлома — племена, які проживали на берегах Чухломського озера (тепер — Костромська область, Росія).
- ¹⁸ Мордва — угро-фінське плем'я (пізніше — народність), що жило в межиріччі р. Сури (права притока Волги) і Мокші (права притока Оки); тепер — Мордовія (Росія).
- ¹⁹ Перм (земля і народ) — угро-фінське плем'я (предки комі й комі-перм'яків), що жили в басейні середньої течії Вичегди (права притока Північної Двіни) і в басейні верхньої Ками; тепер республіка Комі і північно-західна частина Пермської області (з Комі-Перм'яцьким автономним округом) (Росія).
- ²⁰ Печора (печера) (земля і народ) — угро-фінське плем'я (одне з предків народу комі, ще жило в басейні верхньої й середньої течії Печори. Платило данину Новгороду. В XV ст. захоплено Московською державою. Тепер — Республіка Комі (Росія).
- ²¹ Ям (ем) — прибалтійсько-фінське плем'я, що жило на північ від фінської затоки Балтійського моря. Платило данину Київській Русі. З XIII ст. під владою Швеції, ввійшло в склад фінського народу.
- ²² Нарова (нарома) — фінське (чудське) плем'я, що жило на заході від р. Нарва, на південь від узбережжя Балтійського моря; тепер — південна частина Естонії.
- ²³ Ліу (ліви, лівонія) — латиське плем'я, що жило на східному узбережжі Ризької затоки між пониззям Західної Двіни і р. Салаца (впадає до Ризької затоки); тепер — схід Латвії.
- ²⁴ Воть (вотяки) — застаріла назва удмуртів, які були завойовані Московською державою в кінці XV ст.
- ²⁵ Чуваші — народ, який з XIII ст. проживав в Поволжі; з 1551 р. — в складі Московської держави.
- ²⁶ Кривичі — східно-слов'янський союз племен, що мешкав в VI-X ст. н.е. в верхів'ях Західної Двіни, Дніпра і Волги. З IX ст. — в

складі Київської Русі.

- ²⁷ Мегаломанія (грец. — великий і лат. — пристрасть, божевілья) — тут: манія величчя.
- ²⁸ «Руська Правда» — перший світський звід права Київської Русі.
- ²⁹ Соловйов В.С. (1853-1900) — російський релігійний філософ, поет, публіцист.
- ³⁰ Кипріан (бл. 1630-1406) — церковний і культурний діяч, перекладач, письменник. В грудні 1376 р. обраний митрополитом київським і литовським, з 1389 р. — митрополит Київський і всієї Русі.
- ³¹ Григорій Цамблак (бл. 1364-1420) — церковний діяч, письменник. Без згоди Константинопольського патріарха 15 листопада. 1415 р. був обраний митрополитом Київським і Литовським.
- ³² Тут: Володимирський-Буданов М.Ф. (1838-1916) — історик права, археограф, професор.
- ³³ Ця ідея вперше була проголошена 1512 р. московським кліриком Філофесом.
- ³⁴ Тоді на патріарший престол був обраний митрополит Іов.
- ³⁵ Мається на увазі так званий «Констянтинів дар» — документ, що приписувався імператору Константину I Великому (бл. 285-337), який, наче б то, переносячи столицю імперії на Схід, передав у володіння папи римського Рим і провінції на Заході, надавши йому право верховного судді над духовенством і владу над східними патріархами. Документ використовувався для зміцнення теократичних посягань папства.
- ³⁶ Лоренцо Валла (1405 або 1407-1457) — італійський гуманіст. В творі «Діалектичні спростування» довів те, що «Констянтинів дар» є підробкою.
- ³⁷ Кормча книга — збірники церковних і світських законів, які з VIII ст. стали поширюватись в Київській Русі.
- ³⁸ Платон (Левшин) (1737-1812) — церковний діяч, митрополит московський.
- ³⁹ Мається на увазі період необмеженого впливу на російського царя, царицю і їх оточення Распутіна (Нових) Г.В. (1872-1916), названого «провидцем» і «цілителем».
- ⁴⁰ Вітте С.Ю. (1849-1915) — російський державний діяч, граф. Очолював папський уряд в 1903-1906 рр.
- ⁴¹ Ілюдор (Труфанів) — ієромонах, співробітник чорносотенної газети «Віче».
- ⁴² Гермоген — архієпископ саратовський, видавав чорносотенну газету «Братский листок».
- ⁴³ Бердяєв М.О. (1874-1948) — російський релігійний філософ.
- ⁴⁴ Хомяков О.С. (1804-1860) — руський релігійний філософ, письменник, поет, публіцист, один з основоположників слов'янофільства.
- ⁴⁵ Леонтьєв К.М. (1831-1891) — російський письменник, публіцист і літературний критик.
- ⁴⁶ Розанов В.В. (1856-1919) — російський письменник, публіцист і філософ.
- ⁴⁷ Федоров М.Ф. (1828-1903) — російський релігійний філософ.
- ⁴⁸ Достоевський Ф.М. (1851-1881) — російський письменник.
- ⁴⁹ Вишеславцев Г.П. (1879-1954) — російський релігійний філософ.
- ⁵⁰ Карсавін Л.П. (1882-1952) — російський релігійний філософ й історик-медієвіст.
- ⁵¹ Зеньковський (Зінківський) В.В. (1881-1962) — російський релігійний філософ й історик філософії. В 1918 р. був міністром віросповідань в уряді гетьмана П. Скоропадського.
- ⁵² Франк С.Л. (1877-1950) — російський релігійний філософ.
- ⁵³ Лосський М.О. (1870-1965) — російський філософ, представник інтуїтивізму і персоналізму.
- ⁵⁴ Арсен'єв М. — російський релігійний філософ; в 1920-і рр. друкувався в журналі «Путь» (Париж).
- ⁵⁵ Багговут — Полтавський генерал-губернатор, відомий своїм патологічним українофобством.
- ⁵⁶ Євлогій (В.С. Георгієвський) — церковний діяч, архієпископ. Був членом 2-ї і 3-ї Держдуми. З 1918 р. — в еміграції. 1920 р. призначений Вищим Тимчасовим Управлінням Російської Православної Церкви керуючим усіма західноєвропейськими церквами на правах єпархіального архієрея з резиденцією в Парижі.
- ⁵⁷ «Союз русского народа» — організація чорносотенців в Росії в 1905-1917 рр.
- ⁵⁸ «Русское слово» — щоденна газета, 1895-1918, Москва.
- ⁵⁹ Никон (Микола Безсопов) (1868-1919) — церковний і громадський діяч, єпископ, депутат IV Держдуми від Волинської губернії, з 1913 — єпископ Єнісейський — вікарій Красноярський. 1917 р. склав сан... Недовгий час в 1918 р. був директором департаменту ісповідань при міністерстві внутрішніх справ УНР.
- ⁶⁰ Антоній (О.П. Храповицький) (1863-1936) — церковний діяч,

ІХ. Публікації архівних документів

митрополит Київський і Галицький (1918-1919), емігрував і з 1921 р. очолив Російську православну церкву за кордоном.

⁶¹ Екземплярський В.І. (1874-1933) — богослов, професор Київської духовної академії, редактор журналу «Христианская мысль» (з 1916 р.).

⁶² Йдеться про арешт урядом УНР за антиукраїнську діяльність митрополита Антонія й архієпископа Євлогія з наступною висилкою до монастиря в Бучачі.

⁶³ Обновленська церква — течія в Російській православній церкві, яка виникла 1922 р. внаслідок неприйняття частиною єпископату і кліру діяльності патріарха Тихона, існувала до 1946 р.

⁶⁴ Жива церква — одна з основних груп обновленської церкви.

⁶⁵ Союз церковного відродження — обновленська група, яка відколосалась від «Живої церкви». Розпалась в 1927 р. після смерті її глави — архієпископа Антоніна (Грановського).

⁶⁶ «Союз громад древлапостольської церкви» — обновленська група на чолі з О. Введенським. Діяла в 1922-1923 рр.

⁶⁷ Так іноді називали ортодоксальну православну церкву в СРСР в 1920-х рр.

⁶⁸ Свободна трудова церква — обновленська група, яка виникла в кінці 1922 р. і свою соціальну опору бачила в робітничому класі.

⁶⁹ Так в 1920-і рр. називали РПЦ.

⁷⁰ Смарагд вбив митрополита Георгія (Юрія Ярошевського) 8 лютого 1923 р.

⁷¹ Іван (Кедровський) — єпископ РПЦ за кордоном.

⁷² Платон (П. Рождественський) (1866-1934) — церковний діяч, митрополит.

⁷³ Адам (Філіповський) — архієпископ РПЦ за кордоном.

⁷⁴ Врангель П.М. (1878-1928) — один із керівників Добровольської армії в Росії 1918-1919 рр., генерал-лейтенант.

⁷⁵ Тихон (Белавін) В.І./1865-1925/ — церковний діяч, патріарх Московський з 1017 р.

⁷⁶ Григорій VII — церковний діяч, патріарх Константинопольський в 1920-і рр. XX ст.

⁷⁷ Феофан — патріарх єрусалимський, який 1620 р. в Києві висвятив Йова (Борецького) на митрополита Київського і єпископів для української церкви.

⁷⁸ Філарет (Романов Ф.М.) (бл. 1554-1633) — церковний і державний діяч, патріарх Московський і вся Русі з 1619 р., батько царя Михайла, першого з роду Романових.

⁷⁹ Романов Кирило Володимирович (1856-1929) — російський великий князь, контр-адмірал. З червня 1917 р. жив у Фінляндії, з 1920 р. у еміграції в Швейцарії, Німеччині, Франції. В 1922 р. оголосив себе місцезблостителем престолу, а 31 серпня 1924 р. — імператором Кирилом I-м.

⁸⁰ Конкордат (від лат. concordatum) — угода між Святим престолом і урядом якоїсь держави про стан католицької церкви, її правах і привілеях.

Зиновій Тіменик, к. філос. н. (Львів)

НОВОВИЯВЛЕНІ ДОКУМЕНТИ З ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕРКВИ

Двотисячоліття Христової Церкви — слухний час для роздумів, переосмислень, ретроспекцій... Для усвідомлення того, що «*historia vitae magistra*». І що цей латинський афоризм органічно впливає із Христового заповіту: «І пізнаєте Правду, — і Правда визволить вас!» (Ів. 8. 32). Доречно з огляду на це простежити, як митрополит Іларіон (Іван Огієнко) у своїй науковій, перекладацькій та душпастирській праці розумів етнософію рідномовних богослужб — цілий комплекс утрадиційненого процесу, котрий в органічному взаємопоєднанні зі світоглядністю і менталітетністю української нації реалізовував у бутті Української Церкви феномен богослужбової рідномовності на «зіткненні» духу і духовності.

Досліджуючи «духову відміну Сходу від Заходу» і їх суттєві різниці у світоглядних системах (західного раціоналізму та східного ірраціоналізму), митрополит Іларіон вважав проблему етнософії рідномовних богослужб складовою національного буття Церкви.

...Ранній відхід папського Риму від апостольських традицій щодо втілення Христових благословенних слів — «ідіть і навчайте всі народи» — закономірно спричинив інтернаціоналізацію духовного життя, тобто формуючи Церкву усім однаковою, навіть з одною богослужбовою мовою. Інерція раціоналістичного думання (що до дальшого уніфікування богослужбового процесу з одночасним (у постапостольський час) усуненням національних особливостей християнства у Західній Європі), — привела до самочинного (без дозволу на те Вселенських Соборів) діяння папського Риму: спочатку щодо заборони самостійного національного розвою окремих територіальних одиниць (як, наприклад, у Моравії чи Болгарії у IX ст.)¹, окремих особливостей національних Церков на Заході (бриттів, франків), а відтак — усунення з богослужбової практики й самого терміну «апостольської соборності»², а отже, — й апостольської традиційності.

Морально-етичний момент ігнорування апостольського рідномовного місіонерства логічно усталив стереотип «варварської» (не — латинської) богослужбової мови: Папа Йоан VIII Мефодія обвинувачував за те, що він правив служби божі «*in barbara, hoc est slavina lingua*» («варварською, тобто слов'янською»)³. Стереотип, котрий (особливо від IX ст.) набуває щораз то відвертішого застосування: була Папи Римського Йоана XIII про заснування у Празі архієпископії (приблизно 965–972 рр.) вимагала від тамтешніх владик не йти за Болгарією та Руссю й не держатися в «Богослужінні слов'янської мови»⁴ («*non secundum ritus aut Bulgariae vel Rusiae aut slavonicae linguae*»). (Прикметно, що вимога «прозвучала» незадовго до охрещення Київської Русі, засвідчивши упротилежені позиції Давньої України та Риму в цих питаннях).

Несприйняття етнософії рідномовних богослужб виявлялося двоплощинно: водночас із подальшим запереченням можливості функціонування тої чи тої національної богослужбової мови (як у випадку з Папою Олександром II (1061–1072) щодо мови готської)⁵ відбувався процес останнього усунення «живих народніх мов» із богослужбової практики й устійнення латинської, як незмінної богослужбової (у випадку з Папою Григорієм VII (1073–1085))⁶. Одним із методів стала тут серія церковних розпоряджень, де тільки усе латинське однозначно вважалось істинним. Наприклад, рішення златинізувати Моравію Папа Стефан V (872–882) обґрунтував тим, що Мефодій відправляє варварською (слов'янською) мовою, а «його учні не приймають нічого римського»⁷.

Нечуванім єретичством для римського архиєрея була заборона Мефодієм нелатиномовних богослужб. У листі до моравського князя Святополка зазначалось: «Божою і апостольською владою ми забороняємо ці [богослужіння] під загрозою прокляття»⁸.

Навіть у пошануванні пам'яті подвижництва Мефодія тогочасний Рим був навдивовиж послідовним: Папа Іоан Х (914–928) заперечував можливість канонізувати цього апостола слов'ян тим, що його імені, мовляв, «in nullo volumine inter sacros auctores comperimus» («немає ані в одному спискові серед святих отців»)⁹. Така позиція призводила до руйнування ранньохристиянських апостольських традицій, до атрофії багатовікових церковних обрядовостей. Оскільки основою Церкви залишалася родина, котра з обов'язку мала здобувати в храмі, в духовному середовищі рідномовних богослужб, морально-етичне виховання. Заперечення рідномовності логічно сформувало у «віковічно інтернаціональному Римові» й негативну позицію щодо можливості самого існування національних Церков¹⁰.

Однак митрополит Іларіон не абсолютизував рідномовності — одну із зовнішньоістотних прикмет Церкви.

Діалектика Церкви — в органічній єдності богослужбової рідномовності з дотриманням канонічної чистоти, а отже, й самої церковної ідеології.

...Крізь ретроспекцію багатосотлітнього досвіду Церкви станом на ХХ ст. митрополит Іларіон підкреслював: «Наша вирішна українська інтелігенція сліпо бачить... відновлення старої Української Церкви чи правильніше — дерусифікації її... тільки з Богослужінням живою українською мовою. Вона не розуміє, що можна правити Служби Божі по-українському, а Церква позостанеться усе-таки московською по духові, традиції, ідеології і т. ін.»¹¹.

У таких справах (часто полемічних) Владика Іларіон свідомо послуговувався терміном «Українська Церква», маючи під ним на увазі Церкву і Православну, і Греко-Католицьку, котрі б мали завжди (в історичному часі) справдешньо прагнути й реально чинити все на користь українства й належного рівня рідномовних богослужінь.

Спонтанність, епізодичність такого процесу немично мали б усталити ефект усоборнення. «І тоді Українська Православна Церква, позбавлена чужих їх московських привнесень, і Церква Греко-Католицька, очищена від чужих нам латинських добавок, — обидві Українські Церкви наблизяться одна до одної, як дві рідні сестри. Я завжди... буду молитися Милосердному Господеві, щоб Він наблизив цей спасенний час і щоб ми разом з Вами дожили до цієї великої хвилі і побачили її своїми очима!»¹².

Московсько-латинські чужі привнесення до обох Українських Церков (в тому числі й у богослужбову практику) ставали спільною проблемою на початку 40-х років ХХ ст., розв'язання якої (нехай і тривале в часі) не просто очистити обрядово-звичаєво дві Церкви-сестри, не лишень зблизить їх, а й створить ситуацію міцного пізнання «стародавньої Української Церкви», забезпечить діяння благодаті: «Великий московський вплив відбився й на сучасних богослужбових греко-католицьких книжках, їх текстів та формі, а вже наголоси (акценти) їх зовсім московські... Глибоко вірю, що Всевишній пошле Вам свою вседіючу благодать, і Ви очистите віддану Вашій опіці... Церкву від чужих їй налетів і цим вернете її до первісного стану»¹³.

...У Державному архіві Львівської області (у фонді «Львівське воєводство управління. Суспільно-політичний відділ») зберігається справа № 105 (Про конфіскацію укра-

їнських церковних книг, віддрукованих у Друкарні Монастиря [оо.] Василян) — вельми красномовне свідчення того, що й станом на 20-ті роки ХХ ст. папський Рим дотримувася подібних позицій, як і в епоху середньовіччя. Бо (як і за часів справдження Кирило-Мефодієвської ідеї) втілення апостольської традиції — рідної мови в Церкві — трактувалось з точки зору єретичної справи.

Самі тексти документів, що нижче публікуються, є свідченням цього.

Окремої уваги заслуговує у зв'язку з цим позиція керівництва Греко-Католицької Церкви того часу на чолі з митрополитом Кир Андреем Шегітцьким, котрий разом зі своїми однодумцями фактично дотримувася в справі рідномовних богослужінь протилежної Риму думки.

А сам факт секретних, термінових (до негайного виконання!) практично усіх документів та ще й в обхід самої особи митрополита Андрея — як Глави Церкви! — стає особливо повчальним для сучасної ситуації в трьох гілках Православ'я України. Ситуації, із якої ми маємо вийти на спільну дорогу до Київського Патріархату Єдиної Української Помісної Православної Церкви, пам'ятаючи про те, що «національну політику Латинська Церква завжди вважала... єрессю»¹⁴.

Орфографію документів збережено, за винятком написання деяких власних українських назв, котрі тенденційно подано з малої букви.

Переклад з польської, публікація та примітки автора.

Лист президії Дирекції поліції у Львові до Міністерства закордонних справ у Варшаві

Президія Дирекції поліції у Львові
дня 21 березня 1922 р.

Міністерство закордонних справ у Варшаві.

За останній час серед тутешніх українців видно діяльний рух за українізацію Греко-Католицької Церкви.

Така акція, що вже захопила широкі кола, має передусім на меті заміну при релігійних обрядах церковнослов'янської [тут і досі в оригіналі: староцерковної — З. Т.] мови на — українську.

З метою реалізації такого задуму розпочато якнайінтенсивніші підготовчі заходи (зокрема, — переклади Євангелії, Послань, Псалмів і т.д. — словом усього матеріалу, котрий потрібен і котрий використовується при церковних богослужіннях).

У цій роботі, що проводиться (згідно з нашими конфіденційними відомостями) за дозволом і схваленням Греко-Католицької Консисторії у Львові, бере участь низка найвидатніших осіб, головню з духовного оточення. Деякі з таких перекладів вийшли вже навіть друком, а решта — ще в стадії опрацювання.

На підставі... спостережень я ствердив, що вже видруковано такі переклади на українську мову:

1). Переклад Святого Письма, що його здійснив Ярослав Левицький, гімназійний катехит у Львові. Опубліковано в Друкарні Наукового товариства ім. Шевченка у Львові.

2). Переклад читаної¹ Літургії (т[ак] зв[ана] «Служба Божа св[ятого] Іоана Золотоустого»). Переклад цей, що його здійснив Огієнко — колишній професор Українського університету в Кам'янці-Подільській, — вийшов у тутешній Друкарні Ставропігійського інституту.

Примірники названих тут перекладів, що я їх закупив в одній із тутешніх українських книгарень, додаю Міністерству.

IX. Публікації архівних документів

Між тим інші переклади (з цілком конфіденційних, але вірогідних джерел) є в процесі опрацювання, тобто:

1). Переклад співаної Літургії (т[ак] зв[ана] «Служба Божа св. Василя Великого»). Цим перекладом займаються оо. Василяни у Жовкві.

2). Переклад Служби Божої (святкової і архиерейської) (т[ак] зв[ана] «Свята Служба Божа. Переосвячення»). Цим перекладом займається о. Клементій, граф Шептицький, ігумен монашого чину Студитів, брат Митрополита [Андрія] в Уневі.

3). Переклад «Послань і псалмів, а також деяких дрібніших додатків до Святої Літургії та інших церковних богослужінь». Закінчує цей переклад також о. Клементій Шептицький. Запровадження української мови до богослужінь, зокрема до церковного життя греко-католиків, має відбутися вже найближчим часом і охопить не тільки Східну Малопольщу [Східну Галичину — *З. Т.*], а й також — Волинь. За конфіденційними джерелами Літургію українською мовою має відслужити в одну із найближчих неділь о. Нагнибіда на Волині (у нез'ясованій ще нами місцевості), а 26 березня 1922 р. хор (що за греко-католицьким звичаєм є складовою частиною Літургії) співатиме вже мовою українською (замість церковнослов'янської) у Преображенській церкві міста Львова.

Зміна така, як я і повідомляю далі, має відбутися в успішному темпі, тобто заміна церковнослов'янської мови на українську відбуватиметься поетапно, щоб раптова новація не спричинила занепокоєння серед українського люду.

Уся ця акція в справі українізації Церкви розвивається мимовільно, і, як стверджують у тутешньому українському середовищі, Апостольська Столиця [Ватикан — *З. Т.*] не тільки не дала стосовно цього ніякого дозволу, а навіть про цю акцію не має хоч якоїсь докладної інформації.

Правда, дехто з українців припускає, що про наміри українізації Церкви або про розпочату в тім напрямі акцію митрополит граф Шептицький міг ознайомити до певної міри попереднього папу [Бенедикта XV — *З. Т.*], але ми виключаєм можливість отримання хоч якогось дозволу з боку Апостольської Столиці [Ватикану — *З. Т.*].

З другого боку висловлюєм переконання, що Апостольська Столиця не чинила б щодо цього надто великих перешкод, оскільки названа акція спрямована тільки на заміну церковнослов'янської мови на українську, а не — на цілковитий розрив з Римом.

Не підлягає натомість найменшому сумніву, що рух такий розвивається [водночас] з усвідомленням Греко-католицького ординаріату у Львові, котрий надає зі свого боку якнайбільшу підтримку; щоправда, не надає він цій акції офіційного дозволу, про що найкрасномовніше свідчить відсутність «*imprimatur*» [дозволу — *З. Т.*] на згадані тут переклади і водночас Ординаріат не заявив досі жодного протесту і [взагалі] не виявив з цього приводу жодних висловлювань, котрі б засвідчили невизнання акції.

Зі свого боку мушу зазначити, що описана акція на українізацію Церкви з політичних міркувань може мати надзвичайно велике значення. Запровадження української мови до церковної обрядовості має, безумовно, національне спрямування і тим самим мусить впливати на зміцнення і усталення українізму². Так що вже не Церква греко-католицького віросповідування, а Україн-

ська [Церква] стане головним чинником під оглядом національним.

Словом, Українська Церква стане тотожною з українським народом. Аналогічна акція щодо українізації Церкви має розвинути також прискорено й у Наддніпрянській Україні. А відмінність між обома акціями полягає в тім, що коли рух цей на тутешніх теренах є під формою греко-католицизму, то у Великій Україні залишається наразі пов'язаним з православ'ям.

Спільність обох акцій створює довкола цього тісний зв'язок між українцями Східної Малопольщі [Східної Галичини — *З. Т.*] та Наддніпрянською Україною і стає [ця спільність] серйозним чинником під оглядом національного усвідомлення, а тим самим — усвідомлення політичного, котре, як відомо, полягає у прагненні до політичної єдності.

Значення цієї акції, як повідомляється з конфіденційних джерел, відчувають і самі українці і висловлюються відповідно у своїх середовищах³.

Лист президії Дирекції поліції у Львові до Міністерства закордонних справ у Варшаві

Львів, 24 квітня 1922

Міністерство закордонних справ у Варшаві.

Услід за моїм звітом від 21 березня ц[ього] р[оку] (L. 1375/22 рг.) стосовно українізації подаю Міністерству до відома нові подробиці про цю справу, що їх я роздобув конфіденційним способом.

Безпосередньо перед Великодніми святами за греко-католицьким звичаєм отець пралат Капітули святого Юра [у Львові]⁴, а також благочинний Львова отець Леонтій Куницький впливали на всіх парафіяльних священників і духовенство всього деканату, щоб богослужіння під час Великодніх свят (зокрема, — Божественну Літургію) служили чи відчитували не як досі — церковнослов'янською мовою, а — українською, і [щоб] користувалися з цією метою перекладами проф. Огієнка.

Більшість священників Львівського греко-католицького деканату відгукнулася на прохання о. Куницького, особливо отці молодшого покоління, котрі богослужіння під час Великодня відправляли за україномовними перекладами Огієнка, а як бракувало примірників, то відчитували текст церковнослов'янською, а відтак і самі перекладали його на українську мову.

Між тим духовенство старшого покоління (а з-поміж них — титулярний митрат Капітули о. Білецький, о. д-р Дорожинський, а також о. д-р. Мишковський) не порадували о. Куницького у сповненні його прохання і богослужіння під час Великодніх свят відправляли за дотеперішнім звичаєм — мовою церковнослов'янською.

Згідно із відомостями, що ще надійшли, українці не тільки не заявили протестів на такі нововведення (чи якихось застережень до них), а [навіпаки] — сприйняли їх [навіть] із виrozumінням та симпатією.

Повідомляючи про це Міністерство, зазначу, що про нові спостереження в цій справі невідкладно повідомлятиму.

Директор поліції

Д-р Райнлендер

[Reinelder]

М.П.

Держархів Львівської області, ф. 1, оп. 1, спр. 105, арк. 29–29 зв. Машинопис, копія.

Лист президії Дирекції поліції у Львові до Міністерства закордонних справ у Варшаві.

Львів, 6 травня 1922

Міністерство закордонних справ у Варшаві.

У своїм звіті від 21 березня 1922 р. (L. 1935 рг.), де я описав акцію українців, котрі прагнуть до українізації Греко-Католицької Церкви, висловлено припущення: акція натрапляє на сильний спротив частини української⁵ інтелігенції (котра належить до москофільського табору) і того сільського населення, котре за своїми переконаннями теж належить до староруської партії⁶.

Свої припущення аргументую на тій підставі, що це середовище обстоює постійну мовну етимологію у житті поточнім, а в Церкві — старослов'янську мову, і тому не шукає хоч якогось порозуміння для планованих змін.

Моє припущення виявилось слухним.

Як мені тепер стало відомо, зокрема з конфіденційних джерел, акція українців на українізацію Греко-Католицької Церкви натрапляє в москофільському середовищі фактично на сильний спротив в тому числі й деяких греко-католицьких священиків, котрі й надалі послуговуються у богослужіннях мовою церковнослов'янською і котрі мають намір виступити з відповідною контракцією; вона полягає у складанні відповідного меморіялу і поданні його як надійного чинника для Римської курії⁷ і Ватиканському нунцію у Варшаві.

Складанням такого меморіялу займається низка і правників на чолі з о. д-ром Мишкоцьким і о. д-ром Дорожинським.

Про все це Вас і повідомляю.

Директор поліції Д-р Райнлендер
М.П.

Держархів Львівської області, ф. 1, оп. 1, спр. 105, арк. 27–27 зв. Машинопис, копія.

Лист Міністерства закордонних справ [Польщі] до Львівського воєводства

Міністерство
Закордонних справ
Варшава,

Цілком таємно!⁸
23 травня 1922 р.

Посольство Річи Посполитої [Польщі — 3. Т.] при Апостольській Столиці [Ватикані — 3. Т.] звернулося до Міністерства закордонних справ із проханням надіслати йому такі церковні книги про українізацію:

1) Переклад на українську мову церковних книг о. д-ра Ярослава Левицького. (Друкарня Наукового товариства ім. Шевченка у Львові)⁹.

2) Служба Божа св. Іоана Золотоустого в перекладі Івана Огієнка. (Друкарня Ставгопійського інституту [у Львові]).

3) Можливо, інші церковні та літургійні¹⁰ книги, що перекладені без дозволу церковної влади [Ватикану — 3. Т.].

Міністерство закордонних справ просить доставити йому по одному примірникові названих тут видань, з тим щоб переслати їх до Посольства.

Особливо прохає Посольство Річи Посполитої при Ватикані про інформацію (з поданням місцевості) щодо

того, чи справді о. Нагнибіда відправляв Літургію українською мовою і чи такий факт стався поза всяким сумнівом. А також, чи 26 березня ц[ього] р[оку] хор Преображенської церкви у Львові співав тою ж, українською, мовою.

До Воєводства у Львові.

Завідувач
відділу

[Підпис нерозбірливий]

Держархів Львівської області, ф. 52, оп. 1, спр. 105, арк. 21. Машинопис.

Лист директора Львівської поліції до загального відділу Львівського воєводства

Львів, 14 червня 1922р.

[До] загального відділу Воєводства.

На виконання розпорядження від 8 червня 1922 р. (L. 357/таємно) додаю такі назви перекладів церковних книг на українську мову:

1. Святе Євангеліє українською мовою (переклад [о.] д-ра. Ярослава Левицького).

2. Свята Служба Божа св. Отця нашого Іоана Золотоустого українською мовою (переклад проф. Ів[ана] Огієнка).

3. (5)¹¹ Свята Великодня Відправа (богослужіння на Великодні Свята (переклад на мову українську¹² проф. Івана Огієнка).

4. (6) Свята Відправа на Зелені Свята (переклад проф. Івана Огієнка.)

5. (7) Учительне слово на Великдень святого Отця Іоана Золотоустого.

6. (8) Православний молитовник.

Усіма названими тут українськими перекладами користуються замість вживаними дотепер книг церковнослов'янською мовою — під час сповнення церковної обрядовості, головню при відправленні Літургії греко-католицьким духовенством у Східній Малопольщі [Східній Галичині 3. Т.], що є прихильниками українізації Церкви.

Треба зазначити, що всі названі книги, за винятком «Святої Євангелії», мають на початку «Дозвіл» Діонісія [Валединського] — православного єпископа Крем'янецького.

Одночасно для загального відділу Воєводства додаю назви 13 популярних видань що їх випустило Видавництво т[ак] зв[аної] «Української Автокефальної Церкви» за редакцією проф. І.Огієнка, мета яких — розвиток і активізація найширшої пропаганди українізації Церкви або котрі також ґрунтуються на поясненнях і коментарях до поданих тут перекладів церковних книг на українську мову.

Ці видання як стало відомо з конфіденційних джерел, поширюються тут у великій кількості і свідчать про те, як все ширше розгортається рух за українізацію Церкви.

Ось назви цих видань:

1. Українська мова яко¹³ мова богослужбова.

2. Як треба вимовляти букву «ѣ» в церковнослов'янських текстах.

3. Церковна справа на Україні.

4. Світовий рух за створення живої народньої національної Церкви.

5. Українська вимова церковнослов'янського богослужбового тексту.

6. Підвалини Української Православної Церкви.

7. Українська Переспоничька Євангелія 1556 року.

8. Українська Житомирська Євангелія 1571 року.

ІХ. Публікації архівних документів

9. Приєднання Церкви Української до Московської в р[оці] 1686.

10. Новий Завіт.

11. Мова українська була вже мовою Церкви.

12. Статут Чехо-Словацької Церкви.

13. Головні правила українського правопису.

Стосовно того, чи відправляв Літургію українською мовою священник Нагнибіда, то ту інформацію я отримав лише від тутешнього українського середовища. Того факту нема можливості підтвердити..., як і нема докладніших відомостей про особу цього священника, за винятком хіба того, що він — парафіяльний священник десь на Волині, ніби у Луцьким повіті, і є приятелем проф. Огієнка.

Щодо хору Преображенської церкви, то на підставі секретної інформації, 26 березня 1922 р. (а надалі і — щонеділі) він співав українською мовою під час Служби Божої.

Згідно з греко-католицьким обрядом такий хор є складовою частиною Літургії і в чинних текстах займає цілі відступи, на скільки можливо те з погляду музичного в українській мові. Музичною обробкою для хору займається переважно диригент Тадей Копчинський.

Наприкінці мушу зазначити, що суто церковні книги, про які йшлося на початку мого звіту, я міг придбати тільки по одному примірникові, оскільки їх придбання пов'язані були з великими труднощами; придбати їх можуть тільки священники.

Загальному відділові окремим звітом подаю рахунок на закуплені книги з проханням компенсувати витрачену суму.

Негаймо!¹⁴

Директор поліції¹⁵

[Підпис нерозбірливий]

Держархів Львівської області, ф. 1, оп. 52, спр. 105, арк. 23–24 зв. Машинопис.

Лист директора Львівської поліції до загального відділу Львівського воєводства.

Львів, 17 червня 1922 р.

[До] загального відділу Воєводства.

На підставі розпорядження загального відділу Воєводства від 8 червня [1922 р. — 3. Т.] (Л. 357/таємно) я закупив для потреб Польського посольства при Апостольській Столиці [Ватикані — 3. Т.] 6 церковних книг у перекладі на українську мову, а також 13 популярних видань¹⁶ проф. Огієнка, що стосується українізації Церкви.

Ці книжки, а також популярні видання, я вже переслав загальному відділові [Львівського] воєводства разом зі звітом від 14 червня 1922 р. (Л. 2504/22 рг.)

Оскільки ці книжки (за винятком популярних видань) українці зберігають на строгому облікові і продають їх за спеціальним посвідченням лише священникам, то придбання їх було пов'язане з великими труднощами.

Для закупівлі книжок я залучив таємну особу і заплатив їй з каси Дирекції поліції 12 тисяч марок. [Отже], витрачена сума пішла на винагородження за роботу згаданій особі, а також на закупівлю книжок.

Зазначу, що книги про українізацію Церкви мають бути дуже дорогими.

А тому прошу загальний відділ Воєводства про критику названої суми (12 тисяч марок).

Директор поліції¹⁷

[Підпис нерозбірливий]

Держархів Львівської області, ф. 1, оп. 52, спр. 105, арк. 22. Машинопис.

Лист Окружної команди Державної поліції у Львові

до Міністерства закордонних справ у Варшаві

Ек[земпляр] I

Додати до ек[земпляра] II

до ек[земпляра] I

Міністерство

закордонних справ

у Варшаві

Секретно! 3 липня 1922

Виконуючи розпорядження від 23.05.1922 (№. G. W. 545), подаю назви таких церковних книг у перекладі на українську мову¹⁹.

1. Святе Письмо Нового Завіту. Переклад о. д-ра Ярослава Левицького. Друк і наклад оо. Василян у Жовкві. Дозволено до друку Греко-Католицькою митрополитальною консисторією у Львові від 1.ІІ.1922 (Л:673/153).

2. Свята Служба Божа святого Отця нашого Івана Золотоустого. Мовою українською. Ч.І. Переклад проф. Івана Огієнка. Друк Друкарні Ставропігійського інституту у Львові, 1922.

3. Свята Євангелія українською мовою. Вид-во «Поділля». Друк Друкарні Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові, 1921. Дослівний передрук з 4-го вид. (1907 р.), [що] видруковано на підставі благословення Священного Урядового Синоду [у Москві]. Переклад греко-католицький священник Ярослав Левицький.

Згідно з донесенням Директора Поліції у Львові додаю книжки з такими назвами:

4. Святе Письмо Старого і Нового Завіту мовою русько-українською. Переклад П. О. Куліша, І. С. Левицького та [І.] Пулюя. Відень, 1903. Видання Британського і Закордонного Біблійного Товариства. Друкарня Адольфа Гольцхаузена у Відні.

5. Свята Великодня Відправа. (Богослуження на Великодні Свята). Переклад на мову українську проф. Івана Огієнка.

6. Свята Відправа на Зелені Свята. Переклад Івана Огієнка.

7. Учительне слово на святий День Великодній святого Отця Івана Золотоустого.

8. Православний молитовник.

9. Українська мова яко мова богослужбова.

10. Як треба вимовляти букву «ѣ» в церковнослов'янських текстах.

11. Церковна справа на Україні.

12. Світовий рух за створення живої народної національної Церкви.

13. Українська вимова церковнослов'янського богослужбового тексту.

14. Підвалини Української Православної Церкви.

15. Українська Пересопницька Євангелія 1556 року.

16. Українська Житомирська Євангелія 1571 року.

17. Приєднання Церкви Української до Московської в р[оці] 1686.

18. Новий Завіт.

19. Мова українська була вже мовою Церкви.

20. Статут Чехо-Словацької Церкви.

21. Головні правила українського правопису.

Книжка (під поз. 1-ою) появилася в світі за дозволом Греко-католицької консисторії ([конкретно] — генерального вікарія о. Бачинського.) Згідно з постановами нового Кодексу канонічного права дозвіл на видання перекладу Святого Письма зберігається за Апостольською Столицею. А коли до [такого] перекладу

ІХ. Публікації архівних документів

додані коментарі, взяті від Отців Церкви, то дозвіл може дати і єпископ (канон 139-ий).

З побіжного огляду випливає, що коментарі вміщені в цій книжці, — невеликі і написані, мабуть, самим перекладачем.

Книжкою (що під поз. 4-ою), тобто Святим Письмом Старого і Нового Заповіту, взагалі користуються письменники з провінції, незважаючи на те, що це видання не має дозволу церковної влади [Ватикану — 3. Т.] і без коментарів, хоч також видано в перекладі на руську [українську — 3. Т.] мову. А благословляється тільки церковнослов'янська. Книжка (під поз. 4-ою)²⁰ видана без назви друкарні і [без] місця опублікування.

Згідно із одержаною тут інформацією (її ще, однак, треба підтвердити), книгу під назвою «Свята Відправа на Зелені Свята» випустила в світ Друкарня оо. Василян у Жовкві. І хоча проф. Огієнко є православним, а «imprimatur» [благословення на друк — 3. Т.] дав православний єпископ, назви друкарні не подано тому, що видання схизматицькі²¹ і є під клятвовою заборони.

Щодо місця друкування ще проводитимуться розслідування, про результати яких Міністерству повідомиться додатково.

Зрештою, усіма названими тут книгами (поз. 1–8), замість чинних дотепер церковнослов'янською, користуються українські греко-католицькі священники зі Східної Малопольщі [Східної Галичини — 3. Т.], — прихильники українізації Церкви — під час церковних богослужінь, головню при відправі Літургії [Служби Божої — 3. Т.].

Книги (під поз. 2, 5–8) — це схизматицькі видання, що дістали благословення для друку від Діонісія [Валединського] — православного Єпископа Крем'янецького.

Книга (під поз. 3-ою) — теж схизматицька, оскільки є дослівним перекладом з друкованого видання, що вийшов у світ на підставу дозволу Православного Синоду.

Популярні видання²² (поз. 9–21) появились за редакцією проф. Огієнка у Вид[авництв]і т[ак] зв[аної] «Української Автокефальної Церкви», мають на меті розвиток якнайширшої пропаганди українізації Церкви і також вимагають пояснення і коментарів до названих уже перекладів церковних книг на українську мову. Ці видання, як повідомляють з конфіденційних джерел, розповсюджуються по доволішніх теренах і свідчать про те, що рух за українізацію Церкви охоплює щораз то більші кола духовенства.

Згідно з обов'язковими канонічними приписами, видавці (відповідальні за збереження таємниць) і власники видань Святого Письма (що вийшли у світ без дозволу церковної влади) підлягають екскомуніції «nemini reservata». А автори, видавці, читачі та власники еретичних²³, схизматицьких книг і т[ак] д[алі] «ex-communicata specialis modo apostolicae reservata».

Літургійні видання мають мати дозвіл [«imprimatur» — 3. Т.] з підтвердженням єпископа про відповідність [даного] тексту оригіналові, котрий видано в Апостольській Столиці [Ватикані — 3. Т.].

А тому характерною є поведінка греко-католицького духовенства, котре не тільки свідомо користується книгами, виданими без дозволу церковної влади, а, окрім того (з погляду Церкви), ще й — еретичних, схизматичних.

Книги, що їх названо у цьому звіті (під поз 2-ою і 3-ою) додаю у двох примірниках, усі інші — по одному.

Відзначу при тім, що суто церковні книги (а особливо названі у поз. 1–8) можуть бути придбані з великими труднощами, оскільки, як правило, придбати їх можуть тільки священники.

Видаток, пов'язаний з придбанням цих книг, становить 17.000 (сімнадцять тисяч) марок і оскільки він не покривається бюджетом Воєводства, то прошу Міністерство про його повернення Воєводстві.

Справу т[ак] зв[аної] українізації Греко-Католицької Церкви триматиму в полі зору і про проведені подальші спостереження невідкладно повідомлятиму Міністерство.

Львів, дня 3/7 1922 [Три підписи нерозбірливих]
Держархів Львівської області, ф. 1, оп. 1, спр. 105, арк. 34–37 зв. Машинопис.

Лист радника [Львівського] воєводства і керівника [Жовківського] староства до Загального відділу Воєводства у Львові.

Староство у Жовкві

L:366 /таємно

У справі Друкарні

оо. Василян у Жовкві Жовква, 15 серпня 1922

До загального відділу Воєводства у Львові.

Виконуючи розпорядження від 3 липня 1922 (L:427/таємно) в справі друкування в місцевій Друкарні оо. Василян книжок, котрі пропагують створення т[ак] зв[аної] Української Автокефальної Церкви, повідомляю, що обшук я проводив через агента Окружної Команди Державної поліції у Львові.

Додаю також копію звіту до дальших розпоряджень.

Радник Воєводства і керівник Староста

[Два підписи нерозбірливі]

Держархів Львівської області, ф. 1, оп. 52, арк. 4. Машинопис.

¹ У тексті: cichej. — 3.Т.

² Так — у тексті. — 3. Т.

³ Продовження тексту листа в архівній справі нема. — 3. Т.

⁴ Дописано олівцем. — 3. Т.

⁵ У тексті: ruskej. — 3. Т.

⁶ Partji staroruskiej. — 3. Т.

⁷ У тексті: Kurji Apostolskiej. — 3.Т.

⁸ Штамп фіолетового кольору. — 3. Т.

⁹ Яких саме книг — не подано. — 3. Т.

¹⁰ Так у тексті. — 3. Т.

¹¹ Номерацію, починаючи з пункту третього, збільшено на дві одиниці. — 3. Т.

¹² Словосполучення «na język ukraiński» викреслено і замінено на «na język ruski». — 3.Т.

¹³ Так у тексті. — 3. Т.

¹⁴ Штамп малинового кольору. — 3. Т.

¹⁵ Штамп червоного кольору. — 3. Т.

¹⁶ У тексті — broszur. — 3. Т.

¹⁷ Штамп малинового кольору. — 3. Т.

¹⁸ Скорочення польського слова нез'ясованого змісту.

¹⁹ У тексті : «na ruski język».

²⁰ Так у тексті. Очевидно, мається на увазі позиція 5-а. — 3. Т.

²¹ Тобто таких, що суперечать догматам даної церкви — 3. Т.

²² У тексті — брошури. (broszury).

²³ Тобто таких, що суперечать догматам даної церкви — 3. Т.

Володимир Ляхоцький, к.і.н. (Київ)

МАЛОВІДОМА СТОРІНКА ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ІВАНА ОГІЄНКА У ПОЛЬЩІ Архівна україніка за кордоном

1995 р. у 14-му числі журналу «Український історик» голова осередку УІТ ім. М. Грушевського в Острозі професор Микола Ковальський повідомив наукову громадськість України, всіх, хто цікавиться історією нашого народу, про наявність у фондах Міністерства релігійних вірувань і народної освіти (освіти) (Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego) Архіву Нових Актів (Archiwum akt nowych) у Варшаві документів, пов'язаних з історією працевлаштування і творчою діяльністю під час перебування на посаді професора Православного богословського відділу Варшавського університету видатного українського вченого, педагога, державного, громадського, релігійного діяча Івана Огієнка (митрополита Іларіона)¹. Однак документи з цих фондів опубліковані не в Україні, а в Російській Федерації та Республіці Білорусь^{2,3}. Автором публікації здійснено певну роботу, завдяки якій невдовзі обидві справи, отримані із Польщі у формі мікрофільмів, увійдуть до фонду 1871 ЦДАВО України.

Увазі читача пропонується два з них, що стосуються проекту реорганізації Православного богословського відділу Варшавського університету на Православний богословський факультет (їх об'єднано під назвою «Вища богословська освіта»). Це, власне, сам проект та «Тимчасовий Статут Православного богословського відділу Варшавського університету», підготовлений І. Огієнком для узгодження з Передсобою зібранням Автокефальної Православної церкви в Польщі і надісланий 16 липня 1936 р. для розгляду Міністру релігійних вірувань і народної освіти⁴. І хоча проект в життя втілено було, варто шляхом подальших досліджень фонду «Міністерства...» та протоколів Передсобою зібрання Автокефальної православної церкви в Польщі прослідкувати історію його розгляду, виявити позиції різних сторін з цього питання.

Документи, що публікуються нижче, надзвичайно важливі для сучасного огієнкознавства, адже діяльність Івана Огієнка як викладача Варшавського університету й досі залишається поза увагою, попри те, що цей період є одним із найплідніших у його науковій біографії. Така ж ситуація — з історією Православного богословського відділу Варшавського університету. Виклад його історії подано в чотиритомовому «Нарисі історії Української Православної Церкви» Івана Власовського, репринтне перевидання якого здійснено з благословення Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета з нагоди 2000-ліття Різдва Христового (К., 1998)⁵. Певна інформація щодо спадщини Івана Огієнка є в документах, що відклалися у фондах державних архівних установ України⁶. Основний документальний масив, який уможливило відтворення картини функціонування Відділу, зберігається у фондах Міністерства та Університету, в особових справах викладачів і слухачів відділу, в їхніх спогадах.

Достеменно відомо, що історія фундації Відділу сягає 1922 р., коли митрополит Православної церкви в Польщі Юрій (Георгій) звернувся з відповідним клопотанням до Міністерства релігійних вірувань і народної освіти. Результатом розгляду цього питання стало ухва-

лення наступного року Академічним сенатом Варшавського університету складу відповідної організаційної комісії. Після смерті владики Юрія його наступник митрополит Діонісій продовжив справу розбудови Вищої православної школи Польщі. Йому належить заслуга послідовного впровадження цієї ідеї в життя, розроблення проектів структури майбутнього навчального підрозділу університету та навчальних програм, підбір кандидатів викладачів. Саме з цієї причини 1 січня 1925 р. ректор університету запросив владу очолити новостворений Православний богословський відділ (з 4-річним курсом навчання). Урочисте відкриття його на знак глибокої пошани до ініціатора утворення Відділу, митрополита Юрія, відбулося 8 лютого 1925 р. в день другої річниці його смерті. Ця подія стала знаменною як для історії Польщі, так і для історії православ'я, зокрема українського. II Річ Посполита, в якій домінуючою релігією була римо-католицька, зважаючи на багатомільйонне, багатонаціональне населення, що мешкало на її теренах, насамперед українське, яке сповідувало православ'я, зважилася на відкриття в провідному університеті держави вищої православної школи.

План лекцій перших зимового й весняного триместрів 1925 р. передбачав організацію таких навчальних курсів: старослов'янська граматика (проф. С. Смоленський), історія польської літератури XVII ст. (проф. Б. Гурбанович), еллінізм і іудаїзм (проф. Ф. Зелінський), грецька історична граматика (проф. А. Крокевич), релігійні відносини в новій Польщі (проф. С. Смоленський), пастирське богослов'я православної церкви (митр. Діонісій). Передбачалися семінарські заняття з пастирського богослов'я, з латинської мови (проф. М. Гандельсман), славістики (проф. С. Слонський), філософії (проф. В. Татаркевич). Таким чином, за винятком митрополита Діонісія, постанови Відділу спочатку повністю поклалися на польських викладачів.

Поступово організація навчального процесу набувала православного спрямування й відповідного унормування. На першому курсі студенти опановували такі предмети: загальну історію церкви (до 1054 р.), біблійну археологію, основне богослов'я, християнську філософію, патрологію (ч. 1), старослов'янську мову і палеографію, давньоєврейську мову, педагогіку і філософію за вільним вибором викладачу; на другому курсі: Св. Письмо — Старий та Новий Заповіт (ч. 1), догматичне богослов'я, патрологію (ч. 2), загальну історію церкви (від 1054 р.) з виокремленням історії православних церков, церковної археології й мистецтва, права; на третьому курсі: Св. Письмо — Нового Заповіту (ч. 2), історію православної церкви в Польщі, церковне право, літургіку, християнську соціологію або суспільні та харитативні науки (на вибір), на четвертому курсі: моральне, пастирське та порівняльне богослов'я, сектознавство, гомілетуку.

26 листопада 1925 р. сенат університету обрав Івана Огієнка звичайним професором — магістром кафедри старослов'янської мови та палеографії. Після затвердження постанови сенату Міністерством та підписання відповідного контракту терміном з лютого 1926 р.

по червень 1932 р. магістр Огієнко працює на посаді звичайного професора з правом ведення лекцій польською мовою по п'ять лекційних годин та двох годин семінарських занять церковнослов'янської мови та палеографії на Відділі, чисельність слухачів якого сягала близько ста.

На реорганізованій з 1 березня 1926 р. кафедрі церковнослов'янської мови й палеографії він працював під орудою митрополита Діонісія разом із професорами М. Арсенєвим, В. Бідновим, П. Зайцевим, М. Зизикіним, І. Коровицьким, О. Лапинським, заступником професора С. Киселем-Киселевським.

Іван Огієнко постійно прагнув удосконалення навчального процесу було змістом життя, а реалізація наукового потенціалу — невгасимою потребою. Він виступив одним із засновників друкованого органу відділу, збірника наукових праць — журналу «ЕЛПІС», брав участь у підготовці кн. 1 (1926), кн. 2, 3 (1927), кн. 4 (1928), кн. 5 (1931), кн. 6 (1932). Упродовж недовгого існування на його сторінках видруковано десятки досліджень з церковної археології, історії церкви, патристики, літератури, гомілетики.

Після 29 жовтня 1932 р. І. Огієнко, вже безробітний, продовжував опікуватися станом Відділу. Він розробив проект, у якому доводить необхідність реорганізації Відділу в Православний богословський факультет університету. Свої думки, аргументи й пропозиції він викладає у вперше опублікованому тут документі перекладеному автором з російської мови.

Вища богословська освіта

Свята Автокефальна Православна Церква в Польщі, яка налічує до 4-х млн. віруючих, повинна мати і достойно організовану, добре поставлену вищу православну богословську освіту. Ця думка вже від початку організації Польської православної церкви була предметом особливих турбот Вищої Церковної Влади. Ще 1922 року блаженної пам'яті Високопреосвященний Митрополит Георгій вступив з Урядом у переговори у справі відкриття Вищої Православної Богословської Школи. 1923 року Академічний Сенат Варшавського Університету висловив свою згоду на відкриття при Варшавському університеті Православного Богословського Факультету. В зв'язку з цим рішенням Блаженніший Митрополит Діонісій розробив проект програми наук на православному Богословському Факультеті, а також окреслив попереднє розташування кафедр і запропонував низку кандидатів на заміщення вакантних посад зазначених кафедр. У турботі про надану постановку Православного Богослов'я було запропоновано ряд видатних православних богословів, як, наприклад, проф. Глибоковський, проф. прот. Булгаков, проф. Лосський, проф. Поснов та багато інших.

Внаслідок усіх цих починань Академічний Сенат Варшавського Університету вирішив відкрити з початку 1924 / 25 академічного року Православний Богословський Відділ з тим, що за наданою організацією цього Відділу він буде перетворений на факультет. В Університеті була обрана спеціальна Організаційна Комісія, яка відала всіма справами, що стосувалися організації та гідного наукового розвитку праць зазначеного Відділу.

З 1-го січня 1925 року Блаженніший Митрополит Діонісій був запрошений Університетом на посаду пер-

шого професора та керівника Православного Богословського Відділу Варшавського Університету.

8-го лютого 1925 року відбулося урочисте відкриття Православного Богословського Відділу з 4-х-річним курсом наук.

Вища Церковна Влада, зі свого боку, склала Статут Православного Богословського Відділу, який був представлений Університетській владі для впровадження його в життя. 1926 року вказаний Статут був відісланий Академічним Сенатом у Міністерство Віросповідань та Народної Освіти, а 10-го липня того ж року був затверджений [аном] Міністром Віросповідань і Народної Освіти.

Для ознайомлення Передсоборного Зібрання з нормами, якими керується в даний час Вищий Православний Богословський Відділ, нижче подається текст указаного Статуту.

Тимчасовий Статут Православного Богословського Відділу Варшавського університету⁷

І.

Завдання Відділу.

Параграф 1.

Метою Православного Богословського Відділу є розширення та поглиблення знань, отриманих у Духовній Семінарії, відповідно до норм Св. Синоду Автокефальної Православної Церкви в Польщі, над якими наглядає Владика Митрополит і має право брати участь у проведенні лекцій і практичних занять.

Параграф 2.

Православним Богословським Відділом керує Організаційна Комісія, обрана Академічним Сенатом на засіданні 4 червня 1924 р., поточні справи якого вирішує Колегіум у складі: 1) усіх викладачів Відділу, 2) делегатів Організаційної Комісії. Колегіум очолює Керівник Відділу, який щорічно обирається Академічним Сенатом із числа викладачів, що узгоджується з Митрополитом.

Православний Богословський Відділ складається з кафедр Православної Теології. Крім того, студенти Відділу, зобов'язані слухати інші предмети на інших Відділах, відповідно до плану навчання, схваленого Організаційною Комісією та узгодженого з Митрополитом.

Параграф 3.

Колегіум Викладачів має право видавати, (а за бажанням Митрополита Автокефальної Православної Церкви в Польщі чи [ана] Міністра Віросповідань і Народної Освіти — зобов'язаний давати) характеристики науковим предметам Богословського Відділу.

Параграф 4.

Православний Богословський Відділ має свою печатку.

II.

Викладачі Відділу.

Параграф 5.

Група викладачів православної теології призначається Академічним Сенатом відповідно до пропозиції Організаційної Комісії та затвердженої [аном] Міністром В[іро][сповідань] та Н[ародної] О[світи].

Параграф 6.

Призначення викладачів на Православний Богословський Відділ для забезпечення їхньої релігійної правдивості вимагає попередньої згоди Митрополи-

ІХ. Публікації архівних документів

та Автокефальної Православної Церкви в Польщі; якщо він не дає згоди, викладач втрачає свою посаду.

Параграф 7.

Викладачі Православного Богословського Відділу складають Керівнику Відділу *professio fidei* («визнання віри»).

Параграф 8.

Викладачі Православного Богословського Відділу підлягають виконанню норм порядку, обов'язкових для викладачів Варшавського Університету, на знак чого складають присягу Ректору Університету, який потім повідомляє про це Керівника Відділу, а після цього Керівник представляє викладача в Колегіумі на найближчому засіданні.

Прізвище викладача та найважливіші події записуються до його особової справи. Життєпис заповнюється в міру потреби.

Параграф 9.

Усі викладачі зобов'язані брати активну участь у справах Відділу, а особливо повинні бути присутніми на засіданнях Колегіуму.

ІІІ.

Керівник Колегіуму.

Параграф 10.

Щорічно в червні в період загальної зміни академічної влади проводиться номінація Керівника Відділу, відповідно до параграфу 2 цього Статуту.

Прізвище Керівника повинно бути подано п[ану] Міністру В[іро]І[сповідань] та Н[ародної] О[світи].

Параграф 11.

Керівник Колегіуму представляє Відділ як зовнішню, так і перед Академічною Владою, є відповідальним за виконання норм і розпоряджень.

Параграф 12.

Керівник розпоряджається правами Відділу, очолює засідання Колегіуму та Комісії, обрані через Колегіум; піклується про забезпечення достатнього рівня викладу лекцій і практичних завдань, вчасно надсилає організаційній Комісії на затвердження план лекцій викладачів та практичних занять; надає викладачу відпустки терміном до одного тижня.

Керівник Колегіуму, якщо він уповноважений на це, має право вирішувати справи Колегіуму.

Параграф 13.

Обов'язком Керівника є контролювати студентів, які належать до Відділу, у навчанні та поведінці й вживати відповідних заходів, коли вони порушують академічний порядок.

Параграф 14.

Керівник ознайомлюється з кореспонденцією, яка надходить до Відділу, і підписує від імені Колегіуму направлення до п[анів] Міністра В[іро]І[сповідань] та Н[ародної] О[світи], а також листи і документи.

Організаційна Комісія опікується зовнішньою кореспонденцією Православного Богословського Відділу. Голова Комісії засвідчує кореспонденцію підписом і має право надавати зауваження і представляти її на засіданнях Комісії. Керівник відповідає за печатку, штампи, зберігає ключі Відділу, керує канцелярією.

Керівник веде щоденник, до якого записує найважливішу кореспонденцію, яка відсилається чи надходить, особливо ж — пов'язану основною діяльністю з владою. Керівник веде акти Відділу, до яких вкладає копії листів, які відсилаються.

Параграф 15.

Керівник має право вимагати допомоги в справах Відділу від університетського секретаріату чи возного (кур'єра — *V. J.*) Університету.

Параграф 16.

У разі невиконання Керівником обов'язків його заступає Керівник з попереднього року або його заступник, призначений Організаційною Комісією.

ІV.

Колегіум викладачів.

Параграф 17.

На Колегіум покладається:

а) укладання і подання на затвердження Митрополитом Автокефальної Православної Церкви в Польщі, а потім затвердження Організаційною Комісією проекту навчального плану;

б) укладання і подання на затвердження Організаційною Комісією норм для студентів;

в) видача характеристики відповідно до параграфу 3 цього Статуту;

г) скликання Екзаменаційної Комісії.

Параграф 18.

Постанови Колегіуму приймаються на засіданнях. Справа, яка вимагає спеціальних наукових знань, повинна розглядатися тими членами Колегіуму, які займаються відповідною наукою.

Параграф 19.

Керівник запрошує членів Колегіуму на засідання письмово з подачею порядку денного за 3 дні до засідання.

Керівник зобов'язаний скликати засідання Колегіуму за вимогою, викладеною письмово, принаймні 3-ох викладачів. Викладач, який не може бути присутнім на засіданні, заздалегідь повинен повідомити про це Керівника.

Параграф 20.

Пропозиції, які необхідно відбити в Постанові засідання Колегіуму, мають бути передбачені в порядку денному засідання.

Кожен викладач має право вимагати внесення питання в порядок денний за 2 дні перед засіданням; зміна в порядку денному можлива не пізніше, ніж за день перед засіданням.

За згодою всіх присутніх на засіданні Колегіуму може бути подана заявлена пропозиція, не відбита в порядку денному, якщо вона не стосується особистої справи або предмета відсутнього на засіданні члена Колегіуму.

Параграф 21.

При голосуванні вирішує більшість присутніх, а в разі рівності — переважає голос Голови засідання.

Для надання Постанові правомочності необхідна присутність половини членів Колегіуму.

Член Колегіуму, який під час голосування залишився в меншості, має право вимагати, щоб його думка була записана в протоколі як *votum separatum* (проти-лежна думка) і визначена як додаток. Однак, це його побажання повинно бути висловлене відразу після голосування, а *votum separatum* доручена для оформлення Керівнику Відділу протягом трьох діб.

Параграф 22.

На засіданнях Колегії протокол веде спеціально обраний член Колегії. Протокол повинен мати постанову, ухвалену на засіданні. Під кінець засідання зачитується весь протокол, який підписують Керівник і секретар

тільки пером. Дві копії надсилаються до Організаційної Комісії, яка одну з них надсилає до [ана] Міністра В[іро]І[сповідань] та Н[ародної] О[світи].

Параграф 23.

Члени Колегіуму зобов'язані суворо зберігати таємницю в усіх справах, доручених їм як офіційним особам.

V.

Студенти та вільні слухачі.

Параграф 24.

Студентом Православного Богословського Відділу може бути кандидат, який надає атестат зрілості або свідоцтво про закінчення православної Семінарії (8 чи 10 кл.) з дипломом I ступеня, а також позитивну характеристику від митрополита Варшавського і всієї Польщі.

Параграф 25.

Вільними слухачами Православного Богословського Відділу можуть бути випускники Духовної православної Семінарії, що мають диплом II ступеня, а після отримання диплому I ступеня чи атестату зрілості під час навчання у Відділі як вільні слухачі протягом першого року навчання можуть бути допущені до університетських іспитів і зараховані до числа студентів.

Параграф 26.

Статут діє тимчасово, до того часу, коли Православний Богословський Відділ перетвориться на Відділ, який діятиме на засадах організації Академічних Шкіл.

Цей тимчасовий Статут Православного Богословського Відділу Варшавського Університету затверджений.

Варшава

10 липня 1926 р.

№ IV. S.W. 7603/26.

Міністр Віросповідань та Народної освіти

А. Суйковський

3 оригіналом вірно

Ректор

* * *

З моменту заснування Православного Богословського Відділу було відкрито дві кафедри, одну з яких очолив Блаженніший Митрополит Діонісій з одночасним керівництвом Відділом.

З початком 1925 / 26 навчального академічного року було відкрито ще 2 кафедри. Потім кількість кафедр поступово збільшувалася і на теперішній час на Православному Богословському Відділі є 4 ординарних (звичайних) кафедри і 4 екстраординарних (надзвичайних). Окрім того, для виконання наукового плану на Православному Богословському Відділі введено 25 годин додаткових лекцій з предметів, які не входять до складу зазначених кафедр.

Нарешті, запропоновані до відкриття ще 2 кафедри, а також має бути передбачене ще одне місце старшого асистента. 1928 року Міністерство Віросповідань та Народної Освіти на підставі представлення Блаженнішого Митрополита Діонісія, листом від 4 липня 1928 р. № IV. СВ. 1874/28 повідомило Академічний Сенат про те, що особам, які закінчили Православний Богословський Відділ Варшавського Університету, тобто тим, які успішно витримали іспити і колоквиуми та виконали на перших трьох курсах письмові роботи, а також написали на 4-му курсі дипломну роботу, — будуть присуджуватися ступені Магістрів Св. Православного Богослов'я і будуть видаватися дипломи.

Питання про присудження докторських ступенів розглядатиметься відповідно до загальних правил, які діють у Варшавському Університеті.

Кількість студентів на Православному Богословському Відділі з часів його заснування визначається такими цифрами: у 1924/25 навчальному році було 35 студентів; 1925/26 — 70; 1926/27 — 129; 1927/28 — 177; 1928/2 — 181; 1929/30 — 155; 1930/31 — 176.

Така кількість слухачів Православного Богословського Відділу говорить про значну зацікавленість православної громадськості вищою богословською освітою, а тому Вищою Церковною Владою приймаються всі можливі з її боку заходи до постійного удосконалення Православного Богословського Відділу.

Оскільки на даний час організація Православного Богословського Відділу завершена, Блаженніший Митрополит Діонісій уже неодноразово звертався до Академічної влади з проханням про реорганізацію існуючого Православного Богословського Відділу у факультет, рівний за своїми правами з іншими факультетами Варшавського Університету, але до цього часу ці побажання Вищої Церковної Влади так і не враховані.

Проте, сучасні умови життя настійно вимагають вирішення цієї нагальної потреби нашої Святої Церкви.

Реорганізований у факультет, нинішній Богословський Відділ повинен відповідати тим вимогам, які тепер постають перед вищою богословською школою. Він має бути, безперечно, по-перше, місцем зосередження православної богословської науки, в якому б вона розвивалася на славу Божу і на користь своїй Церкві; тут же, по-друге, повинні готувати кадри освічених православних пастирів. Такі обставини вимагають, щоб Православний Богословський факультет завжди був у найтіснішій єдності і під керівництвом Вищої Церковної Влади.

Таке відношення Вищої Церковної влади повинно спиратися на наступні норми:

Мета Православного Богословського Факультету — розвиток православної богословської науки, підготовка богословськи освічених кадрів православного духовенства в Польщі, відповідно до вимог Священного Синоду Св. Автокефальної Православної Церкви в Польщі, або ж його голови, Митрополита всієї Польщі, котрий сам особисто, або ж його заступник може бути присутній на лекціях, практичних заняттях та іспитах факультету.

Усі витрати (видатки), пов'язані з існуванням Православного Богословського Факультету, здійснюються з бюджету Міністерства Ісповідань і Народної Освіти.

Управління Православним Богословським Факультетом здійснюється на підставі статуту загальнонавчальних факультетів з використанням у ньому норм, визначених Священним Синодом.

Декан факультету обирається (щорічно на підставі відповідних законів університету) за згодою Митрополита всієї Польщі.

Кандидатури на заміщення кафедр на Православному Богословському Факультеті пропонує Академічний Раді Митрополит усієї Польщі.

На Православному Богословському Факультеті передбачаються кафедри: Пастирського Богослов'я та Християнської археології з історією Церковного Мистецтва; Святого Письма Нового Заповіту; Святого Письма Старого Заповіту з Біблійною Археологією; Догматичного Богослов'я; Морального та Основного Богослов'я; Порівняльного Богослов'я і Сектознавства та історії Релігій; Історії Християнської Церкви; Історії Православних Слов'янських Церков та Церкви Румун-

ІХ. Публікації архівних документів

ської; Історії Церкви Польщі; Гомілетики та Патрології; Церковно-слов'янської мови та палеографії; Канонічного права; Християнської філософії; Літургії.

Крім цих основних предметів, на Православному Богословському Факультеті повинні викладатися додаткові предмети, а саме: Грецька мова, початковий і вищий курси — 4 години на тиждень; Давньоєврейська мова, початковий і вищий курси — 4 години на тиждень; Нові мови (англійська, німецька або французька) — 4 години на тиждень; Історія і теорія церковного співу і мистецтво керівництва (організації) церковним хором — 4 години на тиждень; Методика і дидактика викладання Закону Божого — 3 години на тиждень. Практичне ознайомлення з церковним статутом та церковне справочинство — 4 години на тиждень.

Дійсними студентами Православного Богословського Факультету можуть вважатися особи, що закінчили духовні семінарії або державні гімназії, інші середні навчальні заклади, які мають статус державних гімназій, у тому випадку, якщо вони нададуть про себе схвальний відзив від Митрополита всієї Польщі.

Вільними слухачами приймаються особи, які не мають атестату зрілості, але представили відповідний відзив від Митрополита всієї Польщі.

Викладені вище норми вимагають певного пояснення. У даний час на Православному Богословському Факультеті викладається ряд предметів, які не мають істотного значення, проте перевантажують заняття на факультеті; до таких предметів належать латинська, білоруська та українська мови.

Із загальної кількості вони займають 12 годин на тиждень, а, між тим, без них можна було б обійтися без будь-якої шкоди, оскільки рідні мови вивчалися студентами в

середніх школах, або ж студенти мають можливість достатньою мірою вивчити їх удома. Що стосується латинської мови, то за програмою середніх навчальних закладів вона вивчається достатньо, а тому студенти мають можливість вільно приступати до егзегетичних праць із знаннями, набутими в середньому навчальному закладі.

Інша справа — мови грецька та давньоєврейська. Ці предмети не входять до програми середніх навчальних закладів, а між тим, для егзегетичних праць зі Святого Письма Старого і Нового Заповітів знання цих мов необхідне, оскільки всі давні джерела Святого Письма написані цими мовами.

За роки Православного Богословського Відділу практика диктує необхідність введення до курсу Богословського Факультету спеціальних лекцій з історії та теорії церковного співу з ознайомленням студентів з мистецтвом керівництва церковним хором. Значення церковного співу в житті Святої Православної Церкви добре відоме, а тому зрозуміло, що Православний Богословський Факультет, який готує священнослужителів для православних приходів, не може обійтися без викладання настільки важливого предмета.

Особи, які закінчили Православний Богословський Відділ, не тільки посідають приходські священницькі місця, але й стають законовчителями в середніх та початкових школах. Подібний стан вимагає включення до наукового плану Богословського факультету обов'язкового викладання методики і дидактики Закону Божого.

Нарешті, не менш важливим є ознайомлення студентів із церковним статутом.

Отже, розподіл основних предметів на Православному Богословському Факультеті можна було б здійснювати на курсах таким чином:

Проект розподілу предметів на Православному Богословському Факультеті на чотирьох курсах із зазначенням обсягів годин.

№№	Назва предметів	Курси			
		I	II	III	IV
1	Пастирське Богослов'я	3			
2	Християнська Археологія та історія Церковного Мистецтва			2	2
3	Святе Письмо Нового Заповіту		3	3	1
4	Святе Письмо Старого Заповіту	5			
5	Біблійна Археологія	2			
6	Догматичне Богослов'я		2	3	
7	Моральне Богослов'я		2	2	
8	Основи Богослов'я	2	3		
9	Порівняльне Богослов'я		2	2	
10	Сектознавство		1	2	
11	Літургіка		2	3	
12	Історія Християнських Церков	4			
13	Історія Православних Слов'янських Церков і Церкви Румунської			4	3
14	Гомілетика	2	3		
15	Патрологія	2	2		
16	Церковнослов'янська мова	4			
17	Палеографія		3		
18	Канонічне право			2	5
19	Християнська філософія		3	3	1
	Загальний обсяг годин	24	26	26	12

Додаткові предмети можна було б розподілити таким чином:

Проект розподілу додаткових предметів на Православному Богословському Факультеті на чотирьох курсах із зазначенням обсягів годин

№.№	Назва предметів	Курси			
		I	II	III	IV
1	Грецька мова	2	2		
2	Давньоєврейська мова	2	2		
3	Нова мова	2	2		
4	Історія і теорія церковного співу та регентства	2	2		
5	Методика та дидактика Закону Божого			3	
6	Церковний статут та церковне справочинство				4
	Загальний обсяг додаткових годин	8	8	3	4

Вищенаведений розподіл занять на Православному Богословському Факультеті вимагає відповідного пояснення:

а) Моральне та основне Богослов'я поєднані в одну кафедру, і, таким чином, обсяг тижневого навантаження з двох предметів не може бути більшим за 7 годин на тиждень. Однак, така кількість годин для цих предметів не може вважатися достатньою, тому необхідно, щоб Основне Богослов'я, на яке припадає 3 години на тиждень, викладалося б на першому і другому курсах, при тому, що лекції читатимуться в обсязі 2-х годин на тиждень одночасно для курсів протягом двох років.

Одну годину, яка залишається, можна було б відвести на семінарське заняття для студентів 2-го курсу.

б) Таким же чином і Літургіка, поєднана в одну кафедру з історією Християнської Церкви, не може обмежитися лише 3-ма годинами на тиждень, тому й Літургіка повинна викладатися протягом 2-х років у обсязі 2-х годин на тиждень; одночасно для студентів II і III курсів 1-у годину, яка залишається, можна також відвести практичному заняттю.

в) Подібним чином потрібно вирішити питання і з викладанням Гомілетики, поєднаних в одну кафедру з Патрологією.

г) Було б вельми бажано, щоб професор, який викладав би Порівняльне Богослов'я, розширив би свій курс шляхом ознайомлення студентів з Історією релігій.

д) Таким же чином лекції з Історії Православних Церков і Церкви Румунської належало б розширити шляхом збільшення уваги Історії Православної Церкви в Польщі.

Наприкінці кожного року на Православному Богословському Факультеті повинні проводитися іспити з основних предметів і колоквіальні іспити з допоміжних предметів. Відповідно до вищенаведеного розкладу предметів на Православному Богословському Відділі іспити були б розподілені таким чином:

Іспити з основних предметів:

на I-му курсі: Пастирське Богослов'я, Святе Письмо Старого Заповіту, Біблійна Археологія, Церковнослов'янська мова, Історія Слов'янських церков;

на II-му курсі: Палеографія, Патрологія, Гомілетика, Основне Богослов'я;

на III-му курсі: Догматичне Богослов'я, Літургіка, Порівняльне Богослов'я, Сектантознавство, Моральне Богослов'я;

на IV-му курсі: Християнська Археологія, Історія Православних Слов'янських Церков і Церкви Румунської, Канонічне право, Святе Письмо Нового Заповіту, Християнська Філософія.

Колоквіуми з додаткових предметів:

на I-му курсі: Грецька мова — початковий курс, Давньоєврейська мова — початковий курс, Історія співу;

на II-му курсі: Грецька мова — вищий курс, Давньоєврейська мова — вищий курс, Нова мова — вищий курс, Теорія співу;

на III-му курсі: Методика і дидактика Закону Божого;

на IV-му курсі: Церковний статут.

Крім цього, студенти I-го курсу повинні надавати одну письмову роботу, студенти II-го і III-го курсів — по дві роботи, на теми, надані професорами з предметів, які вивчаються на даних курсах. Студенти ж IV-го курсу в кінці року надають роботу на здобуття ступеня магістра Православного Богослов'я.

Нарешті, для Православного Богословського Факультету необхідно мати принаймні 4 штатних місця молодих асистентів, а також не менше 3 старших асистентів.

Необхідно також видавати спеціальний православний богословський журнал, в якому б друкувалися праці професорів Православного Богословського Факультету, а також і студентів, роботи яких будуть визнані гідними до опублікування.

¹ Ковальський Микола. Персональна справа Івана Огієнка в Архиві Нових Актів у Варшаві // Український історик. — 1995. — Ч. 1-4. — С. 259-267.

² «Статуты» профессора И. Огиенко и его сподвижников. // Лабунцев Ю.А., Шавинская Л.Л. Белорусско-украинско-русская православная книжность межвоенной Польши. Исследования и публикации по материалам экспедиции 1996 г. — М., 1999. — С. 223-245. «Статуты» профессора И. Огиенко и его сподвижников. // Лабунцев Ю.А., Шавинская Л. Православная литература Польши (1918–1939 гг.). — Мн., 2001. — С. 281-299.

³ Надходженню копій цих документів в Україну всіляко сприяли начальник відділу Держкомархіву України Георгій Папакін, начальник міжнародного відділу Генеральної дирекції польських архівів Ельжбета Щепанська-Домбровська та директор Архіву нових актів Польщі Кравчук.

⁴ Archiwum Akt. Nowych (AAN). Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego, № 9976 «Memoriały prof. Ogijenka». — S. 2.

⁵ Власовський Іван. Нарис історії Української Православної Церкви. — Т. IV. Частина друга. — К., 1998. — С. 106-110.

⁶ Див.: Ляхоцький В.П. Просвітитель: Видавничо-редакційна діяльність Івана Огієнка (митрополита Іларіона). — К., 2000. — С. 118-119, 386-391.

⁷ Переклади «Статут» з польської мови настоятель Святовоздвиженського римо-католицького собору м. Фастова Київської області о. Зигмунд (Ян Козар), сестра Марія (Сватовська) та Ада Ляхоцька.

Володимир Сергійчук, д.і.н., професор (Київ)

РАДЯНСЬКА ВЛАДА І ЦЕРКВА маловідомі документи

З перших кроків існування більшовицька влада на весь світ заявила про свободу совісті як один із провідних принципів політики новоствореної держави. Проголосила так тільки тому, щоб приспати довірливого селянина, котрому пообіцяла землю, і робітника, який відтепер нібито став господарем заводів і фабрик.

Виголошуючи водночас гасло про відокремлення церкви від держави, ленінська партія насправді ж домагалася протилежного — повного підпорядкування їй використання релігії в своїх інтересах. Використавши голод 1921–1923 рр. як привід, комуністи розпочали грабувати церковні цінності, переправляючи їх за кордон під виглядом закупівлі продовольства для голодуючих, хоч у той же час з України експортували хліб до Англії...

Уже в 1920-х рр. Москва виділяла величезні кошти на розкольницьку діяльність в середовищі віруючих і священнослужителів, особливо серед автокефалістів, католиків, лютеран... А потім настав час так званих пасхальних комуністичних карнавалів, коли одурманена безбожництвом молодь на Великдень громила церкви і костели, перетворюючи їх у танцювальні майданчики, склади або й просто знищуючи.

За черговим голодомором в Україні 1932–1933 рр., що викосив мільйони хліборобів, наступив час нищення таких святинь світового значення, побудованих ще за часів Київської Русі, як Михайлівський Золотоверхий собор у Києві, церква Успіня Богородиці Пирогощі, Десятинна церква.

Про мобілізуючу роль релігії, її високу моральність недоучка-семінарист, а потім великий атеїст Сталін згадає лише в найтяжчі для країни часи Другої світової війни, коли слово Боже могло стати могутньою духовною зброєю проти гітлерівських окупантів. Саме тоді в комуністичній тоталітарній структурі був створений спеціальний підрозділ спецслужб на чолі з полковником Карповим, котрий уже відкрито керував релігійною діяльністю в СРСР. Так звана Рада в справах Російської православної церкви зі своїми філіями на місцях повністю підпорядкувала релігійне життя в державі.

Комуністична партія відтепер не просто керувала церквою і контролювала діяльність і життя кожного священника, вона вирішувала долю цілих конфесій — усі нелояльні до безбожницького режиму офіційно переслідувалися аж до ліквідації, що було, зокрема, вчинено під виглядом об'єднання з російським православ'ям, з Українською греко-католицькою церквою в 1944–1949 рр. З ним же «добровільно об'єднали» і Закарпатську православну церкву, що століттями підпорядковувалася Сербському патріархату.

Цей процес нищення церков продовжувався і в період так званої хрущовської відлиги, коли почали масово закривати ті релігійні заклади, що відновили свою діяльність ще у роки гітлерівської окупації й пережили повоенні сталінські роки. Документи, які вперше тут публікуються, переконливо засвідчують цинізм радянської влади, котра до останньої хвилини існування здійснивала заповідану вождем світового пролетаріату злочинну політику стосовно церкви, прикриваючись гаслами про невтручання в релігійні справи.

Але здійснити до кінця свої наміри більшовикам не вдалося. І не могло вдатися. Бо правда історії — найвищий суд. І він виніс свій вирок богоборцям — високі ідеали, загальнолюдські цінності повертаються в наше суспільство, очищують його від ганебного бруду атеїзму.

№ 1

Інформація про стан православної церкви в Україні за період 1941–1956 рр., надіслана в ЦК КПРС та КП України уповноваженим Ради у справах російської православної церкви при Раді Міністрів СРСР Г. Карповим

7 лютого 1956 р.

Секретно экз. № 2

...В Украинской ССР по данным на 1 января 1956 г. имеется:

8.540 действующих православных церквей и молитвенных домов, что составляет 63,4% всех действующих церквей в СССР;

42 монастыря (63,6% всех православных монастырей в СССР) с 2.700 монашескими и 3 духовных семинарии (Киев, Одесса, Луцк), из 8 имеющихся, в которых учится 238 человек.

Наибольшее количество церквей в Тернопольской области — 805, а меньше всего в Крымской области — 49 (При этом прилагается распределение церквей по областям УССР).

До Отечественной войны 1941–1945 гг. в Украинской ССР (в прежних границах) было всего около 100 действующих церквей, а в данное время, как это указано выше, их имеется 8.540. Это количество сложилось следующим образом: во вновь присоединенных к Украинской ССР восьми западных областях имеется 4.363 действующих церквей, в том числе до 3000 бывших униатских (греко-католических), ранее находившихся в юрисдикции римского папы, и 20 монастырей. Эти церкви и монастыри не закрывались.

В восемнадцати восточных областях действует 4.177 церквей и 22 монастыря. Эти церкви и монастыри были открыты во время временной немецкой оккупации Украинской ССР, главным образом в 1941–42 гг.

Фактически во время оккупации было открыто церквей значительно больше, ибо со дня освобождения от оккупации Украинской ССР и до сего дня было ликвидировано (закрыто) 1.050 действующих церквей и 20 монастырей.

Ликвидированы были те религиозные общины, которыми во время оккупации были заняты с разрешения оккупантов здания школ, клубов и другие общественные здания, а с возвращением их владельцев от религиозных общин потребовали освободить эти здания.

Изъятия зданий у религиозных общин производилось Советом и местными органами на основании и в порядке, предусмотренном Постановлением СНК СССР от 1.XII–1944 года. В данное время изъятие зданий почти прекратилось, в 1954 году было изъято 11 зданий, а в 1955 г. всего 3 здания.

Изъятия церковных зданий, занятых религиозными общинами во время оккупации, не везде проходило без-

болезненно, особенно, когда местные органы пытались изъять здание административным путем и без всякой подготовки, это иногда вызывало сопротивление верующих. Например: в с. Прачи, Черниговской области попытка освободить молитвенное здание административным путем вызвала сопротивление верующих, которые не дали занять здание, организовали дневное и ночное дежурство, чтобы при второй попытке дать сигнал к сбору верующих на защиту здания. Подобные факты имели место и в ряде других областей.

В Золото-Потоцком районе Тернопольской области в результате неправильных действий местных органов были закрыты все церкви (21) следующим образом: 1950–51 гг. во время уборки урожая местные органы договорились с церковными советами о временном использовании церковных зданий для хранения урожая, но потом эти церкви не освобождали несколько лет. Учитывая настоятельные просьбы больших групп верующих, Совет вынужден был в 1965 году поправить это, предложив освободить от зерна церковные здания в 4-х населенных пунктах и передать их верующим.

Православные церкви и молитвенные дома на Украине обслуживают 6.031 человек служителей культа (19 архиереев, 5.683 священника и 330 дьяконов), что составляет около 50% всего православного духовенства, зарегистрированного в СССР.

Управляет церковью на Украине патриарший экзарх митрополит Киевский и Галицкий Иоанн, в возрасте 78 лет. Он является постоянным членом Синода православной церкви. Митрополит Иоанн бесцелестна личность, мало авторитетный в церковных кругах, но в политическом отношении безусловно лоялен и придерживается рекомендаций Республиканского Уполномоченного Совета.

За последние 6 лет из состава духовенства выбыло 1.272 человека больше всего по случаю смерти, а вновь посвящено 755 человек, среди которых 178 человек недавно окончивших духовные семинарии. В числе вновь посвященных (большинство старики) 40,2% лиц, работавших на предприятиях, 24,6 — в колхозах, 19,3% — в учреждениях и 15,9% — демобилизованные из армии.

В составе духовенства Украинской ССР 27,3% лиц с высшим богословским и светским образованием. Это, главным образом, бывшее униатское духовенство Львовской, Станиславской, Дрогобычской, Тернопольской и Закарпатской областей.

В составе Украинского духовенства 63,0% лиц старше 55 лет, в возрасте до 40 лет 11,0%.

В данное время значительная часть греко-католического (униатского) духовенства освобождена из мест заключения, и многие из них возвращаются на свои места. В Западных областях такого духовенства насчитывается не менее 200 человек и почти все они не хотят воссоединиться с православной церковью и остаются в юрисдикции Папы Римского. Эти люди совершают обряды в домах верующих и распространяют среди них, что они пострадали за веру, вызывая у последних сочувствие.

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЦЕРКВИ

В Западных областях, где положение церкви и ее влияние на население значительно сильнее, чем в восточных, все же и в них заметно со времени проведения коллективизации известный отход от церкви молодежи, интеллигенции советского и колхозного актива.

Однако влияние церкви в Украинской ССР еще очень значительно. Почти повсеместно празднуются церковные праздники, даже в летнюю пору, во время сева и уборки урожая население в некоторых местах не выходит на работу в поле по несколько дней.

В пасхальные и другие церковные праздники церкви на Украине бывают переполнены, доходы церкви и духовенства за последние годы стабилизировались, а в ряде областей (Ворошиловградской, Харьковской и других) они увеличились. Религиозные общины производят ремонт церковных зданий, украшают их, расходуя на это большие средства.

Управляющий епархиями стали часто выезжать в приходы и проводить торжественные службы с участием хороших хоров, и производили проповеди. На эти службы, как правило, собирается много народа. Епархиальные архиереи оказывают материальную помощь слабым приходам и заботятся об обеспечении приходских церквей духовенством. За 1954 и первую половину 1956 года ими вновь посвящено в духовный сан 245 человек.

Ранее до воссоединения с Украинской ССР церковь в Львовской, Тернопольской, Станиславской, Дрогобычской, Закарпатской и др. областях была оплотом буржуазно-помещичьего строя, да и само духовенство принадлежало к господствующему классу, имело помещичьи хозяйства, находилось в привилегированном положении. Теперь оно лишилось земельных наделов и всех привилегий, даже дома, в которых проживало духовенство, в значительной части национализированы и занимаются под детские и культурные учреждения.

В данное время это духовенство и церковные здания содержатся за счет добровольных пожертвований верующих и платы за исполнение религиозных обрядов (крещение, венчание и отпевание). После разрыва унии с Ватиканом и воссоединения с русской православной церковью в бывших униатских (греко-католических) церквях во время церковных служб уже не упоминают Папу Римского, а патриарха Московского и всея Руси Алексия и иерархию православной церкви.

ОБ ОШИБКАХ ОТДЕЛЬНЫХ ПРЕДСТАВИТЕЛЕЙ МЕСТНЫХ ОРГАНОВ

Постановление ЦК КПСС «Об ошибках в проведении научно-атеистической пропаганды среди населения» от 10.XI—1954 года было встречено духовенством и верующими весьма доброжелательно. Многие из них в беседах высказывали благодарность ЦК КПСС и Правительству СССР. Но и после постановления ЦК КПСС в ряде мест были факты администрирования в отношении церкви со стороны отдельных местных работников. Духовенству запрещали проводить церковные службы и исполнять религиозные обряды. Например: Председатель с/совета с. Лесовые Берлицы, Копайгородского района, Винницкой области т. Задорожный б июня 1955 г. в церковный праздник («духов день») направил священнику, совершавшему службу в церкви, такую записку:

«Священнику Нестерук. В третий раз требую прекратить служение, и народ направить на борьбу с долгоносиком, в противном случае Вы будете привлекаться к ответственности за уничтожение сахарной свеклы и соизволите выполнять требование советской власти немедленно, сейчас же явиться в сельсовет».

Председатель Вильхинского сельсовета, Барановского района, Житомирской области т. Ковальчук в день

IX. Публікації архівних документів

церковного праздника 19.VIII–55 г. запретил священнику исполнять службу в церкви, ссылаясь на прорыв с уборкой хлеба.

Возмущенные верующие на поле не работали и ушли в церкви соседних сел.

Председатель Олевского Райисполкома Житомирской области т. Щербаков И.Ф. запретил службу в церкви с. Лопатицы и предложил священнику немедленно убраться из села.

В с. Михеево, Изяславского района, Хмельницкой области местные работники во время богослужения в храме включают все три репродуктора на зданиях сельсовета, правления колхоза и клуба, находящихся вблизи церкви, и призывают верующих не посещать церковь, чем вызывали жалобы верующих.

Председатель Нелиповского сельсовета, Кельменецкого района, Черновицкой области т. Бежинарь 17 октября 1955 г. написал Уполномоченному Совета письмо и просил его принять меры в отношении священни-

ка Борецкого, который своим поведением «дискредитирует церковь» — пьянствует и сожительствует с женщинами.

Подобные действия имели место также в Житомирской, Днепропетровской и других областях.

В г. Енакиево, Сталинской области, руководящие органы города с согласия руководства области запретили религиозной общине закончить начатое с разрешения Енакиевского Горисполкома и Совета переоборудование здания под молитвенные цели, взамен находящегося в пользовании у общины, которое религиозная община должна освободить по предложению Горсовета. Это недоразумение до сих пор не разрешено.

Информация составлена по материалам Уполномоченного Совета по Украинской ССР.

Совет намечает в марте-апреле этого года провести в г. Киеве совещание Уполномоченных Совета по вопросу улучшения их работы по наблюдению за деятельностью церкви и духовенства в Украинской ССР.

Приложение: на 1 листе.

Разослано: ЦК КПСС; ЦК КП Украины.

КАРПОВ

Приложение № 1

Украинская ССР Восточные обл.	Количество на 1 января 1956 г.				
	Церкви и м/дома	Духовенство		Монасты- рей	Монаше- ствующих
		священ.	диакон.		
1. Винницкая	601	399	6	2	139
2. Хмельницкая	398	250	4	2	85
3. Черниговская	360	329	20	2	216
4. Киевская	347	312	17	4	772
5. Житомирская	301	260	13	1	72
6. Одесская	293	293	27	4	201
7. Полтавская	262	242	8	1	89
8. Черкасская	236	192	4	2	263
9. Сумская	219	212	9	1	66
10. Сталинская	189	229	33		
11. Днепропетровская	181	174	19	1	75
12. Харьковская	158	158	7		
13. Кировоградская	155	129	8		
14. Ворошиловградская	120	146	27		
15. Запорожская	110	97	7		
16. Николаевская	101	89	6		
17. Херсонская	97	96	3		
18. Крымская	49	54	5		
ИТОГО:	4177	3661	223	20	1978
Западные обл.					
1. Тернопольская	805	322	30	3	169
2. Дрогобычская	640	222	1		
3. Станиславская	642	236	2		
4. Львовская	616	273	4		
5. Закарпатская	512	201	1	15	340
6. Ровенская	406	319	54	2	169
7. Вольнская	386	256	4		
8. Черновицкая	356	193	11	2	44
ИТОГО:	4363	2022	107	22	722
ВСЕГО:	8540	5683	330	42	2700

Оригинал. Машинопис.

ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4263, арк. 28-33.

№ 2

Информация уполноваженного Ради у справах россійської православної церкви при Раді Міністрів СРСР по УРСР Коревого про стан української церкви в західних та Закарпатській областях УРСР станом на 3 грудня 1956 р.

10 грудня 1956 р.

Секретно экз. № 3

СООБЩЕНИЕ

о настроениях и деятельности не воссоединенного униатского духовенства и воссоединенного

с православной церковью духовенства в западных и Закарпатской областях УССР по состоянию на 3 декабря 1956 года

Согласно указания Совета от 19 ноября 1956 года за № 667/с сообщаются следующие данные о настроениях и деятельности воссоединенного духовенства и невоссоединившегося униатского духовенства западных областей.

По последним данным в западных областях УССР проживает следующее количество униатского духовенства: из них вернулись из мест заключения —

Львовская область	58	чел.	130	чел.
Станиславская обл.	84		29	чел.
Дрогобычская обл.	30			
Тернопольская обл.	35		18	чел.
Закарпатская обл.	119		90	чел.
ИТОГО:	426		267	чел.

По своей общеобразовательной и духовной подготовке почти все эти священники являются достаточно грамотными людьми и пользуются влиянием среди части верующего населения западных областей. В Львовской области почти половина униатских священников проживает в г. Львове без определенных занятий. В Станиславской области большая часть униатских священников проживает в гг. Станиславе и Коломые. Около половины униатских священников трудоустроена. Половина же живет при родственниках и нигде не работает. По данным Уполномоченных Совета, значительная часть трудоустроенных, и почти все не работающие униатские священники живут хорошо, хорошо одеты, упитаны. Источником их существования являются средства, получаемые за совершение треб у верующего населения как в городах, так и на периферии, а также от пожертвований верующих. По сообщению Уполномоченного Совета по Закарпатской области, помощь униатскому духовенству оказывают и католические ксендзы, допуская униатов к службам в костелах для униатов. Среди крайне недовольного таким положением воссоединенного духовенства в Закарпатской и др. областях, т. к. деятельность униатов лишает воссоединенное духовенство доходов, ведутся разговоры о том, что униатское духовенство в организованном порядке получает материальную помощь из заграницы. В с. Имстичево Иршавского р-на Закарпатской области живет вернувшийся из заключения бывший настоятель униатского василианского монастыря Сотмари. Он живет у сестры и является 12 членом ее семьи (в семье 8 детей). Эта семья живет хорошо. Православный священник в этом селе говорит: «В церковь ходят все, но за год ни одного человека я не похоронил, ни одного ребенка не крестил, ни одной пары не венчал, а были похороны, свадьбы и рождения. Все эти требы тайно выполняет Сотмари».

До последнего времени местные органы власти во всех западных областях почти никаких мер к недопущению церковной деятельности со стороны униатского духовенства не предпринимали. Объяснить это только тем, что униатские священники действуют тайно и их деятельность скрывается верующими, не совсем верно. Вернее будет сказать, что это объясняется также бездеятельностью, а в ряде случаев покровительством местных работников.

В сентябре 1956 года председатель Станиславского Облсполкома послал письмо 15 председателям исполкомов районов, на территории которых униаты проводят службы и требоисправления. В этом письме было предложено не допускать проведения служб в незарегистрированных, т. е. не воссоединившихся церквях, и не разрешать требоисправление униатским священникам.

1 октября с/г униатский священник Шуплат подал на имя Председателя Совета Министров СССР тов. Булганина жалобу о том, что милиция не разрешает ему проводить греко-католических служб, которые он проводил, как указывает в жалобе, по домам, сараям, лесам (Шуплат живет в г. Станиславе).

Уполномоченный Совета по Станиславской области указывает, что из сел Бышев и Кинчаки Жовтневого р-на, где местные органы ограничили деятельность униатских священников, поступили заявления верующих о регистрации их церквей как православных. По инициативе православных священников сел Синевир, Негровец, Колочава-Горб и Колочава-Лаз Межгорского р-на Закарпатской области, 10 октября с/г четыре священника и церковные двадцатки православных общин этих сел, бывших ранее униатскими, обратились к униатскому иеромонаху Сидею, проживающему в с. Негровец, возвратившемуся из заключения и совершающему тайно униатские службы и обряды, выдающему себя за мученика за веру христову, с письменным предложением прекратить униатскую деятельность. Нам неизвестно, как на это письмо будет реагировать Сидей, но тот факт, что это заявление, помимо четырех старо-православных священников, подписало 164 церковных активиста, бывших ранее униатами, очень показателен. Он свидетельствует о том, что за исключением лиц враждебных нам (бывшие кулаки, торговцы и т. п.), а также некоторой части фанатически настроенного населения, значительная часть верующих западных областей в тех местах, где еще орудуют униаты, перестанет, при проведении необходимой работы, поддерживать униатское духовенство.

Уполномоченные Совета не отмечают заметного усиления активности униатского духовенства в последнее время.

Как в Закарпатьи так и в других областях униатское духовенство занимает выжидательную позицию. Униатское духовенство распространяет слухи о том, что вопрос о разрешении существовать униатской церкви сейчас рассматривается правительством в Москве и что греко-католическая церковь будет Советским правительством разрешена. Воссоединившиеся священники Пензель и Кондратович в Закарпатье говорят, что бывший викарий епископа униатской церкви Мурани и папский прелат, каноник (председатель общества «Оборона веры») Хира питают надежду, что уния будет восстановлена решением правительства, что в этом направлении работает дипломатия папы.

В с. Мшана Ивано-Франковского р-на проживает два униатских священника Хмелевский и Белоскурский. Хмелевский ведет переписку с митрополитом Слепым, который сообщает Хмелевскому, что вопрос о восстановлении унии якобы будет положительно решен Советским правительством. Белоскурский собирался работать на обувной фабрике, но в связи с последними событиями на фабрику не пошел и в разговоре с воссоединившимся священником Ванчицким сказал, что сейчас нет

IX. Публікації архівних документів

смысла устраиваться на гражданскую работу, т. к. события в Венгрии и Египте поспособствуют скорейшему решению вопроса о греко-католической церкви.

Униатский священник Сокол И.И., в присутствии группы верующих в с. Затисовка Береговского р-на Закарпатской обл. говорил православному священнику Бутек: «Для меня недействительны никакие распоряжения епископов находящихся под управлением самозванца Алексея, который такой же бандит, каким был Джугашвили, которого портреты решением правительства выбрасываются из всех официальных помещений. Джугашвили и Алексей — это антихристы, на них относится характеристика Откровения в цифре 666. Греко-католическую церковь ликвидировали Джугашвили с Алексеем. Скоро будет новое решение правительства и наша церковь будет восстановлена. Вы еще до нас придете».

У воссоединенного священника Бендаса в Закарпатье был прелат Хира. По словам Бендаса, Хира отказался беседовать с Бендасом по церковным делам. Но после этой беседы Бендас говорил, что униатские священники глубоко верят в восстановление унии — «Они нам говорят, что вы еще, как блудные сыны, придете к нам и будете нас просить, чтобы мы вас приняли, но это будет уже поздно».

Эти слухи, распространяемые униатским духовенством, несомненно имеют целью поддержать и укрепить его позиции в западных областях, не допустить воссоединения униатских священников с православной церковью, сохранить свои кадры.

Из епископов западно-украинских областей ни один не предпринимал сколько нибудь заметных действий по воссоединению униатских священников с православной церковью. В последние месяцы Станиславский архиепископ Антоний стал лично принимать меры к воссоединению униатов с православной церковью.

В Станиславской области из числа униатов, возвратившихся из заключения, в 1966 году 8 человек воссоединились с православной церковью и получили приходы, наряду с этим отказалось от воссоединения из числа вернувшихся из заключения пять человек.

В Львовской области из возвратившихся из заключения униатов воссоединились в этом году с православной церковью 3 чел. и в Тернопольской области 3 чел.

В других областях в этом году воссоединения униатских священников с православной церковью не было. В Закарпатской области воссоединившийся ранее с православной церковью священник Федорко, после поездки на «чудо» в с. Середне Станиславской области отказался от воссоединения.

О действительных настроениях униатского духовенства можно судить по такому случаю. 26 октября с. г. униатский священник Сокол И.И., встретив в Ужгороде воссоединившегося священника Кондратовича И.М., сказал ему по-венгерски: «Отче Ириней, чем скорее выскочишь из православия, тем тебе лучше будет. Слышал вот уже идут из Венгрии, как здесь говорят, бандиты».

Большинство воссоединившегося духовенства, а также староправославное духовенство в Закарпатье остается лояльным по отношению к советской власти и, в связи с происходящим в Венгрии, высказывает осуждение попытке установить там фашистскую власть. Многие из них говорят, что помощь Советского Союза Венгерскому революционному правительству явилась

твердой преградой в развязывании империалистами третьей мировой войны.

Важно отметить, что среди воссоединенного духовенства западных областей и православных священников Закарпатья проявляются опасения в связи с современной международной обстановкой, событиями происходящими в Венгрии. Эти опасения выражаются в следующем:

При встрече с Уполномоченным Совета по Закарпатской области священники Самош, Гандера, Логойда и др. говорили: «Мы уверены, что в венгерских контрреволюционеров ничего не получится. А если, не дай только бог, они победили б и пришли сюда, православные священники были б повешаны в первую очередь». Когда Уполномоченный спросил, почему они так думают, ему ответили: «Вы не знаете какие венгры националисты. Для них, кто не знает по-венгерски, тот не культурный, не человек. Они считают, что и на небе говорят по-венгерски. А кто против того, чтобы Закарпатье было в составе Венгрии, что закарпатцы не ругены, а русины, того надо расстрелять, а в лучшем случае загнать в лагерь, что они и делали с многими православными священниками. Все мы были против Венгрии за воссоединение с СССР. Они нам этого никогда не простят».

Жена новоправославного священника Копика пришла к православному священнику и говорит: «Вам ничего, Вы были православный и остались, а что будет с нами. Если, не дай бог, придут сюда, мужа повесят». В очередное воскресенье после этой беседы жена Копика пошла в римо-католический костел в г. Мукачево и стала на видном месте, чтоб ее видели.

Историческое прошлое, а также история последних десятилетий и последних лет свидетельствуют о враждебной роли по отношению к русскому и украинскому народам униатской церкви и униатского духовенства.

Остатки униатского духовенства являются моральной базой оуновского подполья, и их деятельность направлена против интересов Советского государства. Считаю, что деятельность униатского духовенства нужно пресекать, не допуская одновременно действий вызывающих недовольство и активизацию верующих.

Необходимо, чтобы областные и другие органы власти в западных и Закарпатской областях не допускали в церквях и других местах совершения служб незарегистрированным духовенством, не допускали использования для этих служб недействующих церквей.

Также необходимо местным Советским органам, милиции и прокуратуре начать работу с незарегистрированным, бродячим духовенством, монашествующими и др. элементами, исполнявшими религиозные обряды без регистрации, руководствуясь Указом Верховного Совета СССР от 23 июля 1951 г. «О мерах борьбы с антиобщественными—паразитическими элементами».

Нужно решить вопрос об обложении финорганами подоходным налогом духовенства и др. лиц, совершавших богослужебные обряды без регистрации. Уполномоченным Совета по областям нужно передавать сведения о таких лицах финорганам.

По отношению воссоединенного духовенства и староправославного духовенства в Закарпатской области необходимо местным Советским органам и Уполномоченным Совета проявлять осторожный подход к рассмотрению их жалоб по жилищным, налоговым и другим бытовым вопросам, не допуская администрирования и вмешательства в церковные дела.

Необходимо по церковной линии обязать руководителей епархий западных областей усилить работу по воссоединению униатских священников с православием.

Уполномоченный Совета по делам русской православной церкви при Совете Министров СССР по УССР (Корчевой)
ЦДАГО України, ф. 1, оп. 24, спр. 4263, арк. 292-300.
Машинопис, оригінал.

№ 3

Текст доповіді уповноваженого Ради у справах релігійних культур при Раді міністрів УРСР К. Полонника «Католицька церква, її кадри і діяльність на Україні», виголошеної на Всесоюзній нараді уповноважених ради у справах релігійних культур, керівників організацій та установ з проблем атеїстичної пропаганди, представників засобів масової інформації з питань діяльності римо-католицької церкви Січень 1963 р.

1. Общая характеристика

Религиозная сеть на Украине, в результате активного выполнения решений партии и правительства по атеистическому воспитанию трудящихся, за последние четыре года претерпела значительные изменения, вызванные отходом верующих от религии и организационным распадом большого числа религиозных объединений.

Изменения коснулись всех действующих на Украине культов, в том числе и католической церкви, сеть которой за 1959–1962 годы сократилась на 38%.

В настоящее время на территории Украинской ССР действуют 104 католических общины, объединяющих около 50.000 верующих и обслуживаемых 46 ксендзами.

Среди восьми регистрируемых культов, имеющих свои объединения на Украине, католическая церковь по количеству верующих занимает третье место (первое принадлежит русской православной церкви, второе — секте евангельских христиан-баптистов).

Отличие от Белоруссии, Литвы и Латвии, католическая церковь на Украине не однородна ни по национальному составу верующих и духовенства, ни по языку общения с верующими. Она имеет как бы две ветви: польскую и венгерскую. Первая дислоцируется в областях Винницкой, Житомирской, Львовской, Одесской, Тернопольской, Хмельницкой и Черновицкой, вторая — в Закарпатской.

Ксендзы первой ветви (среди них 18 поляков и 2 литовца) следуют указаниям Варшавской курии, ксендзы второй (среди них 18 венгров, 6 словаков, 1 немец и 1 украинец) — Будапештской. Для 20 ксендзов первой ветви языком общения с верующими служит в основном польский язык, для 26 ксендзов второй ветви — венгерский.

Проповеди в костелах произносятся соответственно по польски и по-венгерски, хотя не все ксендзы, как мы уже указывали, являются поляками и венграми.

В целях усиления своего влияния на верующих католическая церковь на Украине начинает все чаще прибегать, особенно при выполнении таких религиозных обрядов, как исповедь, венчание, крещение, к украинскому языку, а в отдельных случаях и к русскому. Еще несколько лет назад подобные отклонения от принятого церковью языка общения с верующими расценивались как грубейшие нарушения канонического права католической церкви, теперь же они повсеместно имеют место.

Как заявил нам в ноябре 1962 года настоятель Мукачевского костела (в Закарпатской области) Заводник, он старательно овладевает русским языком для того, чтобы лучше обслуживать религиозные нужды католиков румынской национальности, так как они не знают языка венгерского, а он — языка румынского.

По русски мы великолепно понимаем друг друга.

Одесский костел посещают католики семи национальностей, в том числе армяне. Ксендз Гоппе при выполнении обрядов исповеди, крещения и венчания общается с ними на русском языке.

Ксендз Хомицкий (из Винницкой области) пошел еще дальше: он крестит принесенного в костел ребенка и в том случае, если кумовья могут прочесть молитву только на церковно-славянском языке и даже если они не знают никаких молитв.

В таких случаях я зову прислужника, он берет ребенка на руки, читает требуемую молитву, отвечает на мои, предусмотренные ритуалом, вопросы...

Рассказывая нам об этом, ксендз Хомицкий добавляет: «Главное в содержании, а не в форме. Принесенный для крещения в костел ребенок должен быть крещен, в этом — главное. Остальное не суть важно».

Готовясь к Всесоюзному совещанию по вопросам деятельности католической церкви, мы побывали в костелах, присутствовали на богослужениях, слушали и анализировали содержание проповедей, беседовали с членами исполнительных органов общин, отдельными верующими и почти со всеми ксендзами. Нами собран обширный материал. Он позволяет сделать вывод, что католическое духовенство на Украине повсеместно и все активнее вводит новшества, с которыми мы в прошлые годы не встречались нигде.

Каково происхождение этих новшеств?

Кем и чем они вызваны?

Мы не могли не заинтересоваться этим, казалось бы чисто церковным вопросом. Мы заинтересовались им потому, что за новшествами увидели стремление католической церкви не только удержать свои пошатнувшиеся позиции, но и расширить сферу своего влияния.

Ни один культ не имеет таких отлично вышколенных и фанатично преданных служителей, как католическая церковь. Вызвать ксендза на откровенность почти невозможно. Это — не православный священник и не сектантский проповедник: те намного проще. Каждый ксендз изворотлив, как уж. Поняв, что от нас не скрыть изменений, происшедших и происходящих в деятельности католической церкви, ксендзы стали утверждать, что инициатива введения новшеств принадлежит им, что в основе этой инициативы лежит желание «не обидеть» верующих, приходящих в костел. Верно ли это утверждение?

Нет!

Факты, полученные путем многократных наблюдений и в результате многочисленных бесед, сопоставления и анализ различных данных из практики католической церкви за многие годы, заставляют сделать вывод, что новшества вводятся по прямому указанию Варшавской и Будапештской курий и стоящего за ними Ватикана.

Одесский ксендз Гоппе и самборский ксендз Павлонис (кстати, оба не поляки, литовцы), с которыми мы наиболее часто встречаемся и беседуем, подтвердили правильность нашего вывода. Оба признали, что отклонения от канонического права католической церкви

IX. Публікації архівних документів

вводятся в костелах Украины (и вообще Советского Союза) с разрешения римского папы по указанию Ватикана, ибо католическая церковь на Востоке Европы должна жить и выжить!

Это требование — жить и выжить! — предъявляет к католическому духовенству на Востоке и примас — глава католической церкви в Польше кардинал Вышинский, самозванно именующий себя «духовным наставником» католиков на Украине.

2. Лишены ли ксендзы на Украине церковного руководства?

Католическая церковь на Украине представляет собой отдельные, разрозненные общины, не имеющие централизованного духовного руководства. Епископата в Республике нет. Каждый ксендз предоставлен самому себе. Католические епископы Прибалтики деятельностью ксендзов на Украине как будто не руководят: наши ксендзы к ним не ездят, и они на Украину не приезжают. Официальные отношения с Ватиканом отсутствуют. И все же на поставленный вопрос может быть только один ответ:

— Нет, церковного руководства ксендзы на Украине не лишены, хотя все 46 ксендзов, состоящих в настоящее время на регистрации, уверяют, будто бы действуют они каждый в отдельности, никаких указаний от высших церковных иерархов не получают и в своей религиозной деятельности руководствуются только личным пониманием задач католического священника...

Мы имеем основания утверждать, что все ксендзы, действующие на Украине, прекрасно осведомлены о жизни Ватикана, его требованиях и указаниях.

Интересная деталь: о дне открытия Ватиканского собора мы узнали задолго до 11 октября 1962 года от ужгородского ксендза Месароша. В нашей печати на то время подобного сообщения еще не было.

Будучи на пасхальном богослужении в Житомирском костеле, мы обратили внимание, что в мессе, длившейся свыше двух часов, ксендз ШИПТА был занят не более 20 минут. Остальное время он сидел и, точно режиссер на генеральной репетиции в театре, наблюдал и слушал игру органиста, пение хора и слаженное, коллективное пение всех молящихся, до отказа заполнивших костел. Пасхальное богослужение по сути представляло собой музыкально-вокальный концерт, активнейшее участие в котором принимали сами верующие. Это было ново. В прошлые годы пасхальные мессы носили совершенно иной характер: тогда всю нагрузку нес ксендз, а теперь — молящиеся. Неужели ксендз по своей инициативе ввел это новшество?

Конечно, нет.

В данном случае, как и во многих других, ксендз выполнял указание высших церковных властей, обязавших рядовое духовенство вовлекать верующих в богослужение. И ксендзы вовлекают. 13 июня 1962 года мы были в том же Житомирском костеле на храмовом празднике и стали свидетелями еще одного новшества: хор отсутствовал, был только органист. Зато пели все присутствовавшие на торжественной мессе. А их было не менее 3 тысячи!

По нашему поручению областные Уполномоченные Советы по делам религиозных культов побывали на богослужении во всех костелах, обслуживаемых ксендзами. Они увидели то же, что и мы в Житомирском костеле: массовое слаженное песнопение верующих, то есть активное участие мирян в богослужении.

Миряне подменяют и заменяют ксендза. При отсутствии служителя культа костел продолжает действовать, и богослужения в нем проводятся.

Вот один из многих примеров.

21 октября 1962 года мы посетили костел в гор. Летичеве Хмельницкой области. Ксендза не было. Однако богослужение, начатое ровно в 12 часов, продолжалось почти 2 часа. Оно состояло из коллективных песнопений, прерываемых коленопреклонением, громким чтением молитв и евангельских текстов. И как обычно на богослужениях, проводился тарелочный сбор пожертвований верующих.

Летичев — не исключение. Это явление повсеместное. Католические общины причащаются и уже причащены проводить молитвенные собрания без участия ксендза, своими силами. И делается это не по инициативе того или иного ксендза, а во исполнение указаний Ватикана, передаваемых, в частности, через Варшавскую курию.

Летом 1962 года из Польской Народной Республики во Львов приезжала группа товарищей, хорошо информированных о жизни и деятельности Варшавской курии и ее главы — кардинала Вышинского. Они рассказали много интересного.

Например, кардинал Вышинский — широко известный своим фанатизмом, преданностью папе римскому и резко выраженным враждебным отношением ко всему социалистическому лагерю, в настоящее время занят подготовкой кадров служителей католической церкви, не имеющих священнического сана, т. н. Лайцких орденов. Члены этих орденов — миряне, отлично вышколенные и подготовленные для пропаганды католицизма там, куда затруднен доступ ксендзам. Конечно, эти кадры нужны католической церкви не для Польши: там она имеет более чем достаточно и епископов, и рядовых ксендзов, и десятки тысяч монахов и монахинь, не говоря уж о густой сети действующих костелов.

Вышинский считает своим долгом пекаться об интересах Ватикана на Украине, потому что Ватикан в лице главы Восточной конгрегации кардинала Тисерана поручил ему руководство униатским духовенством на Востоке.

В феврале 1962 года Вышинский выезжал в Рим, где встречался с униатским архиепископом Бучко и в настоящее время занят подготовкой 100 униатских священников для последующего использования их на Украине. С благословения Вышинского 20 униатских священников имеют приходы на территории Польши.

Оказывая большое влияние на польское духовенство, Вышинский пытается распространить его и на ксендзов Украины. Поэтому в Варшавской курии установлен следующий порядок: о каждом прибывающем в Польшу ксендзе с Украины обязательно докладывать кардиналу Вышинскому. С одними он встречается лично, других поручает своим приближенным.

Среди приближенных кардинала Вышинского выделяются профессор Варшавского университета Столм и монахиня, доктор философии и теологии Тереза Ланд, в период второй мировой войны служившая в разведотделе французского Генерального Штаба, а ныне референт Вышинского, его ближайший советник. Кстати, оба они — и Столм и Ланд — принявшие католичество евреи.

Не все ксендзы с Украины ездят в Польшу. Чаще приезжают к ним из Польши различные родственники, знакомые, друзья. В 1962 году в Польшу побывали ксендзы с Украины Шипта, Янковский, а ксендз Даж-

цкий (из Винницкой области) поехал в Польшу до начала Ватиканского собора на четыре месяца... Вряд ли он все эти четыре месяца будет находиться в кругу своих родственников в Варшаве... Хотя, возвратившись из длительного отпуска на Украину, подобно своим коллегам будет утверждать, что все четыре месяца отдыхал, лечился и никуда из дому родных не отлучался...

Все эти факты дают основание сделать вывод, что живая связь католического духовенства Украины с Варшавской курией безусловно существует, и связь эта весьма активна.

В одном из своих публичных выступлений кардинал Вышинский сказал:

«Мы едины единой верой... Поэтому в наших сердцах мы должны быть едины мыслями и волей... Мы будем считать направленным против нашего единства распространение таких доктрин, которые не имеют ничего общего с учением Христа. Мы решительно и настойчиво будем защищать наших детей и молодежь от тлетворных идей безбожников».

Перед католическим духовенством, независимо от места его пребывания, поставлена задача укреплять и расширять свое влияние на различные слои населения, привлекать верующих к активному участию в жизни и деятельности церкви. Отсюда и те нововведения, которые мы видим в костелах Украины.

Ватикан еженедельно по радио на латинском языке передает для ксендзов свои указания и рекомендации, информирует их по всем вопросам церковной жизни. В целях удержания и укрепления позиций католической церкви, ксендзам Советского Союза разрешено не соблюдать требования канонического права. Они могут без диспензии, то есть специального разрешения епископа, венчать не католика, совершать обряд крещения над ребенком независимо от того являются ли кумовья католиками и даже при отсутствии кумовьев, обслуживать христиан любого толка, не отказывать в обслуживании даже магометанину и иудею, если тот появится в костеле в качестве восприемника (кума) принесенного для крещения ребенка, в качестве жениха или невесты.

— Ну, а ксендзам в Польше, Венгрии и других странах разрешаются подобные нововведения?

Ксендз Северин из Львовской области, которому мы задали этот вопрос, даже привстал:

— Что вы, ни в коем случае!

Такой же ответ нам дали и другие ксендзы (Кизман и Гевели из Закарпатской области, Дажицкий и Хомицкий из Винницкой, Борисевич и Ольшанский — из Хмельницкой, Пишта — из Житомирской и др.).

Католическая церковь умело приспособляется к новым, изменившимся и меняющимся условиям ее существования на Востоке.

Сокращена ежедневная молитва ксендза. Раньше он пользовался четырьмя брeвиариями (сборниками молитв), теперь может пользоваться двумя.

Сокращена чуть ли не на половину литургия. Литургию можно служить не только утром, но и вечером, в зависимости от местных условий.

Сокращена продолжительность поста верующего перед принятием причастия. Раньше не разрешалось завтракать до причастия, теперь разрешается при условии соблюдения интервала в три часа. То есть, завтракать можно за три часа до причастия.

Иными словами, все делается для того, чтобы удерживать верующих: не утомлять их ни длинными мессами, ни постами, ни зазубриванием молитв. Зато принимаются решительные меры к вовлечению верующих в процесс богослужения.

Если в прошлые годы каждый католик, находясь в костеле, молился в одиночку, то теперь молитва носит коллективный характер. Верующие уже не только подпевают хору и коллективно поют, но и коллективно прислуживают ксендзу.

В майские дни в костелах ежевечерно служатся короткие мессы в честь девы Марии. И вот с каким нововведением мы столкнулись в Ужгородском костеле: ксендз произносит начальную фразу молитвы, а верующие хором заканчивают ее.

Ксендз, например, провозглашает:

— Мария, мать божья...

Верующие (их было около 300 человек) хором отвечают:

— Моли бога о нас.

Ксендз продолжает:

— Мария пречистая...

Верующие:

— Моли бога о нас.

Ксендз:

— Мария милостивая...

Верующие:

— Моли бога о нас.

И так в течение 20 минут мессы верующие почти 40 раз коллективно дополняли молитву ксендза.

Развитию религиозной самостоятельности среди верующих католическая церковь в последнее время уделяет большое внимание.

В предпасхальную субботу ксендзы начали принимать от верующих коллективную клятву в верности католической церкви. Ксендз ставит вопросы, а верующие хором отвечают.

Вот эти вопросы и ответы:

— Верить ли в бога отца, всемогущего создателя неба и земли?

— Верую.

— Верить ли в Иисуса Христа, его едиnorodного сына, нашего господя, который на свет родился, страдал и умер?

— Верую.

— Верить ли в духа святого, в святую соборную церковь, в святое единокрещение, в отпущение грехов, в воскресение мертвых и в жизнь вечную?

— Верую.

— Отрекаешься ли от сатаны?

— Отрекаюсь.

— И от всех дел сатанинских?

— Отрекаюсь.

— И от всей гордыни сатанинской?

— Отрекаюсь.

Эта коллективная клятва верующих введена всего несколько лет назад. Закарпатские служители католической церкви узнали об этом нововведении Ватикана из венгерского журнала «Уй эмбер» («Новый человек»), выходящего в Будапеште, все остальные из польских изданий, и не только узнали, но и ввели в богослужение.

Кстати, только в Польше издается свыше 50 католических газет и журналов. Не мало таких же изданий выпускается в Венгрии. Они поступают на Украину,

IX. Публікації архівних документів

читаются ксендзами, и не только читаются — содержащиеся в этих изданиях указания Ватикана немедленно принимаются к исполнению.

Дисциплина в рядах католического духовенства — образцовая. И соблюдается она строго всеми ксендзами, хотя каждый из них пытается убедить, будто бы действует в одиночку, никаких связей с внешним миром не поддерживает, больше того — живет отчужденно и даже со своими коллегами ксендзами не встречается и что в других католических приходах делается — не знает.

Интересная и многоговорящая деталь: ни один ксендз при встречах с нами ни разу не сетовал на отсутствие на Украине духовного центра католической церкви, епископата. Ксендзы не чувствуют особой нужды в епископате, т. к. отлично знают требования Ватикана и со всем тщанием следуют им.

Как мы уже указывали, 46 ксендзов насчитывает католическая церковь на Украине. Все они прошли отличную подготовку в средних и частично в высших духовных учебных заведениях, некоторые пребывали в монашеских орденах, в том числе и в «Братстве Иисуса», то есть в ордене иезуитов (ksenдзы Дажницкий, Северин и др.).

Каждый ксендз знает по несколько языков. Например, ксендз Северин из Львовской области свободно владеет восьмью языками: кроме латинского, древнереческого и польского, отлично знает французский, немецкий, английский, украинский, русский. Северин — не исключение. Ни один другой культ таких всесторонне подготовленных служителей не имеет.

В 1959 г. на Украине было 58 ксендзов. Иными словами институт священнослужителей католической церкви на территории Украинской ССР за последние четыре года сократился на 20,7%. Подавляющее большинство сняты с регистрации за грубые нарушения советского законодательства о религиозных культах. Среди снятых наиболее фанатичные исполнители воли Ватикана (Кашуба, Янковский, Керницкий и др.). Снятие их с регистрации содействовало затуханию деятельности многих католических общин (на Ровенщине, Житомирщине, Буковине и частично на Львовщине).

И если в 1959 году на Украине состояли на регистрации 157 католических общин, то на конец 1962 года 104, то есть прекратили деятельность 63 общины. Это — результат улучшения атеистической работы среди католиков и усиления контроля за деятельностью католического духовенства.

Следует отметить, что все распавшиеся и прекратившие свою деятельность католические общины не имели постоянных ксендзов.

Опыт показывает, что отсутствие в католической общине ксендза значительно облегчает решение задачи по отрыву верующих от религии, по прекращению организованной деятельности костела.

3. О верующих католиках.

Что собой представляют верующие католической церкви на Украине? Из каких слоев населения они рекрутируются?

В качестве ответа приведу один конкретный пример.

13 июня 1962 года Житомирский костел торжественно отмечал свой храмовый праздник. День был будний: среда. К тому же дождливый. И все же костел был заполнен до отказа. Полно было верующих и возле ко-

стела, во дворе. И когда мы, стоя на хорах, смотрели на тысячи склонившихся в молитве голов, то видели на них простые белые платки, то есть хустки, излюбленный головной убор сельских жительниц, колхозниц. Они, колхозницы, и составляли подавляющее большинство молящихся.

И это не только по Житомирскому костелу.

Мы и областные Уполномоченные Совета по делам религиозных культов часто бываем в костелах, присутствуем на молитвенных собраниях, и все мы отмечаем одно и то же явление — преобладание женщин. В костелах Львова, Ужгорода, Мукачева, частично Одессы преобладают горожанки, в остальных — колхозницы. Между прочим, по остальным культам, исключая иудейский, та же картина: большинство принадлежит женщинам. Если говорить о процентном соотношении, то нужно признать, что женщины составляют 75–80%. Остальные мужчины, среднего и пожилого возраста.

Есть ли молодежь?

Есть.

Но и среди молодежи преобладают женщины, девушки. Парней не так уж много. Их значительно меньше, чем мужчин. И это по всем костелам. И посещают они костелы, главным образом, по большим религиозным праздникам, частично — в воскресные дни, причем только литургию, на вечерней мессе их, как правило, не бывает.

Женщина — носительница семейных (а по учению церкви и христианских) традиций. Общению с женщинами, воспитанию их в религиозном духе и вовлечению их в активную жизнь церкви католическое духовенство уделяет огромное внимание. Каждый костел имеет свой актив, и состоит он, главным образом, из женщин. Они же, как правило, входят в «двадцатки» католических религиозных общин и в состав исполнительных органов. Женщины послушны воле ксендзов, поэтому продвигаются ими к руководству общин.

Все, что ни делают ксендзы, они делают очень тонко, для посторонних незаметно. Они, например, никогда не ставят свою подпись под тем или иным заявлением верующих, «двадцатки», исполнительного органа общины, обращающихся в государственные органы. Никогда публично они не солидаризируются со своими верующими. При любом случае стараются подчеркнуть свою зависимость от общины. На самом же деле ксендзы задают тон в каждой религиозной общине, направляя ее деятельность. Причем, ксендзы польской ветви католической церкви на Украине делают это тоньше, умнее, нежели ксендзы венгерской ветви: эти порой забывают, что Закарпатье хотя и молодая советская область, но все таки советская, что отношение к церкви у нас иное, чем было в буржуазной Чехословакии и хортистской Венгрии, что у нас не служитель религиозного культа, а верующие являются хозяевами всех дел религиозной общины и церкви.

Один из ксендзов Закарпатья прямо заявил областному Уполномоченному Совета по делам религиозных культов:

— Возглавлять общину могу только я, среди верующих нет культурных людей (!).

Ни один ксендз польской ветви такой прямоты себе не позволит. Он все делает исподтишка, всегда оставаясь в тени.

Вот один из многих примеров тонкой работы ксендзов польской ветви католической церкви на Украине.

Католическая община в гор. Летичеве Хмельницкой области не имеет постоянного ксендза. Ее время от времени обслуживает ксендзы соседних религиозных общин. Такое положение не устраивает ни духовенство, ни руководство общины: в отсутствие ксендза костел посещается слабо, доходность его низкая. Духовенство совместно с руководителями общины решило добиваться для католиков Летичева постоянного служителя культа. И чтобы дело было вернее, решили (конечно, по совету ксендзов) поставить во главе общины одну из лучших колхозниц, не раз премированную телятницу Мальвину Косинскую, с ней, дескать, разговор будет совсем иной, чем с каким-нибудь стариком или старухой: передовой колхознице, к тому же молодой, энергичной не откажут...

Мы удивились, увидев перед собою в качестве руководителя религиозной общины молодую, полную сил и энергии колхозницу. Вошла к нам сияющая, гордо положила на стол отпечатанную на прекрасной бумаге с большой гербовой печатью свою регистрационную справку:

— Вот. Народ послал. Давайте.

Разговорились. Постепенно расположили к себе, вызвали на откровенность. И что же оказалось?

Жизнь молодой колхозницы Мальвины Косинской сложилась весьма неудачно: еще ребенком лишилась родителей, росла у чужих людей, вышла замуж, да муж оказался негодяем, бросил ее, потому что не принесла ему приданного. Все силы и энергию Косинская отдает любимой работе на ферме, выращивает телят. Когда однажды ночью, в ее дежурство, телята заболели, она сбегала в соседнее село в ветеринарную аптеку, на свои деньги купила биомидин, примчалась обратно, спасла телят и за это была премирована материалом на платье.

В костеле почти не бывала. Разве что по большим праздникам, да и то, если была свободна. Но однажды к ней зашли костельные активисты, вежливо поздоровались, пожали руку, попросили зайти в костел.

— Я поблагодарила. Обещала зайти. Зашла один раз, второй, а на третий они созвали собрание и сказали: будешь у нас, Мальвина, главной, то есть председателем. А я никогда и нигде еще не была главной... Потом они вытребовали мне вот эту красивую бумагу, где написана моя фамилия, я такой бумаги никогда еще в руках не держала, а бумага как у настоящего начальника — с большой круглой печатью, дали мне денег на дорогу и послали в Киев, к вам, значит, чтоб добивалась...

— Ну, а сами вы, Мальвина, в бога очень верите? И помощь от него хоть раз в своей жизни видели?

Задумалась. Потом начала вспоминать свою нелегкую жизнь и расплакалась.

Долго мы с ней беседовали. О жизни, о колхозных делах. Уехала от нас не сияющая, нет, но зато решительно заявила:

— Не по мне это дело — и бумага, и костел... Отдам им...

Отдала. Отказалась от председательства.

В данном случае у католического духовенства и его окружения получилась осечка, но, к сожалению, за последние четыре года это всего единственный случай. В исполнительные органы католических общин, как правило, подбираются фанатички, слепо преданные церкви. Общины с благословения ксендзов и посылают таких в Киев и Москву, в республиканские и союзные

органы государственной власти в качестве ходатаев, просителей и толкачей, отнимающих у нас много времени и причиняющих нам немало хлопот.

Мы поинтересовались возрастным составом и родом занятий католиков, постоянно посещающих костел. Во Львове, например, 70% постоянно посещающих местные костелы составляют старики и старухи, нигде не работающие. Но среди активно выполняющих все предписания католической церкви имеются и рабочие, и служащие. В том же Львове почти каждый день посещает кафедральный костел доктор медицинских наук Мосинг, 1910 года рождения, заведующий сыпнотифозным отделом Львовского института эпидемиологии и микробиологии.

Среди ревностных католиков Львова, регулярно выполняющих религиозные обряды, мы видим и таких интеллигентов, как старший инженер Укрнефтепроекта Шиманский, 1894 года рождения, врач 2 тубдиспансера Пельчарская, 1911 года рождения, рентгено-лаборант облтубдиспансера Софья Кургаль, 1923 года рождения, старший бухгалтер торгово-экономического института Чмель, бухгалтер Горпишетогра Бояновская, 1916 года рождения, и др.

Такая же картина по костелам Закарпатья. И там среди постоянных посетителей костелов мы видим много интеллигентов — счетоводов, бухгалтеров, служащих различных учреждений, заведующих магазинами и т. д.

В последние годы католическая церковь значительно пополнялась за счет униатов, не воссоединившихся с православной церковью. Установлено, например, что около 30% посещающих костел в г. Ужгороде составляют верующие бывшей униатской церкви. В Закарпатье почти все бывшие верующие униатской церкви из венгров и словаков, а также многие украинцы, породнившиеся до советского периода с венграми и словаками, после ликвидации унии перешли в католичество.

То же наблюдается и по другим западным областям, особенно по Львовской: и там не мало бывших униатов посещают костелы, выполняют католические обряды.

Католическая церковь широко открыла свои двери для бывших униатов и с большой охотой обслуживает их.

4. Посещаемость костелов, выполнение обрядов.

Многократным наблюдением мы установили, что посещаемость костелов верующими велика только по воскресным и праздничным дням и то при условии, что мессу служит ксендз.

Костелы, не имеющие ксендза, посещаются главным образом пожилыми женщинами, старухами и стариками. Приезд ксендза всегда привлекает верующих. Причем весть о прибытии ксендза с удивительной быстротой распространяется по окружающим селам, собирает в костел множество желающих исповедаться, причаститься, выполнить другие религиозные обряды.

Особенно много желающих выполнить обряд исповеди. Как известно, верующий католик должен исповедываться минимум один раз в год. Но есть такие любители этого обряда, что согласны выполнять его чуть ли не каждую неделю. Поэтому количество исповедующихся у каждого ксендза всегда велико.

Например, настоятель кафедрального костела во Львове Галунович в беседе с нами сетовал на обилие исповедующихся, что для него, ксендза, дескать, утомительно. Однако сетование это неискренно: Галунович

IX. Публікації архівних документів

вич, как и другие ксендзы, в каждой проповеди призывает верующих чаще «общаться с богом», ревностно молиться, быть примерным католиком.

Ксендзы умело подогревают и эксплуатируют религиозные чувства верующих.

Кафедральный костел во Львове, в воскресные дни посещает до 1200 чел., костел в Полонном Хмельницкой области — 1000 чел., костел в Гречанах той же области — 1.100, в Житомире — 900 чел., в г. Ужгороде и Мукачеве Закарпатской области — 550–500 чел., в Одессе — до 500 чел.

В дни особо чтимых религиозных праздников посещаемость костелов намного возрастает. Например, в Житомирском костеле количество молящихся в такие дни достигает 3.000 и более. В костеле с. Гречаны Хмельницкой области бывает по праздникам до 3.500 молящихся, в Полонном — 2.000, во Львове — 1.700, в Ужгороде — 1.200, в Одессе — 1.000–1.200, в Мукачеве—900.

В целях большего охвата верующих, ксендзы служат в воскресные и праздничные дни по 2 и даже 3 утренние мессы (в Мукачеве, например).

Высок еще уровень выполнения религиозных обрядов. Во Львовском кафедральном костеле в 1962 году исповедывалось 5.500 чел., приняли причастие — 102.000 чел. В Житомирском костеле соответственно 4.000 и 6.000 чел., в Полонском на Хмельниччине — 600 и 6.000, в Гречанском той же Хмельницкой области — 4.500 и 6.000, в Житомирском — 4.000 и 6.000, в Борщевском на Тернопольщине — 4.000 и 6.000.

Из религиозных обрядов исповедь и причастие наиболее массовые. Уменьшилось ли их выполнение за последние годы? Уменьшилось, но незначительно. Вот некоторые данные. На Хмельниччине в Полонском костеле в 1960 году ксендз исповедал 6.000 чел., в 1962 году — 5.500, в Гречанском соответственно 4.800 и 4.500, а в Маниковском — 2.000 в 1960 году и 2.000 в году 1962.

Во Львовском кафедральном костеле в 1961 году было 6.100 исповедовавшихся, в 1962 — 5.500.

Ксендз Одесского костела исповедал в 1960 году 1.200 чел, в 1961 — 1.200 и в 1962 — почти столько же.

Снижается ли выполнение таких обрядов, как крещение и венчание? Вот некоторые данные.

На Тернопольщине ксендзами были окрещены в 1960 году 125 детей, в 1961 — 115, за 9 месяцев 1962 года — 71.

Венчаний ксендзы Тернопольщины оформили в 1960 году 37, в 1961 — 39, а за 9 месяцев 1962 года — 21.

По Житомирскому костелу: крещений в 1960 году было 744, в 1961 — 755, за 8 месяцев 1962 года — 655. Венчаний соответственно: 155, 124, 105.

По костелам Закарпатья: крещений в 1959 году — 1.466, в 1960 — 1.416, в 1961 — 1.284. Венчаний соответственно: 335, 326 и 281.

По костелам Хмельницкой области: крещений в 1960 году было 536, в 1961 — 551, за 10 месяцев 1962 года — 356. Венчаний соответственно: 139, 113 и 66.

По костелам г. Львова: крещений в 1960 году было 149, в 1961 — 88, за 9 месяцев 1962 года — 61. Венчаний соответственно: 48, 27 и 19.

По Черновицкому костелу: крещений в 1960 году — 53, в 1961 — 46, венчаний соответственно 49 и 56.

Приведенные данные заставляют сделать вывод, что количество обращений верующих к услугам католического духовенства еще велико.

5. Проповедническая деятельность ксендзов.

Все ксендзы — высококвалифицированные ораторы, умело владея голосом и жестиком, способны довести аудиторию до высокого эмоционального накала, особенно женщин.

16 сентября 1962 года во Львовском Кафедральном костеле на проповеди ксендза Галуновича многие верующие плакали. Свою проповедь он построил на евангельской притче о восьми прокаженных, якобы исцеленных Христом.

Оттолкнувшись от евангельского текста, ксендз Галунович поведал верующим, что в мире в настоящее время насчитывается около 15 миллионов прокаженных, которые нуждаются не так во врачебной помощи, как в моральной поддержке; во всем мире нашелся только один человек, пожелавший морально поддержать прокаженных, это католический миссионер из Америки; он пренебрег опасностью заражения, пошел к больным проказой, живет среди них, исповедует их, приобщает к «свету Христову».

Проповедь о прокаженных ксендз Галунович закончил призывом к верующим всегда быть со Христом.

Ксендз Борисевич из Гречанского костела на Хмельниччине в своей проповеди 7 октября 1962 года говорил о великой силе «католического духа», о вере в деву Марию, не раз приносившей победу католикам — и во Франции, и в Италии, и в Польше.

Ксендз Тевкеш из Хустского костела Закарпатской области в проповеди 30 сентября 1962 года всячески превозносил преимущества католицизма перед другими христианскими течениями. Заявил, что все великие люди, в том числе Киевский князь Владимир, были католиками. Долг каждого католика — всячески укреплять свою католическую церковь, помнить, что солнце светит для всех верующих католиков, независимо от того, богаты они или бедны.

8 сентября 1962 года католики отмечали день рождения девы Марии. Ксендз Перечинского костела Закарпатской области Горват, обращаясь к верующим, сказал:

— Если вы в своем сердце сохраните веру в бога и деву Марию, никакая грязная речка не сможет захлестнуть вас, не сможет в своих грязных водах утопить христианскую веру.

Ксендз Левринци из села Холмок Ужгородского района в день рождения девы Марии призывал верующих воспитывать своих детей так, как дева Мария воспитала своего сына Иисуса Христа, в духе преданности «святой церкви».

Ксендз Гомоля из Свалявского костела Закарпатской области в проповеди 8 сентября 1962 года призывал молодежь и вдов не вступать в брак, пока они не обвенчаются по законам католической церкви, призывал чаще посещать костел, регулярно исповедываться и причащаться.

В связи с этим нельзя не напомнить следующее указание католическому духовенству, содержащееся в утвержденной кардиналом Вышинским церковной программе празднования 1000-летия Польского государства и 1000-летия католической церкви:

«помочь народу... стереть и устранить безликий налет мирского духа...»

Эта программа, кстати, рассчитанная на девять лет, предусматривает организационное укрепление католической церкви на Востоке. Нет никакого сомнения в

том, что составлена она Варшавской курией с ведома и благословения Ватикана.

И, конечно, не без ведома и благословения «святейшего престола» наши ксендзы в последнее время пытаются вести миссионерскую работу среди верующих русской православной церкви, оставшихся в силу тех или иных причин без церковного обслуживания. Подобные факты вскрыты на Тернопольщине. Тернопольский ксендз Адамчик обнаглел настолько, что открыто заявляет:

— Если бы власть разрешила мне обслуживать православных, то многие из них стали бы посещать костелы...

Все ксендзы фанатично преданы Ватикану, и любое его указание выполняется ими со всем тщанием. Более того: ксендзы (польской и венгерской ветви) тщатся быть «блюстителем национальных интересов» опекаемых ими верующих. Например, ксендз Кашуба (из Ровенской области), снятый нами с регистрации за грубейшие нарушения советского законодательства о культах, будучи в последний раз на приеме у нас, открыто заявил, что он считает своим долгом укреплять «национальное самосознание» поляков, проживающих вне Польши, печься об удовлетворении их «национальных нужд»...

Кашуба разоткровенничался так потому, что ему уже нечего было терять, другие ксендзы не высказываются столь откровенно о своей «национальной миссии», но исподтишка эту «миссию» проводят, подогревают националистические настроения среди своих прихожан, в том числе и ксендзы венгерской ветви католической церкви на Украине.

В лице ксендзов католическая церковь имеет отличных слугак, не жалеющих ни сил, ни времени для укрепления ее позиций и расширения сферы ее влияния.

Наша атеистическая пропаганда имеет в лице католического духовенства сильного противника, борьба с которым требует и усилий, и изобретательности в поисках средств, способных обеспечить быстрейший отход верующих католиков от религии.

6. Выводы, предложения.

Вот уже три года подряд мы выписываем и получаем все материалы на атеистическую тематику, публикуемые на страницах газет и журналов Республики. Материалов горы. Имеются сотни заявлений верующих различных религиозных культов о разрыве с религией. Среди заявлений есть и принадлежащие перу б. православных священников, сектантских пресвитеров и проповедников. Но за три года мы не нашли среди гор газетных публикаций хотя бы одно заявление бывшего католика, порвавшего с религией, ставшего атеистом.

Это, конечно, не значит, что отошедших от католической церкви, переставших посещать костел и выполнять религиозные обряды нет. Отошедшие имеются. И их не мало, особенно среди молодежи.

Наша атеистическая пропаганда воздействует на верующих всех культов, в том числе и католического. Например, на Украине за последние годы численность верующих в сектах ЕХБ, АСД, пятидесятников и иеговистов сократилась почти на 15.000 человек. Значительно поредели ряды верующих православной церкви, иудейского культа и старообрядцев. Эти факты широко освещаются в нашей печати, по радио и телевидению.

Но отход верующих от религии имеет место не только по упомянутым культам, по католической церкви также, только широкой советской общественности он неизвестен, т. к. в печати, в материалах радио, телевидения и в кинохронике не освещается. В результате, создается неправильное, политически нам невыгодное представление, будто-бы наша атеистическая работа среди католиков безрезультатна. Как же она безрезультатна, если за последние четыре года на Украине прекратили свою деятельность 63 католических общины, сеть костелов сократилась на 38%.

Результаты имеются. Они зримы. Тем более, что столь значительное сокращение сети весьма активно-го католического культа проведено без каких-либо выступлений верующих, сохраняющих верность католицизму. К сожалению, проводимая среди католиков атеистическая работа и ее результаты еще не привлекли должного внимания нашей печати, радио, телевидения и кинохроники, не используются нашей пропагандой в целях организации еще большего наступления на позиции католической церкви.

Нельзя сказать, что наша печать не ведет борьбы с католицизмом. Борьба ведется, да только носит она характер выступлений по вопросам политики Ватикана, его отдельных конгрегаций и курий, строится на фактах антинародной деятельности католического духовенства по ту сторону наших государственных рубежей. Наивно было бы отрицать полезность подобных выступлений. Но нужны также выступления по вопросам деятельности католической церкви и католического духовенства на территории Украины, Белоруссии, Литвы, Латвии, построенные на фактах, близких и понятных рядовым верующим.

Особое внимание должно быть уделено фактам, публикация которых поможет вбить клин в отношения между верующими католиками — с одной стороны и ксендзами — с другой.

В программе празднования 1000-летия католической церкви, утвержденной кардиналом Вышинским, перед католическим духовенством, в частности, ставится задача привлечения на сторону костела широких народных масс для того, чтобы столкнуть верующих с государством. Нечего говорить, что это указание принято к исполнению не только ксендзами Польши. Оно известно и нашим ксендзам. Не зря летом 1962 года, в месяцы, предшествовавшие дате открытия 2 Ватиканского собора, на Украину приезжали многочисленные религиозные деятели с Запада, заходили в костелы, вели беседы с ксендзами.

Например, из Чехословакии в сентябре на Украину приезжал ксендз Волянин, гостил у ксендзов Хмельницкой области Борисевича и Гладыевича, у ксендза Винницкой области, Хомицкого, рассказывал о созываемом в октябре Соборе католической церкви, знакомил с рекомендациями «святейшего престола», с изменениями, которые необходимо внести в богослужение и т. д. А среди новшеств, намеченных Ватиканом к осуществлению силами католического духовенства, есть и такое: создать из ревностных католиков «штурмовые бригады», которые можно будет в любое время бросать в ту страну, где пошатнутся устои католической церкви...

Католическая церковь сильно своим руководством, своим духовенством. Вот почему, нам кажется, деятельность каждого ксендза (в том числе и снятого с реги-

IX. Публікації архівних документів

страции) должна стать объектом пристального внимания местных органов. И каждый факт, в той или иной мере дискредитирующий ксендза в глазах верующих, должен обязательно освещаться в печати, предаваться широкой гласности, использоваться нашей атеистической пропагандой.

Центральный Комитет КП Украины 9 октября 1962 года принял специальное постановление «О состоянии и мерах по улучшению научноатеистического воспитания трудящихся в Украинской ССР». В этом постановлении значительное место уделено таким мощным средствам идеологического воздействия, как кино, радио, телевидение, театр, художественная литература.

Перед идеологическими организациями поставлены конкретные задачи по усилению атеистического воспитания трудящихся, в том числе перед министерством культуры, Комитетом радиовещания и телевидения. Союзом писателей, Союзом композиторов, киностудиями, издательствами и т. д.

ЦК КП Украины, обкомы партии, местные партийные и советские органы Украинской ССР, выполняя указание Н.С. Хрущева о необходимости разнообразить формы атеистической работы, принимают меры к охвату различными формами атеистического воспитания верующих всех религиозных культов, в том числе и католического.

Процесс отхода верующих от религии в Украинской ССР, как мы уже указывали, довольно активен. Об этом красноречиво говорят данные о количестве распавшихся и снятых с регистрации религиозных общин. За последние четыре года религиозная сеть на Украине, в результате отхода верующих и прекращения организованной деятельности религиозных общин, сократилась: по иудейскому культу на 70%, по католическому на 38%, по сектам ЕХБ и АСД — на 20%.

Этот процесс продолжается. Для большей эффективности его по католическому культу, помимо усиления атеистического воспитания верующих всеми средствами нашей пропаганды, крайне желательно было бы:

1. Прекратить передачу торжественных католических богослужений по радио из социалистических стран (из Венгрии, например).

2. Прекратить публикацию сведений из жизни Варшавской, Будапештской курий и Ватикана в общеполитической печати социалистических стран («Жице

Варшавы», например), свободно ввозимой и распространяемой в Советском Союзе.

По этим вопросам следовало бы договориться с соответствующими органами социалистических стран. В постановке и решении этих вопросов инициатива, нам кажется, должна исходить от Совета по делам религиозных культов при Совете министров СССР.

Мы понимаем, вопросы эти щекотливые, но ставить их необходимо, ибо от их решения зависит прекращение религиозной пропаганды из соседних стран, т. к. она подогревает религиозные настроения католиков западных областей Украины, да должно быть и Белоруссии, возможно и Литвы, мешает нам в нашей работе по атеистическому воспитанию верующих католической церкви.

Будапештское радио, например, до сих пор в 12 часов каждого дня передает колокольный звон в честь победы воеводы Яноша Гуняди над турками в 16 столетии. По установленной церковью традиции, каждый венгр-католик, услышав этот звон костельных колоколов, должен осенить себя крестным знаменем.

В Закарпатской области УССР проживает свыше 150 тысяч венгров. Почти в каждом доме имеется радиоприемник, слушают будапештское радио. И как только в 12 часов дня раздастся звон будапештских колоколов, венгры-католики спешат осенить себя крестным знаменем, ибо церковь напоминает им о Яноше Гуняди и требует соблюдать установленный ею обычай.

В интересах атеистического воспитания трудящихся, которые еще придерживаются католического вероисповедания, следует закрыть религиозной пропаганде доступ на страницы общеполитической печати и государственного радио социалистических стран. Сделать это нелегко, потому что не нам подобные вопросы решать, но найти приемлемую форму для их постановки и поставить — пора.

Надеемся, Совет по делам религиозных культов при Совете министров СССР окажет нам в решении этих вопросов необходимую поддержку и помощь.

Уполномоченный Совета

по делам религиозных культов при

Совете министров УССР

К. Полонник

Оригинал. Машинопис.

ЦДАГО України, ф.1, оп. 24, спр. 5488, арк. 236-259. [ноябрь 1962 г.]

Лариса Рева, к. філол. н. (Київ)

НЕОПУБЛІКОВАНІ МАТЕРІАЛИ ПРО ДАВНЮ УКРАЇНСЬКУ КНИГУ

Відзначаючи 2000-річчя Різдва Христового, не можна обминути того важливого значення, яке має одне з найпочесніших досягнень людства — українська кирилична книга, величезні скарби якої зберігаються в архівах, музеях та бібліотеках України, а також розпоршені по всьому світові. Вона має давню історію своєї досліджуваності. Історики, філологи, мистецтвознавці ґрунтовно намагалися зробити висновки з питань її вивчення, однак і донині існують значні прогалини в літературознавчому та книгознавчому її осмисленні.

Саме її існування відіграло велику роль в утвердженні християнства як одне з перших свідчень високої освіченості, культури, духовності нації, адже про-

відними в цих виданнях були релігійні теми, в яких декларувалися істинність православ'я, розглядалися життя святих, описувалися чудеса, які відбувалися в Києво-Печерській лаврі, інших монастирях тощо. Книжки здебільшого писалися церковно-слов'янською мовою, яка використовувалася в Україні як літературна.

За допомогою передмов, посьвят, післямов, які були у своїй більшості глибокими богословськими трактатами, кириличні видання розповсюджували серед народу знання, повчання, філософські роздуми про призначення людини на Землі, сутність буття. Особливу роль в духовному житті України відіграло друковане слово таких видатних постатей в історії України як

Петро Могила, Тарасій Земка, Захарій Копистенський та ін. Їхні праці не втратили свого виховного значення і в наші дні.

Історію української стародрукованої книги досліджував М. Максимович. Важливою була роль у вивченні та її бібліографуванні Я. Головацького, С. Голубєва, Б. Грінченка, М. Грушевського, Ф. Максименка, С. Маслова, І. Огієнка, П. Попова, І. Свенціцького, І. Франка, Ф. Тітова. Значний внесок у дослідження національної стародрукованої книги здійснили О. Білецький, М. Возняк, Я. Запаско, Я. Ісаєвич, І. Крип'якевич.

Великий інтерес до вивчення давнього українського письменства викликало духовне відродження 20-х років ХХ ст. С. Єфремов, П. Житецький, М. Петров, М. Сумцов та інші вчені, які виявили, зібрали й опублікували великий фактичний матеріал, дали перші спроби синтетичних оглядів історії давньої української книги.

Серед видатних дослідників історії української книги й ім'я В. Перетца — філолога, історика української та слов'янської літератур. Родом з Петербургу, закінчивши тамтешній університет, залишився в ньому приват-доцентом (1896–1903), пізніше — до 1914 р. — професор університету св. Володимира у Києві. Очолював філологічну секцію Українського Наукового Товариства в Києві, редактор його «Записок».

Організатор університетського філологічного гуртка «Семінарії російської філології» (1907–1914), а з 1914 р. — подібного у Петербурзькому університеті. Робота Семінарію порушувала питання історіографії, археографії, палеографії, текстології, історії давньої писемності, нової й новітньої літератур, поезики і теорії літератури, історії мови й словесності. Завдяки його діяльності (функціонував до початку 1930-х рр.) в Києві сформувалася справжня наукова історико-філологічна школа, із якої вийшло багато видатних дослідників давньої й нової української та російської літератур: В. Адріанова-Перетц, О. Багрій, Л. Білецький, О. Дорошевич, М. Драй-Хмара, С. Маслов, О. Назаревський, І. Огієнко, П. Попов, П. Пилипович та ін. В. Перетц — активний співзасновник національної Академії Наук (1919) АН України. З 1913 р. він — академік Петербурзької АН, а з 1919 — академік УАН.

Учений з великої літери, він був противником будь-якого втручання партійних чи урядових чинників у справи науки, вважаючи свою спеціальність — історію літератури — безкласовою і суто об'єктивною. Це, як і обстоювана ним теза про українськість літературних пам'яток і традицій княжого Києва, спричинило репресії щодо нього. У зв'язку з цим він змушений був переселитися до Саратова, де помер від серцевого нападу.

У науково-дослідній праці В. Перетц дотримувався принципів філологічної школи, звертаючи головну увагу на форму, будову літературних пам'яток, вимагав глибокого вивчення й інтерпретації текстів та їх критичного осмислення. З трьохсот його праць 100 видано у Києві українською мовою. Особливе місце серед них посідають «Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв.» (1926–1929, 1962), три випуски якого заповнили численні прогалини, що існували в науці про літературний рух в Україні XVI–XVIII ст.

У них Володимир Миколайович ґрунтовно розглядає літературний рух в Україні, пов'язуючи його з кня-

жою добою як органічну цілісність, оригінальне самостійне явище.

«Исследования и материалы...» В. Перетца викликали широкий резонанс серед наукової громадськості, з'явилися рецензії, відгуки, серед яких є й такі, що донині не залучені до наукового обігу.

Дві із подібних, які належать перу відомого українського літературознавця В. Назаревського, присвячені трьом випускам «Исследований и материалов» В. Перетца ми й пропонуємо увазі читача. Ці матеріали дають оцінку праці вченого, водночас є свідченням стану розвитку літературної критики 1930-х років.

Тексти друкуються за оригіналами, що зберігаються в Інституті рукопису НБУ ім. В.І. Вернадського.

№ 1

Назаревський О.А. [Рецензія]

Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVIII вв. (II і III вип.). — Ленинград, 1929 г. — Т. 1: Вып. 1. р.Л.-1928. — 234 с.

Перед нами новий випуск праці невтомного дослідника старого українського письма, акад. В.М. Перетца, що поставив перед себе почесне, але й нелегке завдання — шляхом упертих, безперервних розшуків у безмежному морі рукописної спадщини минулих віків — заповнити ті чималі прогалини, що в нашій звичайній уяві про літературний рух на Україні XVI–XVIII ст. слов'янськомупередмову I вип.). Зміст цього випуску присвячено докладній аналізі отаких літературних явищ минулого часу: т. званої «Четьї» 1489 р., «Просветителя» Йосипа Саніна в українському перекладі та українського перекладу «Визволеного Єрусалима» Т. Тассо. В розділі «К изучению «Четьї» 14589» (с. 1-107) автор не тільки подав докладний огляд змісту другої, досі не дослідженої частини пам'ятки в супроводі численних бібліографічних вказівок, але й заново переглянув питання про походження даної пам'ятки та її мову. Всебічна аналіза т. званої «Четьї» цілком переконливо доводить, що ця важлива пам'ятка, яку в науковому вжитку довгий час вважали західноруською (білор.) і в дійсності — фактом української культури й мови XV ст. (лише з деякими білоруськими особливостями, що їх залишив білорус-переписувач). Треба взагалі зауважити, що приклад «Четьї» 1489 р. не є чимсь одиноким чи виключним: унаслідок детальнішого безпосереднього ознайомлення ми визнаємо тепер за українські чимало давніх рукописних пам'яток, що за старими описами та дослідками кваліфікувалися як західноруські. До пам'яток цієї таки категорії належить і зроблений на поч. XVII ст. переклад відомого полемічного твору Й. Саніна «Просветитель», що його один із дослідників спробував буди однести до «західноруської» літературної продукції. Аналіза мови що її зробив акад. В.М. Перетц, та великі витяги з цього перекладу, які він наводить у своїй книзі (с. 108-167) цілком ясно показують, що в даному разі маємо пам'ятку української мови, українську літературну обробку московського твору. Обробка ця має подвійний інтерес: а) з одного боку, переклад «Просветителя» на українську мову викликаний був поширенням на Україні у II пол. — кінці XVI ст. т. зв. «аріанства» чи «соцініан», і т. чином ми наочно бачимо тут цікаве явище — віджив-

IX. Публікації архівних документів

лення та вживання старої літературної пам'ятки на новій території, у іншого народу, в аналогічних (до певної міри, звичайно) історично-ідеологічних умовах, в даному разі — в умовах боротьби місцевих «рєвнителєй» православ'я з релігійними вільнодумствами; б) з другого боку, тут маємо й цікавий літературний факт — засвоєння чужої пам'ятки минулого вже часу в новій словесній оболонці, причому ця нова обробка була вдала і своєю лексикою та синтаксою надзвичайно наближається до полемічних пам'яток доби українського Відродження; як би ми не знали, каже акад. Перетц, що перед нас переклад відомого московського «Просветителя», можна було б гадати, що український тенет з'явився як цілком самостійний оригінальний твір: остільки його стиль вільний, не зв'язаний синтаксою й лексикою оригінала (с. 122).

Нарешті, останній розділ книги знайомить нас із цілком новим фактом в історії українського письменства кінця XVII — поч. XVIII ст. — з перекладом на українську мову того часу «Визволеного Єрусалима» Т. Тасо, що його пощастило знайти ак. Перетцові (с. 168-234). Які ж об'єктивні причини того часу викликали були український переклад цієї всесвітньо відомої італійської поеми, і своїм змістом, і формою так мало подібної до більшості тодішніх українських літературних творів? Одного з головніших причин перекладу, як правдиво зауважив ак. Перетц, було те, що майже протягом цілого XVII ст. на Україні провадиться уперта боротьба з турками та татарами, яка разом із релігійним запалом борців викликала та підтримувала інтерес не тільки до найближчих ворогів, але і до тих далеких часів, коли ціла Європа виступила на оборону «святої землі», про що український читач давно мав деякі відомості і з літописів та хронографів, і з відомого «Хождения ігум. Даниїла» та його переробки «Хождения ігум. Даниїла Корсунського»

Але літописні звістки були надто короткі й бліді, а т. зв. «Хождения» могли задовольнити здебільшого церковно-релігійні потреби читачів. Отже задоволення потреб художнього й світського характеру доводилося шукати серед творів нової літератури, яка розповідала про здобуття «святої землі» хоч і з певним релігійним офарбленням, але по-новому, у стилі рицарського роману. Таким твором, що міг задовольнити згадані потреби українського читача, і була славетна поема Тасова, що вже з початку XVII ст. відома була у польському перекладі П. Кохановського.

Як показав у своїй роботі ак. Перетц, цей переклад Кохановського і правив за оригінал невідомому українському перекладачеві XVII—XVIII ст. Вважаємо, що ці наші короткі з приводу книги ак. Перетца зауваження все ж таки досить ясно змальовують усю важливість розпочатої нами роботи і сподіваюся, що в дальших випусках своїх «Исследований и материалов» шановний автор подасть це чимало нового й цінного — для поглиблення й поширення наших знань у різних галузях старих українських письменників.

ІР НБУВ, ф. 78, № 1606

№ 2

Назаревский О.А. [Рецензия]

Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв., III (Сборник по русскому языку и словесности). — Т. 1. — Вып. 3. — Ленинград, 1929. — 122 с + 1 нум.

У III вип. «Исследований и материалов по истории старинной украинской литературы XVI—XVIII вв.» акад. В.М. Перетца маємо чотири окремі статті, що складають чергові XII, XIII, XIV і XV розділи зазначеної серії.

Центр ваги й найбільший інтерес книжки, на нашу думку, в першій таки статті — «К истории литературного движения на Украине в XV в. Опыт перевода «Измарагда» (розд. XII). Справді бо, якщо особливості живої української мови досить яскраво відбилися навіть у пам'ятках XII ст., літературна обробка творів давньої слов'янської спадщини, з свідомим застосуванням не тільки фонетичних, а разом і лексичних та синтаксичних особливостей живої мови припадає вже на добу значно пізнішу, а саме — кінець чи, в кожному разі, II пол. XV ст. Оскільки ж досі кількість відомих з XV ст. українських літературних обробок згаданого характеру ще невелика, тим більшого значення й ваги набуває кожна нова подібна пам'ятка, що її дослідник уводить у коло найдавнішої української літературної продукції післятатарської доби. Вже в другому випуску своєї праці (розд. IX) акад. Перетц подав простору розвідку з великим ілюстрованим матеріалом — про т. зв. «Четью» 1489 р., довівши її приналежність українській культурі. Тепер він знайомить нас із спробою українського перекладу другою «Четьєю» (тобто для читання письмених людей призначеною) твору, збірника повчальних та до різних свят пристосованих «Слов» під назвою «Ізмарагд», що набув великої популярності на слов'янському Сході.

Аналізуючи два списки «Ізмарагда» XV ст. колишнього Києво-Михайлівського монастиря, акад. Перетц вбачає в одному з них лише випадкові

заміни слів, форм, літер, лише незначне українське офарблення, що належало від вимови переписувача, тоді як відміни другого, якщо порівняти із звичайним слов'янським Заходом, «стосуються не тільки фонетики й морфології, а так само й синтакси, перебудовуючи мову пам'ятки за новими принципами будови речень» (с. 18). А це все, в умовах літературного життя XV ст., коли переписувачі лише з великими побоюваннями дозволяли собі вносити відміни в текст, коли їм доводилося поволі прокладати шлях народній мові в давніх пам'ятках, — це все дозволяє бачити тут може не дуже сміливу, але свідому спробу українського перекладу однієї з популярніших пам'яток минулого часу, як правильно підкреслює дослідник наприкінці своєї статті, аналізований від нього «Ізмарагд» насамперед поповнює «наші мізерні відомості про літературний рух на Україні кінця XV ст.», а водночас показує, які ж пам'ятки давнього походження мусять, на думку перекладача-популяризатора, в першу чергу зробитись приступними для світського читача, що його й мав на оці «Ізмарагд»: це — «дидактичні пам'ятки, що стосувалися не стільки питань абстрактної, теоретичної моралі, скільки явищ живо-го побуту» (19).

Ці спроби часткового чи повного перекладу пам'яток слов'янського письменства на українську мову, що мали місце ще в XV в., обмежувалися переважно «Четьми» творами: житіями, легендами, повчальними словами тощо. Але XVI ст. — разом із гуманістичними й

реформаційними впливами дає вже рішучі спроби перекладати на «просту мову», «выразума ради простых людей», і т. зв. «святе письмо» (яскраві приклади — розкішний рукопис т. зв. «Пересопницького Євангелія» (1556 – 1561 рр. та новий Заповіт в перекладі Пиливського р. 1581).

Згодом виникає ідея «українізувати» так само й богослужбові книги, тобто спростити, демократизувати їхню мову, наблизивши її до живої мови широких народних мас.

Ось саме цю демократизацію мови богослужбових книг у XVII ст. і показує друга стаття «Исследования и материалы» під заголовком «Из истории «проотої мови» на Україні. Переводи трудних синаксарей в XVII в.». Тут йдеться про певну «українізацію», наближення до живої народної традиції — мови, т. зв. Тріоді (давнього богослужбового збірника) переважно в київських і львівських друкованих виданнях XVII ст. Аналіз доводить, що й тут маємо не тільки запровадження нових, народних елів замість застарілих слов'янських, але і перебудову конструкції цілих речень — з додержанням інших, ніж у традиційній слов'янській мові, синтаксичних принципів (39).

Невеличка третя стаття «Брань как прием у польских и украинских полемистов XVI–XVII вв.» дає цікаву спробу розглянути численні лайки в творах українських і польських полемістів бурхливої доби XVI–XVII ст. з боку суто літературного, як певну літературну маніру чи спосіб. Численні приклади, що їх наводить автор, дають йому підстави вбачати в різноманітних лайках українських полемістів живі відгомони й вплив західноєвропейської традиції доби гуманізму, звичайно, не безпосередньо, а через польських авторів тієї ж таки доби. Проте такий, здавалося б, суто формальний підхід до полемічної української літератури давнього часу не перешкоджає авторові дати їй правильну оцінку, як «лише одному з епізодів величезної релігійної і разом з тим соціальної боротьби» (60; підкресл. Назаревського).

Остання, найбільша розміром (с. 73-122) стаття під назвою «Украинская антология 1670–1680 гг.» дає докладний опис одного із збірників Києво-Софійського собору з просторними витягами віршових творів, що, як каже акад. Перетц, «проливають світло» на віршове мистецтво давніх українських письменників» (с. 74), і додали б ми від себе, дають уявлення щодо їхніх літературних способів і вподобань. Між іншим, тут є вірші таких видатних XVII ст. як Д. Туптало, Варлаам, Ясинський, ст. Яв[орський] брата Лаврентій і Іоан Величковські. Строкатий склад збірника, де вміщено і «Устав», і «Преданіє» Нила Сорського, і апокрифичну легенду про 12 п'ятниць, і деякі перекладні повісті, і «Ворожку», і декілька листів видатних українських діячів 70 р., і багато віршів релігійного і світського змісту, — надає йому характеру «записної книги», куди власник записував і своє, і чуже.

В різноманітності літературного складу збірника й полягає його цінність, що її ще збільшує наявність у ньому багатьох віршів світського, частенько навіть гумористичного характеру. Щодо питання, хто склав цього цікавого збірника, ми вважаємо за цілком припустиму думку акад. Перетца, що складачем і водночас автором частини віршів (світських) був Іван Величковський, пізніше полтавський протопоп і автор двох віршованих збірників «Млеко» і «Зегар з Полузгарком», а в 1670 рр. ще людина молода і, мабуть, світська.

На закінчення мусимо сказати, що III-й випуск «Исследований и материалов» як і попередні два, на підставі цілком нового фактичного матеріалу та критичного перегляду матеріалів раніш відомих, поширює самий обсяг і склад давніх українських письменників, збагачує наші знання в різних галузях та подає нове освітлення літературним фактом, що вже раніш були здобутком історії давнього українського письменства.

3 січня 1930 р.

ІР НБУВ, ф. 78, № 1606.

Галина Ковальчук, к.і.н. (Київ)

«КНИГА КНИГ» У ФОНДІ ВІДДІЛУ СТАРОДРУКІВ ТА РІДКІСНИХ ВИДАНЬ НАЦІОНАЛЬНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ ІМЕНІ В. І. ВЕРНАДСЬКОГО

«Книга книг»: так традиційно називають Святе Письмо — Біблію. Зі словом «Біблія» в багатьох виникає уява про одну велику книгу, що містить все християнське Святе Письмо. В дійсності це не одна книга, а чітко визначений церквою збірник священних книг, написаних в різний час, в різних місцях і з різною метою.

Як відомо, Біблія має дві основні, різні за обсягом частини, які одержали у християн назви Старого (Вітхого) Завіту (39 книг, що в свою чергу складаються з пам'яток давньоєврейської літератури, написаних з XII ст. до н.е. по I ст. н.е. давньоєврейською та арамейською мовами) та Нового Завіту (який складається з пам'яток ранньохристиянської літератури I–II ст. н.е., написаних грецькою мовою — 27 книг). Старий Завіт визнається іудаїзмом і християнством, вірніше його основними конфесіями — православ'ям та католицизмом, що сприйняли Вітхий Завіт у складі т. зв. Септуагінти — давньогрецького перекладу, виконаного в Александрії ще в III–I ст. до н.е. Виконували переклад 72 перекладача, звідси й назва «Септуагінта», що грецькою означає «сімдесят». Приблизно в той же час оформляється й кодикологія збірників новозавітних книг, чому сприяв перехід від свитку до кодексу як форми книги, що відбувається саме в християнському середовищі в цей час.

Безперечно, оригінальні примірники творів давньоєврейською та давньогрецькою втрачено, не збереглися жодна сторінка в тому вигляді, як вона вийшла з-під пера автора¹. Нині відомо 114 давніх списків Септуагінти, серед них Синайський кодекс IV ст., знайдений 1844 р. у монастирі св. Катерини поблизу гори Сінай німецьким вченим К. Тішендорфом і подарований ним російському цареві 1859 р., а через три роки опублікований. Зберігався в нинішній Національній бібліотеці Росії, а 1933 р. був проданий Британському музею². Склад Септуагінти розширений порівняно з давньоєврейським канонам за рахунок творів, що збереглися лише в перекладі, тут інший порядок книг, нумерація псалмів тощо. Новий Завіт визнається лише християнами, складається з 4 Євангелій, Діяній Апостолів, 21 послання і Одкровення Іоанна Богослова або Апокаліпсису.

Отже, Біблія складалася в один збірник книг протягом кількох століть. Слова, написані різними авторами творів, що входять до складу Біблії, живуть понад 2000 років. І ось вже 2 тисячоліття земної цивілізації життя людей насичене біблійними образами. Відомо, що ще в XI ст. християнство розкололося на західне «католицьке», що грецькою означає «всесвітнє», і «ортодоксів», або православних, тобто правильно Бога прославляючих.

Відділ стародруків та рідкісних видань НБУВ в рік 2000-ліття Різдва Христового створив унікальну виставку найкращих зразків видань Біблії, випущених за понад п'ятсот років в різних країнах, різними друкарями і видавцями, у різних перекладах, в різному художньому оформленні та поліграфічному виконанні, з тих, що постійно тут зберігаються. Своєрідна колекція видань цієї головної книги іудаїстів та християн складалася у відділі впродовж 80-ти років, проте жодного разу не була виокремлена для наукового дослідження чи для експонування разом, оскільки примірники Біблії зберігають-

ся в складі різних зібрань, в залежності від часу виходу, шрифтової або видавничої ознаки.

Загалом, різними мовами, шрифтами, в різному форматі й оформленні маємо близько ста видань (150 примірників) Біблії, не враховуючи окремих видань Вітхого та Нового Завітів, Євангелій або Діяній Апостолів. Не ставлячи своїм завданням вивчати та аналізувати тексти цих видань, історію написання Біблії, прагнемо дати лише книгознавчу та бібліометричну оцінку своєрідної колекції видань Святого Письма, які, слід відзначити, рідко замовляються читачами. І дійсно, якщо читача цікавить зміст, він візьме сучасне видання Біблії в перекладі російською чи українською. Наші ж раритети мають справжню архівну цінність, як і інші документи світового рівня.

Як зауважив відомий російський бібліотекознавець Ю. Столяров, «... не зважаючи на те, що Біблія містить багатющий матеріал, пов'язаний з книгою, вона, як не парадоксально, досі не стала об'єктом більш-менш серйозного книгознавчого аналізу»³. Біблія дає широкі відомості з історії книги впродовж багатьох століть, дозволяє дізнатися про те, в чому вбачали наші попередники сутність книги, її функції; про види і різновиди книги, її тематику. З Вітхого Завіту можна дістати технологічні відомості про різні види матеріальної основи книги, інструменти і засоби письма, знакові системи, конструкцію книги. Крім того, в Біблії збереглися відомості про осіб, так чи інакше пов'язаних з виробництвом, збереженням, розповсюдженням книг, доведенням її змісту до користувачів.

З розповсюдженням християнства з'являються нові переклади Біблії різними мовами, в тому числі сирійською, коптською, вірменською, грузинською, ефіопською. Канонічним для Католицької церкви, як відомо, було проголошено латинський переклад Ієроніма (бл. 347–420), відомий під назвою Вульгата (від лат. — проста, народна), переписаний у різні часи багато разів. Свій корпус перекладів він назвав *бібліотекою* — зібранням книг, або ж Біблією в декількох томах. Вульгата була спробою зробити Біблію зрозумілішою, доступнішою, викладеною живою ще тоді латиною, оскільки в епоху середньовіччя, й навіть значно пізніше, офіційна церква вважала шкідливим читання Біблії мирянами.

Не зважаючи на велику кількість рукописних списків Святого Письма в давнину (маємо факсимільне видання названого вище Синайського кодексу 1862 р.⁴), широке розповсюдження Біблії розпочалося після винаходу книгодрукування (середина XV ст.). Сам першодрукар — Йоганн Гутенберг — надрукував, як вважається, Біблію двічі — так звану 42-рядкову (за кількістю рядків на сторінці), справжній шедевр поліграфії, і 36-рядкову (принаймні, вона надрукована його шрифтами). На жаль, видань Біблії Й. Гутенберга в Україні немає.

Відомо, що в інкунабульний період, тобто в другій половині XV ст., вийшло в світ 94 повні латинські Біблії і 30 видань Біблії в перекладах на національні мови⁵. З них у відділі стародруків НБУВ представлено 14 видань, одне з яких у 5 томах. Найдавнішою є латинська Біблія, що була надрукована в Базелі Бернхардом Ріхелем не пізніше 1474 р. Книга великого формату, 380 x 283 мм, як і більшість інкунабулів взагалі, і видань Біблії зокрема. Друко-

вані ініціали розмальовано від руки червоною та синьою фарбами. Червоною фарбою мальовано колонтитули, перекреслено маюскули, підкреслено заголовки розділів. Початок книги (до 112 с.) має давно посторінкову нумерацію чорнилом. Примірник було одержано в жовтні 1937 р. з Всеукраїнського музею народного мистецтва⁶.

Наступний за часом виходу примірник латинської Біблії у фонді відділу — це видання відомого друкаря Антона Кобергера, що працював у Нюрнберзі, датоване 16.XI. 1475 р. Цей примірник, серед інших, вже обліковано у Всесвітньому каталозі інкунабулів⁷. Незвичайною є оправа саме нашого екземпляру: картонна оправа XIX ст. обтягнута чорною шкірою, на верхній кришці палітурки металеві світлі наріжники та православний хрест (!), металеві застібки. У книгу вкладено друкований дарчий лист Київській академії за 1873 р. від архимандрита Бесарабського монастиря. Примірник походить з Церковно-археологічного музею Київської духовної академії, до Бібліотеки потрапив з Всеукраїнського музейного містечка.

Численні різнобарвні ініціали та рукописні помітки відрізняють екземпляр латинської Біблії 1475 р. (Нюрнберг, друкарі Йоганн Зензеншмідт та Андреас Фрішер). Примірник з колекції Regia — останнього польського короля Станіслава Августа Понятовського, потрапив до відділу разом з бібліотекою Київського університету св. Володимира.

Венеціанське видання латинської Біблії Францискуса (Франца) Реннера 1480 р. випущене меншим форматом, в 4^о – 226 x 157 мм. Це досить незвичний для видань інкунабульного періоду формат. Варто підкреслити, що дзеркало набору, тобто розмір наборних шпальт, взагалі у 8^о. На одній з початкових сторінок великий ініціал літери І у формі розгорнутого сувою, виконаний кількома фарбами і золотом. На книзі рясні помітки різного часу, частково зрізані при оправленні рештки давньої нумерації, печатка Житомирської семінарії з латинським текстом. До фондів відділу книга надійшла у складі бібліотеки Волинського державного музею.

Ще одне видання латинської Біблії славновісного Антона Кобергера з додатками монаха Менарді, представлене на виставці, датується 1480 роком. Екземпляр прикрашений різнобарвним орнаментом на нижньому березі першого нумерованого аркушу, поміж шпальтами — золота смуга, початковий ініціал виконано синьою фарбою на золотому тлі. На книзі численні давні помітки польською мовою, найдавніша печатка бібліотеки Київського університету св. Володимира з латинським текстом. Оправа XV ст., можливо, й самого Кобергера: дошки, вкриті орнаментованою шкірою з металевими «жуками» та наріжниками, рештки металевих застібок. Примірник походить з колекції Regia.

Багато років у відділі зберігається фрагмент — 2 аркуші латинської Біблії з коментарями Валафріді Страбо та Ансельмі Лаудензіса. Саме видання було випущено, імовірно, в Стразбурзі Адольфом Рушем за фінансової підтримки А. Кобергера 1481 р. Раніше аркуші зберігалися у Всеукраїнському музейному містечку. І от нещодавно Відділ бібліотечних зібрань та історичних колекцій нашої бібліотеки передав до колекції інкунабулів повний примірник цього чудового видання, в 5 томах великого формату — in folio. Вишукані ініціали, розписані золотом та яскравими фарбами, чіткий красивий шриффт, цупкий, прекрасно збережений папір, шкіряні палітурки з тисненням прикрашають цей примірник, що походить з бібліотеки Київської духовної академії.

Привертає увагу майстерність верстки у виданні латинської Біблії, що була випущена Францем Реннером у Венеції 1483 р. з коментарями Н. де Лира, Г. Бріто, П. Бургензіса, М. Доерінгка, спрямованими проти «віроломства» іудаїзму. У книзі старанна рубрикація, синім та червоним рясніють маюскули та ініціали. На примірнику з латинським текстом (колекція Яблоновського).

Навіть загальний огляд видань перекоонує, що спочатку оздоблення друкованих Біблій мало лише орнаментальний характер, розмальовувалися фарбами від руки лише, як правило, ініціали, червоною та синьою фарбою помічалися маюскули. Надалі в інкунабулах з'являються друковані гравюри — дереворити, які можуть бути розфарбованими надалі від руки. Більшість ілюстрацій поєднана з ініціалами, як це видно на Базельському виданні 1474 р. Надалі з'являються сюжетні гравюри на дереві, які теж можуть бути розмальовані, як це видно на німецькому вже виданні Біблії А. Кобергера, 1483 р. Примірник в оправі XV ст. з бібліотеки Волинського державного музею. Це єдиний примірник Біблії німецькою мовою інкунабульного періоду в наших фондах.

Маємо ще 5 екземплярів латинської Біблії XV ст.: три з них було видано в Базелі: заслуговує на увагу шкіряна оправа з тисненням XVI–XVII ст. на виданні Йоганна Амербаха 1486 р.; маленький, кишеньковий формат видання Йоганна Фробена 1491 р.; цікавим є зразок змінення брошурування аркушами пергаментного рукопису XVI–XV ст. примірника видання Й. Фробена та Йоганна Ретрі 1498 р. Примірник, виданий Каспаром Хохфедером в Нюрнбергу на поч. 90-х років, відрізняється численними помітками, особливо на початку книги. Кілька відсутніх аркушів відновлено від руки ще в XVI–XVII ст. Венеціанське видання Ієроніма де Паганіні 1497 р. випущено зручним охайним форматом у 8 (. Береги та шпальти відграфлено червоною фарбою. Примірник, куплений П. Поповим у В. Кульженка 1927 р., надійшов до відділу у складі зібрання, подарованого П. Поповим Бібліотеці.

В колекції палеотипів, тобто видань першої половини XVI ст., у відділі є також 13 видань Біблії (ще кілька десятків видань Біблії першої пол. XVI ст. зберігаються у відділі бібліотечних зібрань та історичних колекцій НБУВ).

Як відомо, 1517 р. німецький монах Мартін Лютер публічно виступив з протестом проти того, що він вважав викривленням богослов'я, і закликав до реформи церкви. Очолюваний ним рух став початком Реформації і призвів до створення протестантської церкви. Мартін Лютер проповідував, що лише віра може врятувати людей, що основою цієї віри є Біблія, і що церковні богослужіння повинні вестися тією мовою, якою говорять люди, а не латиною. Книгодрукування значною мірою сприяло широкому розповсюдженню цих ідей. Відтоді Біблія, доступна в минулі часи виключно на латині — мові вчених, була перекладена багатьма європейськими мовами.

Серед примірників Біблії цього часу привертають увагу гравюри на дереві в німецькому виданні, яке видав 1524 р. у Аугсбурзі Сільвано Оттмар; оправа XVI ст. — дошки в шкірі з тисненням. Відомо, що Сільвано Оттмар працював для Реформації⁸.

Наступні за хронологією в колекції є два нюрнберзькі видання латинської Біблії, друкар Йоганн Петрей, що вийшли 1527 та 1529 рр.

Х. Бібліографія, інформація, хроніка

З бібліотеки Почаївського монастиря походить екземпляр кьольнського видання 1530 р., де є вже марка друкаря.

Наступні за часом друку в колекції палеотипів відділу є 4 видання з бібліотек Житомира: з обласного науково-дослідного краєзнавчого музею ліонське видання Біблії друкаря Й. Марешала 1532 р. та 3 видання з бібліотеки Житомирської римсько-католицької семінарії: перше випущене в Антверпені Антоніусом Гуїнусом 1540 р., друге в Ліоні, друкар Ян Креспін, 1539–1540; третє — у Венеції, Трідіно Монтісферраті, 1543. Видання всі дефектні. Ліонське видання Біблії привертає увагу великою кількістю дереворитів. На деяких гравюрах ініціали РВА, на трьох сторінках — двокольорний друк. На всіх книжках є ранні провенієнції.

У фондах відділу зберігається також Новий Завіт першого видання Біблії шведською мовою. Видання Біблії національною, народною мовою завжди цінуються. За загально прийнятою книгознавчою оцінкою це видання є вершиною досягнень шведського друкарства XVI ст. Повний текст, т. зв. Біблія Густава Вази, була надрукована німецьким друкарем Георгом Ріхольфом молодшим, типографом з Упсали 1541 р., в тимчасово переведеній туди Королівській друкарні. Книгу прикрашають дереворити видатного гравера Георга Лембергера. Переклад на шведську мову німецького тексту М. Лютера зробили О. і Л. Петрі. Наш примірник походить з бібліотеки професора теології Кенігсберзького університету Даниєля Салтена, був придбаний воеводою Новоградським, відомим політичним діячем та бібліофілом Ю. О. Яблоновським на аукціоні в Кенігсберзі 1752 р.; у складі бібліотеки Ю. Яблоновського книга потрапила до Кременецького ліцею, разом з бібліотекою якого була перевезена до університету св. Володимира в Києві. З 1927 р. фундаментальна бібліотека університету зберігається в НБУВ. Повну копію нашого примірника, виготовлену за допомогою оцифрування і роздруку на кольоровому принтері, Президент України Л. Д. Кучма подарував Королю Швеції 1999 р. під час візиту до цієї країни. В свою чергу Король передав цю книгу на вічне зберігання до Королівської бібліотеки в Стокгольмі.

Дуже цікавим є примірник Біблії, надрукований єврейською та латиною в Базелі Міхаелем Ісінгріні та Генріхом Петрі 1546 р. Загалом НБУВ має 4 примірники цього видання, один з примірників у двох книгах зберігається у відділі стародруків та рідкісних видань⁹. На форзаці першої книги великий дарчий напис XVI ст. німецькою мовою, а на форзаці другої вклясею календар, надрукований 1566 р. у Віттенберзі. Численні бібліографічні замітки на обох книгах. Примірник походить з колекції Regia, потрапив до відділу у складі Бібліотеки університету св. Володимира. Слід відзначити, що рукописні записи того чи іншого характеру є на багатьох стародруках, але на деяких ними заповнені всі вільні від шрифту місця на сторінці.

Високий рівень наукової проробки текстів відзначає видання Біблій уславленої французької фірми Етьєнів (латинізований псевдонім Стефанус). Найуспішніший з цієї династії Робер Етьєн не раз видавав Біблію латиною, давньогрецькою та давньоєврейською мовами. У фонді відділу є зразки двох етьєнівських видань Святого Письма: по-перше, ліонське 1546 р., із зображенням храму царя Соломона. Всі біблійні імена в кінці книги наведені іудейською, халдейською, грецькою та латинською мовами. Завдяки виправленням, внесеним ним до тексту Біблії під впливом Еразма Рот-

тердамського та інших гуманістів, а також поясненню темних місць Біблії Робер Етьєн був звинувачений вченими Сорбонни і змушений перебратися до Женеві.

Друге видання Біблії цього ж друкаря було випущене 1557 р. вже в Женеві. Як і у попередньому виданні, титульний аркуш прикрашений друкарською маркою Р Етьєна, що зображує філософа під деревом мудрості з опадаючим сухим листям і девіз: «Не будь зарозумілим, але розсудливим» (Noli altum sapere). Саме в оправі цього примірника Борис Іванович Зданевич 1935 р. знайшов фрагменти 10 інкунабулів, у тому числі невідоме в книгознавстві до того часу видання Йоганна Гутенберга «Provinciale Romanum». За даними Б. Зданевича, примірник Етьєнівської Біблії потрапив до Бібліотеки при не встановлених у 30-х уже роках обставинах під час громадянської війни 1919–1920 рр. Книга була підмочена, нижня кришка напівзруйнована¹⁰. На сьогодні обидва примірники Етьєнівських друків потребують реставрації.

В 1569–1573 рр. не менш відомий друкар Кристоф Плантен, який прославився насамперед цим виданням, надрукував у Антверпені 8-томну багатомовну Біблію — з паралельними єврейським, арамейським, грецьким, латинським і сирійським текстами. Всього було випущено 1212 примірників, з них 12 на пергамені. Так звана Biblia Poliglotta була ретельно відредатована й багато ілюстрована чудовими мідьоритами найкрупніших тоді майстрів. Проте значні фінансові витрати на це видання, а також заборона короля розповсюджувати видання без дозволу Папи римського (дозвіл було отримано лише 1580 р.), підозри церковників поставили Плантена на межу банкрутства. У фонді відділу є 5 томів цього чудового видання.

В XVI ст. з'являються видання Біблії слов'янським шрифтом. Слід нагадати, що взагалі перший переклад Святого Письма слов'янською мовою традиція приписує Кирилу і Мефодію, проте ці переклади не збереглися. Однією з найдавніших рукописних частин Біблії, що збереглася, є славнозвісне Остромирове Євангеліє, написане, найвірогідніше, в Києві, в 1056–1057 р., факсимільна копія якого 1883 р. представлена у відділі. Текст давнього рукопису відтворено в кольорі з найдрібнішими особливостями оригіналу. Для цього кожен сторінку Євангелія сфотографували, виділили у фото декілька основних кольорів і перенесли зображення на літографський камінь. Кожну сторінку друкували з декількох каменів.

Друкарське відтворення окремих біблійних книг розпочалося досить скоро після виникнення кириличного книгодрукування — в 1517–1519 рр. у Празі видавав Біблію білоруський першодрукар і просвітител Франциск Скорина. Ще навчаючись на філософському факультеті в Кракові, колись кириличного книгодрукування, у професора-гуманіста Яна з Глогова, який перекладав Біблію на церковнослов'янську мову¹¹, Скорина міг перейнятися бажанням продовжити справу кириличного книгови-дання взагалі й видання Біблії слов'янською мовою зокрема. Всього він підготував і видав друком Псалтир і 22 книги Вітхого Завіту під загальною назвою «Библия руска выложена доктором Франциском Скориною из славного града Полоцка, богу ко чти й людем посполитым к доброму научению». Це один з рідкісних випадків, коли в заголовку книги релігійного змісту вказано ім'я перекладача, притому особи не духовного стану. Книги Скорини були очевидно призначені не для церковного вжитку, а для, так би мовити, домашнього користування — надруковані в четверту долю аркуша, білоруською мовою того

часу, або точніше, слов'янською мовою білоруської редакції, мають передмови, післямови, численні коментарі — «положил на боцех... слова неразумные простым людям... руским языком что которое слово знаменует». Видання ілюстровані дереворитами, прикрашені заставками та кінцівками, саме тут вперше в слов'янському книгодрукуванні з'являється титульний аркуш. У двох виданнях є навіть портрет самого Ф. Скорини. Вважається, що Скорина переклав усю Біблію, але не встиг видати.

У фондах НБУВ зберігається 9 книг Скоринівської Біблії, опрацьовані в два конволюти¹². У відділі стародруків та рідкісних видань є один з них, що складається з 5 книг Старого Завіту, які переплетені в такій послідовності: Книга Буття, Книга Вихід, Книга Левіт, Книга Числа, Книга Повторення Закону. Маргінальні записи на конволюти різних часів містять імена власників, відомості про історичні події, коментування Біблії, замітки побутового характеру. До відділу книга потрапила з Всеукраїнського музейного городка.

Історія російського книгодрукування також починається з видання канонічних книг. Анонімна друкарня, що працювала в Москві в 50-х – на поч. 60-х рр. XVI ст. випустила 3 видання Євангелія і 2 видання Псалтирі. Першою точно датованою книгою, надрукованою в Росії (втім, як через 10 років і в Україні) вважається Апостол, виданий Іваном Федоровим в Москві 1564 р., що є також частиною Біблії.

Проте першим повним друкованим виданням церковнослов'янської Біблії по праву вважається український друк, випущений Іваном Федоровим 1581 р. в Острозі тиражем більше тисячі примірників, так звана Острозька Біблія. Це стало однією з найважливіших подій у вітчизняній історії.

Основними джерелами біблійних текстів, використаних вченими Острозького гуртка для підготовки даного видання, були рукописний список т.зв. Генадієвої Біблії, друки Скорини, грецькі, латинські та інші переклади Біблії. Надрукована форматом «в лист», книга Федорова складається з 628 аркушів (1256 сторінок), що зшиті в 104 зошити. Набір у дві колонки по 50 рядків в кожній. Усього використано 6 кирилических та грецьких достатньо дрібних шрифтів, які теж можна вважати шедеврами поліграфії того часу. Оформлена Острозька Біблія строго і просто. Книга має титульний аркуш (відтоді українські видання випускалися з титулами), текст якого розміщено в гравірованій на дереві рамці. На звороті титулу — герб князя Костянтина Костянтиновича Острозького, який фінансував видання, і вірші на цей герб, складені Герасимом Смогрицьким; далі йде передмова від імені К. Острозького слов'янською та грецькою мовами, а тоді вже книги Вітхого та Нового Завіту. Завершується видання післямовою Івана Федорова, відомою в двох редакціях — з датами випуску 12.07.1580 і 12.08.1581. Тираж Біблії мав бути значним, можливо, в межах 1500 примірників. Вірогідно, з метою збільшення тиражу довелося змінювати дату вихода книги більш ніж на рік. Відомо, що тільки до Львова І. Федоров привіз близько 400 примірників Біблії.

В НБУВ є 18 примірників Острозької Біблії, 16 з яких зберігаються у відділі стародруків та рідкісних видань.

Острозька Біблія стала взірцем для наступних видань Святого Письма. Так, перше повне російське видання Біблії, випущене в Москві 1663 р. друкарнею «Печатный двор» і представлене на виставці, практично повтворює текст Острозької Біблії.

У XVIII ст. знамениту книгу ретельно відредагували. За її виправлення 1712 р. взявся сам Петро I, випустивши з цієї нагоди особливий наказ. Для виправлення передписувалося користуватися Септуагінтою. Після багаторічних філологічних праць великої групи спеціалістів, їх звертання, всупереч царському наказу, до давньоєврейських та латинських текстів, численних переписувань і уточнень, до 1751 р. був підготовлений і виданий друком тиражем 1200 примірників у Петербурзі новий, більш науковий варіант слов'янської Біблії, що й донині використовується Російською православною церквою. Він відомий під назвою Єлизаветинського видання¹³ (виданий за царювання Єлизавети Петрівни). Саме він покладений в основу пізніших видань, які періодично випускалися в різних містах. На виставці представлена т.зв. «Библія с лицевыми фигурами», випущена в Москві 1756 р. з характерним для цих видань титульним аркушем.

В Україні повний текст Біблії вийшов з друкарні Києво-Печерської лаври 1758 р., у відділі зберігається 20 примірників цього видання. Привертає увагу схожий з попереднім виданням титульний лист, проте в київському виданні зображено Успенський собор лаври та будинок лаврської друкарні. Друге видання вийшло там же 1779 р. (у відділі 3 примірники), третє — 1788 р. (29 примірників). Слід підкреслити, що формат третього видання значно зменшений, зручний, тому це видання п'яти томне. Практично такий же титульний аркуш, як в московському, петербурзькому та київському виданнях має і почаївське видання Біблії 1798 р. (маємо 15 примірників), тільки внизу гравюри змінюються архітектурні зображення; в даному випадку — зображення собору Почаївської лаври.

Серед видань Святого Письма дуже цікавим є видання великого обсягу, проте не дуже великого формату, випущене в Перемишлі в друкарні Собора Крилошан у 1859–1865 р. Це перевидання Почаївського друку 1798 р. Книга вишукано ілюстрована, шкіряна оправа з тисненням на нашому примірнику зроблена в палітурні Є. Стржалковського на Хрещатику в Києві.

Перші переклади Біблії на нову українську мову робилися в другій половині XIX ст., зокрема Пилипом Морачевським, проте Синод Російської православної церкви не дав дозволу на друк¹⁴. Найповніше здійснити цей задум судилося тоді Пантелеймону Кулішу, видатному українському письменнику та громадському діячу, хоча й він спочатку одержав на свій переклад Нового Завіту негативну рецензію Лондонського Біблійного товариства, яке тоді координувало переклади Слова Божого на національні мови, оскільки не проконсультувався з Біблійним товариством і перекладав не з грецької, а з церковно-слов'янської (взагалі Біблійні товариства зіграли значну роль у розповсюдженні і пропаганді Біблії).

Слід підкреслити, що досить швидко П. Куліш опанував грецьку та давньоєврейську мови, і 1869 р. у Львові було видано на кошти газети «Правда» 5 книг Мойсея (Старого Завіту). Разом з молодим фізиком і богословом Іваном Пулюєм він наново перекладає (вже з грецької) Новий Завіт, що вийшов друком у Відні 1871 р., у Львові 1880 р. (в обох випадках без зазначення прізвищ перекладачів), і знов у Відні 1887 р. з вказівкою на перекладачів і під егідою Лондонського Біблійного товариства під назвою «Святе Письмо Нового Завіту. Мовою русько-українською переклали П. А. Куліш і Д-р І. Пулуй».

Привертає увагу цікавий примірник з наших фондів: «Святе Письмо Господа нашого Ісуса Христа. Мовою русько-українською. — У Відні: Видання Британського і заграничного біблійного товариства. — 1904». На титулі й задньому форзаці заклеєні печатки Державного Українського Університету, з тризубом. На передньому форзаці екслібрис П. Коваль-Божицького і рукописний напис: 16/VII. 1922. Толкуч[ка] 400 т[ис]яч р.[ублей] сов.[етских]. На ледериновій оправі сліпе тиснення, на корінці золотом «Новий Завіт». Характерним є шрифт, яким набрана книжка — з першого погляду складається враження, що шрифт старослов'янський, хоча мова, без сумніву, українська.

У відділі зберігається також раритетний примірник Біблії (Санкт-Петербург, 1900), з золотим тисненням на оправі та корінці, із золоченим обрізом, на авантитулі якого чітким почерком написано: «Святейший Правительствующий Синод, во внимание к засвидельствованному Преосвященным Паронием, Архиепископом Тульским, усердным трудам ученого-филолога Ореста Левицкого по установлению текста перевода Четвероевангелия на малорусский язык, благословляет его, Левицкого, сею священной книгою. Член Святейшего Синода Владимир Митрополит Московский. Октября 25 дня 1911 года». Підпис закріплено печаткою Синода. Отже, можемо констатувати, що Орест Левицький також перекладав Святе Письмо українською мовою, принаймні одержав на це благословіння Синоду.

Новим за методикою перекладу й викладу був, як відомо, переклад Святого Письма, над яким 42 роки невтомно працював видатний український діяч Іван Огієнко, що вийшов друком в Лондоні 1962 р. На жаль, це видання відсутнє у відділі, а є його перевидання 1988 р., випущене в Торонто Канадським біблійним товариством на відзнаку 1000-ліття Хрещення Русі і, також, видання україномовної Біблії в перекладі І. Огієнка, випущене Українським біблійним товариством у Києві 1995 р. Останнім часом все частіше з'являються статті про переклади Біблії українською, де детально розповідається історія цих перекладів і випущених видань¹⁵

Ідея перекладу Біблії живою сучасною російською мовою була висловлена ще 1815 р. імператором Олександром I в зв'язку зі створенням в Росії Біблійного товариства (1812) і навіть почала здійснюватись. Проте після смерті імператора російське Біблійне товариство було закрито, і переклад Біблії було визнано недоцільним. Лише з воцарінням Олександра II 1856 р. ситуація змінилася. Було усвідомлено не лише релігійно-богослужбове, але й загальнокультурне значення Біблії, з'явилося багато перекладів окремих книг Біблії, виконаних ентузіастами, після чого Священний Синод визнав необхідним видати перевірений і відредагований переклад Святого Письма російською мовою. Підготовка тривала багато років, і 1876 р. перша повна Біблія російською мовою в одній книзі вийшла в світ, це так званий Синодальний переклад.

На початку ХХ ст., в 1904–1913 рр. вперше побачила світ «Толковая Библия», тобто коментована, що вийшла в Санкт-Петербурзі під редакцією А. Лопухіна та його спадкоємців. Вона адресувалася найширшому колу читачів. Це була знаменна подія як в історії Російської православної церкви, так і в історії науки та культури.

Експозиція видань Святого Письма дає уявлення не лише про переклади, розміри або формати видань, тобто обсяг Святої книги, але й дозволяє прослідкувати змі-

ни зовнішнього вигляду книги в зв'язку з розвитком друкарства, побачити папір, друкарську фарбу, техніку ілюстрування старих часів. Захоплення викликають також кращі зразки давніх оправ та мистецького оформлення самої книги — вишукані шкіряні палітурки з тиснення на різноформатних примірниках інкунабульного періоду, оправ з металевими наріжниками, застілками тощо.

Велику кількість видань Біблії випустили свого часу в Люнебурзі друкарі брати Штерн. Серед їх видань на виставці примірник чудового ілюстрованого видання Лютеровської Біблії 1672 р. з гравюрами на міді М. Шейтса. Видання Біблії 1729 р. в перекладі Мартіна Лютера містить рукописний титул та вставки, гравюри на вклейках, причому на початку вклеєні літографічні ілюстрації ХІХ ст.

У ХVІІ ст. Біблію ілюстрували Х. ван Рейн Рембрандт, П. Рубенс та ін. відомі художники. У відділі зберігаються пізніші видання з їх оформленням, зокрема величезний фоліант з ілюстраціями Рембрандта, що виконав незрівняну серію офортів, присвячених основним епізодам євангельської історії (Амстердам, приблизно 1910). Його офорти є досі неперевершеними зразками як за силою втілення задуму, емоційного настрою, так і за майстерністю виконання, технічною довершеністю. Рембрандт відкрив ще один бік офорту — його трагедійні можливості, який після нього майже не розвивався художниками¹⁶. Він максимально використав контрасти темного й світлого, можливості штриха. В своїх офортах на євангельські сюжети Рембрандт розкрив духовний світ людини так повно, як це взагалі можливо в образотворчому мистецтві.

Французький художник Гюстав Доре був найвідомішим ілюстратором ХІХ ст. Біблійні ілюстрації Доре досі вважаються класичними і продовжують відтворюватись в багатьох країнах світу. У відділі стародруків та рідкісних видань зберігається німецьке 2-томне видання з 230 ілюстраціями Г. Доре (близько 1870 р.), що найповніше охоплюють зміст всіх книг Вітхого та Нового Завітів.

На виставці представлені також примірники 2-томної т.зв. Золотої Біблії, багатоілюстровані, з коштовною оправою (Відень, після 1898 р.), що випускалися різними мовами. 126 хромолітографій за класичними ілюстраціями найвидатніших художників прикрашають це видання й допомагають зрозуміти текст.

Слід зазначити, що взагалі у відділі стародруків скомплектовано своєрідний підсобний фонд видань, що пояснюють канонічні тексти. Серед них, насамперед, «Православная Богословская энциклопедия» в десяти томах під редакцією проф. А. Лопухіна, з ілюстраціями та картами, що випускалася в Петрограді з 1900 р., інші дореволюційні видання. Останніми роками вийшли і є у відділі «Біблійний атлас», виданий українською мовою вперше (К., 1994), в основі якого праця Дмитра Берьозкіна «Библейский атлас», що була видана на поч. ХХ ст.; «Словник-довідник Біблійних осіб, племен і народів» К. Костіва (К., 1995), передрук відповідного канадського видання 1982 р.; «Библейская цитата: словарь-справочник» (М., 1999), підготовлений Інститутом системного аналізу Російської Академії наук та ін.

Можна лише вітати випуски факсимільних перевидань Біблій, випущених колись найкращими друкарями й просвітителями, які дозволяють, не пошкоджуючи раритети-оригінали, ознайомитися не лише зі змістом, але й, головне, побачити книгознавчі особливості того чи

іншого видання: шрифтів, ілюстрацій, давніх маргіналій на певному примірнику, навіть особливостей паперу. Так, у свій час були випущені факсимільні перевидання 42-рядкової Біблії Йоганна Гутенберга, Острозької Біблії Івана Федорова та ін. На виставці 3-томник «Біблії руської» Франциска Скорини, виданої в Мінську 1991 р. з нагоди 500-річчя Ф. Скорини, Мюнхенське перевидання 1968 р. Біблії 1584 р. Юрія Далматіна.

До послуг читачів сучасні видання Біблії: перевидання «Толкової Біблії» під редакцією А. Лопухіна, здійснене на пожертви християн північних країн Європи (Стокгольм, 1987); Ювілейне, присвячене тисячоліттю Хрещення Руси (М., 1988); українське видання в перекладі І. Огієнка (Торонто, 1988); брссельське видання 1989 р.; чиказьке 1990 р.; «Новая Толковая Библия» (Л., 1990), що включає латинську транслітерацію давньоєврейських і грецьких букв, початкові відомості про Біблію, додатки, текстологічні коментарі, словник-показчик, ілюстрації Г. Доре, ексегетичний коментар; київське видання 1995, 1996, 1997 рр.

Закінчуючи огляд своєрідної колекції видань Книги книг, варто наголосити, що Біблія — це книга, яку не завжди легко зрозуміти, бо насамперед вона є зразком давньої східної літератури, тому їй потрібні коментарі та тлумачення. Проте вона не є власністю якоїсь певної групи людей, вона не є навіть власністю і справою лише церкви. Біблія звернута до всього людства. По при багаторазове намагання знищити вона продовжує жити, інтерес до неї не згасає.

В світовій видавничій практиці Біблія — це книга, яка випускається найчастіше. Враховуючи всі друквані видання Біблії, можна стверджувати, що її загальний тираж сягає майже мільярда примірників, тобто за тиражем вона займає перше місце в світі.

Коли п'ять з половиною століть тому було винайдено книгодрукування, Біблія чи окремі її книги була перекладена лише 33 мовами, на початку XIX ст., в час появи біблійних товариств — 67 мовами. Упродовж XIX ст. книги Біблії друкувалися вже 400 мовами, а протягом XX ст.

Біблія чи її окремі книги перекладені ще на 1000 мов. На сьогодні лише близько двох відсотків населення Земної кулі не мають жодної книги Біблії рідною мовою.

Зараз, коли в нашій країні читати Біблію прагнуть уже не тільки численні члени різних Християнських Церков, але й багато з тих, хто не є християнами, нам здалося актуальним простежити зовнішні зміни видань цієї святої книги, а через неї певною мірою історію самої Біблії та в цілому історію книги в широкому книгознавчому розумінні.

¹ Коментарі к книгам Ветхого Завета: Введение в Библию. — Т. 1. — ВСБ (1992). — С. 2.

² Немировский Е.Л. Библия // Книжное обозрение. — 1989. — № 20. — 19 мая. — С. 3.

³ Столяров Ю.Н. Библия как объект книговедческого исследования // Восьмая науч. конф. по проблемам книговедения «Книга и книжное дело на рубеже тысячелетий»: Тезисы докладов. — М., 1996. — С. 34-35.

⁴ *Biblorum codex sinaiticus petropolitanus. Auspiciis augustissimis imperatoris Alexandri II...* / Edidit Constantinus Tischendorf. — Petropoli, 1862.

⁵ Библия // Книга: Энциклопедия. — М., 1999. — С. 99.

⁶ Каталог інкунабул / Уклад Б. Зданевич. — К., 1974. — С. 35-36.

⁷ Gesamtkatalog der Wiegendrucke: Band 4. — Leipzig, 1930. — S. 86 (№ 4218).

⁸ Функе Ф. Книговедение: Исторический обзор книжного дела. — М., 1982. — С. 69.

⁹ Каталог палеотипов из фондов Центральной научной библиотеки им. В.И. Вернадского НАН Украины. / Составитель М.А. Шамрай при участии Б.В. Грановского и И.Б. Торбакова. — К., 1995. — С. 71.

¹⁰ Зданевич Б.І. Provinciale Romanum. Невідоме видання Йоганна Гутенберга. — К., 1941. — С. 11.

¹¹ Владимиров Л.И. Всеобщая история книги. — М., 1988. — С. 201.

¹² Книги Франциска Скорини у зібранні Центральної наукової бібліотеки Академії наук УРСР / Укладачі: І.О. Ціборовська-Римарович, Ю.А. Лабинцев, І.В. Стадниченко. — К., 1991. — С. 80.

¹³ Кротков А. Славяно-русская Библия: Краткая история перевода // Книжное обозрение (1994, № 21, 24 мая). — С. 3.

¹⁴ Тимошик М. Книги Святого Письма українською мовою: До історії перекладу й видання // Друкарство (2000, січень-лютий). — С. 10.

¹⁵ Див., напр.: Меркулова В. Біблія українською // Друкарство (1996, листопад-грудень). — С. 36-37.

¹⁶ Волкостлавский Р.Н. О Библии и Евангелии. — Калининград, 1990. — С. 86.

Ірина Матяш, к.і.н. (Київ)

ПОКАЖЧИК ДО МЕТРИЧНИХ КНИГ СВЯТО-ТРОЇЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ОДЕСІ

В рік 2000-ліття Різдва Христового Державний архів Одеської області відзначає 80 років від дня заснування. Одеські архівісти зустрічають ювілей професійними й науковими здобутками. Так, за сприянням Одеської обласної державної адміністрації та Одеської філії фонду Грецької культури 11–12 вересня 2000 р. архівом проведено Міжнародна наукова конференція «Архів. Документ. Історія. Сучасність». Понад 100 учасників з України (Одеси, Києва, Львова, Вінниці, Миколаєва, Луцька), Російської Федерації, США, Німеччини, Болгарії, Придністровської Молдавської Республіки обговорили актуальні проблеми історії України, архівознавства, джерелознавства та інших спеціальних історичних дисциплін¹. Вагомим внеском в історіографію та джерелознавство стали два томи «Трудов Государственного Архива Одесской области»². В започаткованій держархівом серії планується публікувати архівні документи, біографії архівістів та істориків, архівознавчі, джерелознавчі, історичні дослідження.

З огляду на обмеженість накладу (50 примірників) унікальної праці хочемо привернути увагу архівістів і дослідників до довідкового археографічного видання «Греки Одеси. Іменний покажчик по метричним книгам Одеської Грецької Свято-Троїцької церкви» (Одеса, 2000), промотором підготовки якого і керівником авторського колективу (Т. Волкова, Г. Малинова, В. Харкавенко) стала завідувач відділу інформації, використання документів і зовнішніх зв'язків Державного архіву Одеської області Л. Білоусова.

Виникнення ідеї створення іменного покажчика упорядники пов'язують з посиленням на початку 1990-х рр. інтересу дослідників до історії грецьких общин Півдня України³. Саме тоді в Одесі почала діяти філія Фонду Грецької культури і Генеральне консульство Греції, активувалася співпраця держархіву з відділом україно-грецьких зв'язків Інституту історії НАН України, Центром дослідження і розвитку грецької культури Причорномо-

Х. Бібліографія, інформація, хроніка

р'я (Салоніки, Греція), результатом яких стали наукові проекти за участю Державного архіву Одеської області.

На тлі активізації етнонаціональних досліджень в Україні й, зокрема, вивчення історії «синів Еллади», котрі мешкають на території України понад 2, 5 тисячоліть⁴, важливим видається археографічний проект, головна мета якого полягає в розширенні доступу до інформації для дослідників-новоеліністів. Репрезентоване видання покликає, за задумом упорядників, відповісти на питання: ким були, чим займалися перші одеські греки, тобто відтворити безцінні генеалогічні відомості. «Нередко архів допомагає встановити родственні зв'язи, пролить світ на затерявшися судьби, разрешить вполне конкретные социально-правовые проблемы (получение наследства, гражданства и т.п.), связать посредством фамильной истории прошлое и настоящее», – справедливо зазначається в передмові⁵.

Структура видання зорієнтована на максимальне задоволення інформаційних потреб користувачів — дослідників україно-грецьких зв'язків. Вона складається з трьох блоків: а) передмови, що має самостійне значення; б) ґрунтового огляду фондів Державного архіву Одеської області, документи яких відтворюють історію грецьких общин на Півдні України; в) іменний покажчик. Слід зазначити, що дане наукове видання — перша з запланованих чотирьох частин покажчика «Греки Одеси». Його базовим джерелом стали метричні книги Одеської Грецької Свято-Троїцької церкви, історія якої складає яскраву сторінку життя Одеси. Храм створено зусиллями перших одеських греків, котрі об'єдналися за національно-релігійною ознакою і справили значний вплив на різні сфери життя міста. Фінансові внески на будівництво церкви зробили імператриця Катерина II та архимандрит Діонісій Деллагармат. Закладену 29 червня 1804 р. на розі Катерининської і Троїцької вулиць, церкву імені Святої Трійці освятив Катеринославський і Таврійський архієпископ Платон весною 1808 р. Серед перших прихожан церкви були греки всіх верств, а також болгар, росіяни, українці, євреї-вихрести, відомості про яких зафіксували метричні книги.

Документи Одеської Грецької Свято-Троїцької церкви є складовою частиною фонду № 37 «Херсонська Духовна Консисторія» (застосовано скорочення — ХДК). Відтак упорядники вирішили за потрібне подати історію формування фонду, висвітлити науково-довідковий апарат до документів фонду, окремо відтворено відомості про історію грецьких общин Херсонської губернії в документах ХДК та про документи Свято-Троїцької церкви в фонді ХДК. Останні збереглися досить повно й представлені формулярними відомостями — своєрідною хронікою життя приходу й метричними книгами (писаними від руки російською мовою в хронологічному порядку) за 1800–1920 рр. Повний перелік виявлених у фонді консисторії

метричних книг вміщено в додатку. Це цінне історичне джерело уможливило облік всіх прихожан Свято-Троїцької церкви, як тих, хто пройшов церковні обряди, так і свідків. Перший випуск (1800–1831 рр.) умістив 3958 основних імен і понад 10 000 імен батьків, чоловіків та дружин, свідків. Інформацію, репрезентовану в науковому виданні систематизовано за алфавітним принципом. Новим кроком у видавничій діяльності архівів стала підготовка електронного варіанту покажчика в двох версіях — абетковій і хронологічній. Описову статтю складають 8 розділів: номер по порядку; прізвище, ім'я, по батькові; подія; дата; верства, підданство, національність, звання, чин; батьки; свідки; пошукові дані.

Цінні відомості подано в ґрунтовному огляді фондів Державного архіву Одеської області (XVIII–XX ст.) «Греки на Півдні України», підготовленому Л. Білоусовою. На підставі аналізу тематики досліджень істориків-новоеліністів у XX ст. автор доходить висновку про перспективність таких студій нині, потребу в їх інформаційному забезпеченні. Відтак пропонуються огляди 15 фондів установ («Управління Новоросійського і Бесарабського генерал-губернатора» — ф. 1, «Канцелярія Одеського градоначальника» — ф. 2, «Одеський міський магістрат» — ф. 17, «Одеський будівельний комітет» — ф. 59 та ін.) та фамільні документальні колекції Г. Маразлі (ф. 751), Д. Інглезі (ф. 268) та ін. Інтерес має й подана бібліографія видань, підготовлених за документами архіву.

Основну частину видання складає іменний покажчик, котрий має не лише наукове, а й практичне значення. Люстраціями до нього слугують унікальні світліни, аркуші документів. Без сумніву, ретельно підготовлене видання буде користуватися читальським попитом. Побажаймо авторському колективу дальших творчих здобутків і наснаги в наукових пошуках.

¹ Детальніше див.: *Матяш І.* Міжнародна архівознавча конференція в Одесі // Вісник Державного комітету архівів України. — 2000. — Вип. 3. — С. 152–153.

² Т. 1 — *Малинова Г.Л., Сапожников І.В.* А.А. Рябинин-Скляревский: материалы к биографии. — Одесса; К.: «Элтон-2» — «Гратек», 2000. — 222 с.; Т. 2. — Греки Одеси. Именник покажчик по метричним книгам Одеської Грецької Свято-Троїцької церкви / Уклад.: Білоусова Л.Г., Волкова Т.С., Малинова Г.Л., Харковенко В.В. — Одесса: Друк, 2000. — Ч. 1: 1800–1831 рр. — 364 с.

³ *Білоусова Л.Г., Харковенко В.В.* Предисловие // Греки Одессы... — С. V. ⁴ *Герентьева Нат.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). — К.: Аквилон-Пресс, 1999. — 352 с.; *Якубова Л.* Маріупольські греки (етнічна історія): 1778 р. — початок 30-х років XX ст. / Інститут історії України НАН України. — К., 1999. — 331 с.; *Чернухін С.* Грецькі рукописи. — К., 1999. — ...; Греки в истории Крыма: Краткий биографический справочник / Научн. ред.-сост. В.В. Харабуга. — Симферополь: Таврия Плюс, 1998. — 320 с.; Греки на українських теренах: Нариси з етнічної історії. Документи, матеріали, карти / М. Дмитрієнко, В. Литвин, В. Томазов, Л. Яковлев, О. Ясь. Вступна стаття В. Смолія / Національна академія наук України, Інститут історії України, Центральний державний архів вищих органів влади і управління. — К.: Либідь, 2000. — 488 с., іл).

Валерій Смолій, академік НАН України, д.і.н., професор (Київ)

ЦІННЕ АРХЕОГРАФІЧНЕ ВИДАННЯ

Документи, представлені в збірнику «Перший Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 1921 року: документи і матеріали. — Київ; Львів: «Жовква», 1999. — 560 с.», за невеликим винятком, невідомі не тільки широкому читальському загалу, але й науковцям, які досліджують історію православ'я в Украї-

ні. Попри не досить добрий стан збереженості матеріалів та відсутність частини з них документи являють собою велику історичну цінність для майбутніх дослідників цього періоду історії Церкви в Україні.

Тривалий час всі історичні, історіографічні, мемуаристичні, епістолярні та джерелознавчі видання, які

виходили друком в українській діаспорі, починаючи з 20-х років ХХ століття, ґрунтувалися на досить обмеженому колі джерел, абсолютна більшість яких ґрунтувалася на спогадах та теоретичних працях емігрантів з України.

До цього кола джерел належать спогади митрополита УАПЦ о. Василя Липківського (1921-1927), архієпископа Подільського, а згодом Канадійського Іоана Теодоровича, голови ВПЦР Василя Потієнка, о. Івана Гарашенка та ін. В збірниках християнського самвидаву, зокрема «Мартирології Українських Церков», яка вийшла друком в Канаді, вміщено й багато дотичних до цього Собору документів та матеріалів — постанови зборів ВПЦР, листування, документи радянської влади та ін. Але єдиного - і найважливішого - документу, стенограм засідань самого Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р. не було можливості видати друком.

Причина відсутності цих матеріалів як в наукових, так і в церковних колах української діаспори була зрозуміла: ці документи, після припинення існування УАПЦ в січні 1930 р. на Надзвичайному Соборі УАПЦ, а після того засудження до розстрілу або відповідних радянському законодавству термінів ув'язнення причетних до неї діячів на процесі т. зв. «Спілки Визволення України» (березень-квітень 1930 р.) вся документація ВПЦР, як головного осередку УАПЦ була заарештована і тривалий час ці матеріали взагалі були недоступні.

Навіть архівне опрацювання фондів, які містили документи з канцелярії УАПЦ на Володимирській 24 (подвір'я Святої Софії), розпочинається тільки в середині 50-х рр. в Харківському архіві Жовтневої Революції та соціалістичного будівництва. Згодом ці матеріали буде переправлено до Києва і сьогодні вони зберігаються в Державному архіві вищих органів влади та управління (м. Київ).

Публікація цих стенограм, в яких зафіксовано важкі і складні кроки тих, хто боровся за автокефалію Української Церкви, їх помилки і пошуки, списків соборян та інших документів, які дозволяють заповнити смислові лакуни, що утворилися навіть в поважних виданнях української діаспори через об'єктивні причини, повинна сприяти більш глибокому вивченню питання про той складний, сповнений помилок і трагічних суперечностей процес утворення Національної Церкви в Україні, який тривав у 20-30-рр. ХХ століття і закінчився поразкою. Певною мірою поразка церковно-визвольного руху була зумовлена тією лінією, яку провадили його керівники.

Збірник складається з двох великих розділів. У першому подано власне стенограми засідань I Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ за 14-30 жовтня 1921 р. з додатками. Власне, кількість стенограм не співпадає з кількістю днів, вказаних на обкладинці видання, бо їх огляд показує, що в деякі дні засідання не відбувалися.

Додатки до стенограм було підібрано упорядниками збірника (Г. Михайличенко, Л. Пилявець, І. Преловська) і всі вони дають можливість зрозуміти що відбувалося навколо Собору в дні його засідань або до найменших деталей зрозуміти ту складну і напружену ситуацію, яка іноді виникала на Соборі. У додатках уміщено навіть програму концерту,

який було виконано для соборян в Теплій Софії з старовинних творів українського церковно-хорового мистецтва (С. 225), а також привітальну телеграму з Одеси (С. 226).

Упорядниками було пророблено також велику роботу у справі вивчення варіантів протоколів засідань I-го Всеукраїнського Православного Церковного Собору УАПЦ 14-30 жовтня 1921 р., які збереглися у декількох машинописних та рукописних варіантах.

На початку збірника вміщено таблицю, яка містить археографічне опрацювання документів і полегшує роботу архівістам, археографам і всім тим, хто бажає знову переглянути оригінальні документи, які свідчать про події тих років в Україні, що пов'язані з утворенням УАПЦ (С. 13-20).

Стенограми засідань за 18 та 19 жовтня 1921 р. дають можливість з'ясувати питання, яке й сьогодні є дискусійним в міжцерковній полеміці.

Ця проблема і досі є невивченою до кінця: чи зверталися члени Собору напередодні його скликання і під час засідань до представників канонічного єпископату, яким на той час був єпископат Російської Церкви в Україні на чолі з митрополитом Київським і Галицьким українським екзархом Московського патріарха Михаїла (Єрмакова). Але на жаль упорядники не віднайшли друкований варіант стенограми виступу Екзарха Михаїла, бо, як свідчить вищезгадана таблиця на початку тексту, зберігся тільки рукописний варіант стенограми, де промова Екзарха відсутня (С. 112-173).

Знайомлячись з надрукованими в збірнику наступними стенограмами Собору 1921 р., поволі стає зрозумілим причини і витоки ідей, які живили церковно-визвольний рух, обставини, які змусили соборян винести відповідні ухвали, ті аргументи протоієрея Василя Липківського, Володимира Чехівського, Михаїла Мороза, о. Нестора Шараївського, Іоанна Теодоровича, Олександра Яреценка, які послужили основою для прийняття рішення про пресвітерську хіротонію Всеукраїнського митрополита та винесення ухвали щодо його титулу (С. 226-291).

Величезне значення для вивчення організаційного устрою УАПЦ та політичних реалій вже в радянській Україні, в яких діяла ВПЦР у справі скликання цього Собору, мають «Канони Собору 1921 року». Заслугує на увагу робота, яку проробили упорядники збірника, подаючи курсивом ті місця в архівному тексті, які було викреслено редакційною комісією Собору через політичні міркування, судячи з змісту.

Важливість цієї публікації полягає в тому, що всі тексти так звані «Київських канонів», які виходили друком в українській діаспорі і стали засадничими для розбудови закордонних осередків УАПЦ на протязі ХХ століття, не мали попередньо ухваленого тексту соборних канонів і ухвал і тому їх важливість для дослідників є величезною (С. 375-400).

Наступні документи другої частини складають своєрідні інформаційні блоки за змістом, хоча можна висловити припущення, що розташування цих блоків можна було б зробити більш вдалим і більш систематизованим, чим він вийшов у цьому збірнику. Після канонів Собору і докладних списків соборян в збірнику ідуть кілька документів, які стосуються співробітництва членів Президії ВПЦР з потенційними кандидатами на висвяту київського митрополита з числа епи-

Х. Бібліографія, інформація, хроніка

скопів Російської Православної Церкви, що співчували українському рухові.

Це зокрема листування архієпископа Полтавського Парфенія (Левицького) з Московським патріархом Тихоном (Белавіним), в якому він висловлюється за підтримку автокефального руху, а також знаменитий лист, в якому він погоджується «взяти під догляд» український церковний рух від 8 серпня 1920 р. (С. 442).

Важливим документом для розуміння причин розриву архієпископа Парфенія (Левицького) з автокефальним рухом є Постанова Собору єпископів Православної Церкви України про засудження діяльності архієпископа Парфенія (Левицького) від 3 березня 1921 р. (С. 440-441). Причини відходу Парфенія від українського руху криються в загальному конфлікті між прихильниками та противниками автокефалії Церкви в Україні.

Іще декілька документів з другої частини проливають світло на досі маловивчену сторінку діяльності Полтавського православного братства, яке в самій Полтаві підтримувало автокефальний український рух і співпрацювало з архієпископом Парфенієм (Левицьким). Упорядники не обминули й гострих моментів, які стосувалися негативних моментів в діяльності ВПЦР і руху за автокефалію в цілому (С. 447-457).

Наступний блок документів стосується листування членів ВПЦР з іншим кандидатом на Голову УАПЦ — єпископом Антонієм (Грановським). Сподівання організаторів майбутнього Собору теж виявилися марними так само, як і в справі з архієпископом Парфенієм (Левицьким), але дещо з інших причин. Це листування було вміщено упорядниками збірника до другої частини, причому віднайдено навіть посвідчення, яке було надане Антонію (Грановському) домовим комітетом м. Москви для проїзду до Києва «у церковних справах» (С. 468).

Дуже дивним виглядає розміщення упорядниками Ухвал Всеукраїнського Православного Собору Київщини 22-26 травня 1921 року. Логічно було б розмістити їх десь на початку другої частини. Але їхня цінність від того не знижується, оскільки цей документ є дуже важливим у справі вироблення головних ідейних і організаційних засад УАПЦ за півроку до скликання I Всеукраїнського Собору УАПЦ в жовтні 1921 р. Принаймні багато текстів постанов є дуже схожими, іноді навіть в формулюваннях «Ухвал» і «Канонів» (С. 469-487). Упорядники виконали велику роботу в справі порівняння рукописних архівних варіантів Ухвал Собору Київщини.

Вміщені до другої частини звернення єпископів України на чолі з патріаршим екзархом Михаїлом (Єрмаковим), Московського патріарха Тихона (Белавіна), а також священників на містах не визнавати автокефальний рух і не приєднуватися до діячів ВПЦР та їх уповноважених на місцях у справі розбудови «неканонічної» церкви на чолі з Всеукраїнським митрополитом Василем Липківським. (С. 500-507).

Одним з найцікавіших з опублікованих листів є великий лист членів ВПЦР, чернетка якого була написана особисто Василем Липківським, до католика Грузинської автокефальної Церкви Лонгіна (Окропирідзе) з проханням допомоги в справі висвячення єпископа для Української Церкви (С. 508-514).

Цінність цього листа є дуже велика, оскільки в історичних виданнях діаспори паралельно існує декілька

версій про те, чи доїхали делегати від ВПЦР до Грузії, яка так само як і Українська намагалася повернути собі неканонічно відібрану в свій час незалежність і так само не визнавалася Московським патріархатом у 1917 р. Патріарх Московський Тихон (Белавін) називав грузинських єпископів «єпископами-самочинниками».

Далі в рецензованому збірнику подаються розташовані в хронологічному порядку протоколи засідань ВПЦР, її президії та комісії з питання проведення, які дають можливість з'ясувати перебіг подій і заходи ВПЦР щодо організаційної передсоборної роботи, зрозуміти обставини діяльності уповноважених ВПЦР по Україні і Київській області зокрема. Інші документи другої частини дозволяють конкретизувати деякі аспекти передсоборної діяльності.

Це інструкції ВПЦР, з якими вона зверталась до вже українізованих парафій, наказ виборним на Собор від українських православних парафіяльних церков Києва, який дає можливість дослідити типовий зразок таких наказів (С. 515-523).

Документи в збірнику хоча й публікуються за сучасною орфографією, але збереження особливостей правопису оригіналу, тобто норм тогочасної української мови з включенням русизмів, застарілих слів і виразів дає можливість знову почути ту мову, якою говорили соборяни в соборі Святої Софії Київської в 1921 році.

Викликають зацікавлення коментарі, які було складено упорядниками до цього видання. Попри досить широке коментування маловідомих або й зовсім рідкісних фактів і персоналій, на яке спромоглися автори коментарів, деякі документи відкоментовано досить побіжно. Біографічні дані ієрархів і діячів Московського патріархату та учасників собору УАПЦ мають ряд розбіжностей, можливо через брак більш конкретних відомостей про них. Можна висловити побажання, що з розвитком церковно-історичних і джерелознавчих студій в українській історичній науці маловідомі факти та досі недосліджені біографічні відомості діячів того часу створення коментарів і науково-довідкового апарату до подібних видань буде поступово вдосконалюватися.

Створення таких великих і ґрунтовних видань як корпусні видання документів, які присвячено ключовим моментам української історії є надзвичайно важливою справою і тому на порядку денному створення нових видань. Зокрема мова йде про пошукову справу у віднайдені та підготовці до видання інших церковних соборів в Україні в ХХ столітті.

Найбільш дотичними до Першого Всеукраїнського православного Церковного Собору УАПЦ 1921 р. є найбільшчі до нього - Всеукраїнський Православний Церковний Собор 1918 року (три сесії) та II-й Всеукраїнський Православний Церковний Собор УАПЦ 17-30 жовтня 1927 року в Києві.

Можливо ті наукові знахідки та безперечні успіхи з одного боку, а також прорахунки і помилки, які допустили в своїй роботі упорядники цього одного з перших великих збірників документів з історії Церкви ХХ століття в Україні, стануть у пригоді наступним колективам упорядників в їх благородній справі відкриття все нових і нових невідомих сторінок забутого минулого.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

**Студії з архівної справи
та документознавства**

Том сьомий

Комп'ютерний набір: Л. М. Федорова, Т. М. Ситник
Макет і верстка: Г. А. Мугафяна, А. І. Дмитрієва

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси та інформації 04. 07. 1996 р.
Серія № 2110

Підписано до друку 18.01.2002 р. Формат 60x84/16
Умовн. друк. арк. 12,4
Наклад 500 прим. Зам. № 36
Надруковано в ЦЛМРД ЦДА України
03680 МСП Київ-110, вул. Солом'янська, 24